

# ItK

1354



1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1986

## TARTALOMBÓL

Szegfű László: György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot  
Arón, Frank: A Faust-monda és magyar változatai  
Ferguson András: Széchenyi István, mint író  
Verdota György: József Attila nyelvszemlélete II. (A névtől a szóig)

Szerdahelyi István: Hangsúlyos verselésünk vitatott vonásai

zemle

Jordánszky-kódex (Madas Edit)

Lemeskürty István: Bornemisza Péter kísértései (Imre Mihály)

Armann Dániel: Küldetésem története (Monok István)

Sós Károly: „Köből, fából házat . . . igékből várat” (Erdélyi K. Mihály)

Lemes Nagy Ágnes: A hegyi költő (Rónay László)

Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok (Lőrinczy Huba)

# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1986. XC. évfolyam 1–2. szám

## SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

**Komlós Tibor**

felelős szerkesztő

**Bíró Ferenc**

**Dávidházi Péter**

**Horváth Iván**

**Kiss Ferenc**

**Kulcsár Péter**

**Szabó Zoltán**

**Tamás Attila**

**Tarnai Andor**

**Tverdota György**

**Veres András**

\*

**Stauder Mária**

technikai szerkesztő

<i>Szegfű László</i> : György, Crissafán fia, aki megjárta a világot	1
<i>Baron, Frank</i> : A Faust-monda és magyar változatai	22
<i>Gergely András</i> : Széchenyi István, mint író	32
<i>Tverdota György</i> : József Attila nyelvszemlélete II. (A névtől a szóig)	54

## Kisebb közlemények

<i>Kathona Géza</i> : Azonosítható-e Sztárai Mihály Siklósi Mihállyal?	76
<i>Hargittay Emil</i> : Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a	77
<i>Hévizi Ottó</i> : Ady iróniája	86
<i>Varga Imre</i> : Megjegyzések Szigeti Csaba „Appendix Balassiana” című dolgozatához	95

## Műelemzés

<i>Zentai Mária</i> : Vörösmarty Mihály: Az emberek	97
<i>Gergye László</i> : Midas király (A századvégi művészsors Ambrus Zoltán regényében)	106

## Vita

<i>Szerdahelyi István</i> : Hangsúlyos verselésünk vitatott vonásai	117
---	-----

## Műhely

<i>Varga Pál</i> : Az ember tragédiája kompozíciójáról	132
<i>Neumer Katalin</i> : Kemény Zsigmond három regényének értelmezése	147

## Adattár

<i>Varga Imre</i> : Egy Balassa Bálint védelmére írt paszkvillus	162
<i>Enyedi Sándor</i> : Kis János és Aranka György levelezése	166

## Szemle

A Jordánszky-kódex ( <i>Madas Edit</i> )	181
Nemeskürty István: Bornemisza Péter kísértései ( <i>Imre Mihály</i> )	183
Krmann Dániel: Küldetése története ( <i>Monok István</i> )	190
Kós Károly: „Kőből, fából házat... igékből várat” ( <i>Erdélyi K. Mihály</i> )	192
Nemes Nagy Ágnes: A hegyi költő ( <i>Rónay László</i> )	194
Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok ( <i>Lőrinczy Huba</i> )	198

\*

Csapodi Csaba: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. — Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes-énekei. — Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848). — Szántó György Tibor: Csengery Antal. — Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849–1867. — Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. ( <i>Körmendy Kinga, Stoll Béla, Fried István, Nagy Miklós, Kokas Károly, Szilágyi Ferenc</i> )	200
---	-----

## SZERKESZTŐSÉG

Budapest  
Ménési út 11-13.  
1118



# ItK

1354  
József Attila Tudományegyetem  
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék  
Könyvtára  
6722 Szeged, Egyetem u. 2-4.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

*V. Kék*

## SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BIRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH  
IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, SZABÓ G. ZOLTÁN, TAMÁS ATTILA, TARNAI  
ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1986. XC. ÉVFOLYAM

1986

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Angyalosi Gergely (Budapest)  
 H. Bagó Ilona (Budapest)  
 Baron, Frank (Lawrence)  
 Barta János (Debrecen)  
 Bezeczy Gábor (Budapest)  
 Boronkai Iván (Budapest)  
 Borsy Károly (Pécs)  
 Botka Ferenc (Budapest)  
 F. Csanak Dóra (Budapest)  
 Csűrös Miklós (Budapest)  
 Dolmányos István (Budapest)  
 Enyedi Sándor (Budapest)  
 Erdei Klára (Melsdorf)  
 Erdélyi K. Mihály (Budapest)  
 Fenyő István (Budapest)  
 Fried István (Budapest)  
 Gergely András (Budapest)  
 Gergye László (Budapest)  
 Gömöri György (Cambridge)  
 B. Hajtó Zsófia (Budapest)  
 Hargittay Emil (Budapest)  
 Hévízi Ottó (Budapest)  
 Hima Gabriella (Budapest)  
 Hopp Lajos (Budapest)  
 Horváth Veronika (Pécs)  
 H. Hubert Gabriella (Budapest)  
 Imre László (Debrecen)  
 Imre Mihály (Hódmezővásárhely)  
 Jankovics József (Budapest)  
 Kathona Géza (Győr)  
 Kerényi Ferenc (Budapest)  
 Kiss József (Budapest)  
 Kokas Károly (Szeged)  
 Komlovszki Tibor (Budapest)  
 Korompay H. János (Budapest)  
 Kovács Sándor Iván (Budapest)  
 Körmeny Kinga (Budapest)  
 Kőszeghy Péter (Budapest)  
 Lőrinczy Huba (Szombathely)

Madácsy Piroska (Szeged)  
 Madas Edit (Budapest)  
 Monok István (Szeged)  
 Nagy Miklós (Budapest)  
 Németh Béla (Debrecen)  
 Németh S. Katalin (Budapest)  
 Neumer Katalin (Budapest)  
 Pásztor Lajos (Róma)  
 Péter László (Szeged)  
 Petrányi Ilona (Budapest)  
 Pomogáts Béla (Budapest)  
 Ratzky Rita (Budapest)  
 Rónay László (Budapest)  
 Schelken Pálma (Budapest)  
 Seres V. József (Budapest)  
 Soós István (Budapest)  
 Stoll Béla (Budapest)  
 Szabó András (Budapest)  
 Szabó Flóris (Pannonhalma)  
 Szabó G. Zoltán (Budapest)  
 Szabó Péter (Budapest)  
 Szegfű László (Szeged)  
 Szerdahelyi István (Budapest)  
 Szilágyi Ferenc (Budapest)  
 Szilágyi János (Budapest)  
 Szili József (Budapest)  
 Tamás Attila (Debrecen)  
 Tarnai Andor (Budapest)  
 Török László (Budapest)  
 Tverdota György (Budapest)  
 Ugrin Aranka (Budapest)  
 Uray Piroska (Budapest)  
 Valachi Anna (Budapest)  
 Varga Imre (Budapest)  
 Varga Pál (Debrecen)  
 R. Várkonyi Ágnes (Budapest)  
 Vörös Imre (Budapest)  
 Zágonyi Ervin (Pécs)  
 Zentai Mária (Szeged)



## TARTALOMMUTATÓ

### Tanulmányok

<i>Baron, Frank: A Faust-monda és magyar változatai</i>	22
<i>Barta János: Fény, szín, hang, lélek (Tóth Árpád költői képeiről)</i>	657
<i>Fried István: Az „Abafi” előzményeihez</i>	222
<i>Gergely András: Széchenyi István, mint író</i>	32
<i>H. Hubert Gabriella: Egy morális antropológia 1614-ből (Foktövi János kézíratos prédikáció-gyűjteménye)</i>	209
<i>Korompay H. János: Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról</i>	507
<i>Lőrinczy Huba: A novellista Ambrus Zoltán indulása</i>	361
<i>Petrányi Ilona: A gyermek-motívum jelentései és szerepe Pap Károly novelláiban</i>	231
<i>Pomogáts Béla: Kassák Lajos a forradalmakban</i>	523
<i>Szabó András: Melanchthontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598)</i>	483
<i>Szegfű László: György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot</i>	1
<i>Szili József: Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete</i>	345
<i>Tarnai Andor: A consultatio Magyarországon (A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez)</i>	637
<i>Török László: Catullus-hatások Janus Pannonius költészetében</i>	617
<i>Tverdota György: József Attila nyelvészeti-kájának forrásai</i>	373
<i>Tverdota György: József Attila nyelvészlete II. (A névtől a szóig)</i>	54
<i>Zágonyi Ervin: Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik: fényében</i>	246

### Évforduló

<i>Hopp Lajos: A felszabadító háborúk tükröződése a lengyel irodalomban</i>	275
<i>Tamás Attila: Tóth Árpád és a századeleji stílusirányzatok</i>	393

### Kisebb közlemények

<i>Borsy Károly: Szepeszy Ignác és bibliakiadása</i>	551
<i>Gömöri György: Lord Paget magyar pártfogoltjai</i>	291
<i>Hargittay Emil: Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a</i>	77
<i>Hévízi Ottó: Ady iróniája</i>	86
<i>Imre László: A jelképszerűség változatai Kemény Zsigmond <i>Férj és nő</i>-jében</i>	301
<i>Kathona Géza: Azonosítható-e Sztárai Mihály Siklósi Mihállyal?</i>	76
<i>Kovács Sándor Iván: A Zrínyi-epigrammák szövegközléséhez és az „Una est . . .” új fordításához</i>	536
<i>Németh Béla: Zrínyi Miklós latin epigrammájának szövegéhez és magyar fordításához</i>	535

<i>Ratzky Rita: Petőfi Késmárkon</i>	298
<i>Szabó Péter: A másolás feladatköre és tematikája a felvilágosodás korának művészetszemléletében</i>	294
<i>Varga Imre: A magyar nyelvű iskolai játékok egyik típusáról</i>	538
<i>Varga Imre: Megjegyzések Szigeti Csaba „Appendix Balassiana” című dolgozatához</i>	95
<i>Vörös Imre: Orczy Lőrinc és Fekete János elveszettnek hitt közös munkája</i>	548

### Műelemzés

<i>Gergye László: Midas király (A századvégi művészsors Ambrus Zoltán regényében)</i>	106
<i>Valachi Anna: József Attila: Holt vidék</i>	559
<i>Zentai Mária: Vörösmarty Mihály: Az emberek</i>	97

### Vita

<i>Dolmányos István: Politika-történeti problémák Ady életművében (Gondolatok Király István könyveiről)</i>	398
<i>Szerdahelyi István: Hangsúlyos verselésünk vitatott vonásai</i>	117

### Műhely

<i>Fried István: A „Fogságom naplója” regénye</i>	683
<i>Hima Gabriella: Az egzisztencializmus és Kosztolányi</i>	694
<i>Horváth Veronika: A Minerva Társaság története</i>	305
<i>Neumer Katalin: Kemény Zsigmond három regényének értelmezése</i>	147
<i>Schelken Pálma: Kosztolányi gyorsírási jegyzeteiből</i>	572
<i>Varga Pál: Az ember tragédiája kompozíciójáról</i>	132
<i>R. Várkonyi Ágnes: Líra és politika Zrínyi életművében</i>	673

### Adattár

<i>Enyedi Sándor: Kis János és Aranka György levelezése</i>	166
<i>Erdei Klára: Heinrich Rantzau és Zsámboky János</i>	580
<i>Pásztor Lajos: Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból</i>	407
<i>Soós István: Kazinczy Ferenc levelei az Osztrák Nemzeti Könyvtárban</i>	589
<i>Szabó G. Zoltán: Kölcsey ismeretlen verse egy emlékkönyvben</i>	590
<i>Varga Imre: Egy Balassa Bálint védelmére írt paszkvillus</i>	162

### Szemle

<i>Barta János: A pálya ívei (Nagy Miklós)</i>	313
<i>Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai (Kiss József)</i>	714
<i>Fülöp László: Közelítések Krúdyhoz (Bezeczky Gábor)</i>	470
<i>„Az időt mi hoztuk magunkkal” (Szilágyi János)</i>	469
<i>Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok (Lőrinczy Huba)</i>	198
<i>A Jordánszky-kódex (Madas Edit)</i>	181
<i>Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése (Fried István)</i>	475
<i>Két könyv a mai magyar dramaturgiáról (Kerényi Ferenc)</i>	328
<i>Király István: Kosztolányi – Vita és vallomás (Angyalosi Gergely)</i>	705



Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadéakai ( <i>Tarnai Andor</i> )	597
Kós Károly: „Kőből, fából házat . . . igékből várat” ( <i>Erdélyi K. Mihály</i> )	192
Könyvek a romániai magyar irodalomról ( <i>Pomogáts Béla</i> )	457
Krmann Dániel: Küldetéseim története ( <i>Monok István</i> )	190
A mindentudás igézete (Tanulmányok Németh Lászlóról) ( <i>Péter László</i> )	718
Nemes Nagy Ágnes: A hegyi költő ( <i>Rónay László</i> )	194
Nemeskürty István: Bornemisza; Péter kísértései ( <i>Imre Mihály</i> )	183
Németh G. Béla: Századutóról – századelőről ( <i>Lőrinczy Huba</i> )	710
Petőfi Sándor összes költeményei ( <i>Korompay H. János</i> )	611
Dominique Révérend: Bethlen Miklós emlékiratai ( <i>Jankovics József</i> )	320
Cs. Szagó László: Örök ( <i>Rónay László</i> )	314
Széchenyi István – Wesselényi Miklós: Feleselő naplók ( <i>Szabó G. Zoltán</i> )	606
Szeged története 2. 1686–1849. ( <i>Imre Mihály</i> )	602
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa ( <i>Varga Imre</i> )	720
A táguló világ magyarországi hírmondói ( <i>Monok István</i> )	473
Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum ( <i>Boronkai Iván</i> )	318
Tótfalusi Kiss Miklós ( <i>Kőszeghy Péter</i> )	466
Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében ( <i>Uray Piroksa</i> )	600
Wesselényi István: Sanyarú világ I–II. ( <i>Varga Imre</i> )	322

\*

Apró Ferenc: Péter László munkássága (*Németh S. Katalin*) 723 – Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes-énekei (*Stoll Béla*) 201 – Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima (*Boronkai Iván*) 725 – Csapodi Csaba: A budai királyi palotában 1868-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek (*Körmendy Kinga*) 200 – De Gulden Passer (*Monok István*) 728 – Emlékezetül hagyott írások (*Monok István*) 332 – Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (*Nagy Miklós*) 732 – Kazinczy Ferenc: Sophie (*F. Csanak Dóra*) 335 – A két világháború közötti Magyarországról (*Erdélyi K. Mihály*) 337 – Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (*Madas Edit*) 724 – Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849–1867. (*Kokas Károly*) 204 – May István: A magyar heroikus regény története (*Madácsy Piroksa*) 728 – Náday Károly – Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinben (*Szabó Flóris*) 333 – A néma barát megszólal (*Uray Piroksa*) 331 – Péter László: Szeged öröksége (*Csűrös Miklós*) 733 – Péterffy Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt (*Seres V. József*) 729 – Praznovszky Mihály: Madách és Nógrád a reformkorban (*Imre László*) 731 – Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848) (*Fried István*) 202 – Szántó György Tibor: Csengery Antal (*Nagy Miklós*) 203 – Táncsics Mihály (*Ugrin Aranka*) 732 – Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek (*Szilágyi Ferenc*) 206 – Zelk Zoltán: Reménykedem és rettegek (*Rónay László*) 735

### Krónika

Intézeti hírek (1985. január 1. – december 31.)	479
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája. 1985. (Összeállította: <i>B. Hajó Zsófia</i> )	341
Móricz Zsigmond hagyatéka ( <i>H. Bagó Ilona</i> )	738
Péter László hatvanéves ( <i>Botka Ferenc</i> )	737

## Nekrológok

<b>Dán Róbert</b>	(1936–1986) <i>(Komlós Tibor)</i>	339
<b>Mezei József</b>	(1930–1986) <i>(Csűrös Miklós)</i>	340
<b>Molnár József</b>	(1905–1986) <i>(Nagy Miklós)</i>	478
<b>Tóth Dezső</b>	(1925–1985) <i>(Fenyő István)</i>	615



# NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 683  
 Ábel Jenő 407, 409–410, 414, 428, 617, 621,  
 625–627, 630–631, 633–634  
 Abe no Nakamaro 260–261  
 Ablonczy László 463  
 Ábrahám Dezső 573, 575  
 Ábrahám József 734  
 Abrahamowicz, Zygmunt 276, 278, 280  
 Absolon Dániel 280  
 Aczél György 719  
 Ács Mihály 653, 655  
 Ács Pál 182  
 Adami, Ioannis 466  
 Adamik Tamás 617–618, 623, 628, 635  
 Adelung, Johann Christoph 637  
 Adler, Paul 247, 250, 254, 257–265, 270, 273  
 Adorján Boldizsár 592  
 Ady Endre 60, 64, 86–94, 130, 192, 197, 231,  
 239, 361, 380, 383, 391, 394–395, 398–  
 406, 460, 464, 476, 565–566, 702, 705, 724,  
 734, 737  
 Ady Mária 465  
 Agárdi Péter 470  
 Ágoston Vilmos 464  
 Ágoston, Szent → Augustinus Aurelius  
 Ahlefeldt, Detlev von 584  
 Aigl Pál 554  
 Akisuke 262  
 Alaghy Ferenc 489, 499, 501, 504  
 Alaghy István 489, 499, 504  
 Albert főherceg 473  
 Albinus, Petrus 484, 502  
 Alciati, Andrea 83, 727  
 Aldus Manutius 218  
 Alexander Bernát 84, 137–138  
 Alfieri, Vittorio 36  
 Almási Benjámin 291–292  
 Almási István 291–292  
 Almási János 9  
 Almási Márton 292  
 Almási Miklós (XIV. sz.) 9  
 Almási Miklós 470  
 Alpári Gyula 531  
 Alsted, Johann 583  
 Althan-Thiller Anna Borbála 164  
 Altomonte, M. 279  
 Alvinci György 184  
 Alvinci Péter 601–602  
 Amade László 165, 423, 648, 654  
 Ambrus, Szent 83, 213, 726  
 Ambrus Zoltán 106–116, 198–199, 361–372,  
 458  
 Amerbachius, Witus 215  
 Amesius, G. 186  
 Amicinus, Titus 486–487  
 Amsberg, Georg von 334  
 Anaxagórasz 214  
 Ancelot, Jacques Arsène François 521  
 András herceg 10  
 Andrásfi Gyula 561  
 Andrassy György 45  
 Angel, Sergio 480  
 Angelico, Fra 109  
 Angyal Dávid 278, 280, 641  
 Angyal Endre 285  
 Angyalosi Gergely 341, 695, 710  
 Anonymus 207  
 Antal prépost 5  
 Ányos Pál 206, 357  
 Apácai Csere János 339, 459, 464  
 I. Apafi Mihály 322, 333, 474, 644  
 II. Apafi Mihály 283, 322  
 Apáthi Imre 330  
 Apáti Miklós 473  
 Apollinaire, Guillaume 734  
 Apponyi Albert 402, 589  
 Apponyi Sándor 284, 287  
 Apró Ferenc 723–724, 737  
 Apuleius 214, 218  
 Aradi József 464

- Aragoniai Beatrix 201  
 Aranka György 166–180  
 Arany János 43, 51, 61, 132, 198–199, 203–204, 207, 225, 262, 340, 388, 393, 458, 592, 681, 711, 713–714, 734  
 Arany László 127, 713  
 Aratosz 214  
 Arelius Simon 500, 504  
 Ariosto, Ludovico 226  
 Arisztotelész 83, 85, 214, 217, 517–520, 599, 638, 647  
 Arnold, Matthew 712  
 Árpádházi Szent Margit 207  
 Arpino, Giuseppe d' 295  
 Artigues 510  
 Artopaus Gergely 491, 504  
 Asboth János 170–171, 174–175  
 Aston, William George 248–250, 252, 265–267, 270–273  
 Aszklépiadész 214  
 Asztalos István 458, 463  
 Athanasziosz 213  
 Athénagoras 213  
 Attila 56–67, 603, 678  
 Auden, Wystan Hugh 317  
 Augustinus Aurelius 83, 185, 187, 213, 583  
 Aulich Lajos 717  
 Averroes 215  
 Aviano, Marco d' 279  
 Avicenna 215  
  
 Babits Mihály 61, 73, 98, 105, 194–198, 246, 256, 310–311, 315, 336, 380–382, 388, 391, 479, 536, 560, 565, 694–695, 704–705, 711–714, 734, 738  
 Bach, Alexander 51–52, 314  
 Bacon, Francis 39, 185, 463, 681  
 Bácskai Vera 2, 7  
 Bacsó Béla 695  
 Badics Ferenc 509  
 Baehrens, Emil 633  
 Bagalyi Ferenc 29–31  
 H. Bagó Ilona 741  
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 134, 152, 160, 464  
 Bajor Andor 463  
 Bajor Gizi 330  
 Bajza József 105, 224–228, 458, 476–477, 507–522, 615, 683, 686  
 Bakonyi Albert 216  
 Bakos József 621  
 Balaesus, Ioannes 215–216  
 Balanyi György 281  
 Balásházy János 41  
 Balassa Antal 164  
 Balassa Bálint 162–165  
 Balassa József 427  
 Balassa Zsigmond 164  
 Balassi Bálint 81, 95, 165, 201–202, 422, 467, 499, 673  
 Balázs Béla 85, 529–530  
 Balázs Ferenc 457–460  
 Balázs Mihály 221  
 Balázs Sándor 457  
 Balbinus, Bohuslav Aloysius 83–84  
 Bálint Sándor 16, 19, 210, 408–409, 411–412, 415, 422, 604, 734, 737  
 Balkay Pál 296–297  
 Ballain, Geoffroy 727  
 Balog János 17  
 Balogh Edgár 464  
 Balogh József 308–309  
 Balsarátí Vitus János 484–491, 502, 505  
 Balsarátí Vitus Margit 488  
 Baltavári Jenő 617  
 Balzac, Honoré de 106, 313, 368  
 Bán Imre 215, 331, 536  
 Bán János 418  
 Bánffy György 322–325, 327  
 Bánffy Imre 642  
 Bánffy Dénes 324  
 Bánffy Ferenc 496  
 Bánffy Miklós 459, 464  
 Bangya János 715  
 Bánki Judit 724  
 Bányai János 345–346  
 Bányai Péter 486, 504  
 Barabás András 63  
 Barabas, Jurij 469  
 Barabás Tibor 733  
 Baránszky-Jób László 695  
 Baranyai Decsi János 210, 333, 496, 498, 500, 505  
 Baráth Ferenc 246–247  
 Barátosi-Balogh Benedek 252, 259  
 Barbusse, Henri 469  
 Barby, Andreas von 581  
 Barcza József 483  
 Barczafalvi Szabó Dávid 222  
 Barcsay Ábrahám 357  
 Bardócz Árpád 252  
 Bárdos Lajos 425–426  
 Baron, Frank 22–23, 26, 480  
 Baros Gyula 476  
 Báróczi Sándor 206, 728–729  
 Baróti Szabó Dávid 206, 358  
 Barrow, Terence 248  
 Bársony István 361  
 Barta János 98, 134, 137, 143, 301, 303, 313–314, 341, 657, 696

- Barta József 420  
 Barta Sándor 532  
 Bártfay László 78–79, 476, 684  
 Barth, S. 131  
 Barthes, Roland 199, 347  
 Bartkiewicz, Kazimierz 290  
 Bartók Béla 413  
 Bartók István (XVII. sz.) 96  
 Bartók István 186, 220  
 Bashō → Matsuo Bashō  
 Basilius István 486  
 Basilius Magnus (Nagy Szent Vazul) 23–24, 27, 31, 213  
 Basini, Basinio 621  
 Batári Ferenc 674  
 Batizi András 188  
 Batsányi János 207, 357  
 Batteux, Charles 691  
 Báthory István 84, 474, 580, 584, 641–642, 677  
 Báthory Miklós 499  
 Báthory Zsigmond 474, 598  
 Batthyány Ádám 675, 678, 681–682  
 Batthyány Ignác 408  
 Batthyány Kázmér 733  
 Baudelaire, Charles 394, 734  
 Baumgartner, Alexander 247–248  
 Bay György 593  
 Bay József 593–594  
 Bayle, Pierre 550  
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron 199  
 Bebek István 18  
 Beccadelli, Antonio 621–622, 625–626, 631–632, 635  
 Becher, Johannes R. 532  
 Beckett, Samuel 330  
 Becsei (Vesszős) György 1–20  
 Becsei Imre 1–5, 11  
 Becsei István 4–15  
 Becsei János 19  
 Becsei Margit 17, 19–20  
 Becsei Tamás 5, 19  
 Bécsy Tamás 133, 135, 138  
 Beda Venerabilis 214  
 Beer-Hoffmann, Richard 698–699  
 Békésy György 122, 124  
 Bekker, Balthasar 466  
 Bél Károly 722  
 Bél Mátyás 206, 355, 720–723  
 Béla Henrik 362, 364  
 Béládi Miklós 343, 718–720  
 Belia György 90  
 Bellarmino, Roberto 187  
 Bellényi Piso Fábián 491  
 Bellori, Giovanni Pietro 295  
 Bellus Ibolya 1  
 Belnay György 553–555  
 Benczédi László 276, 674  
 Benda Kálmán 674, 684, 692–693  
 Benedek András 328–331, 412–413, 419  
 Benedek Elek 458  
 Benedek István 728  
 Benedek Marcell 247  
 Bendl Júlia 607  
 Beniczky Péter 96  
 Benjamin, Walter 90  
 Benke József 203  
 Bényei Miklós 202–203  
 Bérczy Károly 731  
 Bercsényi Miklós 85  
 Berda József 735  
 Berde Mária 459  
 Berecz Károly 300  
 Beregszászi Lőrinc Péter 489–490, 492, 495, 501, 505  
 Bereményi Géza 330  
 Bérenger, Jean 165  
 Berényi György 643  
 Bergerhoff, Renata 109  
 Bergson, Henri Louis 351  
 Bernát Anna 596  
 Bernát, Clairvaux-i Szent 185, 214, 325  
 B. Bernát István 337  
 Bernis 168  
 Bertha Zoltán 465  
 Bertheau, Friedrich 581–583  
 Berze Nagy János 419  
 Berzeviczy Albert 204–205  
 Berzsenyi Dániel 99, 206, 222, 592, 620, 683  
 Bessenyei Ferenc 330  
 Bessenyei György 207, 222, 356–358, 475, 550, 728  
 Bessenyei Péter 28  
 Bethge, Hans 246, 248–250, 252–258, 268, 273  
 Bethlen Farkas 322  
 Bethlen Gábor 164, 192–193, 211, 332–333, 462, 464, 474, 602  
 Bethlen Gergely 322  
 Bethlen István (XVII. sz.) 475  
 Bethlen István (XX. sz.) 337  
 Bethlen János 190, 321  
 Bethlen László 654  
 Bethlen Miklós 276, 320–324, 327, 642, 681  
 Bethlen Pál 322  
 Bethlen Péter 475  
 Bethlen Sámuel 322, 324–325  
 Bethlen Zsófia 323  
 Beyerlinck, Laurentius 647  
 Béze, Théodore de 215, 486, 490, 493, 502–503

- Bežeczky Gábor 153, 472  
 Bibó István 463, 719  
 Biczó Ferenc 476  
 Bielski, Simon 287  
 Binz, C. 25  
 Bíró Dezső 529  
 Bíró Ferenc 356–357, 479–480  
 Bíró Sámuel 325  
 Bitá Dezső 476  
 Bitskey István 220, 466  
 Blaha Lujza 738  
 Blanchot, Maurice 347  
 Blaschke János 295  
 Bleyer Jakab 311  
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 562  
 Blome, Hans 584  
 Blum, Léon 470  
 Boccaccio, Giovanni 371  
 Bocchi, Achille 83  
 Bocskai István 211, 498, 640  
 Bod Péter 291–292, 320, 355  
 Bodmer, Johann Jakob 357  
 Bodnár György 341, 480  
 Bodó Lajos 684, 688  
 Bodolay Géza 299  
 Bodor Pál 465  
 Bodrogi Tibor 377  
 K. Boér Sándor 729  
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 214  
 Bogáti Fazakas Miklós 339, 467  
 Bogdán Jakab 292  
 Bognár István 82  
 Bojtár Endre 342  
 Bóka László 694  
 Bokányi Dezső 399  
 Bokor László 384  
 Bollók János 635  
 Boltzmann 695  
 Bonfini, Antonio 81, 468, 486, 585  
 Bongarsius 319  
 Bónis Ferenc 322  
 Bónis György 2, 7  
 Bonneau, Georges 251  
 Bonwizi 278  
 Bonyhai Simon György 324  
 Borcsa János 457, 464  
 Bori Imre 470, 472, 697  
 Bornemisza Gergely 488, 501  
 Bornemisza Péter 22, 27–30, 183–189, 467, 480, 491  
 Boronkai Iván 320, 727  
 Borosnyai János 176, 324  
 Borosnyai Simon 176  
 Borostyáni Nándor 734  
 Borovszky Samu 14, 281  
 Borrhaus, Martinus 215  
 Borsy Károly 553, 558  
 Borzsák István 28, 635, 674  
 Botka Ferenc 737  
 Bowring, John 207  
 Bozay Attila 735  
 Bölcskei István 211  
 Bölöni Farkas Sándor 207, 317, 606  
 Bölöni György 86, 733  
 Börne, Ludwig 131  
 Bözödi György 458  
 Brandenburgi Katalin 79  
 Brandes, Georg 249  
 Brandt, Otto 581  
 Braudel, Fernand 679  
 Bréda Ferenc 464  
 Breitinger, Johann Jakob 357  
 Bretschneider, Carolus Gottlieb 490  
 Bretter György 464  
 Breyer Sámuel 78  
 Brezina, Ottokar 531  
 Breznyik János 540  
 Brisits Frigyes 224  
 Broch, Hermann 106  
 Brodarics István 341, 725–727  
 Bródy Sándor 107, 362  
 Brook, Peter 329  
 Brooks, Cleanth 132  
 Brouwer, Christoph 83  
 Bruno, Giordano 185  
 Brückner, W. 30  
 Brüstle, Jos 551, 554  
 Bryan, John Thomas 250, 271  
 Buchan, John 225  
 Bucsánszky Alajos 557–558  
 Bucsay Mihály 216, 496  
 Budai László 306  
 Budai Mihály 291, 293  
 Buddha 93  
 Budó Juszttin 282  
 Bukowski, Andrzej Stanisław 285  
 Bulla Károly 735  
 Bullinger, Heinrich 214–215  
 Bulwer, Edward George 228  
 Bunya Yasuhide 255  
 Burckhardt, Jacob 109  
 Busa Margit 475–477, 641–642, 684, 694  
 Buzinkay Géza 719  
 Büchner, Ludwig 137  
 Büky György 741  
 Byron, George Gordon 226  
 Cabet, Étienne 733

- Caesar, Caius Julius 354, 703  
 Calderón de la Barca 508–510, 518  
 Calepinus, Ambrosius 495–496  
 Callimachus Experiens 480  
 Calovino József 721–722  
 Calvin, Jean 214–215, 601  
 Camerarius, Joachimus 217  
 Camerarius, Philippus 215, 217–218  
 Campe, Joachim Heinrich 173, 177  
 Camus, Albert 696  
 Canini 205  
 Canova, Antonio 296  
 Caravaggio 295  
 Carion, Johannes 189  
 Carlyle, Thomas 695  
 Carolus, Andreas 190–191  
 Carracci, Annibale 295  
 Cassianus 355  
 Cassirer, Ernst 60, 64–65, 72–74, 376  
 Catullus, Caius Valerius 214, 617–636  
 Ceglédi Ferenc 491–492, 499, 505  
 Cennerné Wilhelmb Gizella 320  
 Censorinus 214, 218  
 Chamberlain, Basil Hall 248–251, 263–266, 270–273  
 Chastel, André 295  
 Chishull, Edmund 291–292  
 Chowanetz (Chownitz), Julian 717  
 Chytraeus, David 497  
 Cicanci, Olga 466  
 Cicero, Marcus Tullius 214, 350, 354, 536, 583, 648–649, 651, 687–689  
 Cismeros, Garcia 185  
 Clark, J. 186  
 Claudianus, Claudius 618–619, 623, 628–629, 632, 634–635  
 Clausewitz 706  
 Clayborough, Arthur 151  
 Clemens Alexandrinus 213  
 Codrington, Robert H. 72, 375  
 Cognatus, Gilbertus 28, 30–31  
 Cola di Rienzo 13  
 Colbert, Jean Baptiste 354  
 Coleridge, Samuel Taylor 133  
 Collibus, Hyppolitus a 638  
 Collijn, Isak 583  
 Colossius, Adamus 492  
 Contarini, Francesco 76  
 Contzen, Adam 83, 638, 647–648, 651  
 Corneille, Pierre 682  
 Cornides Dániel 591  
 Costabilis, Margarita 632  
 Crato, Johannes 487, 490  
 Crespin, Jean 601  
 Croce, Benedetto 350, 352  
 Cruse, Georg 581  
 Crusius, Martinus 484, 491, 503, 583  
 Curtius Rufus 214  
 Cusani 323  
 Cyprianus 213  
 Czennerné Wilhelmb Gizella 674  
 Czifka Péter 296  
 Czobor Ádám 656  
 Czobor Imre 643  
 Czuczor Gergely 229, 333–335, 354, 592  
 Csabai Mátyás 485  
 Csáky Antal 591  
 Csáky Imre 78  
 Csáky István (1603–1662) 78–79  
 Csáky István (1635–1699) 77–85  
 Csáky Krisztina 85  
 Csáky László 676  
 Csáky Mihály 85  
 Csanádi János 495  
 F. Csanak Dóra 336, 356, 738  
 Csánki Dezső 3  
 Csapláros István 285  
 Csapodi Csaba 79, 181–182, 200–201, 341, 674, 725–727  
 Császár Ferenc 612  
 Császár Mátyás 484  
 Csatkai Endre 294, 297  
 Csató Pál 228  
 Csehov, Anton Pavlovics 696  
 Csehy József 691–692  
 Csejte Dezső 704  
 Cseke Péter 200, 457  
 Cselényi László 465  
 Csengery Antal 203–204  
 Cserei Mihály 281  
 Cserey Farkas 294, 297, 687–688, 692  
 Cserey Heléna 593  
 Cserey Miklós 477  
 Csernátoni Márton 680  
 Csetri Lajos 99–100, 103, 106  
 Csiszár Béla 107, 361, 364, 366  
 Csiszér Alajos 342  
 Cszimadia Sándor 528  
 Csokonai Vitéz Mihály 69, 97, 206–207, 265, 475, 604, 691–692, 728–730  
 Csomasz Tóth Kálmán 209  
 Csonka Ferenc 489  
 Csűrös Miklós 341, 735  
 Csüry Bálint 461  
 Daiches, David 225  
 Dalerac, F. P. 275



- Dalmata Bertalan 493, 504  
 Dálnoki Benkő Márton 468  
 Dán Róbert 339–340, 466  
 Dankó József 408  
 Dante Alighieri 303, 313, 724  
 Darvas József 459, 470  
 Dauzat, Albert 57–58  
 Dávid Ferenc 356, 486  
 Dávidné Angyal Paula 361  
 Dayka Gábor 206–207  
 Deák Farkas 3, 78, 81  
 Deák Ferenc 50, 203–204, 224, 404, 592, 607  
 Deák Imre 205  
 Debreceni Ember Pál 209–211, 500  
 Debreceni Joó János 502  
 Debreceni Molnár Boldizsár 498, 505  
 Debreceni Tulyok Ferenc 210  
 Deccard János, id. 722  
 Decsi Gáspár 486, 488  
 Dedek-Crescens Lajos 331  
 Dégh Linda 419  
 Deguy, Michel 464  
 Deidrich, Georg 494, 500  
 Dékány Kálmán 10, 12, 691  
 Deme Zoltán 341  
 Demény Lajos 322  
 Demeter jobbágy 7  
 Demján Jenő 300  
 Demkó Kálmán 473  
 Démokritosz 214  
 Démoszthenész 214  
 Dengi János 313  
 Denhoff, Władisław 279  
 Denina, Carlo 355  
 Dening, Walter 250  
 Dér Zoltán 694  
 Déry Tibor 369, 615  
 Descartes, René 307, 673, 681  
 Dessewffy Aurél 477  
 Dessewffy József 40–42, 45, 202, 342, 476  
 Détshy Mihály 537  
 Deutschmann, Joannes 191  
 Dewey, Melvil 351  
 Dézsi Lajos 95, 165, 222, 228, 503  
 Dickens, Charles 317, 335, 363  
 Dickins, Friderick Victor 247–249, 252, 255,  
 258–259, 266, 270–271  
 Diener-Dénes József 406  
 Dienes András 299  
 Dienes Erzsébet 182  
 Dilthey, Wilhelm 308, 703  
 Diogenész Laertiosz 214  
 Dionüsziosz Areopagitisz 214  
 Diószegi András 364  
 Diószegi Bónis Mátyás 186  
 Diószegi István 402  
 Diphilosz 214  
 Dobó Ferenc 489, 491, 493, 496–499, 501  
 Dobó Ferencné Kerecsényi Judit 497, 499  
 Dobó Jakab 493, 499  
 Dobozi István 293  
 Dobrosi István 592  
 Döfin 259, 262  
 Dókus László 477, 596  
 Dolch, W. 583  
 Dolmányos István 398  
 Domanovszky Sándor 306  
 P. Dombi Erzsébet 370  
 Domenichino 295  
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 134, 152, 160,  
 696  
 Dózsa György 48  
 Döbrentei Gábor 45, 294, 594  
 Döme Károly 552  
 Dömötör Tekla 415, 641, 674  
 Döry Ferenc 2, 7  
 Drasenovich Mária 537  
 Drasenovich Euzébia 682  
 Draskovich János, ifj. 681–682  
 Draskovich Pál 656  
 Dresser, Matthaeus 502–503  
 Dsida Jenő 342  
 Du Bellay, Joachim 354  
 Dudás Gyula 2  
 Dudith András 474, 490, 503  
 Dugonics András 410, 479, 605, 728–729  
 Dumas père, Alexandre 508, 513  
 Durkheim, Émile 381  
 Duveyrier, Charles 513  
 Dux Adolf 716  
 Dück, Joseph 540  
 Dümmerth Dezső 10  
 Dürrenmatt, Friedrich 330  
 Dyakowski, Mikołaj 275, 284–285  
 Eber, Paul 486  
 Eberhard Mátyás 492  
 Éble Gábor 549  
 Eckhardt Sándor 28, 82, 306, 309, 350, 503  
 Eckhardt Tibor 185  
 Eckhart Ferenc 306  
 Ecsedi Báthory István 492, 494, 499  
 Edschmid, Kasimir 258  
 Egressy Gábor 521, 592  
 Egri Lukács 467, 486, 488  
 Egyed Antal 552  
 Egyed Péter 464–465  
 Ehmann, P. 247

- Einstein, Carl 381  
 Ekiken → Sei Shōnagon  
 Elek Artúr 238, 738  
 Eliot, Thomas Stearns 315, 346  
 Ellebodus, Nicasius 599  
 Elverfeld, Jonas von 580  
 Empedoklész 214  
 Enderling, Paul 247–249, 252–255, 257, 273  
 Enders Ervin 532  
 Engel Pál 6  
 Engelgrave, Heinrich 83  
 Engelgrave, Pedro 83  
 Engerth, Ruediger 258  
 Ennius, Quintus 358  
 Entz Géza 297  
 Erzensberger, Hans Magnus 199  
 Enyedi Sándor 166  
 Eösze László 407  
 Eötvös József 204, 226, 342, 464, 478, 622  
 Epikurosz 214  
 Epiphániosz 213  
 Erasmus, Desiderius 24, 215, 217, 310  
 Erdei Ferenc 733  
 Erdei Klára 580  
 T. Erdélyi Ilona 342, 507, 517, 521  
 Erdélyi János 132, 307, 342, 521, 592, 606, 612  
 Erdélyi K. Mihály 194, 338  
 Erdélyi Pál 212  
 Erdélyi Zsuzsanna 653  
 Ereky István 306  
 Erényi Tibor 733  
 Erneyi József 420  
 Escarpit, Robert 347, 349–353, 357  
 Este, Alfonso d' 112, 144  
 Esterházy János 278–279  
 Esterházy László 676  
 Esterházy Miklós 674, 677, 681  
 Esze Tamás 211, 291–292, 487  
 Eszéki Imre 210  
 Eszterág László 589  
 Etsujin 263  
 Euripidész 214, 217, 336, 583  
 Eusebiosz (Caésereai) 213  
 Faber Tamás 491–492, 499, 501  
 Fábíán Ernő 457, 463  
 Fabiny Tibor 190  
 Fábri Anna 470  
 Fábry Zoltán 561  
 Falk Miksa 732  
 Fallenbüchl Zoltán 361  
 Faludi Ferenc 206–207, 648, 729  
 Faludi István 107, 363–364, 367–371  
 Faludi János 309  
 Fanon, Frantz 463  
 Farkas Antal 528  
 Farkas Árpád 465  
 Farkas Fábíán 644  
 Farkas Gyula 306, 309  
 Farkas József 554, 602  
 Farkas Zoltán 109  
 Fáy András 223, 226–227, 592–593  
 Fáy Emma 592  
 Fáy István 297  
 Fáy János 297  
 Fáy Lászlóné Szemere Krisztina 593  
 Fáy Zsuzsanna 594  
 Fegyverneki Izsák 492–497, 499, 503, 505  
 Fehér Erzsébet 561  
 Fehér Géza 224  
 Fehér György 561  
 Fehértói Katalin 3  
 Féja Géza 364, 560, 735  
 Fejér Antal 729  
 Fejér György 2  
 Fejérváry Miklós 205  
 Fejtő Ferenc 55  
 Fekete Gáspár 589  
 Fekete János 548–550  
 Felczak, Wacław 278, 285  
 Félegyházi István 210  
 Félegyházi Tamás 77, 216  
 Félice, Philippe de 16  
 Feliciano, Felice 189  
 Felsmann József 16  
 Felvinczi Takács Zoltán 306  
 Fényes Miklós 551  
 Fényes Samu 404  
 Fenyő István 225, 342, 507, 616, 719  
 Fenyő Miksa 406  
 Feöldy Doby Antal 78  
 I. Ferdinánd 76, 722  
 III. Ferdinánd 676  
 I. Ferenc 551  
 I. Ferenc József 51  
 Ferencz Győző 131  
 Ferenczi László 479–480  
 Ferenczi Miklós 465, 607  
 Ferenczi Sándor 239  
 Ferenczi Zoltán 228  
 Ferenczy István 296, 298  
 Ferinarius, Johannes 503  
 Ferrer, Vincente 189  
 Ferschius, Christophorus 500, 504  
 Fessler Ignác Aurél 307, 692  
 Fest Sándor 306  
 Festetics Józsefné Horvát Erzsébet 655  
 Ficino, Marsilio 189, 682

- Fijalkowski, Wojciech 275  
 Filipec János 415  
 Fischer István 551  
 Fischer Sándor 131  
 Fitz József 555  
 Flittner Károly 300  
 Florenz, Karl 247–252, 254–256, 270–271, 273  
 Florus, Publius Annus 83  
 Fodor Adrienne 274  
 Fodor András 735  
 Foerstemann, C. E. 25  
 Fofanov, Konsztantyin Mihajlovics 267  
 Fogarasi János 354  
 Foktövi Balázs 209–221  
 Foktövi L. András 209  
 Foktövi Máté 209  
 Foktövi Mihály 209  
 Fónagy Iván 131  
 Forgách Ádám 644  
 Forgách János 496  
 Forgách Mihály 493, 496–497, 499, 501–504  
 Forgách Simon 493, 496, 499  
 Forgács László 565  
 Forke, Alfred 247  
 Foucault, Michel 70  
 Foxius, Martinus 503  
 Földényi F. László 87  
 Földes László 457, 462  
 Földessy Gyula 93  
 Földi János 207  
 Földi Mihály 697  
 Földváry László 209–210  
 Fraknoi Vilmos 278, 280–281, 408, 685  
 France, Anatole 106, 111, 362  
 Franck Bálint 539–541  
 Franck György 539–540  
 Frangepán Ferenc 322  
 Frank Tibor 714–718  
 Franklin Benjámin 690  
 Franyó Zoltán 459  
 Fráter György 333  
 Frazer, James G. 74, 377, 381, 383  
 Freud, Sigmund 233, 568, 695  
 Fried István 203, 222, 227, 477, 683  
 Friedreich Endre 277, 281, 287  
 II. Frigyes 403, 582–583  
 V. Frigyes 601  
 Frigyes Achilles herceg 637  
 Frischlin, Philipp Nikodemus 215  
 Fritsch, Ambrosius 503  
 Fröllich Dávid 474  
 Fuhrmann, E. 381  
 Fujiwara no Ietaka 258  
 Fujiwara no Kintō 263, 266  
 Fujiwara no Okikatsu 259  
 Fujiwara no Sadaiye 250  
 Fulgentius, Fabius Planciades 83, 213  
 Fumesius, Bernardus 727  
 Fügedi Erik 6  
 Fuger, Friedrich Heinrich 295–296  
 Fülöp mester 11  
 Fülöp László 470–472, 697  
 Füst Milán 615, 704  
 Füzes Miklós 733  
 Füzi László 719  
 Gaál Gábor 458–459, 462, 469  
 Gaál György 198, 200, 207, 458  
 Gaál József 226, 510, 592  
 Gabelsberger 572–573  
 Gadamer, Hans-Georg 352, 712  
 Gál István 704  
 Galamb Katalin 199, 370, 458  
 Sz. Galántai Erzsébet 318, 341, 618, 624  
 Galavics Géza 294–295, 297, 682  
 Galénosz 214  
 Gáll Ernő 457–458  
 Gallen-Kallela, Akseli 460  
 Galos, Adam 290  
 Garay János 509, 516, 592  
 Gárdonyi Géza 712  
 Gáspár Sándor 462  
 Gáspári László 364, 370  
 Gataker, Thomas 292  
 Gecse Gusztáv 552  
 Gegő Elek 207  
 Geleji Katona István 186, 602, 639  
 Gelléri Andor Endre 63, 237  
 Gellius, Aulus 83, 214  
 Genette, Gérard 57, 66–68, 70  
 Gerevich Tibor 306, 309  
 Gerézdi Rabán 628  
 Gergely András 32, 202, 603, 719, 731  
 Gergely Pál 224, 591  
 Gergely Sándor 560–561  
 Gergey László 106  
 Gerhard György 280  
 Gervers-Molnár Vera 498–499  
 Gessner, Salomon 686, 691  
 Ghicz György 596  
 Gide, André 106  
 Gierowski, Józef 275–276, 285–286  
 Giles, Herber 247  
 Gillis, Marcus-Antonius 727  
 Giovio, Paolo 83  
 Glockner, Valerius 23–27

Goethe, Johann Wolfgang von 22, 106, 135,  
 226, 228, 257, 508-510, 518, 520, 530, 593, 690  
 Gogh, Vincent van 395  
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 106, 110  
 Gold, Mike 469  
 Goldmann, Lucien 199  
 Goll, Ivan 531  
 Gomba Szabolcsné 466  
 Gombocz Endre 306  
 Gombocz Zoltán 73, 118-119, 305  
 Gombos Imre 203  
 Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 696  
 Gonzaga Mária Lujza 682  
 Gorkij, Makszim 718  
 Gorove István 592  
 Gorové László 203  
 Górski, Konstanty Marian 275, 288-289  
 Gotsch, Marcus Antonius 687-688  
 Gourmont, Rémy de 394  
 Gozsdu Elek 364  
 Gömöri György 294, 497  
 Gönczi György 77, 210  
 Göndör Ferenc 529-531  
 Görög Demeter 478  
 Görömbei András 465  
 Gragger Róbert 3, 16, 306, 308  
 Gramatzky, August 248  
 Granet, François 355  
 Graves, Robert 115  
 Green, Victor G. 417  
 Grégoriosz Nazianzenosz 213  
 Gregorius Magnus 213  
 Grévin, Jacques 727  
 Grezsa Ferenc 718  
 Grimm, Wilhelm 70  
 Grube, Wilhelm 247  
 Grün Orbán 605  
 Grünthall, Johann Joachim von 637  
 Grynaeus, Johann Jakob 492-495, 500, 503  
 Gryphius, Andreas 641  
 Gualtherus, Rodolphus 214-215  
 Guarino da Verona 215, 630, 634-635  
 Guilbeaux, Henri 531  
 Gulácsy Gábor 596  
 Gulyás Pál 476, 497  
 Gunda Béla 74  
 Gundert, Wilhelm 250, 262, 266-270, 273  
 Gutgesell Dávid 489, 494  
 Guthi Országh Borbála 184  
 Gutenberg, Johannes 555  
 Guzmics Izidor 476-477, 589-590, 690, 729  
 Gvadányi József 357  
 Gvadányi (Guadagni) Sándor 281  
 Gyraldus, Lilius Gregorius 215, 217-218

Gyalui Torda Zsigmond 210  
 Gyárfás Miklós 329  
 Gyarmati Bíró Márton 493, 496, 505  
 Gyarmati Bíró Miklós 487-490, 493, 501,  
 504  
 Gyarmati László 18  
 Gyergyai Albert 107, 194, 315, 363, 615  
 Gyöngyösi István 325, 642  
 Györfly György 3  
 György, Crissafán fia → Becsei (Vesszős) György  
 György deák 84-85  
 György Lajos 222, 226, 228, 465  
 Györfy János 380  
 Gyulaffi Lestár 496  
 Gyulai Ferencné 336  
 Gyulai János 210  
 Gyulai Lotti 336  
 Gyulai Pál (XVI. sz.) 487  
 Gyulai Pál 32, 41, 44, 97-98, 199, 204, 301,  
 407-408, 410, 681  
 Gyuris György 723

Habeli János 18  
 Hadrovics László 674  
 Haga 7  
 Hagedorn, Friedrich von 168  
 Hagek, Thaddäus 503  
 Haiczl Kálmán 411  
 Haiman György 466  
 Hajdok Imre 2  
 Hajdú Tibor 337  
 Hajek Egon 229  
 Hajnal István 204, 674  
 Hajnóczy József 336  
 B. Hajtó Zsófia 343  
 Hakashū Kitahara 272  
 Halasy Mihály 591  
 Halasy-Nagy József 307-308, 312  
 Halász Gábor 147, 315-316, 564  
 Halla István 264  
 Haller István 325  
 Hammerich, L. L. 1, 3-5, 8, 12-17  
 Hankiss Elemér 132  
 Hankiss János 478  
 Hansen, Reimer 581-582  
 Hantsh, Hugo 276  
 Harciné Nyéki-Takács Andrea 78  
 Hargittay Emil 85  
 Harkort, F. 24  
 Harmath Lujza 419  
 Harmos Gyula 574-575  
 Harmos Károly 573, 575  
 Harsányi András 408  
 Harsányi István 545

Hartleben, Otto Erich 206  
 Hartvik püspök 388, 408  
 Hasse, P. 580  
 Hatvany Lajos 570  
 Haupt, Richard 581  
 Hauser, Otto 247, 249, 252, 262, 270–271  
 Hausner Gábor 85  
 Haynau, Julius Jakob 334  
 Hebb, D. O. 131  
 Heere, Lucas d' 727  
 Hegedűs Géza 696  
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 307, 712  
 Heidegger, Martin 463, 695–703, 712–713  
 Heilmann, Hans 247  
 Heinrich, Thugut 590  
 Hekler Antal 306  
 Heller Ágnes 694, 696, 702, 705–706  
 Heller, Albrecht von 357  
 Heltai Gáspár 81, 185, 339, 466, 468, 486  
 Heltai János 498, 500  
 Heltai Jenő 240  
 Henis 84, 325  
 Henrik bán 7  
 Henszlmann Imre 507–522, 612  
 Herba, Mattheo 630  
 Herbenstein 191  
 Herczeg Ferenc 369, 714  
 Herczeg Gyula 199, 648, 651  
 Herczeg János 293  
 Herder, Johann Gottfried 355, 693, 729  
 Hermann Egyed 551–552, 554, 556  
 Hermányi Dienes József 335  
 Hermelink, Heinrich 491  
 Hermogenész 386  
 Hernadi, Paul 347  
 Herner János 466  
 Hérodotosz 319, 385  
 Hertel, Herbert 283  
 Hesse, Hermann 106  
 Hésziodosz 214, 218  
 Hetényi János 134  
 Hevesi András 315  
 Hevesi Gyula 526  
 Hevesy Iván 73, 380–383, 389–391  
 Hévizi Ottó 94  
 Heymfi Pál 18  
 Heyse, Paul 371  
 Hieroklész 214  
 Hill, Knox C. 351  
 Hillebrand, Bruno 149  
 Hillebrand, Gerhard 648  
 Hima Gabriella 694, 697  
 Hipparkhosz 214  
 Hippokratész 214, 217–218

Hippón 214  
 Hirsch Gusztáv 717  
 Hitler, Adolf 317  
 Hitomaro 249, 251, 257, 262–263, 266  
 Hitoshi 249, 257  
 Hlaváts Elinor 410  
 Hoffmann Gizella 292  
 Hoffmann, Nicolaus 496  
 Hoffmann Pál 655  
 Hokushi Tachibana 263  
 Holics Janka 738–740  
 Holl Béla 414, 497  
 Holler, Georg 3  
 Holosovszky Imre 729  
 Holub József 4  
 Hóman Bálint 277, 305, 308, 310–311  
 Homérosz 61, 133, 214, 226, 536, 633  
 Homonnai György 676  
 Homonnai Zsigmond 280  
 Homor István 734  
 Hondorf, Andreas 30–31  
 Hont Ferenc 381  
 Hopp Lajos 84, 275, 285, 342  
 Horányi Elek 81  
 Horatius Flaccus, Quintus 83, 214, 618, 620–621, 626, 628, 630–631, 674  
 Horger Antal 54, 388–389  
 Horikawa 257, 266  
 Hornyánszky Gyula 307  
 Horthy Miklós 405–406  
 Horvát István 225, 353, 477, 594–595  
 Horváth Cyrill 605  
 Horváth Éva 503  
 Horváth Henrik 309  
 Horváth Imre 463  
 Horváth István 206, 457  
 Horváth Sz. István 457, 459–460  
 Horváth Iván 480  
 Horváth János 98, 127–128, 306–307, 309, 338, 345–346, 351, 354, 358, 720  
 Horváth János, ifj. 10, 319, 621–622, 633  
 Horváth József 16  
 Horváth Károly 132, 135, 145  
 Horváth Konstantin 553  
 Horváth Mihály 43  
 Horváth Veronika 305  
 Horváth Zoltán 205  
 Howell, James 637  
 Hőbe Károly 554, 557  
 Hölty, Ludwig 593  
 Huber Kálmánné 311  
 H. Hubert Gabriella 209  
 Hubert, Henri 377  
 Hughes, Richard 239

Hugo, Victor 226, 228, 508, 514  
 Huizinga, Johan 234  
 Humboldt, Wilhelm von 34, 66, 71  
 Hunfalvy Pál 299–300, 519  
 Hunyadi Demeter 487  
 Hunyadi Ferenc 496  
 Hunyadi János 56  
 Huston, Nancy 66  
 Huszár József 731  
 Huszár Sándor 457, 464  
 Huszti József 306, 309–310, 617, 620–621, 623, 628  
 Hutter Antal 605  
 Huxley, Aldous 315, 317  
 Huys, Pieter 727  
 Hyperius, Andreas 286

Ibsen, Henrik 111, 115, 695  
 Ifland, August Wilhelm 512  
 Igaz Sámuel 294–296  
 Ignotus 70–71, 362  
 Illés Endre 315  
 Illés László 341, 469–470, 479–480  
 Illésházy György 165, 643  
 Illyricus János 502, 505  
 Illyés Gyula 194–195, 247, 264, 329–330, 711, 714, 738  
 Illyés Gyuláné Kozmuca Flóra 62  
 Imre László 134, 304, 731  
 Imre Mihály 189, 606  
 Inazo Nitobé 252  
 XI. Ince 276, 288  
 Ingarden, Roman 132  
 Insulis, Francesco de 189  
 Ipolyi Arnold 204  
 Ireneusz 213  
 Irinyi József 606  
 Irmscher, Johannes 581  
 Iser, Wolfgang 140  
 Isherwood, Christopher 317  
 Ishikawa Takuboku 251, 257  
 Isidorus Hispalensis 214  
 Issa → Kobayashi Issa  
 Istrati, Panait 65  
 I. István, Szent 2, 17, 308, 388  
 Iszokratész 214  
 Iványi Béla 493, 675  
 Iványi Emma 79, 281

Jack, Ian 225  
 Jacobsen, Jens Peter 704  
 Jacobus a Voragine 24  
 Jakab, Szent 1  
 Jakab Elek 685–686, 688–689

Jakabfi László 224  
 Jaklin Balázs 656  
 Jakó Zsigmond 674  
 Jakobson, Roman 464  
 Jamazaki Sōkan 251, 262, 265  
 James, Henry 106  
 Jancsó Béla 458, 460  
 Jancsó Elemér 167, 460  
 Jankovich Miklós 95  
 Jankovics József 322, 343, 468  
 I. János király 722  
 János minorita 12  
 János Frigyes herceg 637  
 János, Keresztes Szent 185  
 János Zsigmond 474, 488  
 Jánossy Dénes 204  
 Janus Pannonius 201, 215, 342, 499, 617–636  
 Járari István 462  
 Jaspers, Karl 703–704  
 Jászay Pál 592  
 Jászi Oszkár 405–406, 719  
 Jauss, Hans-Robert 199  
 Jávori Pál 563  
 Jeanne D'Arc 184  
 Jeromos, Szent 213, 218  
 Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 562  
 Johnson, Samuel 350  
 Jókai Mór 199, 203, 225–226, 229, 340, 368, 371, 475, 478, 716  
 Jónás József 554  
 Jordan, Karl 581  
 Jordánszky Elek 721–722  
 Josephus Flavius 215  
 Jósika Miklós 205, 222–229  
 Joyce, James 106, 734  
 I. József 285, 287, 326  
 József Attila 54–75, 127, 198–199, 231, 233, 235, 237, 373–391, 469–470, 479, 559–571, 701, 704–705, 709, 711, 735, 737  
 József Farkas 469, 479, 526–527, 529–532, 534  
 Jöcher, Christian Gettling 637  
 Juhász Antal 604  
 Juhász Ferenc 615  
 Juhász Géza 364  
 Juhász Gyula 393, 723, 737  
 Juhász István 228  
 Juhász László 617, 623, 628, 634  
 Juhász Vilmos 247  
 Jułow Viktor 478  
 Junius, Hadrianus 727  
 Justh Zsigmond 107, 364, 399, 711, 713  
 Juvenalis, Decimus Junius 83, 214, 618  
 Kaczmarek, Marian 286–287



Kacsó Sándor 458–460, 464  
 Kafka, Franz 258, 330  
 Kahána Mózes 469, 530  
 Kakas György 485–486  
 Káldi György 553, 555–557  
 Káldi János 220  
 Kalinowski 279  
 Kaliríski, Jan Damascen 287  
 Kállay Ferenc 595  
 Kallenbach, József 275  
 Kallimakhosz 214, 217  
 Kálmán (Könyves Kálmán) király 2  
 Kálmán C. György 63, 480  
 Kálmány Lajos 734–735  
 Kálnoky László 620  
 Kampen, Gerard Janssen van 727  
 Kántor Lajos 199, 364, 371, 457–459, 465  
 Kanyaró Ferenc 674  
 Kanyó Zoltán 152  
 Kapás Dezső 329  
 Kapisztráni Szent János 414  
 Kapocs Nándor 3  
 Kaposi István 490, 504  
 Kaposi Sámuel 291–292, 325  
 Kaprinai István 640–652  
 Kara Mehmed 279  
 Kara Musztafa 278  
 Karácsonyi Aladár 414  
 Karácsonyi János 6, 415, 485  
 Karafiáth Judit 479  
 Kardos András 695  
 Kardos G. György 615  
 Kardos Lajos 131  
 Kardos László 394, 396  
 Kardos Tibor 20, 309–310, 407–409, 411–412, 419, 617, 641  
 Karinthy Ferenc 329–330  
 Karinthy Frigyes 704  
 Kármán József 206, 357–358  
 Károly (durazzói) herceg 9–12, 14, 17  
 I. Károly (Károly Róbert) 7  
 III. Károly 647  
 V. Károly 582–583, 703  
 Károly S. László 653  
 Károlyi András 495–496, 499–502, 505  
 Károlyi Antal 548–550  
 Károlyi Árpád 498  
 Károlyi Ferenc 548  
 Károlyi Gáspár 184, 188, 339, 467, 488, 491, 557, 601  
 Károlyi Gyula 206  
 Károlyi Mihály (XVI. sz.) 491, 503  
 Károlyi Mihály 402, 405, 525  
 Károlyi Péter 486

Károlyi Sándor 327  
 Kárpáti Aurél 273  
 Kárpáti Pál 590  
 Karpowicz, Mariusz 279  
 Karsai Géza 409, 411, 414, 417, 419  
 Karthauzi Névtelen 331–332  
 Kassai Császár György 484, 489–494, 499, 501–502, 504–505  
 Kassai Zsigmond Dávid 490–491, 500–501, 503–504  
 Kassák Lajos 469, 523–534, 560, 562  
 Katalin, Sienai Szent 185  
 Kathona Géza 77, 210, 216–217  
 Katona Béla 470  
 Katona József 329, 615  
 Katona Lajos 1  
 Katski, Marcin 275–277, 279–281  
 Kauffmann, Georg 295  
 Kautsky, Karl 525  
 Kávássy Sándor 205  
 Kazinczy Andrea 653  
 Kazinczy Ferenc 166, 169, 179, 198–199, 202, 206–207, 223–224, 294–298, 309, 333, 335–336, 354–355, 357–358, 458, 475–477, 589–590, 592–596, 674, 683–694, 729  
 Kazinczy Ferencné Török Sophie 475–477, 694  
 Kazinczy Gábor 281, 476, 592, 683–684, 688–690  
 Kazinczy Lajos 592  
 Kazinczy Málí 592  
 Kazunori Ishibashi 250  
 Kazy Ferenc 645  
 Keckerman, Bartholomeus 215  
 Kecskeméti Agricola János 210  
 Kecskés András 118–120, 122–128, 131, 342, 479  
 Kelemen Auróra 61  
 Kelemen József 554  
 Kelemen Lajos 461  
 Kelényi B. Ottó 280, 282, 285  
 Keller, Gottfried 106  
 Kemény János (fejedelem) 332  
 Kemény János (XX. sz.) 458, 460  
 Kemény József 225, 229, 473  
 Kemény Lajos 76, 485, 490–491, 494, 501  
 Kemény Zsigmond 34, 41, 43, 147–161, 225–226, 229, 301–304, 313–314, 340–341, 463, 592, 714  
 Kempelen Béla 209  
 Kende, Sigmund 537  
 Kendi Sándor 485, 496, 500  
 Kenéz Ferenc 465  
 Kenyeres Imre 355  
 Képes Júlia 607

- Kepler, Johannes 637  
 Kerecsényi Dezső 307, 315  
 Kerecsényi Kata 493  
 Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 525  
 Kerényi Ferenc 331, 731  
 Kerényi Frigyes 299  
 Kereskényi Sándor 200, 458  
 Keresztury Dezső 329, 358, 707  
 Kéri Pál 529  
 Kermode, Frank 148  
 Kernhofer György 414–417  
 Kertbeny Károly 716  
 Keserű Bálint 221, 466, 474, 590  
 Keserű Daija János 332  
 Kibino 257  
 Kicsi Antal 457, 459–460  
 Kierkegaard, Sören 463, 704  
 Kii 261  
 Kikaku 263  
 Kincel, Johann 276–277  
 Kindermann, Heinz 283  
 Kinizsi Pál 642  
 Kintő 262  
 Király Erzsébet 536–537, 674  
 Király István 86, 91, 93–94, 131, 231, 367,  
 398–406, 565, 569, 696, 705–710, 718  
 Király József 553  
 Király László 465  
 Kirchbaum 327  
 Kis János 166–180, 294, 593–595  
 Kisdi Benedek 420  
 Kisfaludy Károly 206, 509  
 Kisfaludy Sándor 206, 223, 225  
 Kismarjai Albert 292  
 Kispéter András 86  
 Kis Pintér Imre 696  
 Kiss Áron 213, 216  
 Kiss Endre 94, 370  
 Kiss Ferenc 694–696  
 Kiss Géza 552, 557  
 Kiss Gy. Csaba 190, 719  
 Kiss István 84–85  
 Kiss Jenő 457–458  
 Kiss József 301, 342, 611–614, 718  
 Kitahara Hakashū 251–252  
 Klabund (Henschke, Alfred) 246  
 Klaniczay Tibor 79, 84, 131, 342, 425, 479–480,  
 537, 597–600, 628, 640, 674  
 Klapka György 205–206  
 Klebelsberg Kunó 306, 308, 406, 552  
 Klemm Antal 68, 71, 309, 384  
 Klézli Mária 2  
 Klobusiczky Péter 557  
 Kluczycki, Jerzy Franciszek 278, 280–281  
 Knauz Nándor 408  
 Kniewald Károly 408–409  
 Knigge Adolf 168  
 Kobayashi Issa 264–265  
 Kochowski, Wespazjan 284–286  
 Kocsi Csergő István 590  
 Kocsis Rózsa 718  
 Kodály Zoltán 120, 413, 419, 425, 720  
 Koháry István 96  
 Kokas Károly 206  
 Kókay György 458, 479  
 Kollár Ádám Ferenc 722  
 Kollonich, Leopold 189  
 Kolonics Ferdinánd 643  
 Kolozsvári Serarius György 486  
 Koltay-Kastner Jenő 205, 311  
 Komjáthy Jenő 340, 711, 714  
 Komlós Aladár 239, 394, 396,  
 Komlövski Tibor 209, 340, 342, 493, 496, 499  
 Koncz Gábor 425–426  
 Koncz József 276  
 Kónya Imre 495  
 Kopácsi Ferenc 486, 488, 504  
 Kopácsi István 484, 486–487, 491, 501, 505  
 Kopcsányi Károly 553  
 Korber Ignác 551  
 Korbut, Nowy 277  
 Korek Valéria 368–371  
 Kornis György 490  
 Kornis Gyula 32, 84, 305, 307–308  
 Kornis Mihály 330  
 Kórogyi Fülöp 7  
 Kórogyi Lőrinc 7  
 Korompay H. János 507, 614  
 Korompay Klára 724  
 Korompay Péter 643  
 Korotaj, Władysław 287  
 Korvin Ottó 525  
 Kós Károly 192–194, 457, 460  
 Kósa László 719  
 Kosáry Domokos 51, 77, 202, 297, 305, 341,  
 603, 674, 732  
 Kosihski, J. A. 285  
 Kossányi Béla 280  
 Kossuth Lajos 47–48, 50, 205–206, 403–404,  
 592, 607, 715, 717, 719, 734  
 Koszó János 307, 309  
 Kosztolányi Ádám 246  
 Kosztolányi Dezső 65–67, 69–71, 73, 107, 195,  
 231, 233, 246–274, 342, 363, 380, 383, 391,  
 481, 559, 563, 569, 572–577, 694–712,  
 714, 734–735  
 Kosztolányi Dezsőné Görög Ilona 246, 251, 694  
 Kosztolányi György 625

- Kotzebue, August 226, 514, 518  
 Kovachich Márton György 355  
 Kovács Ágnes 652–653  
 Kovács Endre 278, 280–281  
 Kovács Ilona 479  
 Kovács István 276  
 V. Kovács Sándor 1, 3, 85, 331, 617, 721  
 Kovács Sándor Iván 343, 535–537, 644, 673–683  
 Kovács Zsuzsa 724  
 Kovacsóczy Farkas 485, 490, 496, 500  
 Kovacsóczy Mihály 225  
 Kovalovszky Miklós 353  
 Kovásznai Péter 186  
 Kováts József 459, 734  
 Kozma Dezső 199, 458  
 Kozoca Sándor 724  
 Köcski Lukács 492, 499, 501  
 Kőhegyi Mihály 2–3  
 Kölcsy Ferenc 99, 309, 476, 478, 590–596, 684, 686, 693  
 Köleséri Sámuel 539–541  
 Köpeczi Béla 280, 282–284, 286–287, 320–321, 469, 639  
 Körmendi Klára 735  
 Körmendy Kinga 201  
 Kőrösi Csoma Sándor 207, 462  
 Körtvélyesi János 211  
 Kőszeg Ferenc 697  
 Kőszeghy Péter 468  
 Köteles Sámuel 462  
 Kövesi Béla 420  
 Krakai Demeter 483, 489, 493, 495–499, 503–505  
 Kramer, Martin 639  
 Kraus Mihály 281  
 Krause, F. E. A. 258  
 Krause, Gisella 637  
 Krempes, Johannes 540  
 Kristó Gyula 318, 341  
 Kristóf György 198, 458  
 Krizanic, Juraj 676  
 Krmann Dániel 190–191  
 Kroker, E. 24  
 Kromer, Marcin 290  
 Kronstein Gábor 696  
 Krúdy Gyula 329–330, 470–472, 731  
 Krúdy Kálmán 731  
 Krüger, Nilüfer 503  
 Krüszosztomosz 214  
 Kryżanowski, Julian 282, 284, 286–287, 289  
 Kubinyi Ferenc 3  
 Kubinyi (Rudolf?) 521  
 Kudlák Lajos 530  
 Kukulski, Leszek 276  
 Kulcsár Péter 474, 725–727  
 Kulcsár Szabó Ernő 718  
 Kun Béla 525–526, 531–534  
 Kuncz Aladár 459, 464  
 Kunfi Zsigmond 528–529, 531  
 Kurth, Julius 249, 251–252, 256, 259–260, 272  
 Kurucz Gyula 342  
 Kuthy Lajos 353, 592  
 Kühn, Herbert 381  
 Küküllei János 9–10  
 Kürillosz 214  
 Laboureur, Jean 677  
 Lackner Kristóf 640–641  
 Lackó Miklós 305, 337–338, 470, 718  
 Lactantius, Lucius Caelius 214  
 Laczkovics László 689  
 Ladányi Sándor 486  
 Lafontaine, August von 226  
 Lakó György 563  
 I. Lajos, Nagy 1, 3, 7, 9–12, 17, 20, 599  
 II. Lajos 84, 726  
 XIV. Lajos 276, 321, 354, 703  
 Lám (Ambrosius) Sebestyén 492, 494, 497, 503–504  
 Lamormaini, Guillaume 647  
 Lampe, Friedrich Adolf 209–211  
 Landerer Lajos 168  
 Láng Gusztáv 457, 462, 465  
 Láng József 86  
 Lange, C. 257  
 Lange, Rudolf 248–249, 252–253, 255  
 Langland, William 355  
 Lankau, J. 282  
 Lansius, Thomas 190–191, 637–638, 643, 646  
 La Rochefoucauld, François 594  
 Laskai Csókás Péter 216, 218, 495–496  
 Laskai János 85, 500  
 László Dezső 457  
 I. László, Szent 2  
 Lászlóffy Aladár 463  
 Lauka Gusztáv 516  
 Lausberg 650, 654  
 Lauter Éva 677  
 Lauterbach, Antonius 23  
 Lavaterus, Ludovicus 215  
 Lázár Béla 362–363  
 Laziczius Gyula 131  
 Lázok János 200, 458  
 Lázs Sándor 181–182, 725  
 Lämmert, Eberhard 149–150  
 Leclerc 321  
 Léhner András 170, 174

- Leibniz, Gottfried Wilhelm 681  
 Lekéri Farkas 18  
 Léli Demeter 7  
 Léli Dezső 6  
 Léli Lőrinc 6–7  
 S. Lengyel Márta 717  
 Leonardo da Vinci 109, 111  
 Leopold Antal 19–20  
 Lercheimer, Augustin 24–27  
 Lessing, Gotthold Ephraim 147, 203, 350, 355, 512, 519–520  
 Lessius, Leonardus 638  
 Lestyan Sándor 733  
 Létay Lajos 462  
 Lévi-Strauss, Claude 58, 63  
 Lévy-Bruhl, Lucien 73, 378  
 Leyser, Polykarp 501  
 Libiszowska, Zofia 285  
 Liedeman Adolphus György 591  
 Ligeti Lajos 308–309  
 Lindenberg, Peter 580–581, 583  
 I. Lipót 276–277, 281–283, 287–288, 326, 643  
 II. Lipót 703  
 Lippay György 676  
 Lipsius, Justus 483, 493, 503–504, 638, 647–648  
 Lisznyay Kálmán 731  
 Liszt Ferenc 100, 102–103  
 Li Tai-po 246  
 Littkey Erzsébet 739–740  
 Livius, Titus 83  
 Lohmeier, Dieter 581, 584  
 Lontói Jakab 18  
 Lónyai László 596  
 Lónyay Menyhért 204  
 Loósz István 229  
 Losonczy László 569  
 Lotharingiai Károly 280  
 Lőkös István 206, 350  
 Lőrinc, Szent 9  
 Lőrinczy Huba 107, 116, 200, 361, 714  
 Lövei Klára 334  
 Lucanus, Marcus Annaeus 83, 619, 631, 635  
 Lucretius Carus, Titus 83, 214, 619  
 Lukaciu, Constantin 406  
 Lukianosz 214  
 H. Lukács Borbála 305–306, 308–309, 479  
 Lukács György 86–87, 330, 399, 463, 469–470, 527, 529–531, 698–699, 701, 705, 707, 709, 712  
 Lukács Lajos 204–206  
 Lukács László 343  
 Lukács Móricz 226–227  
 Lukácsy Sándor 225, 479, 733  
 Lukcsics Pál 499  
 Lukinich Imre 84, 306  
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 469  
 Lunkányi János 48  
 Lupo, Corrado 13, 17  
 Luther, Martin 22–27, 31, 186, 188, 215, 582–583  
 Lüttendorff, Ferdinand 297–298  
 Măcelariu, E. P. 193  
 Machiavelli, Niccolò 598, 678  
 Macrobius 214, 620  
 Macropus, Stephanus 582  
 Mácza János 529  
 Madách Gáspár 164  
 Madách Imre 132–147, 329–330, 340, 479, 731  
 Madácsy László 728  
 Madácsy Piroska 729  
 Madarász László 717  
 Madas Edit 183, 331–332, 725  
 Mader, Valerianus 493, 498, 500, 504  
 Magdics Klára 131  
 Magellán 473  
 Mágocsy András 485, 499, 502–503  
 Mágocsy Gáspár 485–486, 491, 499  
 Magoss Olga 739  
 Magyar Pál 207  
 Magyar András 322–323  
 Magyar Benedek 186  
 Magyar József 324  
 Magyary-Kossa Gyula 473  
 Magyi Sebestyén 617  
 Ma-Huang-Tschung 246  
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 562, 734  
 Majláth György 589  
 Majláth János 589  
 Major, Georg 23–24  
 Makkai László 466, 483, 499, 674  
 Maksay Albert 458, 460  
 Maksay Ferenc 77  
 Malefille 510  
 Maliszewszki, Kazimierz 282  
 Mallarmé, Stéphane 394  
 Maller Sándor 606–610  
 Málnási Ödön 78  
 Mályusz Elemér 19, 318, 678  
 Manlius, Johannes 22, 26, 28  
 Mann, Thomas 54, 59, 106, 111, 237, 340, 718  
 Mantskovit Bálint 493, 497–498  
 Manuel, Juan 355  
 Márai Sándor 363  
 Marcello, Jacobo Antonio 623  
 Marcus Aurelius 696–697, 702  
 Marczak, Michał 276

- Marczali Henrik 35  
 Marett, Robert M. 376, 381  
 Margit, Szent → Árpád-házi Szent Margit  
 Mária királyné (II. Lajos felesége) 281  
 Mária Terézia 549–550  
 Máriás József 458  
 Máriássy Zsigmond 493, 496, 500, 503–504  
 Marino, Giambattista 673–674  
 Mark, Thomas R. 133, 145–146  
 Márki Sándor 85  
 Markiewicz, Henryk 348  
 Markó Béla 464–465  
 Markó Mihály 299  
 Markovits Györgyi 341  
 Márkus György 87  
 Marloratus, Augustinus 215  
 Marmontel, Jean François 222  
 Marosi Ernő 295  
 Marót Károly 680  
 Maróthi János 211  
 Marsigli, Luigi 200  
 Martialis, Marcus Valerius 214, 218, 617, 619–624, 626, 628–630, 632, 635  
 Martin du Gard, Roger 329, 718  
 Martini, Martin 83  
 Martinkó András 86, 98–100, 104, 130, 136, 342, 358  
 Martinovics Ignác, 167, 685  
 Márton alispán 9  
 Márton István 307  
 Marton János 483, 489, 496, 501  
 Martonfalvi Tóth György 186  
 Marx, Karl 399, 714–715  
 Marzio, Galeotto 630  
 Masen, Jacob 83–84, 651  
 Máté festő 19  
 Máté Károly 306–307, 310–312  
 Mathey, Georg A. 255  
 Mathia Károly 414  
 Matolai János 722  
 Matsuo Bashō 248, 262–264, 266–267, 269–270, 272  
 Mátyás király 84, 200–201, 415, 474, 486, 583, 599, 641, 644, 646, 722  
 II. Mátyás 501, 637  
 Mátyás Flórián 12  
 Mauksch Károly 300  
 Maupassant, Guy de 363, 371  
 Mauss, Marcel 377  
 Maximilianus Transylvanus (Erdélyi Miksa) 473  
 May István 341, 728–729  
 Maybon, Albert 250  
 Mazzini, Giuseppe 205  
 Medgyesi Pál 186, 220, 324  
 Medgyessy Ferenc 738  
 Mednienski, Nicolaus 500  
 Mednyánszky Alajos 225  
 Mednyánszky Berta 592  
 Megyeri Károly 592  
 Melanchthon, Philipp 22–29, 186, 188–189, 210, 215, 483–486, 490, 502, 582  
 Mélesville, Joseph 513  
 Melich János 306, 489  
 Melith Ferenc 499  
 Melith István 489, 493, 499, 503–504  
 Melith Pál 499  
 Melith Péter 499, 504  
 Melith Vid 499  
 Melius Juhász Péter 185, 216, 339, 466–467, 486  
 Méliusz József 464  
 Mell, Max 572  
 Menandrosz 214  
 Mencilius, Ioachim 214–215  
 Mendlik Ágoston 551–552, 557  
 Mérei Ferenc 569  
 Mérei Gyula 205  
 Merleau-Ponty, Maurice 351  
 Mészáros Ági 330  
 Mészáros Ignác 729  
 Mészáros István 483, 492  
 Meszlényi Antal 279–280, 286, 551–552, 554  
 Mészöly Dezső 329  
 Metastasio, Pietro Antonio 686  
 Metternich, Klemens 34, 610  
 Meyer, Conrad Ferdinand 267, 273  
 Meyer, E. A. 118–119  
 Meylan, Henry 502  
 Mezei József 340–341, 728  
 Michałski, Jerzy 285  
 Middelburg, Paul de 189  
 Mihály (Mihai Viteazul) vajda 333  
 Mikes Kelemen 84, 648  
 Mikes Lajos 240  
 Mikes Mihály 190  
 Miklós deák 14  
 Mikó Imre 457, 459, 462  
 Mikó Krisztina 141  
 I. Miksa 647  
 II. Miksa 487, 489, 498–499, 585  
 Mikszáth Kálmán 329, 340–341, 371, 712, 731  
 Mikulík, Ladislav 190–191  
 Milkó Izidor 362  
 Mill, John Stuart 367  
 Miller, Arthur 330  
 Miller Jakab 722  
 Milton, John 673  
 Minamoto no Shigeyuki 267

- Mindszenti Gábor 332  
 Minoru Toyoda 252  
 Miskolci Csulyak István 493, 497–498, 500, 502, 504, 590–591  
 Miskolci (Puah) Pál 486–487  
 Miskolci Pintér Boldizsár 505  
 Miskolczy Zsigmond 641–642  
 Miskolczy István 5, 8, 10–14, 17  
 Mitsune 257  
 Miyamori Asatarō 247–248, 250–251, 259–261, 267, 269, 272–273  
 Moerman, Joannes 727  
 Mohi Ferenc 488  
 Mohl Adolf 417  
 Molino, Jean 54–55, 71, 75  
 Molitor, U. 188  
 Moller, Johannes 580  
 Mollerus, Henricus 215  
 Molnár Anton 593  
 Molnár Ferenc 363  
 Molnár Gusztáv 464  
 Molnár János 357  
 Molnár József 478  
 Molnár Judit 199, 458  
 Molnár Mátyás 605  
 Molnár Tibor 65  
 Moly Tamás 696  
 Monavius, Jacobus 503–504  
 Monok István 191, 333, 475, 728  
 Monoki István 465  
 Monos Tamás 487, 504  
 Monostori Imre 719  
 Montaigne, Michel de 55, 185, 354, 640  
 Montecuccoli, Raymond 676  
 Móra Ferenc 573–575, 724, 734, 737  
 Moravcsik Gyula 384  
 Moravia, Sergio 480  
 Móricz Lili 738  
 Móricz Miklós 738  
 Móricz Virág 738, 740  
 Móricz Zsigmond 62, 192, 239, 380, 460, 734, 738–741  
 Morin, Germain 409  
 Moritake 262  
 Mórocz István 643  
 Morris, William 460  
 Morus Tamás 640  
 Mózes Huba 459  
 Mravik László 109  
 Mrozek, Sławomir 330  
 Muller, Cornelius 727  
 Munkácsi Bernát 61–62, 388–389  
 Murai Károly 365  
 Muraközi András 211  
 Muratorius, Ludovicus Antonius 10–11  
 Musculus, Wolfgangus 213–215  
 Mushimaro 257, 268  
 Musonius 214  
 Mussolini, Benito 405  
 Mutsuhito 273  
 Myszka, Tadeusz 275  
 Nachod, O. 258  
 Nádas Péter 330  
 Nádasdy Ádám 63  
 Nádasdy Ferenc 322, 334, 674, 676  
 Náday Károly 333–335  
 Nádudvari Péter 325  
 Nagy Gábor 297  
 Nagy Géza 538  
 Nagy Gyula 2–3, 7  
 Nagy Ignác 329, 592  
 Nagy Imre (festő) 463  
 Nagy Imre (történész) 2–3  
 Nagy István (XVIII. sz.) 171, 177  
 Nagy István (XX. sz.) 464  
 Nagy Iván 2, 209, 484  
 Nagy József 306  
 Nagy Kálózi Balázs 486  
 Nagy Lajos 735  
 Nagy László 123, 125, 128  
 J. Nagy Mária 200, 458  
 Nagy Márton 9  
 Nagy Miklós 204, 302, 314, 478, 732  
 Nagy Péter 246, 681–682  
 L. Nagy Zsuzsa 337  
 Nagyvárad Inczédi Pál 332  
 Nagyváthy János 356  
 I. Napóleon 703  
 Narihira 252  
 Natev, Athanas 481  
 Naumann 406  
 Négyesy László 127, 499, 644, 674  
 Némédi Lajos 356  
 Nemes Nagy Ágnes 194–198  
 Nemeskürty István 183–189  
 Németh Ágnes 199  
 Németh Andor 73, 559, 568  
 Németh Béla 536–537  
 Németh G. Béla 140, 198, 204, 341, 364, 507, 694, 696, 710–714  
 Németh Gyula 70, 305  
 Németh S. Katalin 724  
 Németh László (1770–1806) 170–171, 174–175, 177, 593  
 Németh László 53, 86, 88, 94, 198, 200, 239, 315, 330, 380, 458, 463–464, 718–720, 732, 734–735, 738



- Némethy János 554  
 Némethy Károly 282  
 Némethiné Sargina Ludmilla 480  
 Neumer Katalin 147  
 Newton, Isaak 591  
 Nexő, Martin Andersen 718  
 Nicolai, Arnold 727  
 Niemcewicz, J. U. 285  
 Nietzsche, Friedrich 367, 695, 697, 713  
 Niko Horiguchi 272  
 Novák László 554  
 Novalis, Friedrich Leopold von Hardenberg 37, 106  
 Nowak-Dłużewski, Juliusz 283  
 Nowolecki, Aleksander 290  
 Noyamori Asataro 246, 273  
 Nukada 256
- Nyéki Vörös Mátyás 600  
 Nyerges Antal 199  
 Nyerges Judit 343  
 Nyíró József 193, 458, 460  
 Nyíró Lajos 480
- Oberuc, Jan 721  
 Odojevszkij, Alekszandr Ivanovics 106  
 Odynies, Wacław 279  
 Okasaki, Tomitsu 247, 268  
 Okura 268  
 Oláh Miklós 201, 678  
 Olearius 190–191  
 Oltványi Ambrus 224, 358, 607, 610, 732  
 Ónody Pál 592  
 Ono no Komachi 257  
 Orbán Balázs 463  
 Orczy Lőrinc 206, 548–550  
 Origenész 214  
 Ormos Mária 337  
 Orosius, Paulus 83  
 Orosz István 87, 695, 733  
 Orosz József 32  
 Orosz László 97–98, 100, 102–103  
 Ors, Eugenio d' 315  
 Orsini, Felice 205  
 Orsovsky (Ocsovszki) Pál 173, 180  
 Ortega y Gasset, José 315  
 Ortelius 680  
 Ortutay Gyula 24, 734  
 Ossowski, Stanisław 463  
 Osvát Ernő 240, 364, 380  
 Ottlik Géza 615  
 Ottlyk György 281, 289  
 Ottolini, Angelo 631
- Ovidius, Publius Naso 83, 214, 617–619, 622–625, 627–629, 631–635, 680, 687–688, 730  
 Ozi 249, 257  
 Ozoray Imre 188
- Örvös Péter 491
- Paál Árpád 193, 460  
 Page, Curtis Hidden 250, 271–273  
 Paget, William 291–294  
 Pais Dezső 70, 353  
 Paksi Cornacus Mihály 486, 490–491, 500, 502, 505  
 Pál országbíró 6  
 V. Pál 408  
 Palcsó István 299  
 Paleotus, Gabriel 638  
 Pálffy János 289, 646  
 Pálffy Miklós 643  
 Pálffy Pál 677  
 Pálffy Sámuel 729  
 Pálóczi Horváth Ádám 206, 341, 729–731  
 Pamiętniki 286  
 Pándi Pál 331  
 Pao Csao 267  
 Pap Ferenc 500  
 Pap Károly 231–245  
 Pápai Páriz Ferenc 81, 466, 538, 591, 642  
 Pápay Sámuel 350, 354, 595  
 Paphnutiosz 214  
 Papp Ferenc 229, 301, 462  
 Paradin, Claude 727  
 Pareus, David 498, 601  
 Parmenidész 214  
 Párniczky Mihály 647  
 Pascal, Blaise 351, 695  
 Pasek, Jan Chrysostom 277, 279, 281, 283–286  
 Pastoris Ferenc 505  
 Pásztor Lajos 407, 415, 417  
 Patai Baracsi János 293  
 Patai István 291, 293  
 Pataki Füsüs János 85  
 Pataky Mózes, ifj. 298  
 Pathai István 601  
 Pathai P. Sámuel 77, 211, 291, 293  
 Patrick, Szent 1  
 Paul, Hermann 351  
 Paulay Ede 329–330  
 Pauler Ákos 305, 308  
 Pawlovski, Tadeusz 348  
 Payr Sándor 540  
 Pázmány Péter 81–82, 209, 220, 356, 408, 651, 674, 676

Péchy Zsigmond 493, 496, 504  
 Pécsi János 487  
 Peitler Antal 551–554, 557  
 Pekri Lőrinc 323  
 Pekry Anna 499  
 Péli Iván 5  
 Péli Katica 5  
 Perényi Ferenc 76–77, 484  
 Perényi Gábor 484, 486–488, 499, 505  
 Perényi Gáborné Országh Ilona 488, 499  
 Perényi János 484–485  
 Perényi Mihály 485  
 Perényi Péter 76–77  
 Perinna, Balthasar 500, 504  
 Perjes Géza 674–675, 678  
 Perkins, William 186  
 Perlaki József 655  
 Pernyeszi Zsigmond 324  
 Perrault, Charles 354  
 Persius Flaccus, Aulus 621  
 Persoons, Guido 727  
 Pesti Gáspár 497, 500, 505  
 Pesti János 211, 486  
 Petelei István 364, 369, 711–712, 714  
 Péter, Alcántarai Szent 416–417  
 I. Péter, Nagy 403  
 Péter jobbágy 7  
 Péter Katalin 466–468, 674  
 Péter László 720, 723–724, 733–735, 737  
 Péterffy Ida 341, 729–731  
 Péterfy Jenő 713  
 Pethő Bertalan 718  
 Petki János 492, 499–500, 504  
 Petőfi Sándor 45, 91–92, 97, 99, 130, 140, 142, 204, 225, 248, 298–301, 307, 342, 476, 571, 592, 611–614, 686, 716–717  
 Petrányi Ilona 231  
 Petrarca, Francesco 83, 215, 674, 682  
 Petresi Péter 680  
 Petrichevich Horváth Lázár 223–224, 228, 716, 718  
 Petrőczy István 287  
 Pevsner, Nikolaus 295, 712  
 Pfemfert, Franz 531  
 Pfizmayer, August 247  
 Pflugk, Julius 200  
 Phereküdesz Athénaiosz 214  
 Philón, Alexandriai 214  
 Phoküüdesz 218  
 Piccolomineus, Franciscus 215  
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 83  
 Pilcius Bálint 494  
 Pilcius Gáspár 493–495, 500–501, 503, 505  
 Pilinszky János 330, 711–712

Pindaros 214  
 Pintér István 337  
 Pirnát Antal 217, 221  
 V. Pius 676  
 Platin, Christoph 727  
 Platón 57, 67, 214, 386, 488  
 Plautus, Titus Maccius 214, 218, 358, 498  
 Plehanov, Georgij Valentyinovics 406  
 Plinius, Caius Plinius Secundus Minor 214, 635  
 Plutarkhosz 214, 620  
 Po-Csü-ji 247, 267  
 Poe, Edgar Allan 569  
 Pogány József 534  
 Pohorszky Sámuel 191  
 Pók Lajos 370  
 Politzer György 734  
 Pollak, Roman 277, 284, 288  
 Pomogáts Béla 342–343, 465, 470, 523  
 Pongrácz Ferenc 96  
 Ponori Thewrewk József 297–298, 477  
 Ponsard, François 522  
 Pontano, Giovanni 618–619, 622, 625–628  
 Pontanus, Henrik 292  
 Popperwell, Ronald G. 347  
 Pór Antal 12–13, 16  
 Poretzky 295  
 Porter, William N. 250–251, 266, 271  
 Posselt, Ernst Ludwig 173  
 Posselt, M. 583  
 Possevino, Antonio 191  
 Poszeidoinosz 214  
 Potocki, Wadław 285–286  
 Potyó Ferenc 554  
 Poussin, Nicolas 295  
 Prácsér Antal 218  
 Prágai András 85  
 Praznovszky Mihály 731  
 Predmerita, Stephanus 500, 504  
 Priestley, Joseph 479  
 Priskos Rhetor 57  
 Prohászka Lajos 308  
 Prohászka Ottokár 185, 308  
 Prokopp Gyula 12  
 Prónay János 731  
 Propertius, Sextus 619, 622  
 Proust, Marcel 55, 67, 734  
 Pröhle Vilmos 272  
 Puciłowski, Pater (Krzysztof) 288  
 Pukánszky Béla 307, 309, 311  
 Pulszky Ferenc 224, 520, 612, 731  
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 480  
 Pussitelli, Virgilio 682  
 Pusztai István 724–725  
 Püspöki Nagy Péter 1–3, 6, 16, 19

- Püthagorasz 131, 214  
 Pyrker László 477, 589–590  
 Quintilianus, Marcus Fabius 214, 218, 354  
 Raabe, Paul 258  
 Rába György 86, 246  
 Rabelais, François 354  
 Rabinovszky Máriusz 296  
 Rabutin, Roger de 323–325, 327  
 Rácz Miklós 10–11  
 Ráday Gedeon 166, 357, 722  
 Ráday Pál 293  
 Radnóti Miklós 476, 711  
 Radnóti Zsuzsa 328–331  
 Radocsay Dénes 19–20  
 Radvánszky Teréz 476  
 Rajeczky Benjamin 415, 424, 456  
 II. Rákóczi Ferenc 84–85, 190–191, 326, 342, 468, 479, 646  
 I. Rákóczi György 82, 85, 332, 474, 676, 680  
 II. Rákóczi György 639, 676–677, 680–681  
 Rákóczi Zsigmond 500  
 Rákosi Jenő 404–405  
 Rákosi Mátyás 531  
 Rambouillet, Mme de 728  
 Ramus, Petrus 488  
 Ránki György 337  
 Ranolder János 554  
 Rantzau, Heinrich 580–588  
 Rantzau, Johann 580, 583  
 Rapaics Raymund 209  
 Rapaport Samu 564, 568  
 Ráth György 408  
 Ratzky Rita 301, 611  
 Raupach, Ernst 512  
 Ravasz László 308  
 Rebreanu, Liviu 464  
 Reichert, Klaus 639  
 Reichet, Emil 695  
 Reininger 695  
 Reinitz Béla 528  
 Reisinger János 605  
 Reizner János 604  
 Reményi József 272  
 Remisov, Alekszej 531  
 Renan, Ernest 315, 361, 367  
 Reni, Guido 295  
 Réthy Andor 465  
 Révai József 94, 399, 404, 528–530  
 Révai Miklós 206  
 Révay Ferenc 485  
 Révérend, Dominique abbé 320–322  
 Révész Imre 189, 485  
 Révész Mihály 733  
 Reviczky Ádám 556  
 Reviczky Gyula 340, 396, 714  
 Revon, Michel 247, 249–265, 270–271, 273  
 Reychman, Jan 285  
 Réz Pál 247, 272–273  
 Rhamba, Johannes 503  
 Ribadeneira 83  
 Richter, Gregorius 215  
 Riedele András 684, 691  
 Riedl Frigyes 307–308  
 Riesman, David 463  
 Rietschel, Georg 417, 419  
 Rilke, Rainer Maria 695–696, 704  
 Rimay János 82, 201–202, 211, 468, 503  
 Rimbaud, Arthur 394  
 Ring Adorján 684  
 Ritoók János 459  
 Ritoók Zsigmond 619  
 Ritoókné Szalay Ágnes 484, 487, 499, 502  
 Róbert Zsófia 105  
 Roberts, Thomas J. 349  
 Rodiginus, Ludovicus Caelius 215  
 Rogendorf Cecília 591  
 Róheim Géza 73–74, 375–383, 389–390  
 Rolland, Romain 106  
 Román J. István 696  
 Rónay György 364, 396, 690  
 Rónay László 198, 318, 342–343, 694, 696, 736  
 Rony, Jérôme-Antoine 383  
 Rooses, M. 727  
 Rosa, Salvator 295  
 Rosenberg Honór 335  
 Rosinger Andor 532  
 Rosny, Léon de 248–249, 252, 254, 257  
 Rostand, Edmond 328  
 Roszkowskiej, Wandy 279  
 Rotarides Mihály 355, 590  
 Rottal János 642–643  
 Rotzsch, Helmut 248  
 Rousseau, Jean-Jacques 690  
 Roussel, Claudius 494  
 Rozványi Vilmos 530  
 Rózsa Sándor 334, 734–735  
 Röttzsch, Helmut 249  
 Rubens, Peter Paul 673, 682  
 Rubiner, Ludwig 531  
 Rubinstein, Sz. L. 131  
 Ruchich János 680  
 Rudnay Sándor 551–554  
 II. Rudolf 84, 189, 211, 585  
 Rummy Károly György 477, 692  
 Rusdorf, Joachim von 600  
 Ruskin, John 460

Ruszoly József 723  
Rutkowski, Adam 278  
Rüber, Johann 487, 494  
Ryōsen 259  
Ryōta 262

Saavedra Fajardo, Diego de 83, 647  
Sáfrán Györgyi 333–335  
Sagundino, Giovanni 625–626  
Sahlin Margit 417  
Saigyō Hōshi 257, 261, 266  
Saint Victoire, Hugo de 185  
Saint Victoire, Richard de 185  
Saintyves, P. 379–380, 382  
Salamon Ferenc 204, 674  
Salánki Dombó 4  
Salgó Ernő 362  
Sallustius, Caius S. Crispus 589  
Salm, Ecchius 184  
Samarjai János 601–602  
Sammi 258, 262  
Sándor Iván 718  
Sándor Pál 571, 703  
Santarcangeli, Paolo 16  
Sanuki 263  
Sápi Vilmos 211  
Sárközy Péter 343  
Sárosy András 336, 498  
Sarumar 260  
Sárváry Pál 207, 298  
Sas Péter 192–194, 457, 460  
Schade, H. 30  
Schedius Lajos 207  
Scheiber Sándor 24, 339  
Schelken Pálma 572, 577  
Schesaes, Christian 489  
Schiller, Friedrich 203, 520, 712  
Schlegel, August Wilhelm 371, 519  
Schlegel, Friedrich 106  
Schleich, Clemens 488  
Scholcz Frigyes 300  
Schopenhauer, Arthur 367, 694–695, 697  
Schödel Márton 640  
Schöne, Albrecht 84, 639  
Schöne, Antonius 488  
Schram Ferenc 413–414  
Schrauf Károly 485  
Schrenkuis, Jacobus 535  
Schrotty Pál 414  
Schwandtner János György 9, 319  
Schwartz Róbert 418  
Schweidel József 717  
Schweitzer Pál 88  
Schwendi, Lazar von 487–488, 493

Scott, Walter 168, 223–229  
Scribe, Eugène 508  
Schultetus, Abraham 601  
Sebesi Kis Ádám → Kós Károly  
Sebestyén Béla 9, 12, 14  
Sebestyén Gyula 412, 419  
Seck, Friedrich 637  
Seckel, Dietrich 268  
Segner András 211  
Sei Shōnagon 265  
Seilern Crescene 37, 39  
Seils, Ernst-Albert 647  
Selyei Balog István 186  
Seneca, Lucius Annaeus 214, 356, 536, 583, 703  
Seregdy Péterné Kis Judit 655  
Seres V. József 731  
Serfőző József 647  
Serpilius János 500  
Seurat, Georges 707  
Shakespeare, William 223, 226, 229, 266, 329,  
507–512, 515–520, 530, 611, 695  
Shawé, Glenn William 252  
Shizuka Gozen 252  
Siemanowski 279  
Signorelli, Luca 189  
Sík Sándor 681  
Siklós István 315  
Siklósi Mihály 76–77  
Siklósi Péter 500, 504  
Silesius, Angelus 714  
Silius Italicus 536, 634  
Simai Kristóf 207  
Simeoni, Gabriel 727  
Simler, Josias 502  
Simon István 329, 711, 714  
Simonfi János 353  
Simonyi Mária 738–739, 741  
Simonyi Zsigmond 427, 430  
Sinka B. 596  
Sinkó Ervin 469  
Sipos Pál 683  
Skaricza Máté 216  
Skulski, Alexandro 290  
Sjandor Imre 416  
Slaski, Jan 275  
Slavici, Ioan 464  
Slizinski, Jerzy 275–278, 283–289  
Smerda, Milan 275  
Smith, T. 206  
III. Sobieski, Jan 275–288  
Solt Andor 224  
Soltész Katalin 130  
Soltész Zoltánné 468  
Solymosi Nagy Mihály 324, 538–543, 545

- Solymosi Péter 544  
 Solymossy Sándor 384–389, 391, 410–412  
 Sombori Sándor 496  
 Somlyó György 618, 628–629  
 Sommer, Johann 484  
 Somogyi Gedeon 595  
 Somogyi Sándor 203–204  
 Somogyvári Hetény Ferenc 414  
 Soós István 589  
 Souvestre, Emil 509  
 Sötér István 34, 137, 204, 237–238, 301–302, 340, 507, 712  
 Söveges Dávid 410, 419  
 Specht, Reinhold 500  
 Spencer, Herbert 367  
 Spender, Stephen 317  
 Spengler, Oswald 307, 351  
 Spinoza, Baruch 550  
 Spira György 733  
 Spiró György 330  
 Spranger, Edward 307  
 Sréter János 731  
 Stampa, P. A. 188  
 Stansith-Horváth Gergely 497  
 Stanzel, F. K. 149  
 Starhemberg, E. R. 283  
 Statius, Publius Papinius 621, 634–635  
 Staud Géza 289, 538  
 Steen, Cornelius van den 83  
 Stein Aurél 342  
 Steiner, George 464  
 Steinert Ágota 320  
 Stendhal 301, 695  
 Stigelius, Ioannes 215  
 Stobaeus 214  
 Stoll Béla 202, 209, 539  
 Stoll, Wolfgang Jacob 680  
 Stolleis, Michael 642  
 Stöckel Lénárd 484–485, 489  
 Stöhr, Ernestine 637  
 Strachey, Lytton 315  
 Stranover, Tobias 292–293  
 Strauss, Walter L. 496  
 Stromp László 486, 500  
 Strozza, Tito Vespasiano 618, 631  
 Subrich György 676  
 Suidas 214  
 Sulzer, Johann Georg 691–692  
 Suso, Henrik 185  
 Sütő András 198, 200, 457–458, 463  
 Svéd László 524, 533  
 Sydov, Eckhart von 381  
 Sylvester János 190, 339  
 Szabédi László 127, 198–199, 458, 463  
 Szabó András 483, 485–486, 488, 502, 504  
 Szabó Árpád 696  
 Szabó T. Attila 414, 457, 461  
 Szabó Dezső 460, 463–464  
 Szabó Flóris 20, 335  
 Szabó Géza (egyháztörténész) 483, 485, 491, 493–498, 501  
 Szabó Géza (irodalomtörténész) 201–202  
 Szabó György 500  
 Szabó István 655  
 Szabó József 557–558  
 S. Szabó József 483, 491  
 Szabó Júlia 531  
 Szabó Károly 78, 81  
 Szabó Lajos 187  
 Szabó László 78  
 Cs. Szabó László 194, 314–318, 475–477  
 Szabó Lőrinc 266, 394, 496, 674, 711  
 Szabó Pál 739  
 Szabó Pál Zoltán 311  
 Szabó Péter 298  
 Szabó Zoltán 198–199, 370, 457  
 Szabó G. Zoltán 590, 610–611  
 Szabó Zsuzsanna 190  
 Szabolcs Ottó 732  
 Szabolcsi Bence 407, 424–425, 563  
 Szabolcsi Hedvig 295–297  
 Szabolcsi Miklós 59, 469, 527, 532, 560, 562, 566, 570  
 Szajbély Mihály 105  
 Szakasits Árpád 532  
 Szakonyi Károly 330  
 Szalárdi János 209, 229  
 Szalay Benjamin 223  
 Szalay László 228–229, 276, 320–321, 674  
 Szamosközi István 496  
 Szamuely Tibor 525  
 Szántó Gábor András 469  
 Szántó György 459  
 Szántó György Tibor 203–204  
 Szántó István 187  
 Szántó Judit 58, 62, 71, 559–560, 562, 564, 571  
 Szántó Kovács János 734  
 Szántó Péter 182  
 Szántó Tibor 181  
 Szapolyai János → I. János király  
 Szappanos Balázs 569  
 Szarvas Gábor 427, 430  
 Szász Ferenc 695  
 Szász Zoltán 383  
 Szathmáry Károly 314  
 Szauder József 336, 350, 356, 476, 684  
 Szauder Mária 684

- Szávai Géza 457  
 Szávai János 371  
 Széchenyi Béla 52  
 Széchenyi Ferenc 33, 357  
 Széchenyi György 643  
 Széchenyi István 32–53, 97, 100, 308–309, 406,  
 464, 592, 606–610, 732  
 Széchenyi Zsigmond 475  
 Széchi Gáspár 682  
 Széchy Károly 674, 682  
 Szegedi Dégi Pál 491, 501, 503  
 Szegedi Ferenc 496, 505  
 Szegedi Kis István 188, 216–218  
 Szegedi Lajos 486  
 Szegedi Literáti István 491, 505  
 Szegedi Mátyás 489, 504  
 Szegedy-Maszák Mihály 32, 49, 51, 103–104,  
 135–136, 142, 150, 153, 155, 157, 160–161,  
 301, 718–720  
 Szegfű László 1  
 Szegi Pál 244  
 Szekcsői Herceg Péter 7  
 Székely György 20  
 Szekfű Gyula 193, 205, 277, 280, 285, 290, 306,  
 308, 310–312, 337–338, 719  
 Szelepcsényi György 189, 275, 643  
 Széles Klára 507, 567  
 Szelestei N. László 78, 211, 221, 720–723  
 Szélpál Árpád 532  
 Szemere Bertalan 308, 353, 477, 606  
 Szemere György 593, 596  
 Szemere Krisztina 595  
 Szemere László 592  
 Szemere Miklós 593  
 Szemere Pál 206, 353, 476, 592–596  
 Szemere Teréz 592–594, 596  
 Szénássy Barna 473  
 Szenci Molnár Albert 22, 27, 29–31, 81, 85, 341,  
 466, 480, 489, 498, 502–503, 505, 600–602  
 Szentes Mária 593, 596  
 Szentgyörgyi József 169–170, 174, 593  
 Szentimrei Jenő 193, 458, 460  
 Szent-Iványi Béla 590  
 Szentiványi Márton 81, 647  
 Szent-Iványi Sándor 460  
 Szentjóbi Szabó László 206, 356, 691  
 Szentpáli N. Ferenc 323  
 Szentpáli István 323  
 Szentpáli Zsigmond 323  
 Szentpétery Imre 3  
 Szép Ernő 231, 233  
 Szepes Erika 117, 130, 652  
 Szepesi Pál 644  
 Szepes Ignác 551–558  
 Szepes Sámuel 551  
 Szepes Sámuelné Batta Antónia 551  
 Szepsi Csombor Márton 85, 474  
 Szepsi Korocz György 85  
 Szerb Antal 16, 86, 309, 315, 336, 358  
 Szerdahelyi István 117, 131, 470, 652  
 Szerecz A. Imre 725  
 Szeremlei Gábor 307  
 Szigeti Csaba 95–96  
 Szigligeti Ede 592  
 Sziklay László 285  
 Szikszai Agricola Demeter 486  
 Szikszai Fabricius Balázs 483–495, 497, 499–  
 502, 505  
 Szikszai Fabricius Demeter 485  
 Szikszai Hellópaeus Bálint 489  
 Szilády Áron 77  
 Szilágyi Ákos 151  
 Szilágyi Benjámin István 77  
 Szilágyi Ferenc 207, 335–336, 694  
 Szilágyi János 470, 617–618  
 Szilágyi Péter 123, 128–131  
 Szilágyi Sándor 320–321, 496  
 Szilágyi Tönkő Márton 186  
 Szilassy József 590  
 Szili József 152, 345, 480  
 Szily Kálmán 495  
 Szini Gyula 231, 238, 394  
 Szinnyei Ferenc 107, 228, 361  
 Szinnyei József 293, 508  
 Szirmai Antal 692–693  
 Szita László 552  
 Szkander bég 289  
 Szkhárosi Horvát András 184, 188  
 Szmethanovics Károly 687, 689  
 Szokoly Miklós 494  
 Szokratész 67, 367, 386  
 II. Szolimán 76, 341  
 Szolón 214, 217–218  
 Szomaházy István 365  
 Szombathi János 486  
 Szombati Sándor 69, 74  
 Szombati-Szabó István 252  
 Szontágh Gusztáv 134, 222, 227  
 Szontágh Pál 731  
 Szophoklész 214, 226  
 Szöcs Géza 465  
 Szőnyi Benjámin 474  
 Szőnyi György Endre 30  
 Szörényi László 342, 479–480, 605–606, 678,  
 733  
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 199  
 Sztárai Mihály 76–77, 184–185, 207, 487, 501,  
 505



- Sztrabón 319  
 Szuhay István 499, 501  
 Szunyogh András 165  
 Szuromi Lajos 128  
 Szűcs Jenő 483  
 Szücsi József 507  
 Szwedowska, Jadwiga 287  
 Szymanska, Magdalena 287  
 Tabéry Géza 459  
 Tacitus, Publius Cornelius 334, 350  
 Tahin Gyula 343  
 Taine, Hyppolyte Adolphe 308, 315, 367  
 H. Takács Marianna 109  
 Takamura 260  
 Takáts Sándor 501  
 Taksony fejedelem 722  
 Taliga István 19  
 Tamás Aladár 561  
 Tamás Attila 393  
 Tamás Gáspár Miklós 464  
 Tamási Áron 458–460, 463, 470  
 Tamási József 477  
 Táncsics Mihály 717, 732–733  
 Tandori Dezső 86, 264, 269  
 Tarantói Lajos 13  
 Tarczy Lajos 307  
 Tari Lőrinc 1, 16  
 Tarnai Andor 85, 343, 350, 356, 358, 468, 480,  
 590, 600, 637, 721  
 Tárnoki Péter 8  
 Tasi József 570  
 Tasner Antal 45  
 Tasso, Torquato 226–227, 673–674, 713  
 Tassy Ferenc 474  
 Tatarkiewicz 348  
 Taubner Ignác 307  
 Tectander, Georg 191  
 Téglás J. Béla 639  
 Téglásy Imre 76–77  
 Telegdi Miklós 183–184, 187, 189, 207, 220  
 Teleki Blanka 334  
 Teleki Ferenc 173  
 Teréz, Avilai Szent 185  
 Teleki József 207, 334–335, 356  
 Teleki László 206, 514  
 Teleki Sámuel 173, 617–618, 620, 634–635  
 Tennyson, Alfred 316  
 Terentius, Publius T. Afer 540  
 Tersánszky Józsi Jenő 735  
 Tertullianus, Quintus Septimius F. 214, 350, 355  
 Tetsujiro Inouye 249  
 Teutsch, Friedrich 473, 494  
 Teutsch, Georg Daniel 540  
 Thaisz András 223–225  
 Thalész 214  
 Thaly Kálmán 276  
 Thar Jánosné 501  
 Theodorétosz 214  
 Theokritosz 385, 630  
 Thienemann Tivadar 305–312  
 Thoraconymus Mátyás 491–495, 497, 500–501,  
 503, 505  
 Thököly Imre 96, 276–278, 280–287, 321–322,  
 597, 639, 642–644  
 Thököly István 500, 504  
 Thököly Miklós 500, 504  
 Thököly Sebestyén 497, 499–500  
 Thuanus 190  
 Thúri Farkas Pál 486, 489, 500, 601  
 Thúri György 496, 500, 504  
 Thúri Pál, ifj. 486, 504  
 Thuróczy János 10, 318–320, 341, 678  
 Thurzó György 466  
 Thurzó Imre 475  
 Thúry Etele 28, 293  
 Thury Zoltán 364  
 Tibullus, Albius 622, 627, 632  
 Tieck, Ludwig 106, 371  
 Tinódi Sebestyén 300  
 Tisza István 402  
 Tisza Kálmán 203–204  
 Tisza Lajos 607  
 Tiziano, Vecellio 109, 112–115  
 Todorov, Tzvetan 347  
 Toepke, Gustav 496  
 Tofeusz Mihály 324  
 Toldy Ferenc 16, 165–166, 169, 174–175, 177,  
 179–180, 206–207, 223–224, 227, 300,  
 321, 334–335, 407, 410, 477, 589, 683–685,  
 689–690, 693–694  
 Toldy István 320–321  
 Tolnai Fabricius Tamás 494, 497–501, 503, 505  
 Tolnai Gábor 30, 167, 468, 600  
 Tolnai Katona Miklós 493, 500, 503–504  
 Tolnai L. Vince 489–490, 500, 504  
 Tolnai Miklós 76  
 Tolnai Ottó 465  
 Tolnai Vilmos 305, 307, 309, 353–354  
 Tolsztoj, Lev 695–696, 700–701  
 Toma Katalin 676  
 Tomitsu Okasaki 248, 252  
 Tomoroni 253  
 Tompa József 131  
 Tompa László 459  
 Tompa Mihály 340  
 Tordai Ádám 486  
 Tordai Zádor 460

- Tormássy Gizella 361  
 Toschi, Paolo 409  
 Toshinari 254  
 Tótfalusi Kis Miklós 201, 466–468, 538, 556  
 Tóth Árpád 246, 393–397, 657–672  
 Tóth Béla 362  
 Tóth Dezső 97, 615–616  
 Tóth Imre 330  
 Tóth István 468  
 Tóth Lőrinc 592  
 Tóth Sándor 458, 462  
 Toussaint, Daniel 601  
 Toynbee 351  
 Tömörkény István 711–712, 734, 737  
 Tönnies 710  
 Török Bálint 653  
 Török Ferenc 499  
 Török Gyula 238  
 Török József 336, 593  
 Török László 617  
 Török Pál 554  
 Török Sophie 335–336, 593–594  
 Tragor Ignác 211  
 Trausch, Franz Josef 494  
 Trencsényi-Waldapfel Imre 232  
 Tribelius Gergely 500  
 Troetsch, Ernst 307  
 Truhlař, J. 583  
 Tschan-Jo-Su 246  
 Tsurayuki 257  
 Tu Fu 246  
 Tullius, Jacobus 674  
 Turóczi László 645  
 Turóczi-Trostler József 16, 307, 309  
 Tutsek Anna 362  
 Tüskés Tibor 734  
 Tvarnyik János 569  
 Tverdota György 54, 58, 373, 479  
 Tylor, Edward B. 373–378  
 Typotius, Jacobus 83  
 Ugrin Aranka 733  
 Uhlich, Gottfried 276  
 Uitz Béla 523, 527, 532  
 Űjfalvi Imre 489, 492, 495, 497–498, 500, 504–505, 590  
 Unamuno, Miguel de 315, 367, 704  
 Unger Mátyás 733  
 Ungnad Kristóf 499  
 Uray Piroska 332, 602  
 Urbán László 617–620, 622–623, 625–629, 635  
 Urfé, Honoré d' 729  
 Usener, Hermann Karl 60  
 Uszpenszkij, Borisz 134  
 Űrögdi János 211  
 Váci Gergely 497–498, 504–505  
 Váczy János 166, 476, 589, 684–685, 691  
 Váczy Péter 308–309  
 Vadasi György 9  
 Vágó Béla 529  
 Vágó Márta 62, 73  
 Vahot Imre 507, 516, 592  
 Vajda György Mihály 480  
 Vajda János 200, 340, 458  
 Vajda László 696  
 Vajda Péter 129  
 Valachi Anna 559  
 Valentiny Antal 465  
 Valerius Maximus 214  
 Valéry, Paul 70  
 Valkocsi Pál 8, 12, 14  
 Vámosy Klára 410  
 Vanyó Tihamér 281  
 Váradi Béla 414  
 Váradi Péter 408  
 Varga Imre 81, 95–96, 162, 164, 328, 468, 538, 548, 639, 642, 644, 723  
 Cs. Varga István 718  
 Varga János 47  
 Varga József 94  
 S. Varga Katalin 473  
 Varga Pál 132  
 Vargha Kálmán 358  
 Vargyas Lajos 117–125, 127–128, 131, 412, 419, 674  
 R. Várkonyi Ágnes 291, 673  
 Várkonyi Hildebrand 309  
 Várkonyi Nándor 311, 364  
 Várkonyi Sándor 107, 116  
 Várossy Gyula 573–575  
 Varró István 367  
 Varro Marcus Terentius R. 214  
 Varsányi Górsa Mihály 502  
 Vas István 342, 718  
 Vásárhelyi Judit 29–30, 341, 600–602  
 Vasari, Giorgio 109  
 Vass József 166, 169, 173, 176, 180  
 Vass László 556–557  
 Vasváry Ödön 205  
 Vayerné Zibolen Ágnes 295  
 Völckeren, Johann Peter 283  
 Vecsey József 307  
 Vedano, Alessandro da 488  
 Végh Béla 458  
 Végh István 554

- Végh János 20  
Véghelyi Dezső 2  
Vehe-Clirius, Matthias 339  
Vekerdi József 130  
Vekerdi László 735  
Vellutello, Alessandro 682  
Verancsics Faustus 473  
Veres András 87  
Veres Péter 463, 470, 734  
Veresmarti Mihály 638  
Veress Dániel 332–333  
Veresegyházi Szentyei István 201  
Veress Endre 490  
Vergilius, Polydorus 215  
Vergilius (Publius Vergilius Maro) 214, 303, 617, 619–621, 623–625, 629–631, 633–636  
Verlaine, Paul 350  
Vermilius, Petrus 214–215  
Vermulaeus 647–648, 651  
Verseghy Ferenc 222, 226, 341, 357, 685–686  
Vértés György 571  
Vesalius, Andreas 640  
Vetési János 488, 504  
Vetési István 85  
Vette, Georgius Johannes 539–540, 544  
Vezér Erzsébet 86, 94  
Victorinus Rhetor 214  
Vida László 477  
Vikár Béla 562,  
Villani, Giovanni 11  
Villani, Matteo 10  
Villeneuve, Arnauld de 189  
Villeray, Le Coq de 321  
Villon, François 198  
Virág Benedek 206  
Virág Mihály 554  
Vischer, Friedrich Theodor 371  
Viski Károly 412  
Viszota Gyula 610  
Vita Zsigmond 457, 461–462, 465  
Vitéz Szabó Pál 305  
Vitkovics Mihály 206–207, 225, 594–595  
Vitnyédy István 96  
Vivaldi, Antonio 316  
Vives, Juan Luis 215  
Vizi Albert 562–563  
Voet, Leon 727  
Voinovich Géza 364  
Volf György 331  
Volly István 419  
Voltaire (François-Marie Arouet) 222, 548–550  
Voss, Johann Heinrich 168, 180  
Vossius, G. J. 468  
Vörös Imre 550  
Vörös Mihály 554  
Vörösmarty Mihály 97–106, 136, 203, 223–224, 226–228, 309, 329, 342, 536, 592, 615, 729  
Vujicsics D. Sztoján 343  
Waczulik Margit 473–475  
Wagner, Franciscus 277  
Wagner Károly 500  
Wainright, H. 251  
Wakameda Takei 251  
Waldapfel József 350  
Walde, O. 583  
Waldkirch, Conrad 495, 584  
Waley, Arthur 250, 255–256, 265–267, 273  
Waliszewski, K. 280  
Wallaszky Pál 355–356  
Wallenstein, Albrecht 580, 583  
Walsh, Clara A. 251  
Walther Gizella 592  
Ward, William 480  
Warga János 307  
Warren, Austin 199, 238  
Wass Albert 465  
Wéber Antal 222, 226  
Weber, Johann 5  
Weber Péter Simon 177, 180, 539–541, 544  
Wedzich, Lubomir 283  
Weier, Johann 24, 27  
Weiss, J. M. 24  
Wekerle Sándor 402  
Welack, Matthaeus 502  
Wellek, René 199, 238, 346–348, 353–355, 357, 671  
Weltner Jakab 530  
Wendroth, H. 30  
Weöres Sándor 330, 535, 537, 615, 674  
Weriner Mór 2  
Wernher György 485  
Wertner Mór 3, 9, 12–14  
Wesling, Donald 480  
Wesselényi Ferenc 643, 674, 676–677, 679, 682  
Wesselényi István 322–328  
Wesselényi Miklós 34, 308, 334, 593, 606–610  
Wessely Ödön 307, 309  
Weszprémi István 591  
Wieland, Christoph Martin 168, 222  
Wiener, Philip P. 346  
Wierer, R. 205  
Wilde, Oscar 110, 704  
Wimmer, Jan 276, 279  
Winckelmann, Johann Joachim 295, 519, 692  
Windakiewicz, Stanisław 284  
Windischgrätz, Alfred 334

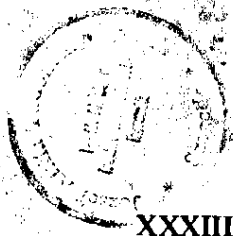
Winshernius, Vitus 490  
Wisłocki, Władysław 290  
Wittgenstein, Ludwig 348  
Wójcik, Z. 276, 285  
Wolffurt Konrád → Lupo, Corrado  
Woolf, Virginia 315  
Worpitz, Georg 649–650  
Wright, Christian E. G. 250, 252  
Wurzbach, Constant 717

Xenophón 214, 290, 583

Yamazaki Sōkan 266  
Young, Karl 417, 419–420

Zabanius János 539–542  
Zách Felicián 2–3  
Zacharasiewicz, Waldemar 637–638  
Zádor Anna 294, 296  
Zágoni István 193, 460  
Zágonyi Ervin 246, 261, 267  
Záhony Éva 457, 465  
Zalai János 617–618, 628  
Zalán Menyhért 408  
Zalánkeményi Kakas István 191  
Závodszky Levente 2, 281  
Zek Zoltán 735–736  
M. Zemplén Jolán 473, 647  
Zénón 214  
Zentai János 224

Zentai Mária 97  
Zerffi Gusztáv 714–718  
Zerffi, Julius Stepan 717  
Ziegler, Leopold 308  
Zilahi Sebes András 324, 654  
Zlinszky Aladár 57, 63, 67, 69, 384–389, 391  
Zola, Emile 106, 315  
Zolnai Béla 306, 309–310  
Zolnay László 14, 16, 19–20  
Zoványi Jenő 77, 210–211, 213, 293, 324, 483,  
486, 489–491, 493–494, 496–499  
Zrínyi Ilona 334  
Zrínyi Izsák 679  
Zrínyi János 334  
Zrínyi Miklós 79, 83, 126, 129–130, 207, 275,  
334, 535–537, 580, 597–599, 644, 651,  
673–683, 713  
Zrínyi Péter 322, 676–677, 679, 682  
Zrunek György 414–417, 422, 424, 426, 456  
Zsámboky (Sambucus) János 81, 503, 535, 580–  
588, 678, 727–728  
Zsigmond király 1, 413, 599  
III. Zsigmond 286  
Zsigmond Ferenc 228  
Zsilinszky Mihály 191  
Zsindely Endre 502–503  
Zsindely István 488  
Zsoldos Attila 16









## GYÖRGY, CRISSAFÁN FIA, AKI MEGJÁRTA A TÚLVILÁGOT

Az őskor embere számára magától értetődő valóság volt: a varázsló, a sámán gyakran megjárja a túlvilágot, hogy evilági megbízatásainak eleget téve találkozzék a szellemőségekkel, fohászkodjék az élet bármely területét érintően segítségükért, tanácsot, jóslatot kérjen tőlük, elfogja és visszavezesse a súlyos betegek másvilágra kóborolt lelkét stb. Ezt a túlvilági utat azonban mindig csak a varázsló lelke tette meg, miközben teste a révületbe, extázisba ejtő szertartást követően alétan hevert. Az ősi hiedelemvilág bomlásával, mitologikus történetei elhomályosulásával, szimbólumrendszere (olykor durva) félreértésével jelentek meg azok a – sokszor még samanisztikus vonásokat hordozó – hősök, akik az új igényeknek megfelelő elbeszélések szerint hús-vér valójukban jutottak el a túlvilágra és tértek vissza onnan. Ám arra igen ritkán akadt példa, hogy ezekhez a históriákhoz valójában megtörtént „túlvilági” utazási kísérlet szolgáltatva volna az alapot. Ezért érdemel különös figyelmet az írországi Ulster tartomány középkori nevezetessége, egy mérges gázokkal és gőzökkel telített barlang, „Szent Patrik Purgatóriuma”, amelyet az alvilág bejáratának tartottak, s amelyen át sokan kísérelték meg a túlvilágra jutást, de vissza csak kevesen tértek onnan. A Szent Patrik Purgatóriumát megjárta magyarok közül kettőt név szerint is ismerünk. Az egyik Tari Lőrinc, Zsigmond király főpohárnoka, akinek életútját okleveles adatok alapján viszonylag jól meg tudjuk rajzolni.<sup>1</sup> A másikról, Crissafán fiáról, Györgyről, aki Nagy Lajos vitéze volt,<sup>2</sup> mindössze ennyit tudunk meg legújabb méltatásából: „Krizsafán fia György magyar származású lovag volt, 1329-ben született. Fia annak a Krizsafán (Crissophan, Crissofan, Grifanus, Grofanus, Krisaphon) nevű nemesnek, aki fiával, Györggyel együtt 1350 után részt vett Lajos király nápolyi hadjáratában. György a harcok során bátor katonának bizonyult, csakhamar Apulia kapitányává, több vár és város parancsnokává lépett elő. De vérengző természete volt: huszonnégy éves korára több mint kétszázötven gyilkosság terhelte lelkét. Hogy ettől a nyomasztó teherrel megszabaduljon, Rómába zárandokolt, pápai feloldozást remélve. De ezt sem érezte elegendőnek, ezért nagyobb zárandok útra indult népes kísérettel. Spanyolországon át – ahol Szent Jakab sírját kereste föl – végül is Szent Patrik Purgatóriumához ment, hogy látomásaiban leljen megnyugvást.”<sup>3</sup> Ennyi pedig, ha leszámítjuk magából a túlvilágjáró históriából kiemelt utalásokat, igen kevés és számos adatában téves is. György vitézről, aki megjárta a túlvilágot, ugyanis számos történeti hiteles dokumentum maradt fenn, s így életútja, portréja elég részletesen megrajzolható. Nem más ő, mint Becsei Imre lévai várnagy Vesszős nevű fia, aki Nagy Lajos király Itáliát is megjárta lovagja volt.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> KATONA Lajos, *Túlvilági látomások kódexeinkben*. in *Folklór kalendárium*. Bp. 1982. 446–465.; *Tar Lőrinc pokoljárása*. (Középkori magyar víziók) szerk. V. KOVÁCS Sándor Bp. 1985. 19–27, 305–335.

<sup>2</sup> *Visiones Georgii*. (Visiones, quas in Purgatorio sancti Patricii vidit Georgius miles de Ungaria A. D. MCCCLIII.) [ed. HAMMERICH, L. L.] Kopenhagen, 1930. (Det. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-Filologiske Meddelelser, XVIII/2.); Magyar fordítását BELLUS Ibolya készítette (l. V. KOVÁCS) i. m. 37–217.). LESLIE, Shane; *Saint Patrick's Purgatory. [A Record from History and Literature]*. London, 1932, XVIII–XIX.

<sup>3</sup> V. KOVÁCS i. m. 16.

<sup>4</sup> PÜSPÖKI NAGY Péter, *Zseliz város címere*. Bratislava, 1976. 73–90.



Vesszős nem rendelkezett nagy, hősi múltú családfával, bár ezt később fivére megpróbálta némileg „szépíteni”. Apja, Chata fia Imre<sup>5</sup> az első, aki kiemelkedik az ismeretlenségből. Neve először a budai káptalan egy jelentésében tűnik föl 1311-ben, amikor a királytól elnyeri néhány örökös nélkül elhalt birtokos Fyhteu nevű földjét. A káptalanhoz intézett királyi parancslevél ekkor még „magister Emericus serviens noster de Beche”-ként említi,<sup>6</sup> 1316-tól azonban már ispán (comes) és a királyi társzerek parancsnoka (maior plaustorum).<sup>7</sup> A vidéki konventek és káptalanok oklevelei nagyon takarékosan bánnak a címek és rangok felemlítésével, ugyanis a pécsváradi konvent egy év múltán újra csak a király szervienseként szól róla,<sup>8</sup> 1318-ban pedig Bodrog vármegye főispánja egyszerűen „magister Emericus de Beche” névvel illeti.<sup>9</sup> Pedig a király egy, ugyanazon évben kelt, megerősítő oklevelében elmondja, hogy kedvelt híve minden hadi vállalkozásában érdemeket szerzett ispán,<sup>10</sup> majd egy 1321-es hatalmaskodási ügyet tárgyaló oklevél említi tárnoknagyi rangját (maior Tawarnicorum domini Regis),<sup>11</sup> illetve egy 1322 körüli felhívási házügyelete kapcsán ismét a „maior plaustorum domini regis” szerepet.<sup>12</sup> Úgy tűnik, 1321-től Bars vármegye főispánja és lévai várnagy.<sup>13</sup> Tisztségait haláláig viseli. Jóllehet előfordul többször, hogy csupán „magister Emericus de Beche” kerül az oklevelekbe,<sup>14</sup> máskor csupán lévai várnagyságát<sup>15</sup> vagy Bars vármegyei főispánságát említik,<sup>16</sup> mégis betölti folyamatosan mindkét funkcióját.<sup>17</sup> Nagy visszhangot kiváltó tette volt, hogy a Zách Feli-cián-féle merénylet után – a Szent István óta ismert magyar jogszokással ellenkezve<sup>18</sup> – elfogatta és Léva vára előtt lefejeztette a merénylet teljességgel ártatlan idősebb leányát, Sebét, férjét pedig testvéreivel együtt felakasztatta, kiskorú gyermekeit ugyanakkor a keresztesek egyik szigetére vi-

<sup>5</sup> *A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára.* 1–12. köt. ed. NAGY Imre–NAGY Iván–VÉGHÉLY Dezső Pest, 1871–1931. – a továbbiakban: Z – idézett hely: Z. 1,156–157. [184. sz.]. Vö. még a családra: WERTNER Mór, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* I. Temesvár, 1891. 80–86.; DUDÁS Gyula, *A Becsei család és birtokviszonyai Bodrogh vármegyében.* in *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvei*, 13(1897). 62–66.; PÜSPÖKI NAGY, i. m. 73–95.; HAJDOK Imre–KÖHEGYI Mihály, *Nagybaracska földrajza és története.* Baja, 1976. 47–53.; KLÉZLI Mária, *Adattár a zselizi és bátmonostori Becsei család históriájához.* 1–II. (Kézírtatos szakdolgozat a JGYTF Történettudományi Tanszékén) Szeged, 1981.

<sup>6</sup> Z. 1,133–135. [160. sz.]

<sup>7</sup> Z. 1,152–153. [179. sz.]; *Anjou-kori okmánytár.* ed. NAGY Iván–NAGY Gyula 1–7. köt. Bp., 1878–1920. – a továbbiakban: AO – idézett hely: 1320-ban: AO.1,591–592. [534. sz.]; 1322-ben: AO.2,58–59. [50. sz.]

<sup>8</sup> Z. 1,155. [183. sz.]

<sup>9</sup> Z. 1,162. [188. sz.]

<sup>10</sup> Z. 1,156–159. [184. sz.]; ugyanígy 1320-ban: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* 1–11. köt. [ed. FEJÉR, Georgius] Budae, 1829–1844. – a továbbiakban: FCD – idézett hely: FCD. 8,7:129–130. [106. sz.]

<sup>11</sup> Z. 1,192–193. [223. sz.]; 1321-ben: Z. 1,200–201. [232. sz.]; Z 1,201–202. [233. sz.]

<sup>12</sup> AO 2,58–59. [50. sz.]

<sup>13</sup> Z. 1,205–206. [237. sz.]; 1331-ben: AO. 2,536–537. [459. sz.]; 1332-ben: FCD: 8,7:237–238. [185. sz.]

<sup>14</sup> 1321-ben: Z. 1,193–194. [225. sz.]; 1332-ben: AO. 2,15–17. [14. sz.]

<sup>15</sup> 1322-ben: Z. 1,213–214. [245. sz.], Z. 1,221–223. [252. sz.], AO. 2,58–59. [50. sz.]; 1323-ban: Z. 1,243–246. [273. sz.], AO. 2,111–112. [101. sz.]; 1325-ben: Z. 1,273–274. [295. sz.]; 1326-ban: Z. 1,274–275. [296. sz.]; 1329-ben: Z. 1,335–337. [353. sz.]; 1331-ben: Z. 1,377. [383. sz.], Z. 1,378. [384. sz.]

<sup>16</sup> Z. 1,216–217. [249. sz.]

<sup>17</sup> 1330-ban: Z. 1,362–364. [371. sz.]; 1332-ben: Z. 1,388–389. [393. sz.]

<sup>18</sup> ZÁVODSZKY Levente, *A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp., 1904. 153.; *Decreta regni Hungariae.* (Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.) ed. DÖRY, Franciscus–BONIS, Georgius–BÁCSKAI, Vera Bp. 1976. 134, 137.

tette, hogy szülőföldjüket soha viszont ne lássák.<sup>19</sup> 1334-ben halhatott meg, ugyanis ez évben a barsi főispánságban már fiai szerepelnek,<sup>20</sup> 1335-től pedig már az oklevelek is néhaiként említik.<sup>21</sup>

Problémát jelenthet, hogy Becsei Imre fia históriájában Crissafan néven szerepel. Egyesek a helynévvé vált személynevek között keresték ennek az elnevezésnek a nyomait. Figyelembe vehetőnek ítélték a „Grifano”,<sup>22</sup> „Grisano”,<sup>23</sup> „Kysan”,<sup>24</sup> „Crisanon”,<sup>25</sup> vagy a „Crispen”,<sup>26</sup> „Križa”,<sup>27</sup> „Krizsán”<sup>28</sup> neveket. Nem lehetetlen, hogy ez az elnevezés valóban a Körös, Belovár, Zágráb, Modrus, Varasd és Szerém vármegyékben gyakori Križ-tövé helynevek valamelyikére vezethető vissza. Számos egyéb ötlet is született e név értelmezésére,<sup>29</sup> amelyek közül legvalószínűbb, hogy a görög χρυσός, „arany” és φαίνω „tündöklök, ragyog” összetételéből keletkezett<sup>30</sup> valami ilyesféle jelentéssel „aranytündöklésű, aranyfényű, aranyragyogású”. Honnan származhatott e név Becsei Imrére? Talán a család ősi fészkeről, a Zágráb megyei Blina helységről, amelynek birtokrészeit a későbbiekben is igen nagy igyekezettel próbálják megszerezni.<sup>31</sup> A helység nevéből – a latin „de Blina”-nak megfelelő – szerb-horvát melléknév „blinski”. Ennek hangalakja nagyon hasonlít a „blesak”, „villámfény, vakító fény” vocativusára („bleski”). Nem lehetetlen, hogy ez a hasonlóság adta az ötletet Becsei Imre „név-görögösítéséhez”, de azt, hogy ki, és miért követte el e „fordítást”, nem tudjuk. Lehet, hogy a család valamelyik műveltebb tagja fundálta ki, hiszen többen is rendelkeztek – persze valószínűleg inkább pozícióik függvényében – magisteri fokozattal; lehet, hogy Dél-Itáliában agyalták ki az egykori Magna Graecia lakói a harcok szünetében Vesszősnek hízelegve; vagy az is lehet, hogy a johannita rend valamelyik görög szigetről ideszakadt vitéze (akikkel, mint láthattuk, Imrének igen jók voltak a kapcsolatai) játszadozott el a szavakkal. Ezt kideríteni ma már nem tudjuk. (Az sem kizárt, hogy a križ ’kereszt’ szónak vagy képzett alakjainak – pl. križan ’keresztes’, križak ’keresztes vitéz’ stb. –, vagy talán a krašiti ’ékesít, díszít’ igének valamiféle származéka ez a név.) Az azonban biztos, hogy Vesszős – tisztességes keresztény néven György – apja

<sup>19</sup> *Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból*. ed. KUBINYI Ferenc I. 1256–1399. Bp. 1888. 103–105. [72. sz.], 87–88. [62. sz.]; KUBINYI Ferenc, *Zách Felician mester veje Palásthy Kopai*. Századok, 21(1887). 210–216.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. ed. SZENTPÉTERY, Emericus I–II. köt. Bp., 1937–1938. – a továbbiakban: SRH – idézett hely: SRH.1,495–496.; AO.5,33–34. [16. sz.]

<sup>20</sup> Z. 1,430–432. [428. sz.]; PÜSPÖKI NAGY, i. m. 74.

<sup>21</sup> Z. 1,449–450. [441. sz.]; Z. 3,178–180. [127. sz.]; 1355-re teszik halálát Kapocs Nándor és Kőhegyi Mihály *Katymár és környékének középkori oklevelei a Zichy-okmánytárban*. Baja, 1983. 52.)

<sup>22</sup> *Hazai Oklevéltár* (1234–1536). ed. NAGY Imre–DEÁK Farkas–NAGY Gyula Bp. 1879. 261. [245. sz.]

<sup>23</sup> Z. 6,333–334. [222. sz.]; WERTNER Mór, *Nagy Lajos király hadjáratai*. Hadtörténelmi Közlemények, 19(1918). 207–208.; CSÁNKI Dezső, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I. Bp. 1890. 415.

<sup>24</sup> Z. 1,136–137. [163. sz.]; GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp. 1963. 542.

<sup>25</sup> Z. 3,501–503. [389. sz.]

<sup>26</sup> Vö. FEHÉRTÓI Katalin, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp. 1983. 96.

<sup>27</sup> GRAGGER, Robert, *Beiträge zur Visionenliteratur im Mittelalter*. Ungarische Jahrbücher, 5(1925). 308.

<sup>28</sup> V. KOVÁCS, i. m. 16.; HOLLER, Georg, *Comitatus Crisiensis*. München, 1978. 116, 129–131.

<sup>29</sup> HAMMERICH, L. L. *Der junge ungarische Ritter im Fegfeuer*. Ungarische Jahrbücher, 7(1927). 327–328.

<sup>30</sup> PÜSPÖKI NAGY, i. m. 73.

<sup>31</sup> Pl. Z. 2,137–139. [93. sz.]; AO. 5,409. [250. sz.]; HOLLER, Georg, *Comitatus Zagrabicus*. A–L. München, 1980. 27–28.

főispán és várnagy, tehát előkelő magyar úr volt,<sup>32</sup> némi hóhéri mentalitással,<sup>33</sup> aki „valóban régen látta a fiát”,<sup>34</sup> hiszen 1353-ban már közel húsz éve halott. Ezzel természetesen hitelét veszti a Visio azon állítása, hogy György apja egy Nápolyban élő nemes magyar úr.<sup>35</sup>

Becsei Imre fiai – Töttös és Vesszős – először egy 1320-ra datált, majd egy 1325 március 13-án kelt oklevélben szerepelnek atyjukkal együtt,<sup>36</sup> és ettől kezdve szinte folyamatosan így a papa haláláig.<sup>37</sup> Valamikor 1331-től azonban ismét megszaporodnak azok az oklevelek, amelyekben Becsei Imre egymaga intézkedik fiai nélkül.<sup>38</sup> Ennek több oka is lehet. Legvalószínűbb, hogy a fiúk 1330-ra elérik a perbeli cselekvőképesség korát, tizennegyedik életévüket.<sup>39</sup> Ekkoriban ugyanis vörösmarti birtokuk villicusát megölte Salánki Dombó; erről ez év április 15-én a felhívízi keresztesek konventjéhez az ügy kivizsgálását elrendelő királyi parancslevél így szól: „dicit nobis Teuteus et Wezeus filij magistri Emerici, castellani de Leva”.<sup>40</sup> Tehát ekkor már a fiúk önállóan jártak el, pedig atyjuk még élt, hiszen az Úr mennybemenetele előtti kedden (máj. 15.) javában pereskedett egy ló miatt.<sup>41</sup> A következő évben Töttös talán már a hadban is megfordult atyjával, legalábbis ügyüket a hadoszlás (1332. jan. 1.) utáni tizenötödnapon (jan. 15.) tárgyalják.<sup>42</sup> Ha pedig a fiúk perbeli cselekvőképessége 1330-ban már reális, akkor valamikor 1316–1317 körül születtek minden valószínűség szerint. Ez ellentmondani látszik Armagh püspöke levelében – igaz nem személyes élmény, hanem a johannita rend tagjainak tudósítása alapján – említett kb. huszonnégy éves kornak,<sup>43</sup> de ez paleográfaiak könnyen magyarázható: a lefelé megnyújtott szárral írt keskeny római számok ugyanis könnyen összetéveszthetők, így a XXXV – ami kb. György tényleges életkorának felel meg, ha 1317 körül született – utolsó X-ét a keresztesek leveléből l-nek olvashatta a jámbor püspök, ami által hősünk majd egy évtizedet fiatalodott. Gyanúnk van arra is, hogy Töttös és Vesszős esetleg ikertestvérek lehettek, ugyanis annyira együtt jelennek meg és szerepelnek a dokumentumokban. Ez megmagyarázná, pl. hogy miért Töttös–István volt Vesszős–György legkedveltebb testvére,<sup>44</sup> illetve, hogy miért rázta meg őt olyan nagyon István halála,<sup>45</sup> s talán azt is, miért pontosan egy évtizedre halt utána.<sup>46</sup>

A másik ok, amely talán indokolhatja, hogy 1331 után magister Emericus ismét önállóan intézi ügyeit, Tövises–Tamás (Thomas dictus Thuisses) nevű fiának születése lehetett, akinek létre már egy 1332. november 8-án kelt szerződés is utal.<sup>47</sup> Talán e kései gyermeke érdekeit próbálta szolgálni

<sup>32</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 76, 83.

<sup>33</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 138–139.

<sup>34</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 137.

<sup>35</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 82.

<sup>36</sup> 1320-ban: FCD. 8,7:129–130. [106. sz]; 1325-ben: Z. 1,269–270. [290. sz]

<sup>37</sup> 1326-ban: Z. 1,282–283. [306. sz]; 1327-ben: Z. 1,299–300. [320. sz], Z. 1,301–302. [322. sz]; 1328-ban: Z. 1,306–308. [328. sz], Z. 1,311–313. [332. sz], Z. 1,313–314. [333. sz], Z. 1,317–318. [337. sz]; 1329-ben: Z. 1,320–321. [340. sz], Z. 1,326. [344. sz], Z. 1,328. [346. sz], Z. 1,334. [352. sz]; 1330-ban: Z. 1,341–343. [357. sz], Z. 1,347–348. [360. sz], Z. 1,348–354. [361. sz], Z. 1,360–361. [368. sz], Z. 1,365–366. [373. sz], Z. 1,366–367. [374. sz]; 1331-ben: Z. 1,370–371. [376. sz], Z. 1,372–373. [377. sz], Z. 1,376. [381. sz], Z. 1,379–380. [385. sz], AO. 2,536. [459. sz]; 1332-ben: Z. 1,382–384. [388. sz]; 1333-ban: Z. 1,406–407. [410. sz]

<sup>38</sup> Pl. Z. 1,375. [380. sz]; 1332-ben: Z. 1,381. [387. sz], Z. 1,390–391. [395. sz], Z. 1,391–392. [396. sz], Z. 1,393–394. [398. sz], Z. 1,397. [402. sz]

<sup>39</sup> HOLUB József, *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”*. Bp., 1922. 15, 19, 34.

<sup>40</sup> Z. 1,357–358. [365. sz]

<sup>41</sup> Z. 1,359. [366. sz]

<sup>42</sup> Z. 1,382–384. [388. sz]

<sup>43</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 80, 82.

<sup>44</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 138–139.

<sup>45</sup> Vö. a későbbiekben pokoljárása indokáról elmondottakkal.

<sup>46</sup> 1363-ban.

<sup>47</sup> Z. 1,398–400. [404. sz]

külön útjaival. Nem lehetetlen, hogy anyjuk éppen Tamás megszületésébe halt bele, hiszen az atyjuk halála utáni osztozkodásukkor anyjuk már nincs jelen, tehát aligha lehetett az élők sorában. A picike Tövises érdekeiért (pro Thoma fratre ipsorum minori) éppen a nagyon is anyás<sup>48</sup> Vesszős–György állt ki.<sup>49</sup> Tamás valószínűleg még gyermekként halt meg, mert ezt követően nem említik a források. Így könnyen találkozhatott György a Purgatoriumban néhai anyjával<sup>50</sup> és – Töttös halála után – fivéreivel.<sup>51</sup> A három elhalálozott fiútestvér valószínűleg félreértés lehet, hiszen – hacsak nem volt egy korábban elhalt vagy halva született testvérük – összesen hárman voltak fivérek. Persze az álomszerű vízióban könnyen előfordulhatott, hogy Vesszős, mint „látó”, családi élményei alapján önmagát is látta testvérei körében, s ebből támadt a zavar.

A két fiú együtt öröklő atyjuktól a Bars vármegyei főispánságot és a lévai várnagyságot,<sup>52</sup> de 1335 nyara után ezzel már csak Töttös címeiben találkozunk.<sup>53</sup>

Bár Vesszősnek is éppúgy megvan a magisteri címe, mint Töttösnek vagy apjuknak, s használja is egész életében,<sup>54</sup> sőt a túlvilágon tanultságát, eszességét fel is dicsérik,<sup>55</sup> azért a Visióban megfogalmazottakat a tudományokban és művészetekben való járatlanságáról<sup>56</sup> igazolni látszik az okleveles anyag is. Atyjuk halála után útjaik egy rövid időre elválnak, de hamarosan ismét együtt intézik ügyeiket, valószínűleg azon megosztással, hogy Töttös az ész, Vesszős pedig testvére bámulója és szándéka végrehajtója.<sup>57</sup>

Intéz ugyan néhány ügyet Vesszős önállóan is: pl. 1341-ben kiadja Péli Iván özvegyének, Margaréta asszonynak és leányának, Katicának hitbérét és leánynegyedét,<sup>58</sup> s ezen ügy kapcsán a rokonsággal még 1350-ben is pereskedik.<sup>59</sup> Ugyanezen esztendőben zálogba vesz egy birtokrészt,<sup>60</sup> 1342-ben pedig egy másik zálogjogát szerzi meg János bácsi adószedőtől.<sup>61</sup> Egyezkedett Zsemberen a helyi birtokosokkal,<sup>62</sup> perben állt Antal hájszentlőrinci préposttal, aki Vesszős birtokáról, Borsodból elűzte a plébánost, Imrét, és rengeteg kárt okozva hatalmaskodott ott.<sup>63</sup> Az esztergomi káptalan vizsgálta ki egy birtokügyét 1344-ben,<sup>64</sup> 1345-ben pedig birtokostársai akarták megakadályozni abban, hogy birtokán malmot építesen.<sup>65</sup> A következő esztendőben Szék községben levő birtokrézséért hadakozik,<sup>66</sup> és egy bizonyos Kemény fia, Lőrinc birtokát kéri el a királytól, aki „ördögi ösztönzésre” egy törrel keresztülszürkálva ölte meg Pétert, a saját édestestvérét.<sup>67</sup> Okot szolgáltat a pereskedésre a pécsi káptalan tisztjeinek hatalmaskodása is Ivanosi-beli birtokán 1347-ben,<sup>68</sup> de újabb zálogbirtokokat is

<sup>48</sup> Vö. HAMMERICH, *i. m.* (1930) 186–187, 260, 318.

<sup>49</sup> Z. 3,178–180. [127. sz.]; Z. 1,463–464. [447. sz.]; AO. 3,178–180. [127. sz.]

<sup>50</sup> Vö. 48. jz.

<sup>51</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 136–139.

<sup>52</sup> Z. 1,424–427. [425. sz.]; Z. 1,448. [439. sz.]

<sup>53</sup> Z. 1,476–477. [457. sz.]

<sup>54</sup> Z. 1,605. [571. sz.]; Z. 2,195–196. [135. sz.]; Z. 2,254–255. [177. sz.]; Z. 2,255–257. [178. sz.]; Z. 2,419. [295. sz.]; Z. 2,601–603. [454. sz.]; Z. 2,611–613. [459. sz.]; Z. 2,627–628. [472. sz.]; AO. 7,63–64. [35. sz.]; Z. 3,160. [109. sz.]; Z. 3,198–200. [138. sz.]; Z. 3,200–201. [139. sz.]

<sup>55</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 131, 144.

<sup>56</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 125–126. 131.

<sup>57</sup> MISKOLCZY István, *A második aversei tragédia*. Bp., 1930. 5.

<sup>58</sup> Z. 1,605. [571. sz.]

<sup>59</sup> Z. 2,419. [295. sz.]

<sup>60</sup> Z. 1,609–610. [575. sz.]

<sup>61</sup> Z. 2,20–21. [21. sz.]

<sup>62</sup> Z. 2,29. [21. sz.]

<sup>63</sup> Z. 2,37–38. [24. sz.]; Z. 2,38–39. [25. sz.]

<sup>64</sup> Z. 2,134–135. [90. sz.]

<sup>65</sup> Z. 2,165–166. [108. sz.]

<sup>66</sup> Z. 12,22–23. [21. sz.]

<sup>67</sup> Z. 2,194–195. [134. sz.]

<sup>68</sup> Z. 2,232–233. [157. sz.]

szerez Somogyban,<sup>69</sup> Tolnában.<sup>70</sup> A széki birtokcsere ügyével még 1349-ben is kénytelen foglalkozni,<sup>71</sup> de ugyanekkor egyik tisztjének szabad úton történt megtámadása miatt másutt is pert kezdeményez.<sup>72</sup> Valójában azonban idegenkedik a peres ügyektől, gyakran ügyvéddel képviselteti magát,<sup>73</sup> máskor pedig ön maga vagy tisztjei hatalmi eszközökkel, fegyverrel, erőszakkal szereznek érvényt elgondolásának.<sup>74</sup> Az eszközökben nem válogat: földfoglalás, jószágablás, bíró megsebzése, más jobbágyának kifosztása, lefegyverzése, represszáliák, javak és birtokok feldúlása, asszonyok és leányok megverése, megcsúfolása stb. sorjáznak ügyeiben. Még birtokcseréi közül is, amelyeket 1335–1353 között próbált nyélbe üttetni, vitái támadtak.<sup>75</sup>

Ezalatt – úgy tűnik, minden különösebb erőfeszítés nélkül – emelkedik Töttös a ranglétrán, adományokat kap, zálogügyleteket kamatoztat, birtokokat vásárol és előörkítenek számára, vásártartási jogot nyer, házasságával további javadalmakhoz jut, haszonbérbe vesz földeket, kunokat telepít birtokaira, ősi jussát visszaperli, királyi kiváltságokat szerez stb.<sup>76</sup> Öccsét is kijátssza, amikor megszerzi magának az atyjuk halálával kettejükre ruházott tisztségeket: 1335 novemberében – mint említettük – már egyedül tölti be Bars vármegye főispánja és a lévai várnagy tisztét,<sup>77</sup> s birtokolja majd egy évtizedig.<sup>78</sup> Majd 1342-ben királyi főajtónálló (magister Janitorum domini Regis) lesz<sup>79</sup> és honorajaihoz elnyeri még az óbudai várnagyságot is.<sup>80</sup> Főajtónállói tisztségéhez 1345-től már a pilisi főispánság és a visegrádi várnagyság társul,<sup>81</sup> de megtartja mellette az óbudai várnagyságot is.<sup>82</sup> Biztosan csak 1350-ből adatolhatjuk a jászok bírāja (iudex Phillisteorum) megbízatását,<sup>83</sup> és 1353-ból királynői tárnokmesterségét (magister tauernicorum reginalium).<sup>84</sup>

Töttös szemfülességére, nagyvonalúságára és zsenijére a legragyogóbb példa az, ahogyan az ősi nemesi származás fényét megszerezte családjának 1342-ben. Anyjuk révén szegről-végről rokonságban álltak a Becse–Gergely nemzetséggel.<sup>85</sup> Amikor aztán a nemzetség egyik tagja, Léli Dezső fia, Lőrinc kutyaszorítóba került, Töttös nem maradt tétlen. Lőrincet valószínűleg nemes meggyilkolásának vétké terhelte, mert a fő- és jószágvesztés ítéletét szabták rá, hacsak ki nem egyezik a felperessel, Doncs mesterrel, a komáromi főispánnal. A tét hatalmas volt: 100 márkát kellett volna fizetnie Pál országbíró előtt, hogy szabaduljon bilincseitől és a pallos fenyegetésétől, de a család nem tudta ezt az össze-

<sup>69</sup> Z. 2,253. [176. sz.]

<sup>70</sup> Z. 2,275–276. [198. sz.]

<sup>71</sup> Z. 2,410. [286. sz.]; Z. 2,411. [287. sz.]

<sup>72</sup> Z. 2,408. [284. sz.]

<sup>73</sup> Z. 2,63. [45. sz.]; Z. 2,255–257. [178. sz.]; Z. 2,291–292. [210. sz.]; Z. 2,487–488. [362. sz.]; Z. 2,546–548. [409. sz.]

<sup>74</sup> Z. 2,195–196. [135. sz.]; Z. 2,254–255. [177. sz.]; Z. 2,390. [273. sz.]; Z. 2,457–458. [333. sz.]; Z. 2,482–483. [357. sz.]. Megjegyzendő, hogy az oklevelek regestáiban többször is Vesszőst tüntetik fel intézkedő félként (pl. Z. 2,152–153. [103. sz.]; Z. 1,154–157. [105. sz.]; Z. 2,169–170. [111. sz.]; Z. 2,180–181. [121. sz.] stb.), holott az oklevélben Töttös szerepel.

<sup>75</sup> FCD. 9,2:110–112. [38. sz.]; Z. 2,487–488. [362. sz.]; Z. 2,519–520. [392. sz.]; Z. 2,546–548. [409. sz.]

<sup>76</sup> PÜSPÖKI NAGY, i. m. 74–77.

<sup>77</sup> Z. 1,476–477. [457. sz.]

<sup>78</sup> Z. 2,50–51. [35. sz.]

<sup>79</sup> Z. 2,50–51. [35. sz.]

<sup>80</sup> Z. 2,88–89. [61. sz.]; ENGEL Pál, *Honor, vár, ispánság*. (Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről), Századok, 116 (1982). 880–922.; FÜGEDI Erik, *Királyi tisztség vagy hűbér?* Történelmi Szemle, 25 (1982). 482–509.

<sup>81</sup> Z. 2,169–170. [111. sz.]

<sup>82</sup> Z. 2,213–214. [150. sz.]; Z. 2,313. [231. sz.]; Z. 2,420–423. [297. sz.]

<sup>83</sup> Z. 2,438. [313. sz.]

<sup>84</sup> Z. 2,544. [406. sz.]

<sup>85</sup> KARÁCSONYI János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I. Bp. 1902. 222.

get hirtelenében előteremteni. Ekkor ajánlotta fel segítségét Töttös, sőt – mint a mesében – további 100 márkát is felkínált Lőrincnek és testvérének két soha nem is birtokolt földjükért, ha elismerik a nemzetséghez tartozónak őt és testvérét. Léli Dezső fiainak – Lőrincnek és Demeternek – nem volt más választásuk mint az, hogy a Becsei-testvéreket, aki „nagy szükségükben segítségükre voltak” rokonaiknak ismerjék el.<sup>86</sup> Töttösék tehát az ősi származás patinás dicsével növelhették híruket büszkén ragasztva nevükhöz a „de genere Bechegreger” toldalékot, és rövid egy hónap leforgása alatt ki is fizették a teljes váltásdíját.<sup>87</sup> Töttös pontosan ekkoriban nyeri el a királyi főajtónállói tisztelet, és nem véletlenül említik őt azon mágánások körében,<sup>88</sup> akik később az 1351. évi törvények kiadásában is komoly szerepet kaptak.<sup>89</sup>

A testvérek az 1335. évi osztozkodást követően 1338 körül már ismét együtt intézik legtöbb ügyüket. A szekszárdi apáttal egyezkedve Töttös képviseli Vesszőst is,<sup>90</sup> 1342–1343-ban pedig együtt pereskednek a Bodrog vármegyei főispán ellenében.<sup>91</sup> Töttös eléri, hogy Károly királynak és Lajosnak tett szolgálataik jutalmául 1344-ben a Csepel szigeti Becse falujuk jobbágyságait felmentik a királyi szolgálat alól és nemesi szabadsághoz hasonló jogállást nyernek,<sup>92</sup> 1346-ban pedig kieszközli azt a kiváltságot, hogy a király a megyéspáncok, megyei bírák, városok és szabad falvak bírói ítélkezése alól őket és jobbágyaikat mentesítse.<sup>93</sup> Egy év múltán közös zálogügyük támad,<sup>94</sup> egy másik ügyben sikerül a bírósággal ellenfelüket elmarasztaltatniok.<sup>95</sup> De új perük is támad, amikor a nyílt országúton egy Haga nevű uezdi ember megölte jobbágyukat, Demetert, egy másikat, Pétert, pedig halálosan megsebezett.<sup>96</sup> Nem tétlen Töttös 1348-ban sem: megszerzi mások adományleveleinek visszavonásával maguknak a királytól a Baranya vármegyei Peterd és Szentdemeter birtokokat,<sup>97</sup> megvédi Vesszős nevében is egy másik, vitatott birtokhoz való jogukat.<sup>98</sup> A következő esztendőben hatalmaskodások sora okoz gondot nekik: Szekcsői Herceg Péter feltartóztatja nyolc hajójukat és kirabolja úgy, hogy még a hajósokat is csak meztelenre vetköztetve engedi el;<sup>99</sup> Henrik bán fia, Péter elfogja egy jobbágyukat, elveszi tőle három hordó borát, továbbá más erőszakoskodásai közepette ő is pucérra vetközteti áldozatait;<sup>100</sup> Kórogyi Lőrinc fia, Fülöp az ő Cheneréve nevű birtokukra törve házukat leromboltatja és az onnan előhúzott famulusukat, Bekét, agyba-főbe verve, két ujját lecsapva félholtan hagyatja ott, míg a támadók minden mozgathatót elrabolnak;<sup>101</sup> ezzel egyidőben Szekcsői Herceg emberei kirabolják egy másik, Szántóra hajózó emberüket, elszedve még ruháit is;<sup>102</sup> négy másik jobbágyukat pedig Konrád mester officialisa, Hipolit fia, Péter támadja meg az Ug-patak partján, kettőt közülük súlyosan megsebesítve kirabol, de a másik kettőtől is elszedi javaikat és ruháikat.<sup>103</sup> Olvasván e dokumentumokat, az a benyomása támad az embernek, hogy valószínűleg nem lévén itthon a birtokosok, javaikat a szomszédok szabad prédának tekintették. Az bizonyos, hogy valamennyi ügyben Töttös jár el, sőt egy kötelezettséggel kapcsolatosan 1349 novemberében meg is említik, hogy felmutatta

- <sup>86</sup> Z. 2,42–43. [29. sz.]  
<sup>87</sup> Z. 2,50–51. [35. sz.]  
<sup>88</sup> Z. 2,89. [61. sz.]; Z. 2,326–327. [238. sz.]  
<sup>89</sup> DÖRY–BONIS–BÁCSKAI, i. m. 140.; *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. ed. NAGY Gyula I. Bp., 1887. 229–230. [129. sz.]  
<sup>90</sup> Z. 1,524–530. [503. sz.]  
<sup>91</sup> Z. 2,40–41. [27. sz.]; Z. 2,80–81. [55. sz.]  
<sup>92</sup> Z. 2,136–137. [92. sz.]  
<sup>93</sup> Z. 2,200–201. [139. sz.]  
<sup>94</sup> Z. 2,267–268. [189. sz.]  
<sup>95</sup> Z. 2,273. [195. sz.]  
<sup>96</sup> Z. 2,282. [201. sz.]  
<sup>97</sup> Z. 2,301–302. [219. sz.]; Z. 2,341–342. [242. sz.]; Z. 2,354–355. [246. sz.]  
<sup>98</sup> Z. 2,313. [231. sz.]  
<sup>99</sup> Z. 2,376–377. [261. sz.]; Z. 2,378–379. [263. sz.]; Z. 2,379–380. [264. sz.]  
<sup>100</sup> Z. 2,377–378. [262. sz.]; Z. 2,380. [265. sz.]; Z. 2,381. [266. sz.]  
<sup>101</sup> Z. 2,384–385. [268. sz.]; Z. 2,386. [269. sz.]  
<sup>102</sup> Z. 2,386–387. [270. sz.]; Z. 2,389. [272. sz.]  
<sup>103</sup> Z. 2,388–389. [271. sz.]

Vesszős azon felhatalmazását, hogy nevében helyette is intézkedhet.<sup>104</sup> Más esetekben is hasonló a helyzet, illetve olykor mindkettőjüket ügyvéd, Valkocsi Pál mester, képviseli.<sup>105</sup> Valószínű, hogy mindketten Itáliában jártak a királlyal, Vesszős ott is maradt, Töttös pedig hazatérve egyedül nem volt képes mindent kézben tartani, bár ami tőle tellett, a továbbiakban is megtette: 1350-ben pl. a rájuk kirótt bírság elengedését járja ki;<sup>106</sup> elcseréli a királlyal Becse és Pereg nevű birtokukat három Hont vármegyei faluért;<sup>107</sup> kivizsgáltatja egyik officiálisuk megtámadásának és megsebezésének ügyét;<sup>108</sup> birtokokat cserél Gunya özvegyével és fiával;<sup>109</sup> Somogy és Baranya vármegyéiben birtokokat szerez;<sup>110</sup> más birtokügyekben is elengedett bírságokat;<sup>111</sup> 1351-ben egy ügyükben halasztást eszközöl ki;<sup>112</sup> 1352-ben a királlyal kiemelteti horvátországi és szlavóniai birtokaikat a bán hatásköréből, sőt azt a mentességet is kieszközli, hogy az minden másjellegű ügyükben is csak a királyi udvarnál intézkedhessen ellenükben;<sup>113</sup> máskor pedig másokat tilalmaz Vaszar nevű birtokukon.<sup>114</sup> A következő esztendő tavaszán Maré vár felét megszerzik egyezséggel;<sup>115</sup> egy másik birtokba történő beiktatásukkor azonban ellentmondás támad;<sup>116</sup> Tóti-beli birtokukon pedig súlyos hatalmaskodás történik: Tárnoki Péter rajtaüt a falun, négy jobbágyot szörnyen összeveret miután nyilakkal megsebesítették őket, az asszonyokat pedig lovakkal tiportatja le. Ezt az ügyet is kivizsgáltatják.<sup>117</sup>

Talán ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy míg más testvérek „örögi ösztökélésre” törrel esnek egymásnak, addig itt teljes az összhang a két fiú között, s az egyes ügyekben játszott szerepek alapján valószínűsíthető a Vizio azon állítása, hogy Vesszős–György testvérei közül Töttös–Istvánt szerfelett szerette,<sup>118</sup> sőt bámulta.

Ami György pozícióit illeti, számos oklevél igazolja<sup>119</sup> a Vizio kalmárjainak hozzá intézett szavait, hogy ti. „te szerfelett nemes férfiú vagy”<sup>120</sup> Ezen az általánosságon túl György katona mivolta a legnyilvánvalóbb: nagyszerű vitéznek, a legjelesebb fegyverforgatónak, hadi vállalkozásokban igen kiválónak titulálják.<sup>121</sup> Az okleveles anyag is azt bizonyítja, hogy Vesszős–György elsősorban a katonai szolgálatban tűnt ki. A két fiú már atyjuk halálakor királyi szolgálatban állhatott, különben nehezen képzelhető el, hogy az uralkodó rájuk testálja Imre mester pozícióit. Vesszősről 1341-től említik rendszeresen, hogy a királyi udvar lovagja (miles aule regie), még akkor is, amikor már magas méltóságokat tölt be,<sup>122</sup> ugyanis 1342-től saskői várnagy, s valószínűleg az itáliai hadjáratok lezárá-

104 Z. 2,404. [282. sz.]

105 Z. 2,404–408. [283. sz.]

106 Z. 2,417. [293. sz.]

107 Z. 2,417–418. [294. sz.]

108 Z. 2,413–414. [290. sz.]

109 Z. 2,412–413. [289. sz.]

110 Z. 2,420–423. [297. sz.]; Z. 2,443–444. [318. sz.]

111 Z. 2,423–425. [298. sz.]

112 Z. 2,447–448. [322. sz.]

113 Z. 2,476–477. [350. sz.]; MISKOLCZY István (i. m. 5) úgy véli, hogy e kiváltságot és néhány más birtokot (pl. Z. 2,301–302. [219. sz.] is itáliai szolgálataikért nyerték.

114 Z. 2,483–484. [358. sz.]

115 Z. 2,505–507. [380. sz.]

116 Z. 2,504. [379. sz.]

117 Z. 2,503. [378. sz.]

118 HAMMERICH, i. m. (1930) 136–139.

119 Pl. 1334-ben: Z. 1,421–422. [422. sz.]; 1342-ben: Z. 2,40–41. [27. sz.]; 1347-ben: Z. 2,275–276. [198. sz.]; magnificus: Z. 2,476–477. [350. sz.]; Z. 3,169–170. [116. sz.]

120 HAMMERICH, i. m. (1930) 118.

121 HAMMERICH, i. m. (1930) 87, 113–114, 117.

122 Így 1341-ben: Z. 1,609–610. [575. sz.]; 1342-ben: Z. 2,42–43. [29. sz.]; 1343-ban: Z. 2,80–81. [55. sz.]; Z. 2,82–83. [56. sz.]; Z. 2,83–84. [57. sz.]; 1345-ben: Z. 2,165–166. [108. sz.]; 1346-ban: Z. 2,194–195. [134. sz.]; Z. 2,200–201. [139. sz.]; Z. 12,22–23. [21. sz.]; 1347-ben: Z. 2,232–233. [157. sz.]; Z. 2,282. [201. sz.]; 1348-ban: Z. 2,301–302. [219. sz.]; Z. 2,341–342. [242. sz.];



ság tölti be ezt a tisztséget.<sup>123</sup> Valamikor 1347 táján nyeri el a zólyomi főispánságot és tartja azt kb. ugyanaddig, mint a saskői várnagyságot.<sup>124</sup> Az a tény, hogy 1354 körül megválnak mindkét tisztségétől, önmagában is mutatja, hogy valami nagy törés következett be sorsában, amely eddigi pozíciói feladására, korábbi életszemlélete, életvitele gyökeres módosítására készítette.

Vesszős vitézkedésének legjelentősebb szakasza kétségtelenül az itáliai hadjáratban való részvétele. Pontosan nem tudjuk, hogy melyik hadtesttel indult Itáliába, de az biztos, hogy 1347. augusztus 12-én – Szent Lőrinc ünnepének harmadnapján – még itthon volt, ugyanis a buda-felhévi keresztes konvent előtt személyesen kötött egyezséget Gunya fia Domokossal, hogy a maga és Töttös nevében (akit ő képviselt) zálogba veszi Mária várában levő birtokrészét.<sup>125</sup> Október 12-én mindkettőjüket Nagy Márton képviseli egy ügyben királyi ügyvédvalló levéllel,<sup>126</sup> de ennek ellenére – úgy tűnik – október 28-án még személyesen egyezkedett Gunya másik fiával, Istvánnal is, hogy zálogba veszi tőle a Mária vár birtokából reá eső hányadot,<sup>127</sup> egy nappal később pedig a pécsváradai konvent vizsgálta ki egy nem sokkal korábban gyilkosság ügyében a királynál tett panaszát.<sup>128</sup> A legvalószínűbb tehát, hogy magával a királlyal kelt útra november 11-én.<sup>129</sup> Ezt látszanak igazolni a további események is, ugyanis legközelebb csak 1348. január 14-én találkozunk nevével, amikor Márton Fejér vármegyei alispán, Vadasi György és Baldun fia, Mihály szolgabírák Solton kiadnak egy oklevelet, amely szerint Almási Miklós fiai, Miklós és János megjelentek előttük egyfelől, másfelől pedig Imre fia, Vesszős mester képviselében officialisa Gallus, és megegyeztek egy Imre nevű jobbágy megsebzése és elfogása ügyében. Ez az Imre eredetileg az Almási testvérek jobbágya volt, de valószínűleg átköltözött Vesszős földjére, s ezért támadt a viszály. A testvérek kötelezték magukat, hogy majd „Vesszős mesternek Itália királyságából a királyi udvarba való visszatérte után” a tizenöt napos időintervallum tizenötödik napján az említett jobbágyot Csabánszög faluba visszaviszik, ha nem hal meg; ha pedig meghal, minden ellenségeskedés automatikusan megszűnik a felek között; ám, ha Imre megmaradna, de előállítani nem tudnák, akkor gyilkosságát ki fogják deríteni és kiadni tartoznak; arra is elkötelezték magukat, hogy kezességre ezt az Imrét az említett határnapig is bilincseitől megszabadítják.<sup>130</sup> A fentiek bizonyossága szerint tehát 1348 januárjának közepén Vesszős Itáliában tartózkodott. Ez az oklevél megerősíti az elbeszélő források tanúbizonyságát is, amelyek a királynak öccse – Endre herceg – gyilkosai elleni bosszúját mondják el.

Küküllői János szerint Lajos király „a vétkes durazzói herceget lenyakasztatta Aversa városában, az említett Endre király házában, ahol egykor lakott, s ahol orozva megfojtották és meggyilkolták”.<sup>131</sup> Hasonlóképp csak Károly herceg lefejeztetésének tényét említi több itáliai forrás is.<sup>132</sup>

sz]; 1351-ben: FCD. 9,2:110–112. [38. sz]; 1358-ban: Z. 3,123–124. [79. sz]; 1360-ban: Z. 3,169–170. [116. sz]

<sup>123</sup> 1342-ben: Z. 2,29. [21. sz]; Z. 2,20–21. [18. sz]; Z. 2,37–38. [24. sz]; Z. 2,38–39. [25. sz]; Z. 2,50–51. [35. sz]; 1344-ben: Z. 2,134–135. [90. sz]; Z. 2,136–137. [92. sz]; 1347-ben: Z. 2,253. [176. sz]; 1349-ben: Z. 2,408. [284. sz]; Z. 2,411. [287. sz]

<sup>124</sup> 1347-ben: Z. 2,253. [176. sz]; Z. 2,275–276. [198. sz]; 1348-ban: Z. 2,301–302. [219. sz]; Z. 2,341–342. [242. sz]; 1349-ben: Z. 2,354–355. [246. sz]; Z. 2,404–408. [283. sz]; Z. 2,410. [286. sz]; 1350-ben: Z. 2,412–413. [289. sz]; Z. 2,413–414. [290. sz]; Z. 2,417–418. [294. sz]; Z. 2,443–444. [318. sz]; 1351-ben: FCD. 9,2:110–112. [38. sz]; 1352-ben: Z. 2,476–477. [350. sz]; 1353-ban: Z. 2,504. [379. sz]; Z. 2,505–507. [380. sz]; Z. 2,519–520. [392. sz]; 1354-ben: Z. 2,578–579. [437. sz]

<sup>125</sup> Z. 2,267–268. [189. sz]

<sup>126</sup> Z. 2,273. [195. sz]

<sup>127</sup> Z. 2,275–276. [198. sz]

<sup>128</sup> Z. 2,282. [201. sz]

<sup>129</sup> SEBESTYÉN Béla, *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Bp. é. n. 40.

<sup>130</sup> Z. 2,291–292. [210. sz]; WERTNER, i. m. (1918) 79.

<sup>131</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. [ed. SCHWANDTNER, Johannes Georgius] I. Vindobonae, 1766. 180.: „Quem quidem Ducem Duracii, tanquam culpabilem in Auersa ciuitate, in domo dicti regis Andree – in qua tunc habitabat et fuerat ingulatus et occisus – decollari fecit.”; *Chronica Hungarorum finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream*



Matteo Villani úgy meséli el e történetet, hogy amikor a király népes kísérettel elindult Aversából Nápolyba, együtt lovagolva Károly durazzói herceggel, kissé lemaradt, majd megparancsolta a hercegnek, hogy vezesse őt arra a helyre, ahol öccsét megölték. Itt leszállván a lóról a saját vére árulójának nevezte Károlyt, majd „erőszakkal elvonszolták őt (amint ezt előre elrendezték) addig, ahol András herceget megfojtották, egy *hitetlen kun* lecsapta a fejét, és két darabban a Ghefo balkonjáról aláhajították abba a kertbe és ugyanarra a helyre, ahová András herceg volt korábban dobva.”<sup>133</sup> Ugyancsak nem részletezve, de a hóhért más etnikumból származtatva a Chronicon Mutinense így ír: „Miután néhányukat meghívták, a következő nap hajnalán elég csalárdul néki, a dicsőséges Károly úrnak, Durazzo hercegének [a király] egy *hitetlen jász*sal a fejét vétette abban a teremben, ahol testvérét, Andrászt hitzegően felakasztották és megölték.”<sup>134</sup> Ez a tudósítás azért érdemel figyelmet, mert Becsei Töttöst hozhatja gyanúba, aki (igaz csak 1350-ből adatolhatóan) a jászok bírása, mint ezt fejebb már elmondtuk.<sup>135</sup>

Sokkal részletesebben adja elő e históriát Domenico de Gravina krónikájában. Szerinte a király a kivégzés napjának reggelén megtanácskozta az ügyet előkelőivel.<sup>136</sup> „Akkor ugyanazon király úr úgy határozott, hogy az említett herceget mindenképp öljék meg, és azon a helyen, ahol Endre herceget, testvérét, a könyörtelen árulók meggyilkolták, minden irtalmas könyörületesség nélkül szenvedje el a fejesztés büntetését. Miután pedig hivatott két *kun vitézt és két paizshordozót*, határozott parancsot adott nekik, hogy az említett herceget öljék meg; e katonák és paizshordozók uruk parancsát iparkodtak tüstént végrehajtani. És elvén a szerencsétlen herceget arra a helyre, amelyen egykor Endre herceget meggyilkolták, hírül adták neki, hogy halálra van szánva. Amit a nyomorult herceg meghallván félholtta sápadt és felemlítette, hogy Isten színe előtt megvallaná bűneit. Akkor elhívták azon hely egyházának egy szerzetes fráterét, és annak színe előtt meggyónt Istennél esedezve az Úr Jézus Krisztushoz elkövetett bűnei bocsánatáért. Az előbb említett vitézek pedig, akik a nyomorult herceget a lakosztály felső részébe vezették, a nyitott erkélyre érkeztek, ahol Endre herceg meghalt, s amelyet ő mutatott meg nekik; és ott a nyomorult herceg térdre borulva így szólt: Legkedveltebb barátaim, mondjátok meg nekem, kérlek titeket, ha most már semmi reményem sincs az életre! Azok azt mondták: Parancsunk van arra, hogy téged mindenképp meg kell ölnünk. Erre azt mondta: Cselekedjétek, amit megparancsoltak néktek, mivel az Úrban reménykedik az én lelkem! És miután lehajtotta a fejét, könyörtelenül lenyakazták őt, fejét és testét az említett nyitott erkély magasából aláhajították a kertbe, amelybe egykor a magasból Endre herceget dobták. Teste három napon át feküdt ott, és senki sem merte eltemetni.”<sup>137</sup>

Hess. (fac. sim.) ford.: HORVÁTH János Bp. 1973. 110.; KÜKÜLLEI János, *Nagy Lajos király viselt dolgairól*. ford. DÉKÁNYI, Kálmán Brassó, 1906. 119.; THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*. ford. HORVÁTH János, Bp., 1980. 246.; DÜMMERTH Dezső, *Az Anjou-ház nyomában*. Bp., 1982. 404–405.; Az épület a város falain kívül fekvő San Pietro à Maiella kolostora volt. (MISKOLCZY István, *András király tragédiája és a nápolyi udvar*. Bp., 1928. 30.)

<sup>132</sup> Pl. *Cronica Sanense*: MURATORIUS, Ludovicus Antonius, *Rerum Italicarum Scriptores ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimum quingentesimum*. XV. Mediolani, 1728. col. 1729.

<sup>133</sup> „È tirato per forza (come era ordinato) infino ove fu strangolato il Duca Andreas, tagliatali la testa da uno infedele Cumino in sul Balcone del Ghefo, fu in due pezzi gittato in quello orto, et in quello luogo ove era stato gittato il Duca Andreas.” (MURATORIUS, *i. m.* XIV. col. 20.); *A három Villani krónikája*. ford. RÁ CZ Miklós Bp., 1909. 200.

<sup>134</sup> „Et productis quibusdam exceptionibus satis vanis ipsum Dominum gloriosum Carolum Ducem Duratii sequenti die in aurora in Sala, ubi frater suus Andreas, fuerat dolose suspensus et mortuus, per unum Filisteum infidelem fecit decapitari...” (MURATORIUS, *i. m.* XV. col. 613.)

<sup>135</sup> Z. 2.438. [313. sz.]

<sup>136</sup> Az előzetes tanácskozást elveti MISKOLCZY István. Úgy véli, hogy a király hirtelen felindulásában döntött Károly kivégzése felől. Ez, ha igaz, az előre megrendezetség vádját is kivédné (*i. m.* 1930. 6–13.).

<sup>137</sup> „Tunc Dominus idem Rex jussit dictum Ducem omnino perimi, et in loco, ubi Dux Andreas suus germanus ab impiis proditoribus fuit peremptus, poenam truncationis capitis pateretur, omni

E források tehát utalnak az ítélet végrehajtóinak valódi (vagy vélt) etnikumára, de közelebbit nem árulnak el róluk. Valamivel többet mond Giovanni Villani, aki előadja, hogy a király szemrehányást tett Károly durazzói hercegnek, aki védekezni próbált és Lajos könyörületességére apellált, ám az uralkodó erre bizonyítékként egy levelet mutatott fel, amely a vádat igazolta. „És hirtelen, ahogyan elrendezték, egy bizonyos *Magyar Fülöp mester* a hercegnek, aki fegyvertelen volt, beledöfött a mellébe; azután egyvalaki megragadta őt a hajánál, és átvágta a torkát a már említett *Fülöp mester*, nem pedig, ahogyan szokás, a nyakát; ám az említett csapásoktól azonnal meghalt. És bizonyos magyarok, akik a [király] kíséretében voltak, megfogták és ugyanarról az erkélyről a kertbe hajították, ahová Endrét is dobták; és megparancsolta, hogy el ne temessék őt engedélye nélkül.”<sup>138</sup> Hogy ki ez a Fülöp mester, az itáliai források alapján nem lehet felderíteni. De abból kiindulva, hogy az ott szereplő nevek javarésze azonosíthatatlanul el van írva, nem is szükséges középkorinak venni a személyre vonatkozó tudósításait.<sup>139</sup> Nem szükséges már csak azért sem, mert János minorita pontosan megnevezi a hóhért amikor elmondja, hogy a durazzói herceg és a tarantói fejedelem testvéreikkel együtt Lajos kezére kerültek, „azon a helyen pedig, ahol az ártatlan Endre királyt gonoszul megölték, és testét az ablakon át gyalázatosan lehajították a kertbe, a durazzói herceget a király úr egy vitézével, név szerint Becsei Imre fiával, Vesszőssel lefejeztette január huszonharmadik napján, és a hulláját ugyanazon ablakon keresztül ledobatta ugyanazon kertbe végtisztesség nélkül.”<sup>140</sup>

*misericordia procul pulsa. Vocatis autem duobus suis Militibus Cumanis et duobus Scutiferis, praedictum Ducem per eos perimi expressé commisit, statimque Milites ipsi et Scutiferi mandatum Domini curaverunt ducere ad effectum. Et ducentes Ducem miserum ad locum illum, in quo quondam Dux Andreas fuerat interemtus, sibi nuntiaverunt eum esse penitus moriturum. Quod audiens dux miser semivivus palluit, et recordatus est confiteri coram Deo sua delicta. Tunc vocavit unum fratrem Monachum loci illius Ecclesie, et coram eo confessus est apud Deum, misericordiam petens Domino Jesu Christo suorum criminum commissorum. Milites autem praefati miserum Ducem ad superiora hospitii perducentes, ad Gayfum illum demonstratum eis per Ducem praefatum, in quo perierat Dux Andreas, venerunt; et flexis genibus ait Dux miser: — Amice carissimi, dicite mihi quae so, si ulla spes est amodo vitae meae! Qui dixerunt: — Jussu est nobis omnino te mori debere. Et ait: — Facite, quod vobis jussu est, quoniam in Domino speravit anima mea. Et inclinato capite eum sine misericordia jugularunt, et caput ejus et corpus ab alto dicti Gayfi ad infima praecipitaverunt in hortum, in quem Dux quondam Andreas fuerat emissus ab alto. Ubi per dies tres jacuit corpus suum, nec ipsum ausus fuit aliquis sepelire.”* (MURATORIUS, *i. m.* XII. col. 583.)

<sup>138</sup> „E incontanente, come havea ordinato, il fedì nel petto, che non havea arme, uno Messer Filippo Ungaro; a poi lo presse uno per li capelli, e'l detto Messer Filippo gli taglia la gola, non pero a fatto il collo, ma de'detti colpi morì di presente. E da certi Ungari, che gli erano d'intorno, fu preso e gittato da quello verone nel giardino, dove fu gittato Andreasso; e comandò non che gli fusse data sepultura senza sua licenzia.” (MUTATORIUS, *i. m.* XIII. col. 992.); RÁCZ, *i. m.* 185–186.; Az eredeti szöveg nem egyértelmű, ebből következik, hogy más források reá építve a király aktív részvételét tételezik fel a kivégzésben. A Chronica Estense szerint pl. a tett színhelyére értek: „Akkor a király kardját kivonva sajátkezűleg vágta le a herceg orrát; ezután egy magyar vitéz ragadta meg a herceget a hajánál, és végigvonszolta őt a palota valamennyi termén; egy másik magyar karddal beledöfött és megsebesítette az említett herceget az oldalán; egy másik magyar pedig lenyeste a heréit és egyéb részeit. Akkor a király úr megparancsolta, hogy senki ne merészelje a herceg holttestét eltávolítani.” („Tunc Rex, evaginato gladio, propriis manibus amputavit nares Ducis; deinde quidam miles Hungarus cepit Ducem pro capillis, et detrahinatus est eum per totam salam Palatii; quidam alter Hungarus percussit, et vulneravit dictum Ducem in costatu sum quodam ense; alter quidam Hungarus truncavit ei testiculos, et alia. Tunc praecepit Dominus Rex, ne aliquis esset ausus corpus Ducis remove.” — MURATORIUS, *i. m.* XV. col. 448.)

<sup>139</sup> MISKOLCZY, *i. m.* (1930) 5.

<sup>140</sup> „Ducem autem Duracy in quo loco fuit rex Andreas innocens nequiter interfectus, et corpus eius per fenestram proiectum ad ortum irreuerenter, ibi dominus rex fecit eum per unum militem nomine Wezzews filium Emerici de Bechei capite detruncari, vigesima tertia die mensis January, et per eandem fenestram cadaver eius proici ad eundem ortum sine honore.” *Historiae Hungariae Fontes*

Vesszősnek e feladat nem jelentett különösebb gondot, hiszen katona volt, apja gyakorlatában pedig már kisgyermekként is találkozhatott ilyesmivel, de maga is keveredett fél évtizeddel korábban gyilkosság gyanújába, amelyből a Hont vármegyei alispán, a négy szolgabíró és tizenkét királyi jogtudor is alig tudta kimosni.<sup>141</sup> Eleinte egyéb itáliai gyilkosságai sem rendítették meg különösképpen. Ez a változat azonban roppant tanulságos számunkra. Atyja hóhéri mentalitása ugyanis visszatér társadalmi látomásában, és ami még ennél is érdekesebb, a kivégzésnek ugyanaz a módja sejlik fel a vízióban, amelyet ő alkalmazott Károly durazzói herceg esetében.<sup>142</sup>

Meddig maradt György Itáliában? Sajnos erre nem tudunk pontos választ adni, ugyanis már 1348-ban, az áldozócsüdtörtököt megelőző kédden Budán a király birtokadományban (Peterd és Szentdömötör) részesíti.<sup>143</sup> Az oklevél hiteles. Csakhogy Nagy Lajos ekkor még, útban hazafelé Itáliából, nem érkezett meg Budára,<sup>144</sup> így, ha Vesszős mester kíséretében volt is, hasonlóképp aligha lehetett megadományozottként jelen a budai oklevél-kiállításnál. Ez esetben is a kancelláriai keltezés a félreérthető; a király nevében kiadott okleveleket úgy állítják ki, mintha azt a jelenlevő uralkodó személyes utasítására adnák ki, holott az még messze jár az udvartól.<sup>145</sup> Nagyon is valószínű tehát, hogy – mint eddig is sokszor – Töttös járt el Vesszős nevében is, bár ezt csak abból gyaníthatjuk, hogy ő az első helyen említett folyamodó. De megerősíti feltevésünket egy 1349. február 23-án kelt királyi oklevél is, amelyet Töttös mester kérésére állítottak ki, s ebben az uralkodó ugyanazon birtokokra titkos kancellárja, János tisztelendő által az ő nevében mások számára kiállított adományleveleit megsemmisíti. Itt a kérelmező Töttös mester, királyi főajtónálló, pilisi főispán és visegrádi várnagy a maga és édestestvére (Wezzeus fratrís sui vterini), a zólyomi főispán nevében.<sup>146</sup> Még ez év decemberében (15-én) is ugyanezen adományleveli átírásánál meghatalmazott, Valkocsi Pál képviseli.<sup>147</sup> Szóba kerül még Vesszős neve dec. 7-én egy hatalmaskodási ügyben,<sup>148</sup> majd (17-én) egy olyan zálogügyben, amely szerződő felei hibájából nem jött létre<sup>149</sup> (ami talán önmagában is arra utalhat, hogy nem volt idehaza, és így tisztjeit partnerei semmibe vették). A következő esztendő vízkeresztjének vigiliáján<sup>150</sup> ismét Töttös az, aki kettejük nevében a királlyal, majd az ünnep napján<sup>151</sup> Gunya özvegyével és fiával birtokot cserél, illetve tíz nap múltán egy hatalmaskodási ügyben eljár.<sup>152</sup> Amennyiben nem csupán szokványos oklevélbeli sztereotípiával van dolgunk, talán már személyesen adja elő (extitit oraculo viva voce) ügyét az Ölyved faluval kapcsolatos perben 1351. május 3-án.<sup>153</sup> Egészen biztosan itthon van viszont 1353. április 7-én, amikor Gunya fia Istvánnal személyesen egyezkedik Máré vár ügyében.<sup>154</sup> A fentiek alapján talán nem elhamarkodott az a feltevés, hogy Vesszős legalább a Nagy Lajos

*Domestici*. (pars prima: Scriptores) III. [ed. MÁTYÁS, Florianus] Quinque-Ecclesiis, 1884. 151.; *János minorita Nagy Lajosról szóló krónika töredéke*. ford. DÉKÁNI Kálmán Bp., 1910. 61.; Vö. még: DÉKÁNI, i. m. (1906) 119. 4. jz.; PÓR Antal, *Nagy Lajos* (1326–1382). Bp., 1892. 162.; MISKOLCZY István, *Magyarország az Anjou-korban*. Bp., 1923. 48.; Miskolczy említi [i. m. (1930) 4–6.], hogy a *Chronica Siculum* [ed. DE BLASIIS, Napoli, 1887. 12] szerint a hóhér egy „Sat Jan” nevű vitéz volt. Amennyiben ez nem az „infidelis” jelző involválta szójáték a Sátán névvel, akkor talán Vesszősnek nagyapjára utaló jelzője lehet: Chata > Chatan(us).

<sup>141</sup> Z. 2,71–72. [48. sz.]

<sup>142</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 138–139.

<sup>143</sup> Z. 2,301–302. [219. sz.]; Z. 2,341–342. [242. sz.]

<sup>144</sup> SEBESTYÉN, i. m. 84.

<sup>145</sup> WERTNER, i. m. (1918) 84.

<sup>146</sup> Z. 2,354–355. [246. sz.]

<sup>147</sup> Z. 2,404–408. [283. sz.]

<sup>148</sup> Z. 2,408. [284. sz.]

<sup>149</sup> Z. 2,410. [286. sz.]; Z. 2,411. [287. sz.]

<sup>150</sup> Z. 2,417–418. [294. sz.]

<sup>151</sup> Z. 2,412–413. [289. sz.]

<sup>152</sup> Z. 2,413–414. [290. sz.]

<sup>153</sup> FCD. 9,2:110–112. [38. sz.]; PROKOPP Gyula, *Az esztergomi primási levéltár XV. századi levéltára*. Levéltári Közlemények, 37(1966). 113–138.

<sup>154</sup> Z. 2,505–507. [380. sz.]

első és második hadjárata között eltelt időben Itáliában tartózkodott, bár az itáliai területek kormányzásával megbízott vezérek között nevével nem találkozunk.<sup>155</sup> A Vízioóban előadottak azonban mégis valószínűnek tűnnek, amelyek szerint György Apuliában szolgált,<sup>156</sup> és ott Trója városa, továbbá annak vidéke és erősségei voltak kezére bízva.<sup>157</sup> Egy ez idő tájt keletkezett zsoldjegyzék maradt fenn ugyanis a család levéltárában, amelyet nyolc személynek huszonkilenc lovaskatona számára kifizetett 217 és fél aranyforintnyi zsoldjáról állítottak ki.<sup>158</sup> Ez a létszám mutatja, hogy Vesszős nem sorolható az igazán jelentős seregvezérek közé, hanem valamelyik kormányzó kisebb területre állított kapitánya lehetett. Ha valóban Trója kapitánya volt, akkor Wolffurt Konrád<sup>159</sup> alatt szolgált, akit Foggia kirablása és más rémtettei miatt az olaszok Corradus Lupus Theutonicusnak vagy egyszerűen csak Luponak (hímfarkas) neveztek és Cola di Rienzo így írt róla: „Corrado Lupo, aki valóban mint a farkas, mindent felfalt.”<sup>160</sup> Konrád volt ugyanis Lucera vidékének kormányzója,<sup>161</sup> amelyhez a tőle kb. 20–25 km-re fekvő Trója is tartozott. A Vízioóban felsorakoztatott helynevek Vesszős működési körének meghatározásakor (Trója, Barletta, Canosa di Puglia),<sup>162</sup> mind olyan helységek, amelyeknél súlyos harcok voltak, s ezekben György vitéz még akkor is kiélhette vérengző hajlandóságát, ha az irat szerzője valami félreértés révén írta őt a vidék kapitányának. Trója falai alatt – melyet 1348. október 20-án Tarantói Lajos elfoglalt, s ahonnan, ezek szerint, Vesszős is menekülni kényszerült – semmisítették meg 1349. január 23-án Lackfi István és Wolffurt Konrád csapatai Tarantói Lajos seregét;<sup>163</sup> 1350 júniusában a király jelenlétében kiobbant zsoldoslázadást kellett Barlettában fegyveresen elnyomni;<sup>164</sup> Canosa di Puglia ostrománál pedig maga a király is megsebesült.<sup>165</sup> Valószínűbb azonban, hogy a két hadjárat közötti időben követték el, Vesszős és emberei, azokat a német zsoldosokéval vetekvő<sup>166</sup> kegyetlenkedéseket, rablásokat, fosztogatásokat és gyilkosságokat (amelyek részint megtorlások is lehettek Johanna híveinek a magyar hadifoglyokkal szemben alkalmazott olyan brutalitásai miatt, mint pl. az elevenen való megnyúzás stb.), amelyekért végül is vezekelni akart.<sup>167</sup> Persze az sem kizárt, hogy a félelmetes erejű Vesszős<sup>168</sup> a csatákban is ugyanolyan vérengzően gyilkolta ellenfeleit, mint a polgári lakosságot és ezért nem egyezik a Vízio két helyének számadata: a bevezető szerint ugyanis kb. 250 embert ölt meg,<sup>169</sup> az elbeszélés maga pedig 350 körüli áldozatról beszél.<sup>170</sup> Ha egyik szám sem elírás, talán az is lehetséges, hogy az első a közönséges gyilkosságokat, a második pedig az összes (benne a harcbeli) emberöléseket tárja elénk.

Nem tudjuk azt sem pontosan regisztrálni, hogy György vitéz mikor tért vissza Itáliából. Ha az Ölyved faluval kapcsolatos ügyben – mint fent említettük – tényleg személyesen járt el 1351 május elején,<sup>171</sup> akkor valószínűsíthetjük, hogy a második hadjáratból hazatérő király kíséretében érkezett

<sup>155</sup> WERTNER, i. m. (1918) 81–83.; MISKOLCZY István, *Magyar–olasz összeköttetések az Anjou-korban*. (Magyar–nápolyi kapcsolatok.) Bp., 1937. 140.

<sup>156</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 78.

<sup>157</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 87.

<sup>158</sup> Z. 12,28. [26. sz.]

<sup>159</sup> WERTNER Mór, *Két régi család*. (II. Az óvári és vöröskői Wolfart család.) Turul, 10(1892). 69–72.; WERTNER Mór, *Családtörténeti adalékok*. (VI. A vöröskői és óvári Wolfart család eredete.) Turul, 15(1897). 135–136.

<sup>160</sup> Idézi: MISKOLCZY, i. m. (1933) 132.; MISKOLCZY, i. m. (1937) 151–152.

<sup>161</sup> PÓR, i. m. 177.

<sup>162</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 87.

<sup>163</sup> WERTNER, i. m. (1918) 85–86.; MISKOLCZY, i. m. (1937) 145–148.

<sup>164</sup> PÓR, i. m. 219.

<sup>165</sup> MISKOLCZY, i. m. (1923) 52.

<sup>166</sup> MISKOLCZY, i. m. (1923) 50.

<sup>167</sup> MISKOLCZY, i. m. (1923) 51.; MISKOLCZY, i. m. (1937) 161, 189–190.

<sup>168</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 87, 96–97.

<sup>169</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 76.

<sup>170</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 88.

<sup>171</sup> Vö. 153. jz.

ő is.<sup>172</sup> Nevével nem találkozunk az 1350-ben hátrahagyott katonai kormányzók között sem.<sup>173</sup> Természetesen ez még nem zárja ki annak lehetőségét (ha az említett oklevél csupán szokványos sztereotípiaként írta személyes eljárását ügyében), hogy továbbra is Itáliában maradt, s csak 1353 tavaszán tért vissza. Egy birtokcserében ugyanis 1352. július 20-án ügyvédje, Valkocsi Pál deák minden ügyre kiterjedő általános felhatalmazással járt el,<sup>174</sup> de egy hasonló ügyben még 1353 vízkeresztje körül is ő intézkedik.<sup>175</sup> Hazatértekor Vesszős bűnbánatának még semmi nyomát nem mutatja, sőt elfogadja a királyi jutalmakat is itáliai helytállásáért.<sup>176</sup> Megjegyzendő azonban, hogy míg más vitézek adományleveleiben itáliai hadakozásukat gyakorta felemlítik,<sup>177</sup> addig Vesszősnél ez elmarad. Talán azért, mert a király utóbb megbánta Károly durazzói herceg kivégeztetését, s még így sem akart emlékezni rá.<sup>178</sup>

Ezeket követően hirtelen, szinte sikerei csúcsán, egyik napról a másikra minden megváltozik. Úgy tűnik, a Vízio írója fején találta a szöveget, amikor úgy fogalmazott, hogy Vesszős egyetlen éjszaka alatt döbönt rá cselekedetei súlyára.<sup>179</sup> De mi válthatta ki ezt a rádöbbenést? Egyetlen magyarázatot tudunk csupán adni erre: ekkoriban halt meg – ki tudja, milyen szörnyű módon – testvére, Töttös. Egy Szent Mihály nyolcadára (okt. 6.) datált perhalasztó oklevél szövege alá írt megjegyzése szerint a Töttös elleni per, „miután ő az Úr akarata szerint G. nyolcadnapján minden romlandó test útjára lépett”, fiaira háramlott.<sup>180</sup> Halálát megerősíti egy 1354 március elején kelt oklevél külső jegyzete is, amelyben Miklós deák, mint a „néhai Töttös mester jegyzője” szerepel,<sup>181</sup> alig húsz nap múltán pedig már fia intézkednek néhai atyjuk helyett egy ügyben.<sup>182</sup> Egyetlen probléma a „G” szigla megfejtése. Pontosan nem tudjuk, hol érte utol Töttöst a végzet, de igen valószínű, hogy Budán, ugyanis a király házasságának előkészületei, a szertartás maga, a hosszan elnyúló lakodalom stb. mind megkövetelték személyes jelenlétét. Ám Budán június 14-én még mit sem tudnak haláláról (bár e perét „Valkocsi Pál deák, az említett Töttös mester famulusa és nótáriusa” intézte).<sup>183</sup> Május közepén Vesszős is Budán intézi egy ügyét, amiből valószínűsíthető, hogy a fent említett okból ő is hosszabb időt töltött a fővárosban.<sup>184</sup> Ahhoz pedig, hogy valaki ennyire megrettenjen egy halálesettől, mint Vesszős – úgy gondoljuk –, szemtanúként kellett annál jelen lennie. Természetesen a fentiek miatt a Szent György nap, amelyhez igen sok oklevelet datálnak, elesik a „G” felodásaként. A még számításba vehető napok egyike sem gyakori irányadó a keltezésben: Genesisus (aug. 25) helyett inkább az Ascensio Mariae Virginis vagy Szent István napja a viszonyítási pont; Gillgentag (szept. 1) helyett sokkal gyakoribb előtte a Decollatio Johannis Baptistae, utána a Nativitas Mariae; ugyanígy Gellért nap előtt is inkább Mária születésének vagy Máté evangelistának az ünnepéhez, utána pedig Szent Mihály napjához datálnak. Legvalószínűbb talán Germanus napja (júl. 31. – bár ennek nem jegyzik az octávját), amely előtt csupán Szent Jakab apostol ünnepé szerepel (júl. 25), de ennek felhasználásával csinján szoktak bánni, ugyanis félreértésekre adhat okot, hogy az aratások miatt ennek a tanítványnak az ünnepé átkerült május 1-re, „Fülöp és Jakab apostolok napjára”.<sup>185</sup> Ez esetben tehát

<sup>172</sup> SEBESTYÉN, *i. m.* 41.; MISKOLCZY, *i. m.* (1923) 53.; MISKOLCZY, *i. m.* (1937) 196.

<sup>173</sup> WERTNER, *i. m.* (1918) 92–93.

<sup>174</sup> Z. 2,487–488. [362. sz.]

<sup>175</sup> Z. 2,546–548. [409. sz.]

<sup>176</sup> MISKOLCZY, *i. m.* (1937) 203.

<sup>177</sup> Pl. AO. 5,33–34. [16. sz.]

<sup>178</sup> MISKOLCZY, *i. m.* (1930) 13.

<sup>179</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 88.

<sup>180</sup> Z. 2,544. [406. sz.]

<sup>181</sup> Z. 2,553–555. [415. sz.]; Töttös halálát 1358-ra datálja BOROVSZKY Samu (*Bács–Bodrog vármegye*. I. Bp., 1909. 42), 1355-re ZOLNAY László, *Néhai budai nemesurak a pokolban. – Vesszős György*. Budapest, 6(1968). 40.

<sup>182</sup> Z. 2,555–556. [416. sz.]

<sup>183</sup> Z. 2,523–532. [395. sz.]

<sup>184</sup> Z. 2,519–520. [393. sz.]

<sup>185</sup> Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Germanus névvel is igen ritkán lehet dátumokban találkozni Mo.-on.

augusztus 8-án halt meg Töttös. Ha valóban így volt, és Vesszős testvére temetése után azonnal útra kelt, talán még Rómában is megfordulhatott. Amennyiben mégis Szent Gellért nyolcadán (okt. 1) halt meg István, ami mégis a legvalószínűbb, akkor még lóhalálában nyargalva is szép teljesítmény, hogy Vesszős november 10-e körül Szent Patrik Purgatoriumánál állt. Ha valóban gyalog vágott neki az Írországba vezető útnak – ahogyan a Vízio írja<sup>186</sup> – minimum 100–120 nap kellett volna, hogy célhoz érjen, ami kb. meg is van, ha Töttöst augusztus első napjaiban temették. Az sem zárható persze ki, hogy csupán Írország területén zárandokolt gyalog hősünk. Ha Le Havre-ig lovon nyargalt, nem egészen egy hónap alatt odaérhetett; jó széllel – a korabeli vitorlások 5–6 csomós sebességét számítva – akár egy hét alatt Ulster vidékén lehetett, ahol esetleg 2–3 napi gyalogtúra után fellelte a szent helyet. (Gyalogos menetsebessége kiszámítható: a barlangtól Armaghig az oda-vissza kb. 200 km-t nyolc nap alatt tette meg,<sup>187</sup> azaz naponta kb. 25 km-t ment.)

Úgy tűnik, Becsei Vesszős, aki gondolkodás nélkül gyilkolta le emberek százait, valójában most találkozott először a halállal, amikor a (talán iker) bátyja szemeit kellett lefognia. Most értett meg valamit az élet-halál kérdésének nagy misztériumából, s döbönt rá saját végességére. Ezeknek a pillanatoknak a hatása alatt tehetett fogadalmat, hogy elmegy testvére után a túlvilágra is, talán abban az elkéseredett reményben, hogy új Orfeuszként megkísérelheti visszahozni őt onnan. Valami ilyesmi lehetett kiváltó oka zárandoklatának. És, ha valóban így volt, nem valószínű, hogy túl sokat vesztgetett volna idejéből kerülőutakra. Alighanem csak a Vízio szerzőjének mintái követéséből adódó túlzása, hogy Rómát, Compostellát, egész Franciaországot és Angliát megjárta hőseivel.<sup>188</sup> Ehhez az idő túl kevés lett volna – mint feljebb kifejtettük –, és ez, a közvetett megoldások keresése, nem is vallana a mindig direkt utakat követő György lovagra. Úgy gondoljuk, testvére halála annyira megdöbentette és felzaklatta, hogy első kábulatából ocsúdva egyrészt bizonyosságot akart szerezni Töttös további sorsa felől, másrészt legközvetlenebb rokona elvesztése nyomasztó halálfélelmet válthatott ki belőle, s ettől a sokktól is szabadulni kívánt valami módon. Dramatizálja esetét a Vízio írója, amikor időben és térben Vesszős rémtetteinek színhelyére, Itáliába teszi át rádöbbenése pillanatának történetét.<sup>189</sup> Az is biztos, hogy apuliai kegyetlenkedései képezték György bűnbánó szorongásának magvát, s ezért kerülhetett aztán – Töttös halála helyett – e téma kiváltó okként a középpontba. Nem tudjuk, György latin nyelvi felkészültsége milyen szintű lehetett, de nem kizárt, hogy az e téren mutatózó hiányosságok számlájára írhatók vízióbeli és valódi életrajzi adatainak eltérései, illetve pontatlanságai. Valószínűleg megjárta Rómát is Lajos király kíséretében. Az sem kizárt, hogy 1344–1345 telén részt vett a litvánok elleni kereszteshadban, s társaival odaútban vagy visszatértében Halicson (Galicián) át vonult. Ha e tényeket rossz latinsággal ecsetelte, könnyen belekerülhetett a historiába Róma, sőt (a földrajzi helyek összezavarása révén a spanyolországi) Galícia is a Vízioba. Az sem zárható feltevés, hogy az író más hasonló történetekből emelte át György Víziojába a részleteket, így reklámozva Szent Patrik Purgatoriumának szerfelett nagy szentségét, kifejezve, hogy amire sem Rómában, a keresztény világ központjában, sem Compostellában, a középkor legfavorizáltabb búcsújáró helyén, nincs bocsánat, itt Irlandban még lehet.

Nincs olyan oklevelünk 1353 szeptemberétől 1354 június 26-ig – amikor egy pusztá használatba vételéről személyesen köt egyezséget a bozóki monostor apátjával<sup>190</sup> –, ami ellene mondana annak a lehetőségnek, hogy Vesszős ez idő tájt járhatott Írországból. Ez pedig összecseng a Vízio bevezető részében közreadott levelek datálásával, amelyek szerint György 1353. december 7-én, Szent Miklós ünnepének másnapján már túl volt a Purgatorium megjárásán,<sup>191</sup> karácsony másnapján pedig már a megyéspüspök is kiállt számára egy igazoló levelet,<sup>192</sup> február 22-én pedig maga Armagh érseke.<sup>193</sup>

<sup>186</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 89.

<sup>187</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 92.

<sup>188</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 88–91.

<sup>189</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 88.

<sup>190</sup> Z. 2,569–570. [428. sz.]

<sup>191</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 84.

<sup>192</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 85.

<sup>193</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 81, 83.



Legkésebb a johannita rend írországi perjelje igazolta pokoljárását 1354. január 29-én, a pálfordulást követő szerdán.<sup>194</sup> Ismerte a barlangba való bejutás körülményeit, hogy ti. 8–10 napot vesz igénybe az engedélyek beszerzése,<sup>195</sup> további két hetet a lelki (és testi) előkészítés az útra,<sup>196</sup> Györgynek legkésebb november 10-e körül ott kellett lennie Szent Patrik Purgatoriumánál. Ezt sejteti egyébként a Szent Mihály nyolcadán kiadott perhalsztás is,<sup>197</sup> amelynek valószínű oka: Töttös már nem él, Vesszős már elindult zárándokútjára.<sup>198</sup> A szokásos főúri kíséret helyett, mely gyors mozgásában akadályozhatta volna, mindössze egyetlen szolgálval kelt útra.<sup>199</sup> (Ez a tény is azt sugallja, hogy eredetileg lóval indultak.)

A szükséges engedélyek beszerzése és az ezzel járó magyarázkodások, az előírt kéthetes böjt állandó bűnbánati imákkal és könyörgésekkel, a halotti zsoltosma, amit naponta elmondtak érte a saját ravatalánál,<sup>200</sup> még jobban felzaklatták, felidéztek emlékeit, felfokozták fantáziáját. Bármennyire erős szervezettű, szinte Toldy Miklós-szerű, 6–8 mázsás kövekkel dobálódzó figura volt is Vesszős,<sup>201</sup> ezek az előkészületek mind fizikailag, mind pszichikailag erősen igénybe vették. Alászállása után a kábulatot előidéző gőzök és gázok közepette még tartotta némileg magát, hiszen víziója első jelenetei, amelyeket fel tudott idézni, egyértelműen utalnak arra, hogy a kezdeti bódultság tipikus jeleként esetében is bekövetkezett a többszlátás.<sup>202</sup> Ezt követően aztán a teljes delíriumában felszabaduló emlékképek és az előkészület során a túlvilágról sugallt képzetek határozták meg hallucinációit.

Anélkül, hogy ismétlésekbe kívánnánk bocsátkozni, hadd idézzük fel vázlatosan mindazt, amit eddig életrajza taglalása során elmondtunk látomásaiba utalva. A túlvilágon találkozott szüleivel, akik valóban régen elhaláloztak, s erre apja, aki szinte pallosjogú főúrként jelenik meg, emlékezteti is. Ugyancsak felrémlik atyja erőszakos, ellentmondást nem tűrő, hóhéri mentalitása. Hasonlóképp reális a „három fivérnek” a megjelenése, ugyanis kettő közülük valóban halott, a harmadik pedig maga Vesszős az álom, révület azon sajátosságából kifolyólag, hogy az alany abban önmagát is kívülállóként láthatja: egyszerre ő a szemlélt és a szemlélő. A Vízió igazolja azt az erős érzelmi kötődést is, ami Györgyöt Istvánhoz (Töttöshöz) fűzte. Látomásaiban sorra jelentkeznek a személyiségéről más források alapján is kialakítható kép motívumai: a kísértők hivatkoznak robusztus erejére, mások tanultságára, megint mások kiváló vitézi voltára, de apellálnak érzékiségére, pompakedvelésére, kapzsiságára is. Az sem lehetett véletlen, hogy a vezetése alá kínálkozó nemes kísértőinek csapata két királyi

<sup>194</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 86.

<sup>195</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 91–93.

<sup>196</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 94–95.; minderre I. FÉLICE, Philippe de, *L'autre monde mythes el légendes le purgatoire de Saint Patrice*. Paris, 1906. különösen: 36–51. 147–170.

<sup>197</sup> Z. 2,544. [406. sz.]

<sup>198</sup> E pokoljárásra vö. még: TOLDY Ferenc, *Egy XIV. századbeli magyar vezeklő Irlandban sz. Petrik purgatoriumában*. Századok, 5(1871). 229–247.; PÖR: i. m. 253–255.; FELSMANN József, *György, magyar, vitéz, vezeklése a Purgatoriumban*. Egyetemes Philologiai Közlöny, 19(1895). 439–459.; GRAGGER, i. m. 307–309.; HAMMERICH, i. m. (1927) 313–330. – Megjegyzendő, hogy Pör műve alapján említi Becsei Vesszős Györgyöt.; SZERB Antal, *A világirodalom története*. Bp., 1962. 179.; TURÓCZI–TROSTLER József, *Az ismeretlen tizenhetedik század: Szent Patricius Purgatoriumáról való história*. Magyar Nyelvőr, 62(1933). 101–107.; ZOLNAY, i. m. 40.; PÜSPÖKI NAGY, i. m. 84.; BÁLINT Sándor, *Ünnepi Kalendárium*. II. Bp. 1977. 321–323, 346.; SANTAR-CANGELI, Paolo, „Pokolra kell annak menni...” (Költők pokoljárása) Bp., 1980. 102.; HORVÁTH József, *Magyar vitéz a pokoljáró hősök sorában*. (Pályamunka. Kézirat a JGYTF Történettudományi Tanszékének könyvtárában.) Szeged, 1982.; ZSOLDOS Attila, *A kettéosztott sziget*. (Újabb szempont Tari Lőrinc pokoljárásához) [■ A XVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományok Szekciója: A dolgozatok tartalmi kivontai. Debrecen, 1985. 286.]; V. KOVÁCS, i. m.

<sup>199</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 82, 84, 88–89.; Másképp V. KOVÁCS, i. m. 16.

<sup>200</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 94–95.

<sup>201</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 87, 96–97. 117.

<sup>202</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 102.

banderium nagyságú haderőt tesz ki:<sup>203</sup> talán titkos vágya, karrierizmusa jelentkezett így tudatalattijából. Hasonló vágy megnyilatkozása lehet az a jelenet is, amikor az egyházi előjárók képében megjelenő ördögök egyházkormányzóságot (gubernans totam dyocesim), kincstárnokságot (thesaurarius) és egyházi főtanácsnokságot (consiliarius principalis) kínálnak fel neki.<sup>204</sup> Az első esetben Tóttos karrierje lehetett az irigyelt példa, e másodikban hasonlóképpen, ugyanis sikerült a királytól elnyernie a pilisi Szűz Mária konvent protektorságát.<sup>205</sup> Lehetett reális alapja a hallucinációjában kincsekkel megajándékozott szeretője feltűnésének is. Feljebb valószínűsítettük, hogy Vesszős az egyik legzsarnokibb és legharcolóbb vezér Corrado Lupo (Wolffurt Konrád) keze alatt kapitánykodhatott; ezek a zsoldosok egy-egy hadjárat után hatalmas mennyiségű zsákmányt, kincseket, ékszereket, egyházi edényeket, selymeket, lovakat stb. osztottak fel egymás között.<sup>206</sup> Az a bamaság is Vesszősre vall (Tóttossal alig fordulhatott volna elő), hogy ekkora összegért vásárolt magának barátot akkor, <sup>207</sup> amikor – jó zsoldos szokás szerint – ingyen is megszerezhetné volna azt. Mentségére legyen mondvá, hogy amikor a király közvetlen kíséretében szolgált, ezt alig tehette meg, hiszen közismertek Lajosnak a lovagi erényekről alkotott nézetei, amelyek különösen a nőkkel szembeni viselkedés normáit meghatározták.<sup>208</sup> Ám köztudott az is, hogy a király alig pár hónapot tartózkodott Itáliában, s amikor eljött, ez az ellenőrzés gyakorlatilag megszűnt. Érzékiségére közvetve utal a Vízió egy másik – bizonnyal csak más forrásból reá alkalmazott – jelenete is. Elbeszéli, hogy mikor remeteként élt, felfedezve azt a környék lakói látogatni kezdték őt, ekkor első sorban azért menekült el onnan, mert nőtlén lévén félt a világ hiúságától.<sup>209</sup> Ez a történet már csak azért sem lehet igaz, mert Vesszős ekkor már nő, neje Annus, Gunyafi István nővére volt,<sup>210</sup> sőt 1352-ben már három fiát is említik az oklevelek.<sup>211</sup> (Leánya, Margit, valószínűleg később született.<sup>212</sup>) Hogy miért volt mégis szükséges nőtlenségének hangsúlyozása, azt megmagyarázza az a népmesei motívumokra emlékeztető epizód, amelyben egy csodálatos szépségű, elárvult királyleány nyújtja neki a kezét és ajánlja fel vele egész birodalmát.<sup>213</sup> Ha Gyöngyről elmondja a szerző, hogy már házas és háromgyermekes családapa, akkor a kor felfogása szerint a – hithű keresztényi felfogást imitáló kísértő – nő eleve nem kérheti őt férjéül. Ez a kis kozmetikázás – Vesszős családjának eltüntetése – tehát egy epizód megmentését jelentette az író számára. Végül perdöntő párhuzamnak ítéljük, hogy a vízióban ugyanúgy a hajánál megragadva fejezi le könyörtelen atyja Istvánt, a testvérét, mint ahogyan azt ő tette Károly durazzói herceggel Aversában. Mindezek alapján – úgy gondoljuk – nehezen vonható kétségbe, hogy a Víziót valóban Becsei Vesszős pokoljárásáról írták, s a történet magvát – leszámítva a más látomások idevont epizódjait, s a történet szempontjából teljességgel felesleges, hosszú teológiai fejtegetéseket – valóban az ő élményei, emlékképei, fantazmagóriái adták.

Haza valószínűleg 1354 március elején indultak kísérelőjével, s némi kitérőkkel május végén vagy június elején érkezhettek meg. A túlvilágot megjárt vitéz kegyes híre futótűzként terjedhetett el, így érthető, hogy már június végén királyi megbízásból a bozói Szent István királynak szentelt premontrei monostor védnöke és oltalmazója (protector ac defensor) lesz.<sup>214</sup> A világi ügyektől – úgy tűnik – visszavonultan él, nem neki, inkább vele van baja másoknak: november közepén egy birtokvásárlását tilalmazzák,<sup>215</sup> végén pedig – az ügyben eljáró tisztjének, Balog fia Jánosnak jelentése szerint –

<sup>203</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 112.

<sup>204</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 132.

<sup>205</sup> Z. 12,18–19. [17. sz.]

<sup>206</sup> MISKOLCZY, *i. m.* (1933) 142.; MISKOLCZY, *i. m.* (1937) 163.

<sup>207</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 140–147.

<sup>208</sup> MISKOLCZY, *i. m.* (1937) 141.

<sup>209</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 90–91.

<sup>210</sup> Z. 3,117–118. [75. sz.]; Z. 4,508–511. [411. sz.]

<sup>211</sup> Z. 2,483–484. [358. sz.]

<sup>212</sup> Z. 4,362–363. [313. sz.]

<sup>213</sup> HAMMERICH, *i. m.* (1930) 115–118. Vö. még uo. 91.

<sup>214</sup> Z. 2,569–570. [428. sz.]

<sup>215</sup> Z. 2,576. [434. sz.]



éppen az ő birtokáról ragadnak el hatalmaskodva félszáznál több állatot és más értékeket.<sup>216</sup> A következő évben igyekszik az esztergomi apácákkal is egy birtokügyben kiegyezni,<sup>217</sup> más ügyek kapcsán éppen csak megemlíti őt,<sup>218</sup> megint másokban halasztást eszközöltet ki.<sup>219</sup> Úgy látszik, mintha az esetek zömében csak a bürokrácia tehetetlenségi mozgásából adódó régebbi ügyek terhelnék.<sup>220</sup>

Nagyon nehezen talál magára, bár a fegyveres szolgálatból nem sikerül kiválnia. Ha igaz is a Vízio azon állítása, hogy fogadalmat tett, „tartózkodni fog teljesen a fegyverforgatástól”,<sup>221</sup> ezt mégsem tarthatta meg maga és a családja jól felfogott érdekében. Hazatérte évében még zólyomi főispánnak címzik.<sup>222</sup> A következő évben pedig, amikor segíti sógorát, hogy elorzott javait visszaszerezze, már Varasd vármegye főispánja.<sup>223</sup> Ugyanígy szerepel 1356-ban, amikor felmenteti sógorát és annak öccsét egy bírság kifizetésének kötelezettsége alól.<sup>224</sup>

Hajdani énje csak valamikor 1357 felé jelentkezik. Ekkor ismét birtokot vesz zálogba,<sup>225</sup> majd 1358-ban már a régi tempóban pereskedik egykori ellenfeleivel,<sup>226</sup> sőt a saját rokonságával is vitába keveredik, ugyanis a sajátjaként kezelve Töttös örököseinek magyar–visegrádi telkét, építkezni akar rá.<sup>227</sup> Más ügyekben sem tudtak egyezsége jutni vele unokaöccsei.<sup>228</sup> De birtokvitája támadt Heymfi Pál fiaival,<sup>229</sup> egy esztendő múltán pedig egyszerűen lebontatja egy Hont megyei birtokos, Lontói Jakab feje fölül a házat és átviteti azt a saját Tergénye nevű birtokára.<sup>230</sup> Ekkoriban már nemcsak varasdi főispán, hanem 1358 tavaszától a zagorjei kerület összes várainak várnagy is.<sup>231</sup> Pert nyert 1359-ben Lekéri Farkas ellen,<sup>232</sup> 1361-ben pedig Habeli János ellenében,<sup>233</sup> ugyanakkor tilalmazták birtokelidegenítési ügyben őt is.<sup>234</sup> Bizonyos oklevelek változatlanul a királyi udvar lovagjának címzik<sup>235</sup> mint hajdanán, de a bárói méltósággal egyenértékű magnificus jelző is kijár neki.<sup>236</sup> Talán ez idő tájt született a testvéreitől messze elűtő mentalitású leánya is.

Bebek István országbíró 1364 vízkeresztjének nyolcadán egy hatalmaskodási perben, amelyet Vesszős törvénytelenkedése miatt indítottak – ti. a gyermek (puer) Gyarmati László birtokáról két jobbágyot minden javaikkal saját birtokára vezetett, máskor hatalmaskodva egy jobbágyot megégetett és más erőszakos cselekményeket művelt –, az eskü letételére már fiát, Jánost kötelezi tizenötöd magával, az apát pedig néhaiként említi.<sup>237</sup> Március közepén bizonyos okleveleiket János, aki már szintén a királyi udvar vitéze, mint a néhai Vesszős mester fia átíratja.<sup>238</sup> Úgy tűnik, Vesszős valamikor 1363 végén halálozott el, majdnem pontosan egy évtizedre rá, hogy Töttös kiszenvedett. Talán a kerek évforduló ismét felelevenítette benne a régi dolgokat, s ezt már kissé megöregedve, megvi-

- 216 Z. 2,578–579. [437. sz]  
 217 Z. 2,601–603. [454. sz]  
 218 Z. 2,611–613. [459. sz]  
 219 Z. 2,627–628. [472. sz]  
 220 Z. 2,625–626. [470. sz]  
 221 HAMMERICH, *i. m.* (1930) 88.  
 222 Z. 2,578–579. [437. sz]  
 223 Z. 2,627. [471. sz]  
 224 Z. 3,25. [12. sz]; 1357-ben: Z. 3,69–70. [47. sz]; 1358-ban: Z. 3,108–112. [71. sz]  
 225 Z. 3,69–70. [47. sz]  
 226 Z. 3,108–112. [71. sz]  
 227 Z. 3,89–90. [62. sz]  
 228 Z. 3,98–99. [65. sz]  
 229 AO. 7,63–64. [35. sz]  
 230 Z. 3,149–150. [100. sz]  
 231 Z. 3,108–112. [71. sz]  
 232 Z. 3,160. [109. sz]  
 233 Z. 3,198–200. [138. sz]  
 234 Z. 3,200–201. [139. sz]  
 235 Z. 2,627. [471. sz]; Z. 3,169–170. [116. sz]  
 236 Z. 3,69–70. [47. sz]; Z. 3,169–170. [116. sz]  
 237 Z. 3,222–223. [160. sz]  
 238 Z. 3,225–230. [163. sz]

selt idegekkel, az életbe túl korán belefáradva nem tudta elviselni. Az is lehet, hogy a Vízióban hátralevő napjaiként megadott idő tíz év volt, Szent Mihály jövedőlése szerint,<sup>239</sup> s ez letelvén, György, aki fatalista volt, inkább meghalt, semmint hogy meghaljon.

Hatalmaskodó, erőszakos természete gyakran utódaiban is megnyilatkozik. Fiai, János és Tamás pl. 1367-ben leány unokatestvéreiket kizárják a királlyal az örökösödésből,<sup>240</sup> de saját húguk is kénytelen leánynegyedének kiadása érdekében pert indítani.<sup>241</sup> Tamás később odáig ment az önkényeskedésben, hogy önhatalmulag elhagyta a királynak a török ellen vonuló hadát és hazatért.<sup>242</sup> Nem voltak mások az unokák sem, akik hatalmaskodást hatalmaskodásra halmoztak, míg nem – miután megrohanták és felgyújtották a Jánosi-kuriát, a két birtokost, Miklóst és Jánost öt familiárisukkal legyilkolták és a hullákat a tűzbe dobálták<sup>243</sup> – 1404-ben hóhér pallosától vesztek el.<sup>244</sup> Bennük kihalt Vesszős örököseinek férfi ága.

Nagyon elűt a fiúktól Vesszős leánya, Margit, akiről alig maradt fenn írásos dokumentum, csupán a már említett, leánynegyede kiadása érdekében indított perének irataiból értesülünk létéről.<sup>245</sup> Am jámborságának köszönhetjük az egyetlen, közel egykorú képet Becsei Vesszősről. A freskót, amelyen apját megörökítették, valamikor 1370 és 1388 között<sup>246</sup> festette Margit a bányavárosi festőiskola első név szerint ismert festőjével, Mátéval.<sup>247</sup> Témája: Vesszős mester halála utáni különíttete.<sup>248</sup>

A freskó meglehetősen színszegény, nem hivalkodó: sárga, rózsaszín, vörös, barna és szürke összetételű, a kép egész tónusát meghatározó sötétkek alapon. A kontúrokat feketével húzta meg a mester, ezáltal inkább rajzszerű jelleget kölcsönözve a képnek.

A négyszögű falfestmény három mezőre tagolható. Vesszős halotti ágyán állig betakarva az alsó rész közepén látható. Simára borotvált arcú, hosszú őszes hajú idős ember benyomását kelti. A festő halála pillanatát kívánta ábrázolni, amint gyermek képében elszáll belőle a lélek és Krisztushoz fordulva könyörög üdvösségéért. Az ágyat a túlvilági oppozíció két figurája fogja közre: Vesszős fejénél egy glóriás angyal áll, lábánál egy számárfülű, denevérszárnyú, hosszúfarkú, lópatájú ördög helyezkedik el; mindkettő a halott felé mutat, s bűnein vitatkoznak.

A középső mező jobb oldalán, Vesszős lába felett Szűz Mária térdepel, bal kezével keblére mutat, jobbát pedig esdően Krisztus felé nyújtja, s szemeit is reá függeszti. Krisztus a halott feje felett áll a kép bal oldalán; meztelen alakját egyetlen ágyékkendő takarja, feje mögött ún. keresztnimbusz; jobb kezével az oldalán levő sebre mutat, balját az Atyaisten felé emeli.

A felső mezőben közepén, mintegy a halott corpora felett, mandorlába foglaltan és szírvárványon trónolva festette meg az Úristent Máté, szintén keresztnimbuszsal. Bal kezét ölében nyugtatja, jobbát áldásra emeli. A mandorlától balra (félíg felhővel takarva?) Szent Mihály arkangyal nyújtja kezét az Isten felé. Az Úristentől jobbra egy guggoló vagy törökülésben ülő glóriás nőalak van, aki balját a szívére helyezi, jobbát pedig Isten felé emeli. A kép témáját bizonyítják az egyes szereplőkhöz festett ún. mondatzalagok, amelyeket gót minuszkuálakkal írtak tele (nagybetű csupán Máté mester névkezdője).<sup>249</sup>

<sup>239</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 260–261.

<sup>240</sup> Z. 3,327–328. [229. sz.]

<sup>241</sup> Z. 4,362–363. [313. sz.]

<sup>242</sup> Z. 6,139–140.; *Zsigmond-kori Okmánytár* ed. MÁLYUSZ Elemér I. Bp., 1951. 279. [2560. sz.]

<sup>243</sup> Z. 5,350–352. [300. sz.]

<sup>244</sup> PÜSPÖKI NAGY, i. m. 82, 90.

<sup>245</sup> Z. 4,362–363. [313. sz.]

<sup>246</sup> PÜSPÖKI NAGY, i. m. 82.; ZOLNAY, i. m. 40.; BÁLINT, i. m. 317

<sup>247</sup> TALIGA István, *Középkori faliképek Zselizen*. Irodalmi Szemle, 16(1973). 270.

<sup>248</sup> RADOCSAY Dénes, *Faliképek a középkori Magyarországon*. Bp. 1977. 178.

<sup>249</sup> LEOPOLD Antal, *Becsei György megítélése*. (A zselizi templom falfestményeinek magyarázata.) Szépművészet, 2(1941). 65.; RADOCSAY, i. m. 179.

A szalagokon olvasható nyolc leoninusi hexameterből álló dialógus, amelyet joggal sorolhatunk legrégibb drámai emlékeink közé,<sup>250</sup> természetesen a kor keresztényi felfogását tükröző, nem originális szöveg,<sup>251</sup> nem a festő fogalmazványa, aki – íráshibáiból ítélve – nem is tudott latinul.<sup>252</sup> A feltételezett forrástól, amelyet a piktor másolt, némileg eltér az ördög által mondott, Vesszős mérhetetlen gaztetteire utaló sor: „Ismerem e bűnös lelkét, vétke akár Ninivének”.<sup>253</sup> A téma illetően megválasztása sem lehetett véletlen. Vesszős elszálló lelke ugyanúgy Krisztushoz fohászkodik mondván: „Könyörgök hozzád Krisztus, halálad által üdvözíts engem!”<sup>254</sup> mint ahogyan a pokoljáró is csak akkor menekült meg a kísértők hadától, ha ezt mondotta: „Úr Jézus Krisztus, az élő Isten fia, könyörülj rajtam, bűnösön!”<sup>255</sup> Vesszős üdvözülése érdekében a képen megszólalók sorrendje is hasonló a vízióbeli megváltást kérők sorához. Először az angyal emel szót az érdekében, majd Szűz Mária fordul Krisztushoz bocsánatért esedezve.<sup>256</sup> Ugyanígy alakul a György anyja megváltását kieszközölő hierarchia a Vízióban: az angyal(ok) könyörgő(nek) Szűz Máriához, aki pártfogólag és kérelmezőleg fia elé terjeszti óháját.<sup>257</sup>

Hogy a képet valóban Margit (akinek vonásai talán fellelhetők az Úristen jobbán guggoló nő arcán) festette, kiderül a freskó jobb felső sarkában kezdődő és a kép legalján szalagba foglaltan folytatódó textusból: „Apjáért és atyja emlékezetére Margit leánya festette e képet Mátéval.”<sup>258</sup>

Ennyit pokoljáró hőseink sorában indokolatlanul és érdemtelenül háttérbe szorított (Becsei Vesszős) Györgyről, Crissafan fiáról, aki Nagy Lajos király uralkodása idején járta meg a túlvilágot. Plura scribere inutile est.

László Szegfű

## GYÖRGY, FILS DE CRISSAFAN, QUI A FAIT LE TOUR DANS L'AUTRE MONDE

Le purgatoire de Saint Patric était l'un des lieux de pèlerinage les plus connus, en même temps peut-être le plus redoutable au moyen âge, qui a été visité par plusieurs héros hongrois aussi. La description la plus détaillée de la descente dans la caverne pleine de vapeurs et de gaz toxiques s'attache à un certain György, fils de Crissafan. Il a été considéré par maints chercheurs pour un personnage légendaire, d'autres ont cherché à déterminer son identité, mais enfin, faute de preuves suffisantes, son identification incontestable n'a pas réussi.

A la base d'une cinquantaine de documents et de nombreuses sources narratives, l'auteur présente en détail la carrière de l'homme, de György Becsei Vesszős qui peut être identifié vraisemblablement avec le héros György de la vision.

<sup>250</sup> Régi magyar drámai emlékek. szerk. KARDOS Tibor I. Bp., 1960. 469–472.

<sup>251</sup> SZABÓ Flóris, *Források kódexeink halál-szövegeihez* Itk 68(1964). 689–690.; az ábrázolás eszmétörténeti előzményeire vö. VÉGH János, *Becsei Vesszős György különitélete*. (Egy ritka ikonográfiai típus magyarországi előfordulása). in: *Eszmétörténeti tanulmányok a magyar középkorról* szerk. SZÉKELY György. Bp. 1984. 373–385.

<sup>252</sup> LEOPOLD, i. m. 65.

<sup>253</sup> RADOCSAY, i. m. 179. „hanc animam peccato, quam ninive, plenam nosco.”; LEOPOLD, i. m. 65.; KARDOS, i. m. 469.; ZOLNAY, i. m. 40.; E sor olvasatát így helytelennek ítéli SZABÓ i. m. 689.

<sup>254</sup> RADOCSAY, i. m. 179. „nunc [iste] morte me salva tua precor te.”

<sup>255</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 110, 111, 114, 117, 120, 121, 128 etc. „Domine Jhesu Christe, fili dei viui, miserere michi peccatori!”

<sup>256</sup> RADOCSAY, i. m. 179.; LEOPOLD, i. m. 65–66.

<sup>257</sup> HAMMERICH, i. m. (1930) 318.

<sup>258</sup> RADOCSAY, i. m. 179. „pro patre margarita filia in honorem patris hoc opus fecit depingere per Matheum”.

György est né vers 1316–17. Son père, Imre, trésorier du roi, préfet du comitat Bars et commandant de la forteresse de Léva, était un homme réputé pour sa cruauté qui, en vue d'accroître des biens, ne reculait devant aucuns instruments. Son frère István Tóttós était huissier principal du roi, préfet du comitat Pilis, commandant des forteresses de Visegrád et d'Óbuda, juge des Jazyges et à la fin de sa vie trésorier de la reine.

Au commencement György était chevalier de la cour, puis préfet du comitat Zólyom et commandant de la forteresse de Saskő. Il a pris part à la campagne d'Italie du roi Louis I. C'était lui qui a exécuté, le 23 janvier 1348, le prince Charles de Durazzo, puis en Apulie, au temps du gouvernement de Konrad Wolffurt, il a commis avec ses gens plus de 250 assassinats, en tant que commandant de la ville de Troia. Après son retour au pays, la mort de son frère (jumeau) a produit en lui une telle secousse qu'il a fait pénitence et a entrepris un pèlerinage au purgatoire de Saint Patric aussi. En descendant dans la caverne, il a vu une vision, les détails de laquelle coïncident en plusieurs points avec les données de sa biographie ou peuvent être expliqués par elles.

Après son retour de l'Irlande – devenu le préfet du comitat Varasd et le commandant des forteresses du district de Zagorie – il mène pourtant une vie retirée, et ce n'est qu'au déclin de sa vie que son ancien moi s'active de nouveau. Il est mort à peu près dix ans après sa descente à l'enfer. Sa fille Margit a fait peindre le jugement particulier de son père, ainsi nous avons son portrait presque contemporain aussi.

## A FAUST-MONDA ÉS MAGYAR VÁLTOZATAI

Bornemisza Péter és Szenci Molnár Albert

Hogyan keletkezett a Faust-monda? Ez a kérdés érdekelte Goethét is. Véleménye szerint a tizenhatodik századból ered a monda, s megállapította, hogy „Faust történetét áthelyezték Wittenbergbe, és az áthelyezés biztosan a protestánsok műve”<sup>1</sup>. Tehát anélkül, hogy ismerte volna az eredeti Spies-féle Faust-könyvet (*Historia von D. Johann Fausten*) vagy a forrásokat a történeti Fausról, Goethe tudta, hogy a Faust történetét nem egyetlen ember, hanem többen alkották. Amit Goethe a protestánsok befolyásáról és a Faust-monda áttételéről ír, azt úgy lehet érteni, hogy szerinte olyan változatok jöttek létre, amelyeket megérteni és megmagyarázni akkor lehet, ha a mondaszerzők szempontjait, céljait és módszereit ismerjük.

Goethének könnyebb volt erről a témáról írni. Ma már nagyon sok forrás áll rendelkezésre a tizenhatodik századi Fausról. Sok út vezet annak a könyvnek megírásához, amely 1587-ben jelent meg és amely által a Faust-monda világszerte népszerű lett. De a monda legfontosabb alkotóeleme az ördöggel való szövetség, és a fausti szövetség keletkezése jellemző az egész monda kibontakozására.

Semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a történeti Faust az ördöggel akart volna paktálni. Megbízható források szerint az 1507 és 1536 közötti évekből, Faust városról városra vándorolt mint filozófus, mágus, asztrológus és jóvendőmondó. A Faust ördögcimboraságáról szóló mendemondák először az 1530-as években Luther asztali beszélgetéseiben jelennek meg, majd egyre több, feltehetően Luther hatása alatt született kiadványban anélkül, hogy szó lenne az ördöggel való szerződésről, Luther hatását mutatja az említett Spies-féle Faust könyv, mely számos részletet átvész Luther beszélgetéseiből és írásaiból. Mivel Luther maga nem köti Faust személyéhez az ördöggel való szerződés témáját, nem is merült fel, hogy hatása lett volna a fausti szerződés eredetére.

Általánosan elfogadott, hogy Faust szerződését az ördöggel a Faust-könyv (*Historia*) névtelen szerzője találta ki, vagyis pusztán az irodalmi képzelet terméke. Ezzel szemben a *Historia* keletkezésére ható forrásokból az derül ki, hogy az ördöggel kötött szerződés mondája népszerű és töretlenül fejlődő hagyományként élt Wittenbergben Faust személyétől függetlenül.

Először is közelebről kell megvizsgálnunk a Luther és közeli barátja, Melanchthon által előadott történeteket. Bár lehetetlen lenne minden utalást számba venni, ami az ördöggel kötött szerződés mondájára vonatkozik, a reformátorok csupán néhány történetben foglalkoztak e jelenséggel részletesen. Ezeket Luther asztali beszélgetéseiben, Melanchthon vasárnapi prédikációjában és Johannes Manlius 1562-ben megjelent *Locorum communium collectanea* című, főként Melanchthon prédikációit és beszélgetéseit közlő művében találjuk.

A továbbiakban egyetlen történetet elemzünk, amelynek témája az ördöggel kötött szerződés, ennek fejlődése azonban a többi általam vizsgált történetre is jellemző. A történet változataiban jellegzetes transzformációs sémák mutathatók ki, s ezek az ördöggel kötött szerződés és a Faust-életrajz fokozatos összeolvadásának irányába mutatnak.

Amint ennek a wittenbergi paktum-mondának az alakulását vizsgáljuk, egy világos fejlődésvonalra bukkanunk. Előbb Luther és Melanchthon hatása alatt ölt formát, majd a tizenhatodik század második

<sup>1</sup> Goethe írja 1829-ben Zelternék: „Die Geschichte von Faust wurde nach Wittenberg verlegt, also in das Herz des Protestantismus und gewiß von Protestanten selbst.” *Goethes Briefe*. Weimar. Bd. 46. 1908. 159.

felében teljesen új, eddig figyelmen kívül hagyott tényezők befolyásolják irányát. Ezek a tényezők készítik elő a fausti szerződés születését, ahogy azt az 1587-es *Historiában* találjuk.

A korabeli események fokozatos összeolvadását a szentek legendáiból ismert motívumokkal jól illusztrálja az egyik wittenbergi eredetű történet az ördöggel kötött szerződésről. A történet középpontjában egy Valerius Glockner nevű wittenbergi diák áll, Naumberg város polgármesterének fia és Luther barátjának, Georg Majornak tanítványa, egyben házában lakója. Az asztali beszélgetések-ből megtudjuk, hogy 1538. február 13-án Luther feloldozta Valeriust a szerződés alól. Az elbeszélés szerint a diák „igen engedetlen volt, semmi egyenességet nem mutatott. Mikor ezen kétségbeejtő állapotában tanára faggatta, miért él így sem Istent sem embert nem félve, bevallotta, hogy öt évvel azelőtt elkötelezte magát az ördögnek ezekkel a szavakkal: Isten, feladom tebenned való hitemet, és más fogok szolgálni. Luther kikérdezte őt ezekről a szavakról és keményen megdorgálta, kérdezve vajon mondott-e más is, vajon megbánta-e tettét, és vajon kíván-e megtérni.” Ezután Luther imádkozott Valeriusért, hangsúlyozva, hogy Isten a gyengéd elbánást kedveli az eltévelyedettek tanításában és hogy Krisztusnak is a bűnösökre volt a legfőbb gondja. Így Luther szándéka világosan az volt, hogy a bűnösrel felismertesse az üdvözülés lehetőségét, és rávegye a bűnbánatra. Miután Valerius kijelentette a templom nyilvánossága előtt, hogy megbánta, hogy eladta magát az ördögnek és ezentúl az ellensége lesz, az elbeszélés azzal zárul, hogy Luther engedelmes és kegyes életre inti Valeriust. Ha újra megkísértené az ördög, gyorsan meneküljön tanárához vagy káplánjához.<sup>2</sup>

Nem kétséges, hogy Antonius Lauterbach, aki jelen volt a Valeriust feloldozó szertartáson, pontosan írta le, amit látott. Az elbeszélésből azonban nem derül ki, hogyan került sor erre a rendkívüli vallomásra. Mi készítette Valeriust annak beismerésére, hogy az ördöggel szerződött, amikor egy ilyen beismerés rendszerint halálbüntetéssel járt? Nem zárhatjuk ki a lehetőséget, hogy Valerius azért vallott, mert szigorú büntetéstől félt, és talán, ahogy szokás volt, vallomás esetére enyhébb elbánást ígértek neki. Mindenesetre, az *examinare* ige ismétlődése azt sugallja, hogy Valerius olyan szituációba került, ami hasonlatos az ördögi mágia vádjával folytatott perekhez („...a praeceptore examinatus... Lutherus eum examinavit eumque graviter urgebat...”). Veszélyben volt, s talán úgy gondolta, hogy a vallomás megmentheti. Hogy valóban hitte-e, hogy az ördöggel szerződött, az itt nem számít. A lényeg az, hogy Luther meg volt győződve róla, s az ő nyomán Antonius Lauterbach is, aki szemtanú és az elbeszélés szerzője volt.

Több mint tizenöt évvel később, Philipp Melanchthon egy teljesen más változatát adta elő ugyan-ezen eseményeknek. Valerius Glockner neve itt már feledésbe merül. Az ifjú nem egy polgármester fia, hanem fiatal nemes, akinek az apja nem ad elég pénzt, hogy vidám diákeletet élhessen. Miközben nagy gondban van a pénzszűke miatt, találkozik az ördöggel rongyos öregember képében a városszéli erdőben. Az ördög megígéri, hogy rendszeresen ellátja pénzzel, ennek fejében a fiatalembernek vérrrel kell aláírni egy szerződést. Majdnem fél éven át nap mint nap az ágya alatt találja a megbeszélte összeget, s ebből könnyelmű életet folytat. Ezután helyzete kezd gyanússá válni. Georg Major felszólítja tanítványait, hogy készüljenek a szent áldozásra, s a fiatalembert elárulja riadalma és izgatottsága. Ezután Luther közbelépéséről értesülünk, hasonlóképpen, mint Lauterbach elbeszélésében. A végén azonban újabb radikális eltérést találunk: miután Luther buzgón imádkozik kegyelemért, az öregember – vagyis az ördög – megjelenik és visszaadja a szerződést (chirographont), „O Du, O Du”, mondja még méltatlankodva Luthernek, amint eltűnik.

Melanchthon kiegészítései, változtatásai nem egészen voltak önkényesek. Az eredeti változatban nincs szó arról, hogy a fiatalember miért kötött szerződést az ördöggel. Melanchthon-tól megtudjuk, hogy pénzre volt szüksége. Ez persze a leggyakoribb magyarázat az ördöggel kötött szerződésekre az egész középkor során. Továbbá, több részlet szoros párhuzamot mutat a szentek legendáiban található szerződés-motívumokkal. A Theophilus-legendát általában a Faust-történet modelljének tekintik. Melanchthon elbeszélésének néhány eleme megtalálható Theophilus történetében is: az ördöggel kötött szerződést vérrrel írják alá, s a végén az ördög azt csodás módon visszajuttatja. Ez utóbbi elemet tekintve, még feltűnőbb a párhuzam egy Szent Basilius püspökről szóló történettel. Míg Theophilus, aki maga köt szerződést az ördöggel, végül Szűz Mária közbenjárására tér meg, Szent Basilius

<sup>2</sup> Martin LUTHER, *Werke. Tischreden*. Weimar, 1912–1921. Bd. 3. Nr. 3739. F. BARON, *Faustus. Geschichte, Sage, Dichtung*. München, 1982. 71–73.

feladata az, hogy megmentse egy bűnös lelkét, aki az ördög hálójába került és segítség nélkül nem menekülhet. Szt. Basilius egy bizonyos ideig rendszeresen eljár a bűnöshöz. Az először úgy érzi, hogy a szerződés miatt helyzete reménytelen. Lidércnyomások gyöttrik, ördögök fenyegetik. De Szt. Basilius kitartó bátorításával a bűnös fokozatosan visszanyeri a reményt, és végül egy buzgó nyilvános ima, amely Szt. Basilius vezetésével zajlik le, csodás módon kényszeríti az ördögöt, hogy mondjon le a szerződésről. A végzetes dokumentum az aláírással a levegőn keresztül a püspök kezébe repül.<sup>3</sup>

Lehet-e véletlen ennyi egybeesés? Melanchthon záró passzusa világosan kizárja ezt a lehetőséget. Mind Basilius által megtérített bűnös, mind Theophilus először úgy érzi, hogy az ördöghöz vannak kötve, amíg csak a szerződés annak kezei közt van. A legtöbb tizenhatodik századi olvasó kétekedett volna Valerius Glockner reményében az üdvösségre a szerződés visszaszerzése nélkül. Melanchthon csodás befejezése, melynek eszméje szilárdan gyökerezik a középkori tradícióban, biztosítékot nyújt erre. Melanchthon történetében megfigyelhetjük azt a logikus és természetes folyamatot, amikor egy megtörtént esemény összeolvad régebbi, jól ismert történetek lényeges vetületeivel, melyek esetünkben az ördöggel kapcsolatos szituációkra nyújtanak elfogadható magyarázatot.

Miért tűnik Melanchthon története olyan radikálisan különbözőnek Lutherétól? Bár az új változatban a pénzszüke jórészt indoklást ad a fiatalember cselekedetére, van egy másik, talán még jelentősebb dimenziója a változtatásoknak. Új kicsengése lett a történet tanulságának. A bűnös megtérése és a kegyelembe való reménység már kisebb jelentőséggel bírnak, egy új gondolat kerül előtérbe. Melanchthon története Luther imájának csodás erejét hangsúlyozza. Martin Luther már nem élt, és Melanchthon átalakította Valerius Glockner feloldozójaként játszott viszonylagosan szerény szerepét egy szenthez hasonló figurává, aki képes ugyanazt elérni, amit Szt. Basilius megtett. Ez nem egyszerűen a gyülekezethez visszatérített bűnös története, itt már mítikus küzdelem folyik, melyben a gonosz erői emberfeletti eszközökkel győzhetnek le. Melanchthon hite Luther küldetésében a kereszténység megújítására új távlatot adott az eredeti történetnek. Mindenesetre láthatjuk, hogy a keletkezési körülmények nem hagyhatók figyelmen kívül ezekben az elbeszélésekben: az elsőben Luther reagál egy szituációra, melyben úgy látja, hogy az ördög karmaiból kell kimenteni egy fiatalembert, a másodikban Melanchthon újra fogalmazza a történeteket oly módon, hogy az ördöggel kötött szerződés okai világossá váljanak és Luther mint isteni ihletű vezér jelenjen meg.

Szent Basilius életét, s benne az ördöggel kötött szerződés történetét jól ismerték és becsülték Wittenbergben. Hatásának meggyőző bizonyítéka, hogy maga Georg Major adta ki Wittenbergben 1544-ben, s Luther irt bevezetőt ehhez a kiadáshoz.<sup>4</sup>

A wittenbergi ördögpaktum-történet később sem merült feledésbe. Lercheimer *Christlich bedencken und erinnerung von Zauberey* című művében jelent meg 1585-ben, két évvel a *Historia* előtt. Ez a munka, sok más példabeszédgyűjteményhez hasonlóan, elősegítette Faust hírnevének elterjesztését. Nem kevesebb, mint öt passzus foglalkozik Fausttal (Lercheimer egyébként a név Faust változatát használja, szemben a XVI. században elterjedt Faustus változattal). A könyv az ördögi mágia veszélyére hívja fel a figyelmet és az ördög valóságosságát és hatalmát úgy ábrázolja, ahogy az megfelelt a korabeli gondolkodásnak. Abban különbözik azonban a legtöbb hasonló gyűjteménytől, hogy erőteljesen kiáll amellett, hogy türelmesebbnek kell lenni a boszorkánysággal vádolt személyek büntetésénél. Ilyen értelemben Johann Weier (*De praestigis daemonum*, 1563) követője. Mint Weier, Lercheimer is úgy tartotta, hogy számos esetben ártatlan embereket büntettek kegyetlenül és feleslegesen. Ez a felfogása kifejezésre jut a wittenbergi eredetű történetek előadásában. Mint látni fogjuk, ellenséges érzülete a megbánást nem mutató, tanult ördögi mágusok iránt elősegítette a fausti szerződés legendájának kialakulását.

<sup>3</sup> E. KROKER, *Anekdoten Melanchthons und Leipzig – Schriften des Vereins für Geschichte Leipzigs* 10 (1911) 124–125. A. SCHEIBER, *Die ersten ungarländischen Spuren der Faustsage – Fabula* 11 (1970) 274–275. Gy. ORTUTAY, *Die Faustsage in Ungarn – Volksüberlieferung. Festschrift für Kurt Ranke*. Hrsg. F. HARKORT et al. Göttingen, 1968. 267–268.

<sup>4</sup> J. de VORAGINE, *Legenda aurea*. Dresden, 1846. 122–125. G. MAJOR, *Vitae patrum in usum ministrorum verbi*. Wittenberg, 1544. 211–216.; J. M. WEISS, *Erasmus at Luther's Funeral: Melanchthon's Commemorations of Luther in 1546*. *Sixteenth Century Journal* 16 (1985), 91–114.



Lercheimer álnév alatt Hermann Wilcken vagy Witekind (1522–1603) rejtőzött, aki a heidelbergi egyetemen tanított görög irodalmat és matematikát. Diákként 1548-tól élt Wittenbergben. Büszke volt arra, hogy Melanchthon tanítványai közé tartozott. Valerius Glockner ördöggel kötött szerződésének Lercheimer-féle változatán felismerhető Melanchthon hatása. De ez a történet most új összefüggésben jelenik meg. 1585-ben, éppen két évvel a *Historia* megjelenése előtt, Augustin Lercheimer úgy mondta el ugyanazt a történetet, hogy az relevánsan utal a fausti ördögpaktum eredetére.

„D(oktor) Luther és Philipp M(elanchthon) idejében az ördögi varázsló, Faust, Wittenbergben lakott, mint már korábban említettem. Eltűrték őt annak reményében, hogy esetleg megtér és megjavul. De ez nem történt meg, sőt ehelyett még másokat is elcsábított (egyet közülük én is ismertem, aki találkozott vele [Fausttal], amikor az erdőben ment nyulat fogni). Végül a herceg elrendelte, hogy csukják börtönbe. De az ördög figyelmeztette, és segítette neki elmenekülni. Nem sokkal ezután a szellem, aki huszonnégy éven át szolgált, brutálisan meggyilkolta őt. Ezen kívül, Doktor G. M. házában él egy diák, aki jobban szeret inni meg játszani, mint tanulni. Ahogy egyszer pénz szűkében sétál a városon kívül és azon töpreng, hogyan is juthatna pénzhez, találkozik valakivel, aki megkérdi, miért olyan szomorú és nincs-e szüksége pénzre. Ez a személy hajlandó őt bőségesen ellátni pénzzel, a diáknak csupán a lelkiéről kell lemondani, és egy szerződést aláírni, de nem tintával, hanem a saját vérével. A diák beleegyezik. Másnap újra találkoznak, az egyik hozza a szerződést, a másik a pénzt. A doktornak feltűnik, hogy a diáknál pénz van, és gyanakodni kezd, mert tudja, hogy a szülőktől nem kapott semmit. Maga elé hívja a diákot, és kérdőre vonja, hol szerezte a pénzt. A diák mindent bevall. A doktor megdöbben, és értesíti Luther doktort és másokat, akik látni akarják a diákot. Megdorgálják és kioktatják, hogyan szabadulhatna a szerződés alól. Imádkoznak érte, és addig gyötrik az ördögöt, míg az kénytelen visszaadni a szerződést. Így a fiatal embert sikerült kiszabadítani az ördög markából, megmentették és visszavezérelték Istenhez. Nem vetették rögtön börtönbe, és utána nem égették el máglyán. Mint ez a példa is mutatja, inkább megtéríteni és meggyógyítani kell az ilyen embereket, mintsem megölni őket.”<sup>5</sup>

## I.

„Zur zeit D. Luthers und Philippi hielt sich der schwartzkünstler Faust, wie ob gemeldt, ein weile zu Wittenberg: das ließ man so geschehen, der hoffnung, er würde sich auß der lehr, die da im schwang gieng, bekeren und beßern. Da aber das nicht geschahe, sondern er auch andere verführte (dern ich einen gekannt, wann der ein hasen wolte haben, gieng er in wald, da kamm er im in die hende gelauffen) hieß jn der Fürste einziehen in gefengnuß. Aber sein geist warnete jn daß er davon kamm, von dem er nicht lange darnach gewlich getödtet ward, als er jm vier und zwanzig jar gedient hatte. Auch war ein Studente da, bey Doctor G. M. der sauff und spielte gerne. Da es dem an gelt mangelte, und eins tags auß dem thor spatzierte in schweren gedanken, wie er mögt gelt überkommen, begegnet jm einer, der fraget, warumm er so traurig sey, ob jm gelt gebreche? Er wil jm gelts gnug verschaffen, so fern er sich jm ergebe und verschreibe, nicht mit dinte, sondern mit seim eigen blute. Er spricht, Ja. Folgends tags zu bestimmter stunde kommen sie da wider zusammen: dieser bringt die handschriftt, jener das gelt. Der Doctor vermerckt daß er gelt hat, verwundert sich wo es her komme, weil er wußte daß er jm die ältern keins schickten. Nimmt jn für, erforschet wo ers genommen habe. Er bekennt wie es sey zu gangen. Deßen erschreckt der Doctor: klagts D. Luthern und andern, die berüffen den Studenten zu sich, schelten und lehren jn was er thun sol, daß er von solcher verpflichtung loß werde. Betten für jn zu Gott: trotzen dem teuffel so lang, daß er die handschriftt wider bringt. Also ward der jüngling dem teuffel auß dem rachen gerissen und erhalten, und wider zu Golt bracht: ward nicht zur stund in thum und darnach ins fewr gelegt. Diesem exempel nach solte man fleiß anwenden und sich bearbeiten mehr solche leute zu bekeren und zu beßern, dann ummzubringen und zu verderben.”

(A. LERCHEIMER, *Christlich bedencken und erjnnern von Zauberey*. f. 44'–45.)

<sup>5</sup> A. LERCHEIMER, *Christlich bedencken und erjnnern von Zauberey*. Heidelberg, 1885. 44'–45. C. BINZ, *Augustin Lercheimer und seine Schrift wider den Hexenwahn*. Straßburg, 1888. C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis*. Leipzig, 1841. 242.



Itt jelenik meg először az ördöggel kötött szerződés és Faust egyetlen példabeszédén belül. Az egyik rész kifejezetten Fastról szól. Lercheimer lényegében megismétli, amit Johannes Manlius szerint Melanchthon mondott Faust meneküléséről: „Az idézett Faust elmenekült Wittenbergből, amikor a kegyes Johann herceg parancsot adott letartóztatására.”<sup>6</sup> De Lercheimer jelentős mértékben átdolgozta forrását, sok új részlettel bővítette, részben legalábbis saját feltevései és tapasztalatai alapján. Lercheimer magyarázza például, hogy Luther és Melanchthon megtúrták Faustot abban a reményben, hogy megváltozik, ami hiú reménynek bizonyult. Lercheimer azt állítja, hogy ő maga ismert valakit, akit Faust elcsábított, a feltevés valószínűleg Lercheimernek azon hitén alapul, hogy Faust és az ördög egy és ugyanaz a személy. Mindenesetre valószínűtlen, hogy bárki is találkozott volna Faust-tal a wittenbergi erdőben, nincs megbízható bizonyíték arra nézve sem, hogy Faust valaha is járt Wittenbergben. Hanem Lercheimer, mint Melanchthon is, megkísérelt magyarázatot találni bizonyos jelenségekre, melyeket forrásai homályban hagytak. A legmeglepőbb és legérdekesebb új részlet az az állítás, miszerint az ördög huszonnégy éven át szolgálta Faustot, mielőtt egyetlen módon végzett vele. E huszonnégy év a fausti szerződésnek jól ismert eleme. Egy másik részben ugyanis Lercheimer arról számol be, hogy az ördög megakadályozta Faust megbánását, sőt, másodszor is kötelezte egy szerződés aláírására. Ezeket a részleteket az 1587-es *Historián* és a wolfenbütteli kéziratok kívül egyetlen más ismert korai forrás sem említi. Joggal feltételezhetjük, hogy Lercheimer szövege volt a Faust és az ördög közötti szerződés egyik forrása.

Nem tudhatjuk biztosan, vajon Lercheimer volt-e az első, aki ilyen határozottan úgy vélte, hogy Faust szerződést kötött az ördöggel. Lehetséges, hogy valamilyen ismeretlen forrás hatott rá. Mindenesetre, Lercheimer lényegesen hozzájárult a fausti ördögpaktum mondájához azáltal, hogy Faust alakját összefüggésbe hozta a wittenbergi erdővel. A szövegösszefüggésből világos, hogy ennek a részletnek ő a forrása. Ám az erdő mint találkozóhely az ördöggel a szentek legendáira volt jellemző, s ez az összefüggés magyarázza a példabeszéd második részét.

Ez a rész, melyben a diák, miközben Wittenberg falain kívül sétál, találkozik az ördöggel, olyan információt közöl, melyről tudjuk, hogy a szentek legendáiból ismert ördögpaktumokból származik: vagyis az a motívum, hogy a szerződést vérrrel kell aláírni, ahogy azt a *Historia* ördöge is kívánja.

A példabeszéd tanulsága arra szolgál, hogy még szorosabban összekösse Faust tevékenységét és a wittenbergi diák szerződését az ördöggel. Az ilyen történetek segítettek alátámasztani Lercheimernek azt a nézetét, hogy nem szabad elhamarkodottan égetni embereket a máglyán. A „bekerén” szó két helyen is előfordul a példabeszédben. Hangsúlyozza, mennyire fontos, hogy erőfeszítéseket tegyünk olyan emberek megmentésére, mint Faust és a wittenbergi diák.

Lercheimer *Bedencken*-je a legteljesebb kiadása az ördöggel kötött szerződésről szóló wittenbergi történeteknek. Korai változatát tartalmazza azoknak a történeteknek, melyek végül bekerültek a *Historiába*. Így a Lercheimer könyvében található szerződés-történetek tanulmányozása a *Historia* eredetének fontos kérdéseire vezet minket.

A monda, mellyel foglalkoztunk, egy mintegy ötven éves időszak alatt keletkezett és fejlődött. Bár az idők során számos fejlődési fokon ment át, ezek mindegyike az ördögi mágiától való félelmet tükrözi. Ahányszor felbukkan, mindig erősen megváltozott formában jelenik meg. Érdemes szemügyre venni a változás folyamatát.

Valerius Glockner története egy meghatározott történeti eseményhez visz közel. Bár őt személy szerint nem fogták perbe ördögi mágia miatt, Luther szigorú fenyegetései olyan vallomást eredményeztek, amely a boszorkányperekre volt jellemző. A vallomás nem különbözött sok más hasonlótól. Az ilyen ördöggel kötött szerződések valóságát a legtöbb ember számára épp a boszorkányperek erősítették meg, melyek egyre inkább a tizenhatodik század hétköznapi életének részévé váltak. Ezek a perek termékeny talajt biztosítottak az ördöggel kötött szerződésről szóló wittenbergi történetek számára.

<sup>6</sup> J. MANLIUS, *Locorum communium collectanea*. Basel, 1565. 39. BARON, 57–58.

<sup>7</sup> Erről a kérdésről írtam részletesen egy tanulmányban, amely a következő címmel jelent meg: „The Faust Book's Indebtedness to Augustine Lercheimer and Wittenberg Sources.” *Daphnis* 14 (1985) 517–545.

A Valerius Glocknerről szóló híradások szenvedélyes hitvitázók közvetítésével jutottak hozzánk, akik kétséget kizáróan meg voltak győződve a vádlott bűnösségéről. Soha nem kérdőjelezik meg az ördöggel kötött szerződés valószínűségét.

Philip Melanchthon elbeszélésében rámutattunk az ördögpaktum történetek és a szentek legendái közötti kapcsolatra. Hasonló kísérletek történnek a bűnös rábeszélésére, hogy kétségbeesés helyett reménykedjék az üdvözülésben. Hangsúlyt kap, hogy az ördöggel kötött szerződés felbontható, sőt fizikailag semmissé tehető. Mivel Melanchthon így eltér a történeti anyagtól, bizonyosra vehetünk egy fúziós sémát a szentek legendái és a wittenbergi ördögpaktum történetek között. Hogy Melanchthon számára ez a fajta fúzió jellegzetes, a Fausthoz fűzött kommentárjából látszik: amikor beszámol Faustus menekülési kísérletéről Velencében, Faustot Simon mágus alakjához hasonlítja, akinek hasonló mutatványát a *Legenda auera* is megörökítette. De még Luther elbeszéléseiben is észrevehető bizonyos tendencia a szerződés-történetek rémisztő aspektusainak tompítására, egy potenciálisan tragikus végkifejlet elkerülésére. Luther igyekszik megmenteni a bűnös lelkét. Ahogy Luther próbálja Valerius Glocknert visszatéríteni az egyház kebelébe, öntudatlanul is Szent Basiliusszal analóg helyzetbe kerül. Luther hangsúlyozza az eset kétszeres tanulságát: vizsgálat a híveknek és figyelmeztetés a hit ellenségeinek. Luther és Melanchthon határozottan az előbbi, pozitív eszmét és célt állítják a középpontba.

Nincs egyenes irányú fejlődési vonal egyik wittenbergi történettől sem a fausti szerződéshez. Luther és Melanchthon interpretációjában a tendencia az, hogy megbocsátást, könyörületet bánásmódot és az üdvösség útját kell keresni a bűnös számára. A reformátorok emberséges törekvése természetesen felhasználja a legendáriumok elbeszéléseit az ördöggel kötött szerződésekről. De épp ezért figyelmet kell fordítanunk Weier és Lercheimer műveire, akik könyörületet bánást kívántak a boszorkányokkal szemben, és támadták a tudós varázslókat mint veszélyes és ördögi személyeket. Ezen ördög-paktum-történetek szerzőjének toleráns nézete hatásosnak bizonyult; a jellegzetesen fausti szerződés-legenda kialakulásában a tudós mágus üldözése meghatározó tényezőként jelenik meg a tizenhatodik század második felében. Lercheimer Faustja jelkép lesz és olyan agresszív támadások célpontja, melyeket egyébként tanulatlan asszonyokra irányítottak.

Lercheimer 1585-ös *Bedencken*-je a *Historia* kinyomtatása és valószínűleg első megírása előtt, képes volt összeegyeztetni a wittenbergi történetek nyújtotta különböző elemeket és bizonyítani, hogy ezek az elemek közvetlen hatást gyakorolhattak a Faust-életrajzra. Lercheimer ezt legdrámább módon Valerius Glockner történet-változatával mutatja, melyet közvetlenül a reformátorok sikertelen kísérletéhez kapcsol, hogy Faustot kiragadják huszonnégy éves szerződésének rabságából.

Helytelen lenne a fausti ördöggel kötött szerződésben csupán az alkotó képzetet termékét látni. Mielőtt irodalommmá vált, komolyan vették mint történelmi realitást. A Faust-monda valamennyi szerzőjét áthatotta az ördögi varázslás rettentő veszélyének tudata, és erőfeszítésük, hogy ezzel a bajjal egyszer s mindenkorra leszámoljanak, talán a legerősebb tényező volt a fausti paktum különféle elemeinek összehangolásában.

Nagyon érdekes a wittenbergi szerződéstörténet szerepe a *Historia*-ban. A Faust-könyvről szóló tanulmányokban nincs említés arról, hogy Lercheimer ismerte és átalakította a wittenbergi hagyományt. Ez a tény arra mutat, hogy Lercheimer akaratlanul előkészítette a *Historia* megírását. De a wittenbergi hagyomány fontosságát még egy más oldalról is meg lehetne vizsgálni. A wittenbergi történetek és példabeszédek nagyon népszerűek és hatásosak voltak. Ezt bizonyítják a Magyarországon található változatai: először Bornemisza Péter *Ördögi kísértetei-ben* található példabeszéd, ahol megint egy wittenbergi diákról van szó, és másodsor egy Szenci Molnár Alberttről szóló történet. A kérdés, hogy milyen összefüggésben állnak ezek a történetek egymással, a wittenbergi forrásokkal és az egész Faust monda kialakulásával, nem lehet néhány szóval elintézni; de azokat a feltételeket és körülményeket, amelyek a magyar változatokat létrehozták, érdemes közelebbről megnézni.

Bornemisza így ír egy wittenbergi diák „csalokoztatásáról”:

„Egy Deac Wittenbergaba, mikor nagy reszegsegre attá volna magát, az ördög megyen melle reszeges ember kepebe, es együtt iszic vele, végre mond: Ad nekem magad, es fogad fel, hogy soha nem nézed az irast, es im olyt irast adoc, hogy mikor rea, imez vissza fordult ikeket mondod, annyi arany forint hul ki belöle a mennyit akarsz. Fel fogadgya, es véreuel keze irast iria, kibe neki köti magát. Es sokaig hasznat veszi az leuelnec, végre nem tűrheti, hanem meg nézi mit irtac: Es rut ektelen aszony ember szerszama, es az firfiué volt benne, valami vndoc ikekel: Az hogy rea tekint, meg szelesedic, el ijed,

es el futamodic, mint ha üzne az ördög. Végre meg fogiac, es ki valya minden dolgot, es imatkoz-tac erőtte. De sokat pörlöt az ördög az ő maga irasaul érte, kit ő neki mutogatot, de egyeb nem latta. Aztis mikor megmondana, hogy mig nala lesz keze irasa nem terhet meg, azertis könyörgött, es ala vetti közikbe, es czattogassa[1] e[1]mulic.

Az WR mind az mi erőtlenségünknek batoritasara mielte ez fele dolgokat, es hogy meg tanyitson, az igaz könyörgés, es ioban valo foglalatossag, mely foganatos az ő neuebe.

Az vtan azon Czedulara azon igeket mondtac az Predicatoroc, az iffiu elöt, de egy penz sem eset, es meg mondta neki, hogy az ördögi bizodalom segitötte ötet, de am el veszet volna miatta ha az WR czuda keppen nem könyörül volna rayta.<sup>8</sup>

Könnyű felismerni, hogy bizonyos részletek itt Melanchthontól származnak, akit Bornemisza tanárként tisztelt. Bornemisza, csak úgy mint Melanchthon, egy vérrrel kötött szerződésről, bűnbánatról, közös imádkozásról és az ördögi paktum csodálatos visszaszerzéséről tudósít. Nem tudjuk, hogy Bornemisza ezt a történetet igazán hallotta-e vagy csak egy kéziratban olvasta. Eckhardt Sándor alapos kutatómunkája azt mutatja, hogy Bornemisza nagy mértékben támaszkodott konkrét forrásokra: „Bornemisza Péter és Manlius szövegei között oly sűrű és oly pontos az egyezés, hogy itt csak olvasmányzerű felhasználásra gondolhatunk és talán csak a wittenbergi diák ördögi szerződésének története az egyetlen német vonatkozású historia, melyet esetleg Melanchthon szájából hallott a magyar prédikátor. A többi esetben, ha a katedráról hallotta is ezeket az elrettentő és épületes történeteket, kényelmesebbnek találta Manliushoz fordulni, akiben bizonyára felismerte Melanchthon hangját és szellemét.”<sup>9</sup>

Nagyon érdekesek azok a részletek is, amiket Bornemisza biztos nem Melanchthontól vett át. Ezek: a diák részegsége, a szerződés különleges feltételei, hogy nem nézheti meg az ördögtől kapott papírt; a diák kíváncsisága és végül a bizonyíték, hogy csak az ördögi közreműködés tette a pénz elővarázsolását lehetővé. Bornemisza már a történet bevezetőjében ismerteti, hogy mi fontos neki ebben a példabeszédben: a részegség és a paráznaság veszélye.

Az ivás és bujálkodás mint kísértések a könyvben sokszor szerepelnek; itt azonban éles megvilágításba vannak helyezve, és úgy tűnik, hogy Bornemisza a wittenbergi hagyományt sok egyéni fantáziával átdolgozta oly módon, hogy ez a történet is a kísértések elleni harcot szolgálja. De mégsem ez a megfelelő magyarázat. Már tizenkét évvel az *Ördögi kísértetek* befejezése előtt, 1567-ben megjelent Baselben egy példabeszéd-gyűjtemény, amelyben a francia szerző, Cognatus Gilbertus, sokkal részletesebben meséli el mindazokat az eseményeket, amelyek Bornemiszánál mint újdonságok szerepelnek. Ez a forrás, amely ismét az ördögszerződés wittenbergi hagyományára támaszkodik (de ettől alaposan eltér; például Cognatus maga veszi át a fiú megtérítőjének a szerepét!), valószínűleg Bornemisza kezében volt.

## II.

„...Est adolescens quidam quindecim natus annos: is nescio quomodo a pestilentissimis quibuspiam adolescentibus illectus, & corruptus, coepit in cauponis taberna perpotare, praeceptore ob aetatem nihil minus suspicante: nisi quod postea oculi, & uino, & sceleris conscientia nigrescentes, mentis atrocem arguerunt. Itaque cum iam frequens & notus in caupona sederet: aderat quondam ibidem adolescens quidam ignotus, quem equidem cacodaemonem fuisse non dubitauerim. Is hunc puerum a combibonibus ad se seducit, cumque eo huiusmodi sermonem instituit. Heus (inquit) puer, quoniam

<sup>8</sup> BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísértetek*. (A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor). Bp., 1955. 138.

<sup>9</sup> BORNEMISZA P., i. m. 255. Nem tudjuk, hogy mikor volt Bornemisza Wittenbergben. Petrus Besnemus Hungarus, akit 1559. szeptember 13-án jegyezték be a wittenbergi anyakönyvbe, nem azonosítható Bornemiszával. (BORZSÁK István *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*. ItK 1965. 436.) Egy Petrus Bessenyei, aki feltehetőleg nem Bornemisza, 1557-ben szerepel mint diák Wittenbergben. THURY Etele, *A wittenbergi Magyar bursa anyakönyve. Iskoltörténeti adattár II.* (1906.) 17.

perspicio tuam indolem optimis artibus esse dignam, diuinam quandam rationem tibi impertitam, qua possis non magno negotio tibi quantumlibet parare pecuniae. Puer iam corruptissimus, ad pecuniae uocem excitatus impense obsecrat, ut sibi id liceat discere: Docebo (inquit alter) si promittis te hic caupinariae pro me octo daturum duodenarios. Promisit. Tum doctor ille, chartulam capit in ea describit arcana quaequam. Eam rursus complicat ac puero tradens stipulatur his uerbis, Promittis (inquit) te ex animo crediturum, quae hic scripta sunt: quaeque significata? Ait se credere. Caue (inquit) ne quando chartam aperiis inspicendi gratia. Iam ut intelligas artem non esse nugatoriam, exemplum te inspectante edam. Et chartulam complicatam sinistrio pugno includit, ita ut summae orae circa pollicis flexum in summa manu emerent & uiderentur. Deinde pugno sinistro dextrae indicem, & medium quos uocant digitos superimponit, ita ut inter eos discessos charta uideri posset. Pronunciat pauca uerba: simul ex pugno sinistro a chartula inter digitos umbra quaedam auri obscurior apparet. Eam illico digitis excutit, inciduntque in mensam sexaginta aurei coronati: tantum enim mummorum optauerat. Tractant utrique manibus; aurum solidum erat. Puer hic noster chartulam aufert, experitur ipse apud se.

Optat decem tantum duodenarios: quantum optauerat, tantum accipit: deinde curiositate ductus, non temperat sibi, quin chartulam aperiat. Statim ut obscoenas illas imagines uidit oculi nigrescere coeperunt, uertigine rapi caput. Neque soli sibi se iam credebatur, quocumque iret subinde respectans, tanquam a tergo insequentem quempiam uideret. Iam conturbernalis quidam adolescens animaduertit nouum ali monstrum, expiscatur. Paeceptoris iussu puer omnem rem aperit. Persuasus, chartam sacram in ignem coniecit. Ea, semihora medijs in flammis durauit inusta, quum nulla magis materia ignem rapiat: adeo ut puer ipse admirans, exhorresceret. Ego porro quum rem tam prodigiosam e praeceptore cognouissem, puerum ad me accersi, simul uti negotium omne perdiscerem, simul ut corruptam mentem salutari oratione sanarem. Persuadeo illum artis authorem fuisse non hominem, sed cacodaemonem: et quod se quae picta essent credere respondisset, id ueram fuisse idolatriam, impietatis fuisse eas imagines. Atque ut plane puero fidem facerem, iubeo easdem in chartula describat. Paret. Quae si cupis cuiusmodi fuerint cognoscere: in medio sphaericus erat circulus, tamquam orbis, duabus lineis rectis per diametrum intersectus, crucis figura: supra, facies depicta, imminens circulo, horrida, cornuta, & tanquam cacodaemonis. Ad dextram, binae cruces inter se cohaerentes, ad hunc fere modum. Ad laeuam obscoena pars mulierum: eique aduersum, & tanquam infestum pudendum uiri membrum. Rogabam, nunquid picturae deesset. Negat. Disco & gestum & uerba. Ea haec erant lingua nostrate, Orichalcum natat, aurum salit. Cum omnia rite parassem, admonui puerum ut diligenter attenderet, nunquid a me praeteriretur, & hanc artem nihil nisi meram idolatriam esse intelligeret. Nam quae hic depicta sunt, ea tenus credo, si impia non sunt, si Deo non inimica. Simulque discessis digitis, uerba pronunciaui: neque pecunia apparuit neque quicquam omnino consequutum est. Mirabatur puer. Et scis (inquit puer) quid a me praeteritum sit? Respondeo, Quod tu his assentiens figuris, Deum abnegasti, id quo ego non feci. Deinde chartulam in ignem conieci, & arsit protinus. Successit tamen nescio quod horroris, ut nocte eam (nam solus in cubiculo dormio) somniorum terriculis quietam parum quietam caperem. Quin & hac scribens subinde exhorui, cum tamen sim unus mortalium contra istiusmodi pauores durissimus. Sed quoniam coepimus loqui monstrosa, exordiar narrare, quae hoc prodigioso dira feritas produxerit aevo: partim quae perspexi his oculis, partim quae accepi auribus & amicorum literis: inter quae profecto plurima cognitione dignissima inuenies, & magis atrocia, quae quod Vlysses super coenam attonito narrabat Alcinoos.” (COGNATUS, *Narrationum sylva*. Basel, 1567. 543–547.)

Bornemisza e forrás segítségével felfrissíthette halvány emlékeit a wittenbergi történetről. A két hagyományág összehangolásában lehet Bornemisza egyéni alkotását felismerni.

Egy másik történetben, amit Bagalyi Ferenc több mint száz évvel később írt be egy könyvének utolsó előtti lapjára, Molnár Albert neve áll a régi wittenbergi diák helyett.<sup>10</sup> Molnár a tengerparton találkozik egy kereskedővel, aki valójában az ördög. A továbbiakban megmarad az eredeti történet, ahogy ezt ismerjük Melanchthontól. Hogyha ezt a történetet összehasonlítjuk Melanchthon változatá-

<sup>10</sup> VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a Sátán szövetsége*. ItK 1977. 395–403.

val, látjuk, hogy a szerző közvetlenül ezt a forrást használta (a Cognatus–Bornemisza változatoknak nincs semmi nyoma).

Érdekes kérdés még, válaszolt-e Molnár arra, hogy ilyen megvilágításba kerüljön.<sup>11</sup> Amint már láttuk, ilyen történeteket más szempontból is lehet vizsgálni. Tapasztalataink alapján azt a kérdést kell feltennünk, hogy mit is akart a szerző ezzel a kis Molnár-történettel elérni. Nem ismerjük a szerzőt. Tudjuk azonban, hogy Bornemiszával ellentétben az ő célja nem a szöveg, hanem a szereplők megváltoztatása volt. Ezt a név-cserét én úgy értem, hogy a szerző valamilyen okból Molnár ellensége volt. A történet lutheránus eredete és további népszerűsége a lutheránus Bártfán azt sugallja, hogy valóságos okokból egy lutheránus szerző a református Molnár tevékenységét és jó nevét veszélyesnek tartotta és ezért gondolta, hogy Molnár az ördöggel cimborált.

Vásárhelyi Judit álláspontja az, hogy Bagalyi Ferenc „szép, tiszta külalakkal” írta be a szöveget a könyvbe, mintha egyszerűen másolta volna.<sup>12</sup> Ez biztos így történt, mert Molnár Albert egy későbbi kéziratból ismert éneke mutatja, hogy volt egy korábbi, közös forrás, amely talán nyomtatott formában már máshol is ismert volt.<sup>13</sup> Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy Bagalyi nem akármilyen könyvbe írta be Molnár történetét. Ez a könyv Andreas Hondorff lutheránus példabeszéd-gyűjteménye volt, melynek egy korábbi kiadása mint a Faust-monda irodalmának egyik forrása ismert.<sup>14</sup> Tudjuk, hogy ezt a könyvet Bagalyi nagyon figyelmesen olvasta. A könyvben az ismert ördögszövetség-történet két különböző változatban található.

„Puer quidam Lotharingus, honesto loco natus, aequalium improbitate corruptus, coepit in caupona perpotare, incio Gilberto cognato Nozoreno, cuius fidei concreditus erat. Accidit vt adolescens ignotus (quem cacodaemonem fuisse, postea compertum est) puerum a combibonibus seduceret, & artem parandae pecuniae facili camine conceptis verbis se communicaturum promitteret, si modo cauponi suo nomine symbolum numeraret, & ex animo, quae in codicillo facto a se exarata scripta essent, crederet, neque vnquam libellum sacrum explicaret. Puero omnia se facturum pollicente, specimen artis edit: & charta sinistro apprehensa pugno, dextrae manus indice & medio compressa, & carmine admurmurato (lingua gallica, orichalcum natat, aurum salit) LX. coronatos, quot optauerat, e digitis excutit. Puer Praeceptorem imitatus pari successu, laetus cum charta abit, & curiositate ductus eam aperit, vt consimilem aliam conficeret. In medio sphaericus erat circulus, tanquam orbis, duabus lineis rectis per diametrum intersectus, crucis figura, supra facies depicta imminens circulo, horriffica, cornuta, & tanquam cacodaemonis. Ad dextram binae cruces inter se cohaerentes. Ad laeuam obscoena pars mulierum: eique aduersum, & tanquam infestum pudendum viri membrum. Statim vt

<sup>11</sup> SZÖNYI György Endre, *Molnár Albert és a „titkos tudományok”*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szeged, 1978. 49–57.

<sup>12</sup> VÁSÁRHELYI Judit, i. m. 402.

<sup>13</sup> „Auch Szilágyi und Lugossy waren der Meinung, daß die Sage über Albert Molnár schon kurz nach seinem Tode entstehen konnte, wie das bei Bisterfeld geschah, der auch vom Ausland nach Ungarn gekommen war. Die Sage konnte also schon unmittelbar nach dem Tod Molnárs entstehen, die in unserem Text erhaltene Form kann aber erst aus den 20er Jahren des 18. Jahrhunderts stammen.” G. TOLNAI, *Zur Geschichte der Faust-Sage in Ungarn (Gesang des Albert Molnár)* – *Acta Litteraria* 6 (1964) 15. Nem lehet kétség, hogy a Tolnai által megismert Georgius Jantso a szövegének egy részletét („...vérről töltt kéz írást pénzért. Kítül hogy szabadulása Lenne vigasz taltatása, Nép Istentül kegyelmet kért, nyert. Finis.” u. o. 5.) azt a történetet röviden közölte, amit Bagalyi egy korábbi és pontosabb formában ismert. Hol található az eredeti forrás? Erre a kérdésre most nem tudunk választ adni. De a történet Molnárról talán valamilyen 17. századi nyomtatványban megjelent, és így juthatott az ország különböző részeibe. Nem valószínű, hogy népmeséről lehet szó. Tapasztalataink alapján a Molnár változatnak eredeti szerzője valószínűleg megint író volt, aki a református Molnárt vallásos és ellenséges szempontból helyezte a régi történet középpontjába.

<sup>14</sup> H. WENDROTH, *Hondorff als eine Quelle des Faustbuchs* – *Euphorion* 11 (1904) 701–705. BARON, 75. W. BRÜCKNER, *Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen im Protestantismus*. Berlin, 1974. H. SCHADE, *Das Promptuarium Exemplorum des Andreas Hondorff. Volkskundliche Studien zum protestantischen Predigtexemplum im 16. Jahrhundert*. Diss. Frankfurt, 1966.



obscoenas illas imagines vidit, oculi nigrescere coeperunt, vertigine rapi caput. Neque soli sibi se iam credebat, quocunque iret subinde respectans, tanquam a tergo insequentem quempiam videret. Iam contubernalis quidam adolescens animaduverterat, nouum ali monstrum, expiscatur. Praeceptoris iussu puer omnem rem aperit. Persuasus chartam sacram in ignem conicit. Ea semihora mediis in flammis durauit inusta, quum nulla magis materia ignem rapiat, adeo, vt puer ipse admirans exhorresceret. Cognatus libro octauo Narrationum."

„Ante aliquot annos in Thuringia adolescens Satanae se ipsum dederat, qui dicto tempore eum aucturus erat. Verum paenitentia ductus adolescens, piorum precibus pro se & salute sua intercedi petiit. Quibus impetratum a Deo, vt e Satanae faucibus ereptus. Ecclesiae Christi rursus insereretur. Ad quae Lutherus ait: Profecto haec non sunt vana & inania terriculamenta, imo horrenda sunt, ideo tales historiae sunt obseruandae, vt modestiores & vigilantiores simus, cogitantes de hoc dicto I. Iohann. 3. Christus filius Dei apparuit, vt opera diaboli destruat: Hoc ipsum tempus est periculosum, non tantum propter stellarum inclinationem, sed maxime propter diaboli insidias, qui ab omnibus partibus Ecclesiam Christi acerrime oppugnat.”  
(A. HONDORFF, *Theatrum Historicum*. 164.)

Elképzelhető, hogy ezek olvasása sugallta Bagalyinak, hogy a régebbi források alapján a könyvet egy további történettel egészítse ki.

A német és magyar ördögszerződésről szóló történetek vizsgálása és összehasonlítása mindenekelőtt arra szolgálhat, hogy a Faust-monda keletkezési körülményeit és kialakulását jobban megértjük. Egyik közös vonásuk a nagyfokú érdeklődés a varázslás képessége iránt, amelyhez ördögi szerződéssel lehet csak hozzájutni. Megfigyelhető, hogy a részleteket szerzőink minden esetben változtatják. A nevek és személyek kicserélhetők: például Luther Szent Basilius helyébe kerül; Cognatus Luther szerepét veszi át. Faustot és Szencit a wittenbergi diák helyett látjuk. A német változatokban a varázslás nagy veszélye mindig a középpontban marad, a tizenhatodik század második felében pedig még erősebben jelentkezik és végül is ennek vonzereje hozza Faustot a wittenbergi diák helyébe. A magyar szerzők a legnagyobb veszélyt nem a varázslásban, hanem a kísértésekben az ivásban, a bujálkodásban, és a kapzsiságban látták. Ez a különbség a veszélyek értékelésénél még másképpen is megmutatkozik. Magyarországon az ördögnek nem sikerült megnyerni magának a bűnöst. Itt a bűnösnek megbocsátanak. Nem ismerték a történetnek a későbbi, németországi fejleményét, ami erőteljesebben tükrözi a boszorkányok üldözését, amikor a bűnök megbocsátására nincs már kilátás. És hogy ne maradjon kétség az ördögi varázslat veszélyeiről, a történet hangsúlyozza, hogy a bűnös végső útja egyenesen a pokolba vezet. Ez az ítélet olyan szükségszerűnek látszott, hogy a bűnöst csak sokkal később, és már csak az irodalomban lehetett megmenteni.

Frank Baron

#### HUNGARIAN VARIANTS OF THE FAUST LEGEND (Peter Bornemisza and Albert Szenci Molnár)

This article attempts to place two independent Hungarian devil pact stories into the context of an evolutionary process that produced the Faust legend. Records of Luther's table talks reveal the origins of these stories. In 1538, a student in Wittenberg confessed to Luther his pact with the devil. More than a decade later, Melanchthon related this event with new details. Intertwining motifs from saints' legends, Melanchthon totally transformed the original narrative. His transformation reflects typical patterns, which are repeated in the later evolution of the devil pact story. This essay traces the influence of Melanchthon's report and shows how it formed the basis of the Hungarian stories as well the conception of the devil pact in the Faust Book of 1587.

## SZÉCHENYI ISTVÁN MINT ÍRÓ

„A tett az első, a szó a második – mondja Széchenyi a *Világban* –, s éppen úgy: az ember, a hazafi elől áll, s csak azután jó az író.” Írásműveket is létrehozó történelmi személyiségek közül kevésre illik e megállapítás jobban, mint szerzőjére. S amikor az író Széchenyi jellemzésére teszünk kísérletet, nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azt a korlátot, mely témánk szűkítéséből következik. Lehet-e a politikus, alkotó, szervező Széchenyit mintegy zárójelbe téve csak az író megközelíteni, lemondva még az írásokból kibontható programadó reformer vagy közgazdász méltatásáról is? A Széchenyiről szóló feldolgozások ritkán vállalkoztak erre a feladatra. (Még a naplókvalókkal foglalkozó terjedelmes és színvonalas irodalom is a naplók ürügyén valójában a teljes emberről vall, átfogó pályaképet rajzol.) Kísérletünk mégsem teljesen előzmény nélküli. A múlt században már ketten – a kortárs, Széchenyi színvonalatlan konzervatív ellenfele, Orosz József; illetve a század végén Gyulai Pál – adtak közre az író Széchenyiről tanulmányt. Előbbi valóban kitér Széchenyi írói sajátosságaira, nyelvhasználatára is, akadémikusodó megjegyzései azonban, melyek még csak a *Lovakrúl*-ra, a *Hítele*-re és a *Világ*-ra hivatkozhattak, érdemi elemzést nem tartalmaznak. Gyulai nem esztétikai érzék nélkül, de egy rövid emlékbeszéd keretében, egyúttal az ismeretterjesztés feladatát is vállalva próbálta megrajzolni az írói pályaképet. A két világháború közti korszakban Kornis Gyula helyezte el az írói életművet az irodalom történetében (*Széchenyi és a magyar költészet*), legújabbban pedig Szegedy-Maszácz Mihály vizsgálta fel írói sajátosságait, írói világképét (*Az író Széchenyiről*).

Az író Széchenyi legfőbb sajátosságát már Gyulai felismerte: azt, hogy az írói életműnek csaknem egésze a napló őszövegéből növekszik, sőt azt is, hogy a naplókvalókból a nyilvánosság elé vitt művekbe átsugárzó energia az eddig a naplókvalókat táplálóból vonatik el. „Amit azelőtt magának mondott el, most a közönségnek hirdeti, s inkább csak titkait rejt naplóiba.” Az elmélkedésekkel, reflexiókkal korábban gazdag napló ekkor fokozatosan elszegényedik, információkat, tényeket rögzít csupán. Az írói életmű döntő részéről, előre bocsátva, elmondhatjuk: műfajilag nyilvánosság elé vitt magánbeszéd.

Az ősz-forrás, a napló, nemcsak időrendben első írói alkotása (ilyen külsőleges szempont alapján akár az utóljára befejezett műnek is tarthatjuk!), hanem a legfontosabb. Megkezdése személyisége formálódásának döntő tényezője.

De miért kezdett Széchenyi naplót írni? A kérdés a naplósövegek előtti személyiségre vonatkozik, s azt csak újabb, tőle származó szövegek segítségével válaszolhatnánk meg. Néhány általa írott levél és életkörülményeinek máshonnan is feltárható változásai bizonyos magyarázatot nem adnak.

1814 áprilisában fejeződtek be (legalábbis így látszott) a napoleoni háborúk, s a küzdelmekben részt vett, kitiűtetéseket, előléptetéseket szerzett, korához képest magas rangú huszártiszt hosszú távollét után hazatért szülővárosába. 1814. augusztus 31-én került sor a családi birtoktestek ünnepélyes szétosztására, s így nagykorúsága küszöbén Széchenyi végérvényesen a maga ura lett. 1814 szeptemberében kezdődött a bécsi kongresszus, amelynek társasági eseményei az ezidáig csak katonáskodó, társaságilag és szoros értelemben is kevésbé művelt fiatalemberben inkább a kisebbrendűség érzését fogják ébresztgetni.

Nos, ez idő tájt, 1814 júliusában Széchenyi először anekdoták, történetek, olvasmányidézetek lejegyzésébe fog. Mindezzel feltehetően társaságbeli szerepét kívánta erősíteni. 1814 októberében már elkezdődnek érdemi naplófeljegyzései, és pedig egy másik, mottója által jelzetten erre szánt naplókötetben (és 1817-től válnak majd rendszeressé).

A hazatérő kapitány otthonról is kaphatott ösztönzést, hiszen Széchenyi Ferenc is vezetett naplót, és ezt azután István is tanácsolja majd fiainak. Lehetek a bőrből kötött üres lapok szülői ajándék, de hogy sorokkal telni kezdtek, indítékai talán a szüleinek önmagáról is szorgalmasan beszámoló levélíró már kialakult rögzítésvágyából fakadtak. A távolból rendszeresen, éppen 1814 első felében is még harminc levelet küldött haza! Az év közepén megérkezett fiatal parancsörtszt számos kötelezettségén felüli egyetlen intellektuális feladatától, a levélírástól is mentesült. A rögzítés vágya azonban már belé ivódott; sőt a viszonylag tétlen fiatalemberben erősödhetett is: még egyszer, újra akarta élni, felidézni, újra alkotni a vele történetek – s ezáltal *új élményt teremteni, újat is alkotni* – átérezni az alkotás élményét – napló teremtését.

A naplóírás intenzív válásának több éves folyamatában azután az életrajzírók sógornője, Karolina iránti vonzalmát, majd még a sógornője életében felébredő önvádját emelik ki. E fiatal éveiben, úgy érezzük, inkább házassági terveinek kudarca – a még felszínes ifjút a felszín – készleti önvizsgálatra; vagyis az, hogy vagyona, rangja, megnyerő külseje ellenére miért nem akarja életét – úgy érzi – egyetlen nő sem vele élni le? Valami rejtett *hiányt*, vagy *többletet* érez magában, amelyet csak önmagával szembenelve ismerhet meg (s a hiányt hamar tudatosítja s fel is számolja műveltsége gyarapításával). Ezt tekintí fő feladatának. 1820-tól kezdve nincs házassági terve. Intenzív ön maga felé fordulása egyúttal ön maga kivetése: *naplóírás*.

Feljegyzései kezdettől nem korlátozódtak a látnivalókra; olvasmányai, saját gondolatai és ötletei is helyet kapnak bennük. Az öntudat, a felelősségérzet ébredésével párhuzamosan a napló tépelődéseket, önmarcangolásokat, gondolatföredékeket, elfojtott indulatokat temet magába. A naplóírás mindennapos penzumává válik, amely nélkül nincs lezárása élete egy-egy vagy egynéhány napjának. A rendszeres naplóírás a személyiség egyensúly- és színvonaltartásának eszköze lesz. Az olvasó tehát nem feledheti, hogy csak az *eszközt* tartja kezében: hiába a naplóműfaj bensőségessége, őszintesége, belső beszéd-, monológjellege: az *író*, a teljes ember valójában még itt is elrejtőzik előle – bár tagadhatatlan, hogy a *legközelebb* a naplókon keresztül lehet eljutni Széchenyihez.

Bizonyos, hogy kezdetben csak saját maga számára készítette feljegyzéseit. Utazásai során felébredt irodalmi ambíciói állandósítják azután naplóíró szenvedélyét – s amikor már feljegyzései rendszerességgel és folytonossággal követték egymást, nem is volt uruk többé: „Most pedig bezárlak naplóm, több esztendőre” – fogadkozik 1819 végén. Mégis, néhány nappal később, annak ürügyén, hogy egy ismerőse felkereste, újra terjedelmes feljegyzésekbe kezd: „Néhány nappal ezelőtt ezt a kis naplót hosszú évekre be akartam zárni! Életem legérdekesebb napjait tartalmazza: és nem gondoltam, hogy toldhatnék hozzá még valami fontosat. Ámde ismét felmerült valami, ami öreg koromra hasznos lesz nekem.” (1818. aug. 8.) Néhány hét múlva pedig már nem is saját öregségére hivatkozva, hanem az utókornak címelve folytatja bejegyzéseit, bár nagy hangsúllyal vállalja a műfaj diktálta szubjektivitást: „Életem legérdekesebb eseményei vannak a jövőendő számára naplómban feljegyezve. Kívülem mindenki másnak egészen csekély jelentőségűek, nekem azonban emléküik kitörülhetetlen marad, még ha nem is kellemes. Érdekesebb annál, ami már megtörtént, többé már nem eshetik velem idele. Mert az, ami az ember lelkét kristályosítja, s úgyszólván függetlenné teszi, még ha egész jelentéktelen körülmény volna is, minden bizonyos fontosabb, mint bármilyen más, amivel emberek és körülmények létezésünkbe befolyhatnak, amennyiben csak boldogságunk körülményeire vagy fizikai örömeinkre és fájdalmainkra vannak hatással... az én élményeim is csak egyedül *engem* magamat érdekelhetnek.” (1819. nov. 15.) Az élmény Széchenyinnél nem csupán történet, hanem személyiségét alakítóan megélt történet, más szóval *értékelést* jelent: „Mivelhogy naplómban elszórva több élményemet akarom feljegyezni, mindenütt alkalmam lesz *nézeteimet* amellé állítani, *amit tettem*, mert hisz nem mindig tudtam a csábításoknak ellenállni, vagyis gyakran életemvellemel ellentétesen cselekedtem.” Naplója kifejezetten reflexív jellegű. Hiteles, más forrásokkal kontrollálható objektív események felemlítése csaknem mindenkor szubjektív, pillanatnyi hangulatot rögzítő értékeléssel párosul, s ez adja a napló izgalmaságát. Amikor a napló kései olvasója megbarátkozik e rögzítési technikával, akkor, a későbbi években, éppen a kifejezetten tárgyszerű, *csak* az adatközlésre szorítókozó bejegyzés vált ki erőteljes hatást: az olvasó érzi, hogy roppant feszültségek és ellentmondások, belső szorongások tarthatók fogva az elmélkedésre-értékelésre oly szívesen vállalkozó naplóíró kezét!

Az évek múlásával, saját értékeinek kiismerésével és felismerésével Széchenyi mindinkább tisztában van *naplójának* történeti és irodalmi értékeivel. Lassan-lassan „kiszól” a naplóból, a naplóműfaj szabályait áthágyva az utókorhoz intéz üzeneteket, sőt a naplóírás külső kényszerére is utal: „Boldog



jövendő nemzedék! A mienknél nagyobb és általános tudástok türelmesebbé, szelídebbé, erényesebbé és következőképp boldogabbá tesz majd benneteket, mint mi vagyunk – fogadjátok szívesen szürke eleitek egyikének üdvözlését, kit a mindenható Isten annyi belátással és világos gondolkodással áldott meg – amiért Néki mindörökké hálás marad –, hogy e néhány szót már az 1825. esztendőben leírhatta, oly korban – hihetitek é, felvilágosultabb gyermekek? –, melyben ezek a szavak a Szent Szövetség által örültségként elutasítva, engem abba a veszedelembé sodortak volna, hogy – ha el nem rejtem őket – holdkórosnak nyilvánítanak, vagy mint valami szélhámost, börtönbe vetnek.” Naplójához való viszonyának fejlődését jól példázza, ahogyan maguknak a naplóköteteknek a sorsáról gondoskodott. Kezdetben elégetni kívánta őket, majd Wesselényit nevezte meg örökösükül, végül szabad felhasználásra titkárára, Tasner Antalra hagyományozta, aki Széchenyi intenciói értelmében gondolt cselekedni, amikor egyes részeket olvashatatlaná tett, s így adta csak át őket az Akadémiának.

Az évek múlásával a napló Széchenyi számára munkaeszköz is lett. Lapozgatja, hiszen adatok, időpontok, helyzetek újra pontosan felidéződnek hónapokkal később. Részben itt adminisztrál: leveleket másol bele, műszaki adatokat rögzít. Tudjuk, hogy Széchenyi – eljárását igazolandó – ismerőseinek nem egy alkalommal megmutatta a róluk vagy másokról szóló régebbi bejegyzéseket. Naplójának létezése tehát nem volt titok. Kemény Zsigmond már 1850-ben, Széchenyi életében nyilvánosan hivatkozott rá, mint amelyből Széchenyi politikája és lelkivilága megérthető lesz.

Leghelyesebb, ha a naplót olyan műalkotásnak tekintjük, amely tulajdonképpen egy *belső beszéd* rögzítése. Sőtér István utal arra, hogy a *napló* „a modern regény belső monológjához áll legközelebb, úgy, ahogyan az Joyce óta vált hagyományossá”. S joggal teszi hozzá: „ez a belső monológ azonban műfajilag mégis inkább: elmélkedés!” A napló kimagasló irodalmi értékű részei az 1830 előtti évek összefüggő fejtegetései, a későbbi évek naplójegyzéseinek viszont egy jóval tágabb kontextus, a mögöttese felsejlő életsors és a mögöttese felsejlő ország sorsa kölcsönöz drámaiságot. Mi mindent tud itt már, a naplótól függetlenül, körülbelül 1840-től, de különösen 1848-tól eleve az olvasó! Egy valós történelmi értékrend előzetes elfogadása és a napló meghökkentően rövid (vagy indokolatlanul hosszú) bejegyzései közötti aránytalanság segít átélni, hogy mennyire más a történelmet alkotni-megélni, mint megérteni-átélni. (A napló-jegyzetek jó része tehát egy tájékozatlan, például külföldi olvasó számára nem fog élményt jelenteni. Hiszen ha valaki nem tudja, hogy Széchenyi 1825. november 3-án tette nevezetes felajánlását a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására, miért is találná rendkívülinek e nap rutinjellegű bejegyzését: „a kerületi ülésen beszéltem; minden honfitársamat ellenszövegemmel tettem”).

A napló és írójá, történelem és napló, személyiség és történelem három eltérő feszültségerejű pólus és antipólus alkot, melyet a később élő nemzedékek újra és újra igyekeznek egységes mágneses mezőként értelmezni. Az értelmezések néha a leegyszerűsítéseket sem kerülték el. Volt, akinél a naplóíró azonosítottatott a teljes emberrel, máskor a történelem, a változtatni-alakítani akart nemzet állt engedetlen gyermekként szemben a változatlan és normaként szolgáló szobor-Széchenyivel. E három tényezőnek; a történelemnek, Széchenyinek és naplójának együttes értelmezése, ellentmondásmentes vonatkoztatási rendszerének kialakítása roppant nehéz, sőt a maga teljességében szinte elvégezhetetlen feladat. Hiszen a jelzett mágneses mezők egymást tartalmazzák, egymástól nem különíthetők el. Mi Széchenyi – ellenfele, Metternich nélkül? S viszonyíthatjuk-e magához az államkancelárhoz a naplóban róla kialakított képet? És Széchenyi vajon nem formálta-e akaratlanul is az élő Metternichet, amellet, hogy naplójában is ránk hagyta az egyik markáns portrét a birodalom irányítójáról? Egy másik jellemző konkrét példát említve: Széchenyi egyszer, társaságban találkozik Alexander Humboldtval, a híres német földrajztudóssal, aki őt – naplója szerint – nevetlen és piszkos útikísérő-görög tanárára, Landschulzra emlékeztette. Ki merné eldönteni, hogy Széchenyi szubjektivitásán vagy valóban Humboldt akkori néhány órai megjelenésén, viselkedésén alapult az ítélet? S ha valaki bizonyítani tudná Széchenyi elfogultságát, még eldöntetlen a nehezebb kérdés: nem értékesebb-e (egy naplóban) ez a teremtető, valóságalkotó szubjektivitás? És e kérdés sokszerszer várnának megfejtésre, értékelésre. Hiszen a napló nem a közvélemény-formálás, nemzetnevelés eszköze volt, hanem saját személyiségének alakításáé. A naplóírás Széchenyi lelki egyensúlya fenntartásának eszköze. 1848 őszén is siettetti teljes lelki összeomlását, hogy Döblingbe (az utolsó kivételével) nem vitte magával naplóköteteit.

Mindaddig egyetlen pólus, a naplószóveg megközelítési nehézségeit érzékeltettük. Mondanunk sem kell, hogy a „történelem” és „Széchenyi” fogalmakkal jelölt valóság-szférák sem egyebek végső soron

a számunkra, mint fennmaradt *szövegek*: források a múltból, Széchenyitől, Széchenyiről. Tehát megismerésük sem történhet más eszközökkel, mint a nyelvi rekonstrukción, a forráskritikán és a hitelesként megállapított szövegek értelmezésén keresztül.

Széchenyi is tudatosan küzdött a kifejezés nyelv által kijelölt börtönfalaival. Először azonban magáért a nyelvi kifejezésért kellett megküzdenie. 1814-ben természetes volt számára, hogy feljegyzéseit német nyelven vezeti. Hamarosan rájött arra, hogy más dolog *leírni*, és egészen más *megírni*. 1819-ben görög nyelvtanulása is nyelvi-nyelvtani tudatosságának hiányára ébresztette rá. Csaknem harminc éves fölül, 1820-ban kezd elemi szintű helyesírási, nyelvtani és logikai gyakorlatokhoz. És még évek múlva is milyen rendszeresen és minő szorgalommal tanul magyarul, angolul, latinul!

Éppen annak folytán, hogy több nyelven is magas szinten ki tudta magát fejezni, érzékelte, hogy a kifejezés eszköze, a nyelv, milyen határokat szab magának az önkifejezésnek. „A legtöbb baj a világon onnan származik, hogy az emberek nem értik meg egymást. Én még soha életemben nem láttam oly tiszta és világos írást, melyet ne lehetett volna különféle módon értelmezni. És ez a nyelv tökéletlenségéből származik. Mert egyik nyelv sem alkalmas arra, hogy tisztán és határozottan fejezzük ki, amit mondani akarunk és amit érzünk.” „A mondott tárgyak tökéletes felderítésére – hangoztatja a *Hitel*-ben – az Olvasó szerkeztető és megemésztő ereje” is szükséges. Avagy idézhetjük a *Világ* első mondatát: „Számos példa előttünk, mily ellenkező benyomást tehet ugyanazon könyv különböző olvasóra”. Az ember a szavakkal nem tudja kellőképpen kifejezni benső gazdaságát, s ameddig eljut a kifejezéssel, azt sem tudják mások maradéktalanul befogadni. „Ki fogom-e azt, minek igazságáért halni, sőt becsületeset kész volnék kockáztatni, oly világosságban s oly kímélettel állíthatni, hogy meghasonlásnak, elágazásnak oka ne én legyek?” – kérdi önmagától *A kelet népe* polemikus részének kezdetekor.

E feszültség feloldására, tudjuk, soha nem az elhallgatással, hanem inkább túlbeszéléssel, túlírással, állandó önértelmezéssel tesz kísérletet. Ez az oka, hogy Széchenyi kétségtől grafomán jellem. De azt sem feledhetjük, hogy a grafomán XIX. században volt az. Angliából hozott acéltolla bámulatos gyorsasággal szaladt a papíron. Kézírásában a szavakat egybevonta, s gyakran éppen egy szó közepén, a toll mártásakor szakította meg. Német nyelvű szövegekben részben gót, részben latin betűket használt, mert mindig a könnyebben leírható betűformát választotta. (Gondolatait alkalmanként tollba mondta.)

A napló írója – levelezésétől eltekintve – hosszú-hosszú évekig nem lépett íróként a nyilvánosság elé. A váltás mégsem lesz rendkívüli. A „naplók” kifejezése ugyanis csupán gyűjtőfogalom. E bőrkötésű könyvek tartalma nagyon is sokféle, eleinte olykor kiadásra, legalábbis átdolgozás-kidolgozás után kiadásra szánt műveket találunk benne, s ezek szemügyre vétele mutatja meg azt az átmenetet, mely nyilvános írói működéséhez vezet.

Időrendben elsőként azokat az útirajzokat említhetjük, amelyeket keleti útján, 1818–1819-ben, naplójával párhuzamosan vezetett, s amelyeket komoly szándéka volt nyomtatásban is megjelentetni. Útleírásokat tanulmányozott, foglalkozott a műfaj elméleti kérdéseivel. Elhatározta, hogy mindent leír, amit lát, gondol és érez. Egyszerre akart útikalauzt adni és olvasmányélményt nyújtani. Terjedelmű és színes anyagot gyűjtött össze, utazásakor idejének jelentékeny részét töltötte napló fölé hajolva. A szinte túlbujázó hatalmas anyag mennyiségileg jogosan tölthette el elégedettséggel. Apjának büszkén írta, hogy „ha mint szerző akarna fellépni, anyaga van 24 kötet egybeállítására és néhány tucat képpel való díszítésére”. (A kiadványt a magával vitt festő, Johann Ender rajzaival szándékozott illusztrálni.) Az irodalmilag tagadhatatlanul sikerült útirajzokat végül mégsem rendezte sajtó alá. Életének és érdeklődésének alakulása is hozzájárult ehhez – bár még 1820 legvégén is írói programjában első helyre tette az útinapló összeállítását –, valószínűbb azonban, hogy nem tudott megbirkózni a feladattal: úti feljegyzéseinek ugyanis nincs kezdetük és végük. Az utazás motívumát éppúgy meg kellett volna adnia, amint azt a szilárd hazai vagy éppen „európai” értékrendet is megjelölnie vagy legalábbis érvényesítenie, ahonnan az idegen tájakat, idegen embereket megfigyeli, értékeli. Széchenyi pedig már ekkor is a nézőpontok folytonos változása jellemzi: elegendő, ha arra utalunk, hogy útinaplója mellett, párhuzamosan, önmagának, illetve szülei számára (másik) naplót is vezet! A Keletet néha az európai fölényével, olykor az elmaradott közép-európai nézőpontjából, a „fiatalság” jelei iránti irigységgel nézi – máskor a kultúrák egyenértékűsége, pontosabban összehasonlíthatatlansága jegyében, a végiglátogatott országok életformáját a teljes beleélésig igazodva láttatja, s az ott élő európaiak lesznek a mulatságos figurák. Az otthon is bizonytalan,

többnyire csak Bécs, olykor már Magyarország említődik fel. Honvágyat viszont egyáltalán nem érez! Kuszák és bizonytalanok – irodalmi szempontból – az útrakelőt elindító és visszavezető érzelmi szálak is. Szülei és szerelmei említődnek, s ezek az említések nem harmonizálnak egymással, továbbá szerelmei közül egyaránt epekedik Gabriella és Karolina iránt. Ha Széchenyi mindezeket az ellentmondásokat, bizonytalanságokat tisztázza önmaga számára, könnyen megszerkeszthette volna művét. De még évekig tartott, amíg bizonytalanságai, kétfelvi egy részét feloldotta vagy feloldhatatlanságukat tudatosította. Az útirajzok így befejezetlenek, a naplókba temetve maradtak fenn.

Ugyancsak közvetlenül a naplók östenyészetéből nőttek ki Széchenyi esszéi. A rövidebb, zártabb fejtegetések főként a keleti út után, 1819 táján bukkannak fel a naplókban. Tárgyuk filozófiai, pedagógiai, lélektani jellegű, s figyelemre méltó, hogy Széchenyi gyarapodó élettapasztalata és gyarapodó műveltsége révén – 1820 táján már művelt európai embernek tekinthető, s a továbbiakban már nem a hátrány leküzdése, hanem korának legműveltebb emberei közé emelkedése figyelhető meg olvasmányai jegyzékén keresztül – gondolatban és megformálásban már meglehetősen eredetiséget mutat. Az értékek bizonytalansága, a kétfelvi hangsúlyozása esszéinek fordulatosságát és formai rugalmasságot ad. A fejtegetések első olvasásra csapongóknak, ötletszerűeknek tűnnek. Belső logikájuk azonban kétségtelen. A *Séta a Práterben* utólagos címet kapott esszé – amelyet már a század elején Marczali Henrik biztos kézzel emelt ki a naplók akkor még kiadatlan irdatlan tömegéből, s minősített Széchenyi első irodalmi művének – látszat szerint leírást, elmélkedést, párbeszédet egyaránt tartalmazó és többnyire a szerelemről szóló fejtegetés, amely mintha a külső esetleges történések függvényében (ki kívül találkozik stb.) sodródna csak tovább. Valójában a kifejtést belső logika alakítja. Az egyedüllevő beszélőt bemutató indítás a szerelem feleslegességének, haszontalanságának tézisével példázza, amelyet a „váratlanul” megérkező Mr. Gordon ellentételez: a szerelem a barát szerint az egész élet átfogó kategória, hiszen ügyekbe, eszmékbe is szerethet az ember, s a szerelemnek csak alete a férfiak-nők vonzalma. Széchenyinek – pontosabban: a mű első személyű szereplőjének – most alkalma van arra, hogy bebizonyítsa a szerelem fenti értelemben vett lehetetlenségét. A nők szerelme vagy „égi”, vagy „földi” szerelem – fejtegeti –, az előbbi – mert ehhez méltó partnert nem találhat – szerencsétlenné teszi a nőt, a „földi” szerelem követése pedig az ösztönök uralmához, elállatiasodáshoz vezet. A férfiak szerelmének indítéka vagy az önszeretet, a becsvágy (ideáltípusa az *Ambizioso*), vagy a nemi vágy (ideáltípusa az *Amoroso*); s jöllehet ezek áthatják egymást, tisztán „szerelmi” indítékot itt sem találhatunk. Az elvi igényű, mégis szórakoztató fejtegetéseket a mindennapiság világa *érvényteleníti*: hiszen az érzéki, bukáshoz vezető szerelmet megtestesítő, a szereplők által évekkel korábban ismert hercegő továbbra is vonzza a szerelem lehetetlenségéről vagy feleslegességéről nyilatkozó férfiakat. A férfiak szerelmének álságáról mondottak sem bizonyulnak igaznak, hiszen az egyik szereplő szerelmének tárgya igen, érzése nem változik, s ez az elbeszélte esemény sem a becsvágyból, sem a nemi vágyból táplálkozó szerelem fogalmának nem felel meg. A befejezetlennek látszó esszé tehát pompás csattanókkal ér véget.

A naplók 1814–1825 között írt tizennégy német nyelvű verset is magukban rejtnek. A többnyire cím nélküli költemények írójuk belső érzelmi állapotának kifejeződései. Jellemző Széchenyi alkotómódjára, hogy mondanóját először többnyire prózában fogalmazza meg, s csak azután próbálja megverselni. Költeményei éppen a verseléstechnikai, ritmikai gyengék folytán maradtak sikerületlenek. (Tökéletes, de mégsem anyanyelvi német tudása és a nyelvi tudatosság hiánya német nyelvű szövegeiben leginkább verseiben érhető tetten.)

Első költeménye, melyet keleti útjának kezdetekor, 1818-ban Triesztben írt, a sikerültebbek közé sorolható. Az Alfieri-hatást mutató költemény ihlető indítéka a Karolinára való emlékezés. Egy-egy versszak megszólítja a Képelet, a Könnyelműség és a Bosszú istennőjét, hogy miért nem siettek segítségére, amikor szerelmes lett? Az első kettő úgy válaszol, hogy a kérdező hagyta el őket akkor, amikor szerelmes lett, s ezért ők is örökre elhagyják. (Szerelme szerint valós és komoly volt.) A bosszú istennője az ellenkezőt állítja: sohasem szeretett, szerelmét csak áltatta, s most azokat a sebeket, melyeket képzelgésével és könnyelműségével okozott, neki kell a sírig hordania. Figyelemre méltó, hogy bár a verszárlat a bosszúistennő igazát sejteti, a költeményen belül eldöntetlen marad: szeretett-e (s ezért ártatlanul szenved) vagy méltán bűnhődik? A naplóban következő, a verssel való elégedetlenségét kifejező sorok után (amely versre következő sorok sokszor kiegészítik, vagy ellentétébe fordítják a versben mondottakat) így ír: „Én már többé nem szeretek – igazán? Én nem szeretek.” Tehát a versbeli bosszúistennővel ellentétben úgy érzi, mintha csak *most* üresedett volna ki érzelmiileg.

A lelki kiüresedés sikerült ábrázolása 1819-ben íródott *Ich wagte ein Blick in mein Inneres...* kezdetű, szerkezetileg is figyelemre méltó verse. „Bensőmbé pillantottam és megmerevedtem” – indítja a költeményt, amelyben az önismeret ébredő igénye, saját személyiségének felfedezése tölti el rendkívüli izgalommal. Megmerevedik – kívül kerül az időn, s ezáltal a téren is: „végtelen térség” tárul fel előtte. Fantomokat és ködképeket lát, melyek „lelkében születtek”. „Idegen hatalom” (saját múltja) tovaűzi őket. A bizonytalan képek most rendeződnek. Fiatalkorának örömei és fájdalmai, a szerelem és bánat képei vonulnak el előtte. Élete akkori ellentétei csaknem mind jelentéktelenek – mindig „gond nélkül” múlnak el. „Minden e képben – nyugalom és béke” – foglalja össze emlékképeit. Szerelme akkor „tisza, szent gondolat” volt, amely a szférákba emelte.

„És most mindez eltűnt egy szempillantás alatt” – mondja a költemény első fordulata. A múltba betör a jelen. A szellemvilággal szemben most kietlen tájat lát, ahol „sem napfény, sem árnyék nincsen”. Szomorúnak érzi magát, sírni kezd. Az előző sorokban a szerelem, a hála, az öröm hangsúlyozottan másokhoz kötötték – most egyedül szomorkodik a boldogság elvesztésén: „nem sírt velem egy ember sem”. S most következik a költemény másik – magyarázó – fordulata. Felismeri a látomásról, hogy ez nem más, mint az előbb, a gyermekkori képek során már megismert táj. Tehát amíg előbb a gyermek, most a felnőtt szemével látja ugyanazt a tájat. (Félreismerhetetlenül Széchenyi életének nagy fordulata, önismeretének, eszmékedésének, tudatos önnevelésének kezdete tükröződik e sorokban.)

E felismerés után „ismét tarka akart lenni; fejlődni akart” a látomás. A káosz azonban nem rendeződik. Nem bír szembenézni látomásaival, elfordítja tekintetét. Távolba néző tekintete önmagát pillantja meg téren és időn kívül eső végtelen magányosságában, „tenger közepén, viharban, hidegen és megkövülten, mint a márvány”. A fiatalkori végtelen kitarulkozás után a vers képeiben végtelen magányosság következik. A legelsőként megjelenő ködös világot a gyermekkor képei váltották fel, a jelen azonban ismét káoszt teremtett, amelyből egyelőre nem lát kiutat. Már nem is ijesztő környezetét, csak szánandó önmagát látja szem előtt.

„Az embernek szükségszerűen el kell szörnyednie, ha egy pillantást vet lelkének mélységeibe” – mondja Novalis, s Széchenyi fenti költeményének kezdősora – bár nem ismerte Novalist – pontosan ugyanezt az érzést juttatja kifejezésre. De a költemény utolsó sorait követő naplóbejegyzés már a szerző ironikus távolságtartását jelzi e romantikus képzelgésektől: „Ilyen álmotól és gondolkodástól ugyancsak elszörnyedne egy derék jó paraszt!”

Verseinek többsége pillanatnyi hangulat ösztönzése folytán született, s mivel megalkotása közben a szerző hangulata változott – így a költemény alig sikerült, vagy befejezetlen maradt. Még egy, más jellegű verspróbálkozását kell említenünk: egyik, saját fogalmazású imáját tizenháromszakos, zoltárszerű költeménybe dolgozta át. A deisztikus költemény „a világmindenség atyját” szólítja meg, akihez „minden évszázadban, minden égvönön, szenteknél, vadaknál, bölcsknél imádkoznak: Jehová, Jupiter, Uristen”. Kéri, erősítse meg benne, ami jó, s vezesse jobb útra. „Hozzád, akinek temploma az összes térség, oltára a föld, az óceánok és a szférák, szálljon minden lény dicsőítő éneke.” A panteizmushoz közelítő istenhit ösztönzése, az ima erejében bízó könyörgése együtt költőileg és szemléletileg merész megoldásnak tekinthető, noha művészi kidolgozatlansága észrevehetően rontja értékét.

A teljesség kedvéért említést kell még tennünk a naplókban fellelhető irodalmi *próbálkozásokról*. A műfordításoktól eltekintve regény- és drámatervekről számolhatunk be, amelyek 1820 és 1827 között születtek, s többnyire önéletrajzi vonatkozásúak. Első és legkidolgozottabb próbálkozása Selina iránti szerelmének kudarcát próbálta levélregénnyé formálni. A formát jó érzékkel választotta, hiszen nagyszerű levélíró volt, de a levélregény alakításához elengedhetetlenül szükséges írói beleélés – mások sorsának átélése –, saját bevallása szerint is, hiányzott belőle.

Foglalkoztatta, olvasmányai hatása alatt, néhány romantikus, sőt rémtörténet is, csábítóval, párbajjal, kolostorral vagy szörnyszülött fiúval. Mások saját élményét – szerelme máshoz ment nőül – torzította sorsdrámát utánzó regénytervére: A főhős menyasszonyát elcsábítják, ezért kivándorol, a csábító utána megy, elcsábítja az új hitvest, a főhős bánatában Amerikába vándorol, szeretője is van már, amikor a csábító megérkezik... Utolsó regényterve 1827-ből „egy Werther-történet magyarul”, *Egy öngyilkos végrendelete*, amely már nemcsak a szerelmi, hanem a politikai kiábrándulással is szembeesíti hőst. Ugyanebben az időben Crescence iránti reménytelen szerelmét tervezi tragédia formájába önteni. Egyetlen regény- vagy drámaterv kidolgozásához sem fogott hozzá! Míg az útirajzok felvázolását bárhol meg lehetett kezdeni, a vers egyetlen lélekállapot rögzítésével befejezést nyerhetett – a re-



gényírás megkezdése tisztázott világfelfogást, egyértelmű célkitűzéseket követelt volna – Széchenyi pedig nemcsak az „alakító erőnek”, „kifejező készségnek” volt híjával, mint szépirodalmi terveinek elemzői láttatják. Hiszen a politikai cselekvés, a „közéleti fellépés” nem kívánt művészi alakító erőt, kifejező készséget – mégis évekig vártott magára! Világnézeti kételyei, a „mit tegyek?”, sőt a „cselekedjek-e egyáltalán?” bizonytalanságai bénították még évekig egyre erőteljesebb alkotóvágyát. Az írói alkotás és a tett pótléka az 1820-as évek derekáig a *napló* maradt. Oda rejtette, de onnan egyelőre nem is tudta kiszabadítani írói ambícióit és politikai terveit.

Széchenyi társadalmi tevékenysége fokozatos kibontakozásának természetesen megvannak a maguk írásos lecsapódásai: kérvények, felhívások, rövid cikkek az első, sőt részben ki is nyomtatott, olvasásra szánt szövegei. 1818-ban „S. huszárkapitány” aláírással egy osztrák lapban a lóneveléssel kapcsolatos cikket publikált. 1821-ben a Magyarországon megindítandó lóversenyzés szabályait tette közzé. 1822-ben emlékiratot nyújt be az uralkodóhoz a lóversenyei meghonosítása ügyében. 1823-ban a falkavadászat meghonosítása érdekében ad ki kis röpiratot.

Hogy „S. huszárkapitány” elsőrangú szakember a korban oly fontos gazdasági és katonai tárgy, a lónevelés terén – a naplóból ki nem derül. Nem vagy csak alig tesz ott említést méneséről, szervezési kísérleteiről, publikációiról. Az első sorban önmagával foglalkozó, benső bizonytalanságoktól gyötört naplóíró képe váratlanul egészül ki a törekvő *szakember-publicistáéval*. Tagadhatatlan, hogy Széchenyi-ben benne rejtett az a lehetőség, hogy a közönség előtt ismert íróként szárazon, szakszerűen, didaktikusan írjon; s így elrejtse, zárójelbe tegye az író személyiségét. Ebben az irányban indult el *Lovakról* című könyvével, s annak visszhangtalansága is hozzájárult, hogy következő művében, a *Hitel*-ben s az utána következőkben saját korábbi évtizedes magánírói gyakorlatához kanyarodik vissza; nagyobb hatást remélve az írói szubjektum előtérbe állításától, a gondolatok szabadabb áramától, sőt a tárgyalat kérdés bevallottan dilettáns taglalásától.

A *Lovakról*, mondhatni, külső kényszerre született ugyanazok számára, akik a lóversenyről írt cikkeket olvasták, e tárgyú kérvényeit elbírálták. 1826 júniusában fog hozzá, egyelőre németül. 1827 szeptemberében már átdolgozva, magyar nyelven kívánja megjelentetni, amire végül 1828 márciusában kerül sor.

A munka alap gondolatát hasztalan keresnénk a naplókban: „*Századunk az érték- és vagyongyarpítás érzékeny megkínálásában határt nem ismer...* Ezen okoskodást a Lódogára, mint valamely gazdasági tárgyra, akarom alkalmaztatni.” A könyvből a szerzőről még azt sem tudjuk meg, hogy kvietált huszárkapitány. A hazai helyzetet, a lótenyésztés terén uralkodó elmaradottságot tárgyilagosan írja le. Az elmaradottság oka: a hazai állapotok nem felelnek meg a hasznos kereső század elkülönülésének. A megoldás, a változtatás nem elméletileg fogalmazódik meg, hanem a már megvalósult minta, Anglia viszonyainak elemzése segítségével. Szerkezete így párhuzamosságot mutat: Anglia, illetve Magyarország viszonyait állítja egymás mellé. S a két párhuzamos eredője a *Mit kellene nekünk tenni* című utolsó fejezetben fogalmazódik meg. A következő intézkedésekre van szükség: Jutalmak, Pályázóhely, Készítő Intézetek, Lótenyésztő Egyesület, Országos Lódefter, Ménbér, Lóvásár. Óvakodik tehát az általánosítástól, nem bolygatja a társadalom égetőbb kérdéseit, szó sincs arról, hogy bármelyik intézkedésnek jelképes vagy mögöttes tartalmi lennének. Csak a „lovakról” van szó, semmi másról.

A könyv azonban csaknem teljesen észrevétlen maradt. Széchenyi ezt hajlandó volt annak tulajdonítani, hogy *magyarul* írta könyvét. Valójában keveseket érdeklő tárgya és szakszerű tárgyalásmódja is hozzájárult ahhoz, hogy visszhangja csekély legyen. S ahogyan könyvét az elhunyt Hunyady József emlékének ajánlotta, a megjelentetés után is bizonytalanságban maradt ismeretlen olvasóközönségének véleménye felől.

A közvetlen emberi kapcsolat hiánya műfaji váltásra ösztönözte: időközben néhány alapvető életviteli elvet illetően magabiztossá vált véleményét *tanítólevelek* formájában közvetlenül juttatta el a címzettekhez. 1828–1829-ben rokonaihoz, barátaihoz, arisztokrata ismerőseihez leveleket intéz, amelyekben a gondos életvitelre, takarékosagra, a hazaszeretet fontosságára, a közjó előmozdítására, a személyes kiválóság elérésére szólítja fel őket. A tanítólevelekben – első könyvével éles ellentétben – a szubjektum valósággal előtérbe tolakszik: kinyilatkoztat, minősít – s mindezt azon a „jogon”, hogy ő már ott tart, ahová a címzettnek a társadalom és saját jól felfogott érdekében el kell jutnia. Történetírásunk indokoltan hívta fel a figyelmet azon hit illuzionisztikus voltára, hogy ráhatással átfomálható az arisztokrátiát, itt pedig – ahol nem a politikai, hanem az írói gondokkal foglalkozunk – azt kell hangsúlyoznunk: lélektanilag nehezen elképzelhető, hogy e levelek címzettjei engedelmesen

megfogadják e tanácsokat, más olvasóiban pedig, így a maiakban is, óhatatlanul megkönnyebbülést okoz ugyan, hogy nem ők a címzettek – az írói szubjektum nyomasztó erkölcsi fölénye és didaktikája azonban számunkra sem teszi élvezetes olvasmányokká e tanulságos leveleket.

Mind a *Lovakról*, mind a *tanítólevelek* – ha a sikert az olvasói visszhangon mérjük – írói kudarc is Széchenyi számára. A hatalmas és mindinkább sokasodó anyagból, a naplókából azonban még nem merített eddig.

1828 tavaszán újabb könyv írásába akar kezdeni, most már az egész magyar valóság átalakításának, legalábbis alakításának programjával. Módszerében már biztos: Bacon tanulmányozása után dönt az inaktív módszer mellett. A változás-változtatás alapját szeretné megtalálni. A gondolati módszer azonban még nem írói módszer. Az író bizonytalanságát mutatja, hogy művének címét sem tudja határozottan megválasztani. Ilyenekre gondol: *A Belső Csend alapjai*, *Magyarokról*, *Gyógyszerek*, *Vizsgálatok*, *Kérdések* stb. A lényeget szeretné megragadni, de a sokszínű valóság a maga teljességében kibogozhatatlannak rémlik számára. Mi a változás-változtatás alapja, ahonnan el kell indulni, ami köré kiöntheti mondandóját – amelyet már eddig is hallatlan bőséggel halmozott fel naplóiban? Mi legyen új művében, kedvenc kifejezésével, a „veres fonal”?

– A *Lovakról* módszere, az angliai eszmény és a magyar valóság szembeállítására csak doktriner megoldást eredményezhet, s ebben az író személyiségének nem lesz helye. – Az írói személyiség érvényesítésére lehetőséget teremtené egy tanító-röpirat, de mégsem kínálhatja fel magát egy nemzet számára mintául. – Olyan *objektív* fogódzóra lenne tehát szüksége, amelyben viszont *személyével* is benne van.

1828. november 19-én bankáraitól levelet kap, amelyben azzal az átlátszó hivatkozással, hogy nincs pénzük, elutasítják egy kisebb kölcsönkérelmét. Egyetlen nap kell csupán, hogy elismerje szubjektivitása korlátozottságát, a viszonyok kényszerítő erejét. „Az egész biztosíték, amelyet nyújtani tudok, csak becsületem és igazságosságom” – írja másnapi válaszelevelében, belátva ennek csekély súlyát. Az eset nagyszerű anyagot szolgált a könyve számára – írja ugyanaznap jószágigazgatójának. – Az értékrend szer bizonytalansága feloldódik: fontos a személyes bizalom is, de az anyagi biztonság a meghatározó! Egyiket is, másikat is kifejezi a készülő könyv végleges címe, a *Hitel*. S néhány hét múlva, 1828. december 14-én remegő kézzel mártja be tollát az eszményi szerelmétől, Crescence Seilern grófnőtől kapott ezüst tintatartóba: megkezdte a mű írását. A visszafojtott indulatok végre szabadon hömpölygő árama rendkívüli tempóra készíti. 1829 márciusában már a cenzornál van a munka első része. Július végére lényegében elkészül, de 1829 októberétől újra dolgozik rajta, s végül decemberben cenzori jóváhagyással adja kéziratát sajtó alá. A munka 1830. január 27-én hagyja el a nyomdát.

A *Hitel* tárgya a magyar valóság bemutatása és mélyebb elemzése, majd ennek nyomán a szükséges változások kijelölése és indoklása. A téma kimeríthetetlen, a változtatások számosak – Széchenyi, írói hajlandóságának engedve, tetszése szerint csaponghat, meríthet élettapasztalatából, személyes sorsából, beszélhet a nevelésről, a hazafiságról, a közlekedésről. Műve mégsem hullik atomjaira: szilárd középső magja van, amely összetartja. A valóság, a létező alapviszony végső soron a „hitel híjában” leli magyarázatát, a változtatások középpontjában ugyancsak a hiteltörvény áll. A szerkezet körkörös, a hitel körül járja végig tárgyait – s viszonylag még a hitelről szól a legkevesebbet. A szakszerűséget szándékosan kerüli. Ahogy a *Világban* megmagyarázza, tudatos eljárás eredményeként: „Versekre nem fűzhetém... rendszeres szisztematika munkát írni pedig – ámbár én is tudtam volna... tanácsosnak nem tartottam... A szigorú tudományt tehát több dózissra osztám, s lehetőség vig, tarka s változó köntösbe burkolva kellemesebbé tenni törekedém, ...s legfőbb törekedésem oda irányzott: Istenért csak unalmas könyvet... ne írjak!” A hitel körül forgó előadás persze nem halad pontosan egy körív mentén, inkább két azonos központú kör között kanyargózik egy görbe vonal, s a két koncentrikus kör közül a külső az *Ájánlás*; – *Tudnivaló*; – *Előszó*; – *Bevezetés*; – *Néhány a tárgyat megelőző észrevétel* című bevezető jellegű fejezeteket tartalmazza; a belső a *Bérekesztés* és *Végző* című zárófejezeteket. Az *Előszó* a tárgyat, a *Bevezető* a rendező elvet (hitel) jelöli meg, a *Néhány a tárgyat megelőző észrevétel* a módszertani elveket tűzi ki. A *Bérekesztés* a teendők kitűzése után a cselekvés, változtatás motívumaként a köteleességek teljesítését jelöli meg, *Kötelességről* c. alfejezetében. Majd *Lárma* címszó alatt a lehetséges ellenvetéseket elemzi, azután *Rövid Tanács* foglalja össze Széchenyi végcélját: „Hazánkban mindenkinek vagy legalább a lehető legnagyobb résznek gyomra,

feje és erszénye ne legyen üres." A *Végszóban* igyekszik indokolni sajátos hitelcentrikus szemléletét, amely a magyar állapotok kíméletlen tárgyilagosságú ábrázolásához vezetett.

E két kör közötti érdemi tárgyalási mezőben Széchenyi csaknem egyenlő teret szán a *körülmények* fontosságára és a *körülmények ismeretének* jelentőségére. Az egyes fejezetcímek itt egyúttal bizonyításra kerülő tételek (*A magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene; – A magyar nem bírja magát oly jól, mint körülményei engednék; – A magyar Gazda nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra; – Magyarországnak kereskedése nincs*), s a fennálló helyzetnek mindegyik esetben az a magyarázata, hogy *nincs hitel*. A hitelhiánnyal való összefüggés azonban egyre bonyolultabb. A sorrend nem véletlen. A „magyar birtokos” szegénységének *kizárólag* a hitelhiány az oka. A „Magyar” ismereteinek hiányossága és a hitel híja miatt nem bírja magát oly jól, mint körülményei engednék. A „Magyar Gazda” már *számos ok* miatt boldogul nehezen, s ezek egyike a hitel. A kereskedés hiányának okai között közvetlenül már nem is szól magáról a hitelről. E végső soron szigorú szerkesztés és tárgyalás magától adja a *konklúziót*, azaz a *tennivalókat*, elsősorban a hiteltörvény életbehozását.

A bonyolultnak látszó tárgyalás egyszerűségére maga is figyelmezteti olvasóját: „remélem szorosb vizsgálat után úgy fog találatni: hogy legkisebbet se akartam hiába mondani, s tán csak ügyességem nem volt elegendő, minden beiktatott okoskodásimat egyetlen egy pontra intéznem s egyesítnem”. A tárgyalás valóban korántsem mániákusan apellál mindig a hitelre. Előadása rokonszenvenességét fokozza, hogy szerzője korántsem mutatkozik mindentudónak. *Első mondatával* arra hivatkozik, hogy még a tudatlantól is lehet tanulni, „minden emberben van valami jó, mint virágokban méz, s így, remélhetem, a Közönség engedőleg fogja ezen értekezést fogadni”. S a *végszóban* is csak annyit mond: „Szándékom tiszta – mondásim azonban helyesek-e, az más.” A szubjektivitás éppen kételyeivel s nem fennsőbbiségével van jelen. A szakszerűség hiányzik, a mindentudó szerző háttérbe vonul. Minden a többjelentésű címre utal. Eredeti, leleményes írói alkotás születik – Széchenyi legnagyobb sikerű műve.

Az írói siker, a visszhang valósággal elragadná Széchenyit. A megtalált módszer: a naplók anyagával és részben módszerével építkezve fontos reformkérdéseket állítani művei középpontjába. Művek egész sorát kívánná gyors egymásutánban írni. Dessewffy József azonban arról értesíti, hogy vitairatot készít *Hiteléről*. A *Taglatat* 1830 végén kerül Széchenyi kezébe, s elhatározza, hogy tervét megszakítva elsőként Dessewffynek válaszol.

A *Taglatat* Széchenyi által „antifilozófiainak” nevezett módszerrel lapról lapra követi és vitatja a *Hitelt*; az egész *Taglatat*, címének voltaképpen megfelelően, polemikus kommentárfüzér. A válasz nem lehetett könnyű írói feladat Széchenyi számára, hiszen ellenfelének hiányzott a világos, egy-két alapelvre visszavezethető és Széchenyijével homlokegyenest ellenkező álláspontja. Eszmei tekintetben Széchenyinek persze nem volt nehéz, hogy megsemmisítő bírálat tárgyává tegye Dessewffy rendiellenzéki gondolatvilágát.

A *Világ* írói megoldása annyiban hasonló a *Hiteléhez*, hogy *Az egész munka veleje* című első fejezetben előre bocsátja a könyv fő gondolatát: „A közönséggel meg akarom ismertetni, hogy Magyarországon mindenben hátra van, mert míg ezen önvallozáson túl nem esünk, mindaddig helyből nem mozdulhatunk, vagy előmenetelink reményét palliatívákra állítjuk. Megmutatni iparkodom, hogy a Magyar egy erőtlül pezsgő fiatal nép, mely csudálatos magasságra emelheti magát, s minden lehet, ha nemzeti-ségét és közértelmességét tökéletesen kifejti.” Az általános tételek azonban éppen általánosságuknál fogva nem válhatnak rendező elvvé: „ez a veleje egész munkámnak, hanem korántsem kimerítő tartalma vagy rendszeres váza, amit mindenkor figyelembe ajánlok... rendszeres vázát tehát *töredék* munkámnak elő nem mutathatom; sőt azt vagyok kénytelen előleg jelenteni, hogy vizsgálatim előmenetelében sem tartok kézzel fogható rendet... s tán csak az egész munka elolvasta után tűnend fel némi világban annak említett fő veleje”.

Kétségtelen, hogy a *Világ*, Széchenyi legterjedelmesebb életében kiadott, mintegy harminc íves műve szerkezetileg kevésbé megformált. Hozzájárult ehhez a rendkívül gyors munkatempó kényszere – az egész könyvet három hónap alatt megírta! – de az író számára az egész egy könyvben való bemutatásának lehetetlensége is. Minderre már a cím is utal: *Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására*. Az első, a kitűzött alapelvekkel foglalkozó fejezetcím ugyanerre utal: *Ön- és körülmény-ismereti töredékek*. A könyv ezután következő első része jórészt polemikus jellegű, a Dessewffynél előforduló hibás gondolatok csoportosítása alapján tagolódik. Először pozitív kijelen-

téseit veszi szemügyre (A *Taglatban előforduló néhány állítás* c. fejezet); majd a Dessewffy által vallott balítéletekről szól (*Szerencsétlen ideák*), végül a zavaros gondolkodás néhány produktumát bírálja (*Vallomások, Ész és Szív* c. fejezetek).

A könyv második részében már saját koncepcióját fejt ki, a „közértelmesség” fejlesztését tárgyalja, melynek eszköze a „koncentráció” (*Egyesületek; – Casino; – Pesti löverseny* című fejezetek). Az egyesületek elvi jelentőségének hangsúlyozása után két, már a megvalósulás útjára lépett intézményt mutat be. A Casino szolgáltatásaival arra példa, hogy egy intézmény milyen gazdasági-gyakorlati és nevelő funkciók betöltésére alkalmas (a *Szabadság* és a *Boraink jobb kivitele végett* alcímek egymás mellett ugyanabban a fejezetben). Nem véletlen, hogy a *Casino* az egész mű leg-hosszabb fejezete, terjedelme az egész könyv egynegyede!

Széchenyi második alapelvét, a *nemzetiség* példaadás útjání fejlesztését már nem fejt ki részletesen. A függelék, egy újabb töredék, *Töredékek egy angol leveleiből* ad csak ízelítőt elképzeléseiből.

A *Világ* változatosabb, mint a *Hitel* – állapítja meg Gyulai Pál –, hangja merészebb, gúnyja élesebb. Széchenyi itt is „inkább csapongó és szellemes társalgó, mint rendszeres író, csakhogy szenvedélye lángolóbb és eszmegazdagosága termékenyítőbb”. Kemény Zsigmond szerint „a *Világ* Széchenynek legjobb és legdiadalmasabb műve” – legalábbis 1848 előtt, hiszen Kemény a század közepén írja e sorokat. Valóban, a kifejtés részletesebb, anyaga gazdagabb. A *Hitel* az írói önmagára találás mámorában fogant, a *Világ* írói magabiztosságot tükröz. A *Világ* szövegének hatását erősíti, hogy szerzőjének nem az anoním olvasóhoz kellett fordulnia, hanem szavait egyetlen, általa és sokak által – gyakorlatilag a magyarul olvasó közönség által – jól ismert személyiséghez, Dessewffy Józsefhez intézhette. Merész újítás az értekező prózában: folyvást tegező formában szólítja meg ellenfelét. Az egész művet összetartja, hogy formailag egyetlen, ellenfeléhez intézett, terjedelmes *nyílt levél*. Vitájukban az olvasót csak elfogulatlan bíróként hívja fel: „Hogy pedig csalás lappang egész munkád alatt, s azáltal akarád gyűlöletessé tenni személyemet, hogy rám fogod, mintha egész nemzetünket gáncsolnám, holott én mindenütt csak egyesekről szólok; arrul ítéljen maga a részrehajlatlan olvasó.” Kitéréseit vitapartnerre megnyerésével indokolja: „Hogy pedig megszűnjél fáradozásaink ellen szegülni, s inkább Te is barátságosan munkálkodjál velünk; engedd azon kütfők tökéletes megismerése végett, melyből tetteink erednek, egy kis félreszökést tennem.”

A *Világ* nem eszméket szembesít, hanem két, országosan ismert személyiség szellemi párbaját mutatja be. A személyiségek, ahelyett, hogy háttérbe szorulnának, ahogyan ezt mai vitanormáink alapján várnók, folyvást előtérbe lépnek. Tudjuk, Széchenyi e terrénumon, a személyiség világának, ha kell, súlyának a serpenyőbe dobásánál otthonosan mozgott. A *Világ*ban folytatott polémia egyúttal egy irodalomtörténeti pillanatot rögzít. Éppen hogy lezajlott a Conversations-lexikoni pör, amelyben Dessewffy József már vereséget szenvedett. Vele szemben sikerült elfogadtatni, hogy az „írói republikában” csak az alkotás számít, a személyiség súlya nem sugárzik át az irodalmi műre. – S a politikában? Nos, a politikában még nem válnak el a nézetek az azokat meghirdető személyiségektől. Elég, ha csak arra emlékeztetünk, hogy egy kisnemes gazdasági szakíró, Balásházy János, már 1828-ban megjelent művében (*Tanácsolatok mezei gazdák számára*), igaz irodalmilag is kevésbé megformáltan, már meghirdette Széchenyinek a *Hitel*ben hangoztatott gondolatait. Országos visszhangot mégis csak a gazdagok között is számon tartott Széchenyi könyve váltott ki.

Széchenyi – mint arról a *Világ* előszavában beszámol – örömmel vette személyes ismerőse értesítését arról, hogy vitairatban foglalkozik művével: „A veterán író fel fogja világosítani, amit az újonc csak homályosan s zavarva tón ki... a kétértelműségeket... Ő oszlatja el; szóval Ő fogja azon sok hiábavalót, ami munkámban tán van, meleg s engesztelő előadása által a közönséggel felejtetni; Ő fogja azon néhány helyet, hol hazám szeretete engem is fel nem kent költővé varázslott, illusztrációi által emlékeztetnie méltóvá tenni.” Csak azon csodálkozott, hogy a gróf kerüli a találkozást, s összefüggéseik alkalmával sem terelte a szót könyvére. Pedig megbeszélésük minden félreértést eloszlatott volna! A nyilvánosságot tehát Dessewffy vonta be vitájukba, s ha ezt személyisége teljes latbavetésével tette – a következményeket vállalnia kell. Széchenyi az előszóban „hív honosnak”, „a magyarság erős védének”, sőt „lángeszűnek” nevezi vitapartnerét – hogy azután ne csak nézeteit, de a közvélemény által ettől még elválaszthatatlannak hitt személyes politikai presztízsét is semmivé tegye. Kíméletlenül bemutatta helytelen gazdálkodását (a fáma szerint a Dessewffy-birtokon lóhátról vetnek, hogy gyorsabban menjen), szorult anyagi helyzetét, kárhoztatta még korai házasságát, falun éltét is! A *Taglatban* követett eljárását olykor hamisításnak nevezi, Dessewffy józan ítélőképességét vonja kétségbe!



Kényszerült is erre, hiszen, ahogyan a *Világban* vitapartnere szemére hányta, feltehetőleg a Conversations-lexikoni porre utalva, „szinte azt sem tudod, mi a kritika, azzal árurolod el, hogy – tagolásaidban nem vagy képes a tárgynál, a dolognál maradni, hanem többnyire az író személyét s karakterét hozod kérdésbe... nem annyira vágod és boncolod azt, ami írva van, mint inkább a szerzőt gyanú színessé tenni... iparkodol”. Kényszerből élt tehát Széchenyi az *argumentatio ad hominem* eljárással, mert alkalmazkodni kényszerült részint ellenfele módszeréhez, részint a politikai nyilvánosság azon fejlettebb szintjéhez, ahol nem nézetek, hanem személyek csaptak össze. De egyúttal a tegező forma alkalmazásával, vagyis azzal, hogy a személyeskedő részeket egyenesen Dessewffynek címezte (s neki többnyire kérdés formájában tette fel) és az olvasót mindennek bírójául hívta fel, nagyszerű írói megoldást teremtett. A személyiségek harcában saját vallomásai is funkciót kaptak.

A személyiség és az eszmék diadala teljes és harmonikus összefonódottságban érvényesül a *Világban* – a terjedelmes s helyenként bizony terjedős művet ezért emelte az értők bírálata a legjobbak közé.

A diadalmas író, eredeti tervéhez visszatérve, újra az egyes részkérdések egyenkénti tárgyalásához akart nyúlni. „Minden kis értekezésemben előhoztam volna tehát – tudjuk meg a *Stadium* előszavából – legnagyobb generalitásban némi igazságokat, amiket t. i. én tartok azoknak... de csak a 12-ik kötetben szándékozáim minden premisszáik után az igazi vetéshez kezdeni, s azon módokat némi rendben adni elő, melyeknek lábra állítása következtében saját vélekedésem szerint a Magyarok szép, bátor és szerencsés jövődjére virradna.” A lengyel felkelés leverése, a kolerajárvány és a nyomában támadt 1831. évi felsőmagyarországi parasztfelkelés, továbbá az 1831-re ígért és 1832 végén megnyitott országgyűlés programadásának igénye indította arra, hogy összefoglaló politikai programmal lépjen a nyilvánosság elé. – Személyes indítékként még hozzátette: „Éltem hanyatlók, s csekély tehetségim gyengülnek.” (A negyvenedik életévét betöltött Széchenyi a korfelfogás szerint már hanyatló korú.)

1831 végén látott munkához, művét, a *Stadiumot*, 1832 áprilisában fejezte be. A munka ellen a cenzor nem emelt érdemi kifogást, a megkezdett nyomtatást azonban betiltatja. (Hosszú huzavona után a könyv Lipcsében jelent meg, s 1833 végén kezdett terjedni az országban.) Az államhatalom is azonnal regisztrálta tehát, hogy az előző könyvekkel össze nem hasonlítható, kifejezetten politikai jellegű munka jelent meg. Ugyanígy az Akadémia bírálói, akik a *Hittelt* szépirói alkotásként méltatták és díjazták, míg a *Stadiumról* már a törvénytudományi munkák sorában tett „dicséretes említést” a referáló Dessewffy József, de jelezte – s véleményét a bizottság elfogadta –, hogy politikai tartalma folytán, az Akadémia szabályai értelmében, díjazásra nem javasolható. A *Stadium* valóban konkrét politikai programirattal. Kifejtése rendszeres, az írói szubjektivitás benne a legkevésbé érvényesül. Immár nem az általános elvek, hanem a *teendők* szisztematikus kifejtése szabja meg műve szerkezetét. Tizenkét törvényben sorolja fel a tennivalókat. Az első helyen a *hitel* megteremtése áll. A hiteltörvény azonban csak akkor fejthetné ki hatását, ha a birtokforgalmat gátló ősiséget és a kincstár örökösödési jogát, a fiskalitást is eltörölnék (II–III. törvény). Ennek megvalósulása után, amely *mindenkinek* hasznát hoz, szükség van a legtöbb ember számára hasznosító birtokbirtokossági jog megadására (IV. törvény). Az elsőhöz hasonlóan az újabb csomópontot alkotó negyedik törvényből is két másik ágazik ki: a törvény előtti egyenlőség és a nem-nemesek megyei „pártvédjének” szabad megválasztása (utóbbi szerény lépés a nép megyei szintű képviseltetése felé) (V–VI. törvény). Az első hat törvény elfogadásából mindenkire közvetlen haszon háramlik.

A VII. törvény, amely szerint a megyei pénztárba mindenki „idom szerint”, azaz birtokaránylag fizet, az előző törvények logikus folyománya ugyan (pl. törvény előtti egyenlőség – közteherhivés), de kétségtelen, hogy nem *mindenkinek* *hasznos*. „Általánosan és filozófiai tekintetben”, a nemzeti egység megteremtésével mégiscsak megjelenik a haszon, nem is szóva a közvetett haszonról, amely például az állami beruházások nyomán mindenkire háramlik. A részleges közteherhivés elvéből következik, hogy „a vizek, utak, s belvám elrendelése mindenkit egyenlőn ér s országgyűlési tárgyak”, a következő törvény pedig a kiváltságokat: az egyedárusítási jogot, a céheket, a hatósági árszabást törölné el (VIII–IX. törvény).

A Széchenyi által bővebben kifejtett I–IX. törvény megvalósításának szigorú logikai sorrendje van. E törvények három hármas csoportot képeznek, amelyek láncszerűen fűződnek egymásba, oly módon, hogy a csomópontokat a döntő jelentőségű törvények – az I., a IV., és a VII. törvény – képezik, amelyek dialektikus összekapcsolódását, vagyis átmenetét, a közbülső két-két törvény (II–III., V–VI., VIII–IX.) valósítja meg. Egy-egy hármas törvénycsoportot csak az előző életbehozása után szabad élet-

be léptetni! A törvények *logikai* sorrendje mellett a másik rendező elv a *haszon*. A hitel megteremtése jelentené a legtöbb és legközvetlenebb hasznot. A törvények a csökkenő haszon rendjében foglalnak helyet – a IX. törvény haszna már csak erkölcsi jellegű, illetve haszna csak később, akkor is csak a közhaszon formájában mutatkozna meg. A fokozatosság nem egyenletes, az első hat törvény (bár egyre csökkenő) *közvetlen* hasznot, a másik három pedig csak *közvetett* hasznot eredményez.

Hogyan illeszkedik a sorba – a haszonelv és a logikai rend szempontjából – a X–XII. törvény? A X. törvény az általános magyarnyelvűséget rendeli el, a XI. szerint „csak a Helytartó Tanács közbefutása és befolyása által kormányoztassunk”, a XII. a bírásokodás és a tanácskozások nyilvánosságáról intézkedik. Ezeket a törvényeket a *Stadium* kifejtése melőzi. Szerkezeti szempontból korántsem véletlenül. Hiszen „hasznunk”, ha egyáltalán lehet erről beszélni, még áttételesebb. A logikai sorba sem illenek, hiszen nem az előzőek után, hanem bármikor – akár először, akár utoljára – megvalósíthatók. A három utolsó törvény egymással sincs belső összefüggésben. Széchenyi tehát a tárgyalást a IX. törvény után megszakítja, s a kézirat címlapjára utólag feljegyzi: *I. rész*. Eppen befejezetlen voltának köszönhető a mű tökéletes megkomponáltsága, ellentmondásmentessége.

A *Stadium* vezérgondolatai: a cél Magyarország kifejtése, a polgári lét megteremtése. Eléréséhez tennivalók egész sora szükséges, melyek közül első a hitel. Az emberi cselekvés elindítója a haszonvágy. A hiteltörvény és a *Stadium* többi célkitűzése hasznot hozó. A reformprogram messzemenően összhangban áll a hasznot kereső emberi természettel, megvalósítása tehát éppúgy lehetséges, mint amennyire szükségszerű.

A kételkedő Széchenyi e műben egészen háttérbe vonul. Amíg korábbi írásaiban hangsúlyozta, hogy maga is tévedhet, nézetei felett döntsének olvasói, most nagy bizonyossággal állítja, hogy a helyes közélet taláta el. Csak abban kételkedik, hogy előadása a tudatlanokat, a félművelteket is meg tudja-e majd győzni. A törvények hasznosságáról ugyancsak teljes meggyőződéssel nyilatkozik, mindenkit kizárólag a változások előnyeivel kecsegtet. Kemény Zsigmond és az ő nyomán Horváth Mihály valószínűleg korhórolag említette föl, hogy „Széchenynek e könyvében követett modora, mely a tárgynak csak fényoldalát adta elő, az újjáalakulás vágyát sokakban nagyon is felhíványozván, utóbb az átalakulásnak csendes, okzerű menetére zavarólag hatott”. (Ezért is mondhatta a munkáról némi túlzással ugyancsak Horváth Mihály, hogy a „magyar politikai radikalizmus kézikönyve”.) De csak a kételkedő Széchenyi vonul a háttérbe. Többször „lelkismereti vallomást” tesz, hivatkozik külföldi tapasztalataira. A műben sűrűn beiktatott párbeszédek csaknem mindegyikének szereplője, *Én* megjelöléssel. A politikai vezető szerep megszerzésének igénye, a minél többeket meggyőzni kívánó érvelés mellett a mű belső logikája követelte meg, hogy ne mérlegelje az egyes törvények hasznát és kárát, megvalósításuk nehézségeit, hanem hasznosságukat hangoztassa, és mielőbbi megvalósításukra hívjon fel.

Amíg a *Hitel* ajánlása a nőkhoz szólt, a *Világ*ot „jóakaróihoz” intézte, a *Stadium*ot „Magyarország képviselőinek” vagyis az országgyűlés tagjainak szánta. Leveleiből tudjuk, hogy a reformok terén számított a kormány hozzájárulásának megnyerésére is. A mű betitlása fokozta művéből kirekesztett, de nem szűnő aggodalmait. A *Stadium* első nyomtatott példányának kézbevételekor, 1833. novemberében írta: „Mának urai vagyunk... holnapnak? Tudja a Mindenható.” Ekkor már csaknem egy éve ülésezett az országgyűlés, eldőlt már a tárgyalások sorrendje: az első helyre a legfontosabbat, a földesúr–jobbágy viszonyt szabályozó úrbéri kérdést tették. A hazai és külföldi sajtótermékek is szaporodtak. A *Stadium* így csak egyike lett a reformok irányába tapogatózó röpiratoknak.

Az Arany János által „hármás piramíd”-nak nevezett *Hitel*, *Világ*, *Stadium*; Széchenyi legjelentősebb 1848 előtti munkái, viszonylag rövid időközben 1829–1832 között íródtak, és 1830–1833 között jelentek meg. A három munka terjedelmileg, szerkezetileg, szemléletileg különbözik ugyan egymástól, mégis félreismerhetetlenül magukon hordják Széchenyi írói sajátosságait.

Az alkotások közös szemléleti jegye, hogy *tükörnek* készültek: Magyarországot kívánták a magyarul olvasók elé tárni. „Tükröt tettem néhány elibe, melyben tisztán láthatók nyomorult személyeket.” (Széchenyi nehezen barátkozott meg azzal a gondolattal, hogy műveit lefordítják németre, játékszíni röpiratának lefordítását műve végén kifejezetten megtiltotta.) „Mindenkinek lehető legjózanabb cselekedete nem lehet más, mint magának s másoknak szüntelenlyen oly tükröket készíteni, melyekben mind lelki, mind testi homály s mocskok hathatósan szembetűnő.” Az irodalmi „tükör”-készítés sokévszázados írói hagyomány, talán a legrégebbi a változtatásra ösztökélő óhajtó írói műfajok közül. Széchenyi számára a legalkalmasabb, mert a szakszerű-tudományos elemzés részint idegen tőle, részint – mint a *Világ*-ban bevallja – nem számíthatna olvasókra. Az olvasóközönség

tudásbeli és ízlésbeli hátramaradottsága a szerző személye iránti igényével jár együtt: csak annak a könyvnek van hatása, amelynek szerzője jól ismert és tekintélyes ember. (Jellemző tény, hogy a *Hitel gondolatait* egyesek úgy próbálták semlegesíteni, hogy azok nem Széchenyiéi – s megfordítva: a tollat ragadó Széchenyinek is meg kell magyaráznia műveiben személyes indítékait!) Széchenyi a kor nagy politikai írója, de nagy ő már azelőtt, hogysem író lenne. Ezzel a helyzeti előnyével tudatosan él műveiben. Hangsúlyozottan szakkérdésekhez nem értő férfiúnak állítja be magát. Az angol publicisztikában ismeretes főúri dilettánsokkal rokonítható – a *Világ*-ban „dilettant tehetség”-nek nevezi magát –, aki a kívülállás ürügyén mer beleszólni fontos kérdésekbe. A rendszertelenség az ilyen szerzőnél valósággal írói követelmény. A „tükör” nem egysíkú, hanem mozaikdarabokból áll, ahogy mozgatjuk-forgatjuk, más-más darabja csillog s más-más marad homályban.

Az írásmódor másik követelménye és következménye tehát: az alanyiség. A személyiségnek meg kell mutatkoznia a műben ahhoz, hogy fejtegetése meggyőző lehessen. S Széchenyinek itt óriási írói rezervója van: a naplóra gondolunk, amely minden közdolgot, élményt felolvaszt, szubjektivizál, s ebből az ősforrásból árad azután kiapadhatatlanul az anyag a könyvek, cikkek, röpiratok felé.

Az alapeszmék rögzítése és a szerkezet kialakítása mellett írói eszközök egész sorával tartja ébren és élénkíti Széchenyi közönsége érdeklődését. Közvetlenül is kapcsolatot tart az olvasóval. Sűrűn megszólítja, ajánlással él, kérdéseket tesz fel, sőt olykor magára az írás folyamatára is utal. A *Világ* pl. „az idő szűke s a papiros fogyta miatt” tart a *Végyszónál*.

Sűrűn alkalmazza a gondolatjeles kihagyásokat, melyek az egykorú olvasó számára cenzurái törlést sejtetnek. Néha valóban azok, de többnyire eleve Széchenyi hagyott a kéziratban kipontozott helyeket, s korántsem annyira az öncenzura, mint inkább a figyelemfelkeltés céljával. Valósággal szórja az írásjeleket. Minden felbukkanó gondolatot, mely nem közvetlen sajátja, vagy amelyet nyomatékosi-tani akar, féldézőjelek közé rekeszt, mondat közben is használ kérdő- vagy felkiáltójelet, nagy kezdőbetűket.

A *Hitel* és a *Stadium* fejezetcímei a szövegbe vannak szerkesztve, a fejezetek lényegében lélekzetvétel nélküli, folytonos olvasást követelnek, s csak a tipográfiából tűnik ki, hogy új fejezetbe érkezünk.

Előadása közben folyvást hangnemet és műfajt vált. Az értekezést első személyű elbeszélés követi, gyakran kiszól a szövegből, kommentálja saját fejtegetését („amit én alig hiszek” stb.). Könyveibe párbeszédeket iktat (ahol a platoni dialógusok mintájára az egyik résztvevő értelmes, de tudatlan, s a helyzet komikumat fokozza, hogy rendszerint a műveltebb angolt vagy hollandust kell – a magyar viszonyokról – „felvilágosítani”). Máskor levélbetéteket helyez el a szövegben. Egyik műve utal a másikra, értelmezi azt, egy-egy kérdés tárgyalását máshova utalja. *Üdvölede* c. munkája pl. így ér véget: „Ha... hamvaim is érdemeseknek tartatnának azok tetemei közt örök békében nyughatni, kikben több volt a hon- mint az önszeretet, s kikben több vala a lélek, mint volt a pára: akkor... ámdé kezeimből esik a toll, mert illőbbnek hiszem, e kérésemet végakaratomba foglalnom.”

Stílusa olykor nehézkes, érzik rajta a kidolgozás gyorsasága, a nyelvvel való küzdelme. (Leveleiben mindig arra a nyelvre váltott át, amelyen a gondolat megfelelőbb kifejezési formát talált.) De nemcsak nyugtalan természete, rendkívüli tempója, hanem éppen hosszas naplóírása is közrejátszott abban, hogy lemondjon a fogalmazás egzaktágáról. Amíg magának írt – és évtizedig ez volt a helyzet –, semmi sem korlátozta abban, hogy reduktív módon rögzítse gondolatait, szabadon éljen eszmétársításokkal, s Gyulai Pál találó megállapítása szerint „erről a nyilvánosság előtt sem tudott leszokni”.

Depresszió és lelkesedés között oscilláló lelki alkata, önössége és ügyek iránti elkötelezettsége, egész egyénisége teljes mértékben megfelelt a romantika személyiség-ideáljának: Széchenyi szerencsés időszakban született. Lényének bátran adhatott tehát írói kifejezést. Mindez stílusán is nyomot hagyott – noha ízlése már inkább a biedermeierhez közelítette. A *Hitelt* a biedermeier olvasói eszményének, a hölgyeknek ajánlotta, a *Világban* „nemesb, delibb, fellengősb” nyelvet óhajtott, s fő nyelvi gondként a magyar társalkodási nyelv hiányát panaszolta.

Stiláris értelemben is szeretete egyesíteni az egymást kizáró hangulatokat. A *Hitel* itt következő mondatában előbb az ellentétek halmozásával érezteti a fájdalom nagyságát, majd fokozással emeli ki az igazi hazafi elszántságát: „Gyermekek boldogságáért fáradozni s éltek tavaszában tőlök megfosztatni – olyat imádni, ki gyűlöl – hívnek tartott barátul megcsaltni: szívrepesztő kínok, de tűrhetőbbek, mint minden hazánkfiaitul kárhoztatni, elhagyni; s még ily áldozatra is kész kell lenni az igazán lelkes hazafinak.” Szövegeiben a mély érzelmek gúnnyal vegyülnek, a lírikus kép szatírává

fajul, a reménytelen helyzeteket humorral oldja. A lelkesedés fájdalommal társul, néha a pátosz és a fenntartásos rezignáció is együtt jelentkezik, mint például a *Hitel* híres utolsó mondatában: „Sokan azt gondolják: – Magyarország – volt; én azt *szeretem hinni*: lesz!” (Érdekes, hogy a kézirat nyelvi-stiláris átfésülésére vállalkozó Döbrentei Gábor a zárlat optimisztikusabb kiegészítését merse javasolni egy hozzáillesztett mondatlall: „Ezen gondolat lángja tüzelje a magyart s élni fog és Nagy lesz még”. – Széchenyi megmaradt a „szeretem hinni” nagyon is nyitott befejezésénél.)

Széchenyi már a megújított magyar nyelvet ismerte meg, él a nyelvújítás szókincsével, maga is alkot szavakat. Politikai és jogi kérdések tárgyalásakor sűrűn használja a korabeli latinitás közismert szakki-fejezéseit. Kéziratait másoknak is odaadta, hogy nyelvileg korrigálják, de ezek a változtatások csak egyes szavakra vagy a szórendre, illetve a helyesírásra torjodtak ki, s ezeket sem mind fogadta el. Később, hírlapi cikkei fogalmazványaiban már előre megjelölte, hogy titkára, Tasner Antal, mely idegen szók magyar megfelelőjére tegyen javaslatot. Széchenyi rengeteget tanult ismerőseitől, magyar nyelvtudása, nyelvkészsége folytonosan fejlődött. „Minden öregkorra mutat, csak a nyelv nem. Ha mindazt lassankint lefedezem, ami még benne rejlik, reménysugár villan lelkemen át, hogy valaha még teljes életre jut! De felvirágozhat-e egy nyelv anélkül, hogy a nép is felvirágozzék? A nyelv magával ragadja a népet.” Petőfi előlegező gondolat – 1827-es naplójából.

Idegen szerzőt, szólást mindig eredetiben idéz. Romantikus szuverenitásigénye a helyesírásra is kiterjedt, e téren sem volt hajlandó normáknak vetni alá magát. (1828-ban ilyen kérdésekben is vitakozott vele a Dessewffy József szerkesztette *Felsőmagyarországi Minerva*.) A normává emelt tisztántúli nyelvjárással szemben szóban és írásban ragaszkodott a dunántúli formákhoz, különösen feltűnő ez a szavak végén megőrzött -bul, -bül, -rul, -rül, -tul, -tül ragok esetében. Mondatai olykor rendkívüli hosszúságúak, de többnyire a mellérendelő szerkezetek az uralkodók a hosszú mondatokban, körmondatokat csak elvétve használ. Mondatai megértését a szórend szabotosságának és a közbevetett megjegyzések kiemelésének, központozásának hiánya teszi nehezzé.

Az 1830-as években írásai évről évre kevesebb romantikus, „Széchenyies” sajátosságot mutatnak. Ez a változás már a rövid egymásutánban író *Hitel-Világ-Stadium* hangnemén is megfigyelhető, s az évtized gyakorlatias célú írásai az élő beszédetől távolodva az értekező prózához közelednek. *A kelet népe* ismét tüzzel telítődött, itt megint a szónok lép elő: „ki állok szinte ma is a síkra – mondja műve elején – szamosb évekkel vénebb ugyan, s így töröttebb testtel, de lélekben erősb, s azt harsogtatom az egekbe megint – bár induljanak holt testemen keresztül, bár gázoljanak becsület-ésjöhíremben – Veszély fenyegeti a magyart!”

Írói alkotásainak jellegzetességeit tehát tovább sorjázhadjuk 1848 előtt írott munkáinak szemügyre vételével.

Az 1832-ben kiadott *Magyar játékszínről* c. röpirat, mint Széchenyi is hangsúlyozta, felkérésre készült. Hogyan lehetne egy Nemzeti Színházat építeni és fenntartani? – kérdezte a Pest megyei színház ügyében kiküldött választmány Széchenyitől, valósággal szorítva őt e nehéz kérdés gyakorlati megválaszolására. Széchenyi csaknem lehetetlennek tartotta, hogy reprezentatív színházépület létesüljön. s a reformok ügyében derűlátó *Stadiummal* egyidőben kora viszonyairól borúlátó szatírárt készített. Részletesen ismertette az egyesületalakítás nehézségeit. A színházat olyan részvénytársaságnak kellett volna felépítenie és fenntartania, amely valószínűleg nem tud részeseinek osztalékot fizetni. A részvények árát magas összegűre, ötszáz forintra tette. A részvényjegyzőknek ráadásul *külföldi kezes* kellett volna állítaniuk, hogy valóban befizessék a jegyzett összeget! A korviszonyok abszurd elemeinek hangsúlyozása remek szatírárt teremtett. „Egész javaslatomnak nincsenek igazi talpkövei... hanem minderről én nem tehetek... mert valóban, pénzzel összekötött tárgyakról s egyesületekről nálunk, mint most állanak dolgaink – nemcsak nehéz satyrát nem írni, hanem teljességgel lehetetlen; minek következtében bűnöm abban áll, hogy ezen értekezésműt egészen abba nem hagytam.” A közönség a címben ígért probléma megoldását várta, helyette annak megoldhatatlanságát kapta. A röpirat óhajtaná a színházat, praktikus javaslatai is vannak, a megvalósítás lehetetlenségét jelző akadályok kibontakoztatásával viszont valójában másról beszél: azt a rejtett fő mondanivalóját készíti elő, amelyet csak a munka legvégén közöl nyíltan: a személy és vagyonbiztonság, a hitel törvénybeiktatása nélkül nem lehetséges semmiféle továbblépés.

Valóságos ellendarabja a játékszín röpiratnak a következő évben Andrássy Györggyel közösen publikált *Hídjelentés*. Angliai tanulmányúttjuk tapasztalatait dolgozták fel, s az országgyűlés számára foglalták össze a lánchíd építésének műszaki, pénzügyi és jogi kérdéseit, s bizonyították annak szük-

ségességét, lehetőségességét. A nagyvonalú és mágis gyakorlatias röpirat elfogadtatásra talált, az 1832–36-i országgyűlésen törvény született a Pest és Buda közötti állandó híd építéséről.

1834-ben fogott hozzá a *Stadium* folytatásához, a X., a magyar hivatali nyelv bevezetéséről szóló törvény indoklásának részletes kidolgozásával. A *Stadium* utolsó két törvényének indoklásához már nem kezdett, a munka befejezetlen maradt. 1858-ban próbálta megjelentetni e töredéket *Hunnia* cím alatt, akkor, amikor még az Akadémia magyar nyelvű működtetését is veszélyeztette a hatalom.

A *Hunnia* Széchenyi politikailag legmerészebb 1848 előtti írása. Alig burkoltan olyan kérdéseket vet benne fel, hogy mi lesz a Habsburg-birodalom jövője, mire számíthatunk a gyengeelméjű trónörökös hamarosan bekövetkező uralma alatt, milyen célokat tűznek ki a nemzetiségek. A *Stadiumban* középpontba állított haszon-elv itt teljesen a háttérbe szorul. Alap gondolata, hogy a magyar nyelv csak a latin helyébe lép, ezáltal tehát a nemzetiségek még nem jutnak hátrányos helyzetbe. Azt az ellenvetést, hogy a magyarnyelvűek helyzete viszont előnyösebb lesz, elismeri, és a *méltányosságra* apellálva próbálja elfogadtatni. Valamennyi nemzetiségnek vannak rokonai határainkon kívül, ahol nyelvük egyúttal államnyelv is, s a nemzetiségeknek is meg kell érteniük, hogy a magyar viszont rokontalan nép, egyedül a Kárpát medencében érzi magát otthon, itt pedig saját nyelvét akarja az államéletben használni. Művében főként a latin–magyar „nyelvcsere” foglalkoztatja, s így a nemzeti kérdésnek kevesebb fejtegetést szentel.

Az évtized közepén újabb műfajokkal, a hírlapi cikkel és a tárcával tesz kísérletet: a *Társalkodó* hasábjain hosszú, négy éven át megjelenő, több mint húsz cikkre terjedő sorozatot indít *Néhány szó a Dunai hajózás körül* címmel. Az időben és térben elkülönülő írások lehetővé teszik, hogy tetszés szerint kapcsolódjék előző írásához, vagy indítson új tárgyat fölötti elmélkedést. Műszaki és technikai kérdések éppúgy foglalkoztatják, mint a léköpködött fedélzet tisztasága, a fuvarosok veszélyben forgó jövedelme vagy a Vaskapu hajózhatóvá tétele. A *hírlapi tárcá* kedves műfaja maradt, hiszen tetszése szerinti időben, kedve szerinti tárgyról írhatott. Cikkei hangnemeiket és céljukat tekintve egyaránt népszerűsítő jellegűek. Részvények vásárlására buzdított, meg akarta kedveltetni a hajózást, új közlekedési kultúrát kívánt kialakítani.

A reformkor legkedveltebb műfaja az *életkép*. Széchenyi kevésbé ismert, 1836–1838 között készült és befejezetlenül maradt, 1866-ban kinyomtatott munkája az életforma meghatározó elemével, a lakóházzal foglalkozik. Eredetileg *Jó-lak* címet szánt neki, majd tekintettel arra, hogy városrendezési elképzeléseit is ismerteti, *Pesti por és sár* címmel látta el. Szociográfiai pontosságú, életés rajzot ad a kastély és a kuria, valamint a városi lakás külső és belső arculatáról. Előadása a realitáshoz való ragaszkodás, a túlzások kerülése ellenére mégis a *groteszk*hez közelít azért, hogy a realitásnak az írói megközelítés által elegendő hallgatólagosan mellőzött részleteivel foglalkozik. Együtt látja a kastélyt a nyomorúságos kunyhókkal, taglalja a fűtés és a szellőzés, a por és a zaj mások számára tán észrevétlen zavaró körülményeit. Az illemhelyek elhelyezésének és szagártalmainak taglalása a munka egyik súlyponti problémája, s az árnyékban tartott kérdés középpontba állítása, szenvtelen leírása elégséges ahhoz, hogy egy életforma igényesebb emberek számára elfogadhatatlan voltát érzékeltesse. A szerző nem mindentudó. Amikor olvasóit otthonába invitálja, a modern lakberendezés körülményeinkhez illesztésének nehézségeivel ismerkedhetünk meg. Magyarországon Széchenyi létesítette, *víz-rejte*nek fordítván, az első Water–Closet-et. A csövek befagyása, a vízutánpótlás bizonytalansága miatt mégsem elégedett – tudjuk meg a részben beszélgetésekből felépülő munkából.

A *Pesti por és sár* tartalmazza Széchenyinek a magyar nemzeti építészet esztétikájával kapcsolatos fejtegetéseit is. A klasszicizmust, mint nem klímánkhöz illő, továbbá merev és bővítésre nem alkalmas építészeti eljárást, elutasította. Az angol romantikus építészetet tartotta követendőnek, amely nem igényli a szimmetriát, módot ad az épület toldására, a személyiség igényeihez alakítható, nyílásaival „félíg muszka, félíg taján” klímánkhöz is leginkább illő.

Első konkrét gazdasági cél érdekében agítáló röpiratát 1840-ben írta és publikálta. A *Selyemről* közgazdasági nézeteinek eddig legrendszerezettebb összefoglalását tartalmazza. Széchenyi itt, a gazdasági írókhoz hasonlóan, *szakemberként* próbálja meggyőzni olvasóit. Részletesen fejtegeti az egyesületek gazdálkodásban is üdvös voltát, a nyereség kiszámításának módszereit. Konkrétan eperfa-telepítő egyesület alapítására hív fel, amelyek utóbb a selyemhernyó-tenyésztéssel foglalkoznának. Agitatív írásnak ugyanaz a gyengéje, mint a gazdasági változtatásokat szorgalmazó szakíróké: beruházásra, investícióra van szükség, siker pedig a gyakorlatban korántsem oly bizonyos, mint ahogyan a gazdasági megfontolásokból következik. Sikeres kísérletről idehaza még nem számol-



hat be, a külföldi tapasztalatai pedig a selyemhernyótenyésztésben oly fontos klimatikus különbségek folytán nem lehetnek eléggé meggyőzőek. A röpiratnak nem is lett a másik két, előzőleg publikálthoz (*Játékszín, Hídjelentés*) fogható hatása.

Széchenyiben 1841 legelején, a *Pesti Hírlap* első számainak ismeretében átfutott a gondolat: szembe kellene szállnia Kossuth-tal. A további számok tetté erősítették elhatározását, s ezúttal is egy-két hónap leforgása alatt terjedelmes munkát adott sajtó alá. A *kelet népe* címet kapott vitairat címével arra a nemzetfelfogásra utal, amellyel Széchenyi szerint Kossuth éppúgy, mint bárki más, egyetérthetett: a magyarság feladta – fejt ki a munkában –, az, hogy egyetlen Ázsiából érkezett európai nemzetként keletről hozott sajátosságai kifejtésével járuljon hozzá az emberiség gazdagításához. Ennek útja pedig a polgárosodás, a gazdasági fejlődés, az alkotmányos reform. Úgy véli, hogy e téren nézetei nem különbözhetnek a Kossuthétól, a szerkesztő és hírlapja tehát ugyanazt a végcélt tűzi ki, mint ő másfél évtizeddel ezelőtt. Nézetkülönbségük ezért csak a „modor” és a „taktika” különbsége lehet.

Miért akkor az a lendület, amellyel a *Pesti Hírlap* ellen támad? Ha csak korrekciókra van szükség, miért az izgatott hangnem? E benső ellentmondásokkal Széchenyi kétségkívül saját művének foglya maradt.

A célszerűtlen megoldás személyes kényszerűségei nyilvánvalóak. Széchenyi nem annyira a *Pesti Hírlap*, mint inkább Kossuth ellen támad. Mérkőzésüknek személyes tétje is van: a *politikai vezető szerep*. Széchenyi polémiája olyan, mint egy középkori lovagé: életre-halálra, istenítéletre hívja ki ellenfelét. A kívülálló nem is igen értheti a támadás hevét. A hangütés már kezdetben olyan éles, hogy azt fokozni alig lehet. Támadás közben nem uralkodik gondolatain, kitarja egyéniségét, megmutatja védtelen pontjait – és hasonló kiméletlenséggel jár el ellenfelével szemben. Vizsgálja annak lelki életét, firtatja intencióit, önvizsgálatra akarja kényszeríteni ellenfelét – valósággal kisebbségi érzést szeretne belézsuggerálni. Nem állítás mérkőzik itt állítással, hanem lélek a lélekkel. S hogy az olvasó elfogadja-e ennek a mérkőzésnek megalkotója által felállított szabályait? A szerző már-már alig törődik vele. Mert az éles hangütés alárendelt szövegeként megjelenik egy különös érzés tragikuma is: ő már eleve elvesztette a csatát, elvesztette a nemzet bizalmát. „Epedő kebellet és kimondhatatlan belküzdek között” írja a sorokat, nem azért, mintha önmagával nem lenne tisztában, hanem azért, mert látja a veszélyt, de nem érez magában elég erőt ahhoz, hogy láttassa, el is fogadtassa azt. Bár nézeteit a kortársak kivétel nélkül elutasították, egyet elért: tragikus rezignációja folytán mégsem vált e könyvével népszerűtlenné.

A másik ok, amellyel támadásának hevesességét indokolhatta: a Kossuth által képviselt taktika és modor állítólagos végső következményeinek felmutatása. Kossuth anarchiába, forradalomba viszi a nemzetet, végső soron pusztulás vár így ráunk. Ha álláspontját meggyőző érvekkel fejt ki, helyrebillentheti műve egyensúlyát. De ismeretesen éppen a végső következmények és a rejtett tendenciák bizonyítása közben folyamodott nyilvánvaló túlzásokhoz, logikai csúsztatásokhoz, nem eléggé meggyőző argumentációhoz. Bizonyította, hogy van nézetkülönbség közöttük, de az általa kijelölt nagyságrendet, Kossuth „végzetes” irányát aligha tudta olvasóival elfogadtatni.

Saját szempontjából is elhibázta volna művét? Kétségkívül. De éppen újabban tárta fel Varga János *Keresztútján a Pesti Hírlap* című monográfiájában, hogy mi is ennek a mélyebb oka. Széchenyi észrevette Kossuthnál azt a tendenciát, amelyet hivatkozásokkal nem igazolhatott; ám az valóban létezett: a liberális reformnak nemcsak eltérő taktikáját képviselte Kossuth (eltérő bázissal, eltérő tempóval, amely konkrét különbségeket alaposan feltárta már történetírásunk), hanem kitapintható volt már ekkor: Kossuth liberalizmusa még a „középrend” a nemesség álláspontján van ugyan, de már *nyitott* a társadalmi-politikai *demokratizmus* irányában. Széchenyi ezt éles szemmel vette észre, de bizonyítani még nem tudta, ehhez Kossuth cikkei nem adtak filológiai fogódzókat –, de szellemiségük, tendenciájuk valóban erről árulkodott. Széchenyi tehát kerülő utakra, a „taktika” bírálatára, a kossuthi politika nehezen konkretizálható távlatainak démoni átfestésére kényszerült.

Nehéz feladatához, a problémakör bonyolultságához viszonyítottan világos szerkezetű művet alkotott. Tárgyalásmódja egyenletes, a kitérők rövidebbek, szorosabb kapcsolatban vannak a fővonallal. Stílusa élénk, fordulatos – noha lelkesedés nem oly lobogó. A munkának nincsenek fejezet-címei, csak fejezetszerű tagolása. Bevezetésében saját szerepének történeti értelmezését nyújtja, majd a *Pesti Hírlap* „rossz irányú” taktikáját közelíti meg, s azt az „ész és szív” kategóriáival értelmezi. A bírálat itt még negatív jellegű, amennyiben azt rója fel Kossuthnak, hogy nem ad programot, nincs igazi reformterv. Majd, műve közepén, amikor a főrangúak szerepét méltatja, váratlanul megjeleníti önmagát

is: „És most jer ide, kedves fiam, te éppen oly véletlenül született gróf, mint véletlenül született magyar, mint véletlenül született szőke hajú és fekete szemű! véletlenül függ hazád léte, véletlenül saját sorsod is, húzz fiam, hogy kissé közelebbről tekinthessük, az eddig megjelent pesti lapnak 22 száma közül; véletlenül akármelyiket. Így! jól van, s nézzük, melyik számot húztad? a 18-dikat.” S azzal hozzákezd a konkrét szám bírálatához, hamarosan bevonva további számokat is. Végül ismét önéletrajzi jellegű fejtegetésekkel fogja keretbe – zárja önnönmagába – az előadottakat, legvégül pedig, jelezve, hogy „kifogyott az időből”, röviden előadja saját programját.

Széchenyi könyvéből is kiérezhető aggodalmai saját sikerét illetően nem voltak alaptalanok: a korabeli közvéleményt még megosztania sem sikerült. Írói kedve mégsem csökkent. Előbb újabb röpiratot fogalmazott (*Garat*), majd ráébredve, hogy csak önmagát ismétli, felhagyott írásával. Ezután – 1842 végén – arra gondolt, hogy az állandó hírlapi polémiaival talán sikerül a *Pesti Hírlap* táborát szétbontania. Az 1843-ban elindított és 1844 végére elcsitult hírlapi vitában kitűnt, hogy Széchenyi rosszul mérte fel képességeit: mert energiával győzte ugyan a hosszú cikksorozatok megjelentetését, de nem bizonyult jó hírlapírónak. Érezte, hogy e téren rögtönözni ildomos, a közelmúlt csekély horderejű eseményeiből kiindulva kell a korkérdésekhez eljutnia, ám választásai, kiindulásai túlságosan is jelentéktelenek voltak, folytatásos fejtegetései pedig azért bizonyultak követhetetlennek, mert a *Pesti Hírlap* újabb és újabb számai megint és megint kitérésekre kényszerítették. A roppant cikkközönbbe rengeteg az ismétlés, a személyeskedés, az újságcikkben okoskodásnak ható bölcsekedés, az öncélú irodalmi hivatkozás. Az önmagával elégedetlen író a gyakorlatban keresett kárpótást: 1845-től a Helytartótanács tanácsosaként főként a gyakorlati szervező munkába vetette magát. Az országgyűlés számára és a közvélemény tájékoztatására röpiratokat jelentetett meg a közadózás, országos pénzalap, a tiszaszabályozás, a gőzhajózás, a közlekedés ügyében. Némelyik elkészítéséhez már csak a nevét adta, az anyagok egy részét munkatársai készítették.

1846-ban – látva az ellenzék belső megosztottságát – megpróbálkozott azzal, hogy a maga számára nyerve meg legalább egy részüket. Az „ellenzék programjának” szánt fogalmazvány váratlanul átalakul akkor, amikor megismeri Kossuth immár nyíltan radikális, az úrbéri kérdés és a közadózás egyszerre történő megvalósítását követelő hírlapi cikkeit. Széchenyi ekkor – eredeti tervétől eltérően – megint csak Kossuthal fordul szembe. Kíméletlen támadást indít ellene, egy új Dózsa szerepében látja felülni, most már személyes jóhiszeműségét is kétségbe vonva vádolja a rontással, s egyenesen felszólítja, hogy teljesen vonuljon vissza a politikától. A kétségbeesés hangulata árad a műből, megformálására alig fordított gondot, az eltérő intenciók folytán szerkezete is eltorzult, gyakori ismétlésekbe bocsátkozik – a *Politikai programtöredékek* már az írói személyiség felbomlásának jeleit mutatja. Erdemi vita nem is bontakozott ki körülötte, noha alapvető intenciója – egy, a mérleg nyelvét képező „középpárt” megteremtése, amely a reformokat vállaló kormány mellé áll (vagy a reformokat elutasító kormány ellenzéki többséggel találja magát szemben) – logikusnak tekinthető, csak éppen a korabeli politika fejleményei ismeretében lepleződik le irreálisága.

A forradalom békés győzelmével a félelmei egy részétől is megszabaduló Széchenyi szép hírlapi cikkben tárja az ország elé bizakodását (*Mi lesz belőlünk magyarokból?*). – Ám az újfajta félelmek szorításából már nem tud kikerülni.

Széchenyi *magánlevelezése* mindezenközben óriási mértékben kiterelbényesedik. Kezdetben csak szülei és jószágigazgató barátjával, Lunkányi Jánossal tart kapcsolatot. Ahogyan barátai, ismerősei, feladatai, megbízásai sokasodnak, úgy szélesedik a címzettek táborra.

A levelekből a tevékeny ember hamleti kedélyvilágának másik sajátossága, a kételkedő mellett a céljait rejtgető ember tárul fel. Leveleinek csaknem mindig konkrét céljuk van: kapcsolatok ápolása, informálás, kitárulkozás szándékával Széchenyi elvételre ragad tollat. Az intim műfaj elvileg közelebb áll a naplóhoz, mint a nyilvánosságnak szánt művek; Széchenyi leveleiben mégis a magánészféra, az érzelmesség háttérbe szorul, s az értelmi egoizmus lép az előtérbe. Rejtett céljai elérése érdekében egyszerű beleérzőképességgel alkalmazkodik címzettjeihez.

A levelek terjedelmük, tárgyuk, megformálásuk szerint nehezen csoportosíthatók. A különleges feladatot betöltő *tanítólevelekről* már említést tettünk. A hivatalos jelentéseket tartalmazó vagy félhivatalos köszönőlevelek esetében Széchenyi ragaszkodott a hagyományos formákhoz, így inkább informatív, mint irodalmi értékűek. Magánleveleiben viszont, főként ha maga írja s nem diktálja azokat, felváltva használja a különféle nyelveket. Nemcsak a nyelv megválasztásában, hanem érzelmi-  
leg is szabad folyást enged hangulatának. A levél végeztével azután, érezve a levélből áradó hangulat

pillanatnyi, de olvasójában már tartós hatást kiváltó voltát, igyekszik kiegyenlíteni, egyensúlyba hozni kifejezett érzelmeit. Szomorú sorai buzdítással, vidám tudósításai kétkedő megjegyzésekkel zárulnak. A hagyományos levélzáró formákat gyakorta elhagyja, helyett „sietve”, „in grösster Eile” (legnagyobb sietséggel); vagy ugyancsak az idő múlására utaló „este nyolc órakor” stb. megjegyzésekkel él. Levelei néhány sorosak vagy néhány oldalasak, s a hosszabbaknál néha megjegyzi: „nincs időm röviden írni”. A levelekben szívesen utal a levélírás körülményeire, helyzete adott pillanatbani rendkívüliségére. (Éjszaka van, ülésezik, utazik, más munkán dolgozik stb.) Ezáltal igyekszik az írásbeli érintkezést a beszédhelyzet gazdagabb tartalmaihoz közelíteni. Egyúttal e megoldás által hangsúlyt kap leveleinek rögtönzött volna, ami viszont a levélformák egy részének betartása alól éppúgy felmenti, mint ahogy kiemeli a levélbeli érdemi közlendők sürgősségét és fontosságát.

Szerelmesleveleit megsemmisítette.

Széchenyi a beszédet annak tartotta, ami: beszédnek, mások által hallgatolagos szabályok folytán meg nem szakított társalkodásnak. Megformálásukra gondot nem fordított, felszólalásaira nem készült előre. Rögtönözöttségük miatt is, de főként lélektani meghatározottságok folytán, gondolatai áramlásának szabad utat engedett. A figyelmet éppen előadása tárgyának folytonos változtatásával s nem belső logikai rendje által kötötte le. Csapongó előadását az angol parlamenti szónoklathoz hasonlították, amelyet valóban megfigyelt, s ahol a kormánypárt és az ellenzék állandó párbeszéde folytán nem lehetett előre megtanult előadással fellépni. Kossuth Széchenyi beszédeit találó képpel egy teremben szerteszórt gyöngyszemekhez hasonlította. Széchenyi észrevételei valóban sokszor annyira távol kalandoztak a tárgytól, hogy a kortársak csak bevezetőnek fogták fel előadását, s amikor Széchenyi a szokásos „mindezeknek utána” fordulattal élt, azt hitték, hogy az érdemi beszéd következik; Széchenyi viszont zárta beszédét: „mindezeknek utána magamat a tisztelt egybegyűlteknak ajánlom”. Szónoklatai a leírt szövegekből csak megközelítőleg rekonstruálhatók, részint azért, mert a lejegyzések tökéletlenek, részint azért, mert az előadásból semmit nem adhatnak vissza. Ismeretes, hogy Széchenyi élénk taglejtésekkel, helyét elhagyva, fel s alá járkálva adott elő. Egyes tárgyak fontosságának megjelenésével is hangsúlyt adott, például díszbe öltözött.

Beszédei, főként a korabeli országgyűlési szokásokhoz képest, rövidiek, inkább hozzászólásoknak tekinthetők.

Írói munkássága e szakaszának áttekintése alkalmat ad arra is, hogy *írói világgépét* összegezzük. Szegedy-Maszák Mihály találóan állapítja meg: „Széchenyi az *eldöntetlen lehetőségek* írója”. Az *egyén* helyét, a *nemzet* sorsát, a *mindenség* törvényeit illetően egyaránt kételyek jellemzik. Szkepszise azonban mégsem uralkodik el írásain. A transzcendenciába vetett hite, konkrétan: katolikus vallásossága a *tökéletesedés* végtelen folyamatába vetett földi hitét is megalapozza. „Mert mi melegítheti a nemes vért edesebben, s mi által felelhet az ember jobban meg titoktele ittlétének – melyben minden kétést s rejtett, s hol még a legvilágosabban látó sebb lelki felemelkedéssel is csak sejdíthet – mint midőn ön álláshelyén, melyre a sors állítja, hazája s ezáltal a mindenség tökéletesbítéséhez tehetsége szerint járul!” A mindenség végső rendeltetését illető kétely azonban nemcsak a *Hitel* idézett soraiban, hanem az *Üdvlektében* is a tökéletesedésbe vetett feltétlen hittel, s az ember egyéni sorsára (ha nem is rendeltetésére, de küldetésére) ebből levont következtetésekkel társul: „Bús és komoly az emberiség sorsa, s még a legerősebb lelke is megborzad, ha pillanatilag felgördülnek annak kárpitjai... s ha van valami, mi képes angyali vágyaink és állati gyengéink szüntelen harcai közt némi írt bájozni létünk komolyabb pillanataira... azon őszinte vágy, jóllehet a nagy egyetemben egyedül efemer férgek vagyunk, habár csak láthatatlan parányt is, tiszta lélekkel hordani a határtalan mindenség feldicsőítéséhez.” A végzett munka azonban nem lesz feltétlenül a tökéletesedéshez való hozzájárulás, mivel ennek legvégső kritériumai ismeretlenek előttünk. Ezért is a tevékeny ember *jutalma* nem lehet a boldogság, hanem a katolikus hagyományból is eredeztethető *belső csend*, a megelégedettség.

És még valami. Széchenyi, apja szellemi örökségét átvéve és folytatva, sokat töprengtet a *lélek halhatatlansága* felett. A kérdést végérvényesen eldönteni nem tudta, de nézetei megállapodtak oly módon, hogy a kárhozatot elutasította ugyan, de a földön érdemeket szerettek lelki továbbélését elképzelhetőnek tartotta. „Ki halála után elenyészni nem akar, törekedjék megtudni, hogy mi a földi rendeltetése?” – követeli önmagától naplójában, már 1819-ben. S a *Hitel* – jellemző módon még kérdéssel – már megadja a választ: „S nem tölti-e be – ha a természet minden egyéb csudáirul hallgatunk is – csak egy csillagos és csendes éj csende s harmóniája lelkünket edesen a legsebb reményekkel egy következendő jobb létről s magasb emelkedésünkről; s nem ellenkezik-e, még mostani eszünkkel is, ha



az egész mindenség tökéletes rendét csudáljuk, annak elgondolása, hogy a *tanutlan erény* örökkön örökké rejtekben maradna s minden időre szinte veszítve lenne?... De ily áldozatok, ily tettek csak szemeink előtt vonulnak el. Lakhelyek dicsőbb, mint amilyent a szív legszentebb ömledési sejdíthetnének; s hazájok ment a guny s irigység legkeserűbb tajtékátul – s élni fognak és fennmaradni még akkor is, midőn magyar hazánkrul, de még csillagunkrul sem lesz többé semmi nyom. S a természet szörnyű hazugság volna, az egész egyetem csűf misztifikáció; hazaszeretet, anyai könnyek, szerelem, barátság iszonyú tréfa, ha ez másképp lehetne.” Ugyanebben a művében a hazáért híven munkálkodókat „a halhatatlanság honában élőknek” nevezi. Az *Üdylekte* gondolatmenete a földi maradványok indokolt, de időnek alávetett megbecsülése és az igazi halhatatlanság ellentétére épül. „Az öröki valósághoz mérve még Egyiptom piramisai is alig élnek egy pillanatnak szűk körén túl; azért mégsem megy soha is veszendőbe, mit, isteni szikrátul hevítve, ember embertársinak felemelésére vagy az egyetem feldicsőítésére tett, csakhogy az üdvnek jutalmát nem osztogatják halandók, de egyedül istenek.”

A hazáért munkálkodók, s ezáltal önmagukat is tökéletesítők *esetleg* megnyerhetik a halhatatlanságot. „A jobb ember minden cselekedetének egybevonatja, élete munkáinak végcélja, tenger bajainak egyedüli reménysugara végre is csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-inkább tökéletesített lélekkel visszatérni egykor szebb honába.” Széchenyi nem az *elv* helyességében kételkedik, hanem az *egyén* marad saját sorsát illetően kételyek között. Nem tudhatja, *eleget* és *helyeset* cselekedett-e? Eleget, amivel *már* biztosítja, nem kizárólag halhatatlanságát: az öngyilkosság gondolatával is foglalkozó Széchenyit nem utolsósorban ez a kétely tartja életben. A helyes cselekvés – e metafizikai szinten – ugyancsak eldönthetetlen. „Egymás iránt való türelemnél józanabb dolgot nem gyakorolhatunk – mondja a *Világban* –. Hisz csak utóbb válik el: Kinek volt több igazsága.” S ezt újra és újra hangoztatja: „Mindaz, amit mondtam... vagy helytelen, vagy helyes.” – „Nem azt állítom: mondásim helyesek, tanácsim józanok” – de gondolkodásra mindenestre alkalmat adnak.

Az eldönthetetlen lehetőségek további számbavétele előtt még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy az író Széchenyi nem szkeptikus, nem kizárólag kérdőmondatokban és vaglyagos állításokban fogalmaz. Egyik feltétlen bizonyossága a tett elsőbbsége a nem-cselekvés, sőt a szó, az írás felett. „Megint s megint – szünetlen” – válaszolta a *Stadium* jelszávául, s valóban elképzelhetetlennek tartotta, hogy politikai, gazdasági célkitűzései esetleges megvalósulása után visszavonuljon. A romantikus tettvágy szüntelenül írói alkotásokra is ösztönözte. Mennyiségiel mérlegelt írói életműve korántsem csökkent évei előrehaladtával. Romantikus tettvágyát, romantikus értékvilágának cselekedet- és alkotás-központságát azért is hangsúlyoznunk kell, mert liberális kortársai – eszmétörténetileg talán a pozitívizmus áramlatától is érintetten – s persze magyar sztoikus hagyományokra is támaszkodva – a cselekvésnek (elsősorban a politikai tetteknek) csak addig látták feltétlen szükségét, míg célkitűzéseik be nem teljesedtek; sőt azok megvalósultáig is csaknem külső kényszernek érezték a cselekvést. Idézhetnénk Kőlcseytől, Kosztutól, hivatkozhatnánk Deák életére annak bizonyítására, hogy céljuk – küldetésük, feladatuk teljesítése után, tehát egy jól berendezett és beavatkozást nem, vagy alig igénylő világ megalkotása után – a magánéletbe való visszavonulás.

A folytonos cselekvést igénylő, s annak értéket tulajdonító írói világkép másik feltétlen bizonyossága a már jelzett tökéletesedés, a *perfektibilitás*. Ennek törvényei azonban már rejtettek, s főként nem mindenütt és mindenkor érvényesülnek. A kételyek, eldönthetetlen lehetőségek különösen tágot teret kapnak akkor, amikor az egyes nemzetek – és konkrétan a magyar nemzet – haladásáról elmélkedik.

Az egyetemes haladás és az egyes nemzetek eltérő fejlődése gondolatának összekapcsolása Széchenyinnél kétségkívül külsődleges. Az előbbi, eredendően XVIII. századi és az utóbbi, romantikus, XIX. századi gondolatot akként egyeztette, hogy az egyes nemzeteknek megvan a maguk *életkora*, éppúgy, mint az embereknek. A nemzetek fiatalokukban fejlődnek, eljutnak az emberiség már elért kultúr-szintjére, érett férfikorukban újabb értékekkel gyarapítják azt, idős korukban pedig már hanyatlanak, végül el is halhatnak. Az egyetemes haladás akként valószínű meg, hogy az egyes nemzetek férfikoruk túlhaladtával átadják helyüket az utánuk következő fiatalabb nemzeteknek. Az egyes nemzetek tehát az egyetemes haladás „lépcsőfokait” képezik.

Az egyes nemzetek sorsa, jövője így annak függvénye, hogy milyen életkorban vannak. Eldöntésének nincsenek csálhatatlan jelei. Pedig a kérdés rendkívül fontos, hiszen egy hanyatló nemzethez kapcsolódva a nemzet *vagy* haladás dilemmája merül fel. Érthető Széchenyi roppant aggodalma írói műveiben, amikor annak a nemzetnek életkorát és életképességét vizsgálja, amelynek tökéletesbíté-

sére az életét tette fel: a magyarét. Számptalan idézetet hozhatnánk, korai írásaiból is, amikor a magyar nemzet öregkoráról, elhalásáról beszél, következőleg úgy látja önmagát, hogy „egy halottat akar életre galvanizálni”. Sűrűn állítja, persze, az ellenkezőjét is: a magyar nemzet még fiatal. Mindkét állításhoz a megfelelő következtetés társul. Az előbbi gondolathoz kapcsolódóan úgy gondolja, hogy a magyarság nem képes a fejlődésre. A nemzet fiatalságában bízó pedig reméli, hogy hibáink kiküszöbölésével, a „természet szent törvényeihez” való hozzáigazodással elérhetjük a magyarság jobb jövőjét.

Egy nemzet és a haladás összekapcsolódásának a tényleges folyamatokban is meglevő véletlenségéből következik, hogy – harmadik lehetőségként – *a magyar nemzet önhibáján kívül is megsemmisülhet*. Akár úgy, hogy a haladás nemzeti lényegünket semmisíti meg, tehát a haladást megvalósító magyarok nemzeti jellegüket veszítik el; akár úgy, hogy mások valószínűleg meg a haladást – félre- vagy kiszorítva a magyarokat. E félelem – mint arra Szegedy-Masák Mihály rámutat – a *nemzetjellem* gondolatának elfogadásából fakadt. A nemzet ugyanis nemcsak egyenlőtlen embercsoport, a haladás szubjektuma, hanem egyúttal meghatározott – régi vagy kifejelesztendő – értékek hordozója. A nemzeti értékek veszélybe kerülhetnek, változás-változtatás esetén különös figyelmet érdemelnek.

A nemzet megsemmisülésének veszélye végül alkalmanként sokkal közvetlenebbül, a nemzetjellemre való hivatkozás nélkül is felidéződik: csekély számunk, kiszolgáltatott helyzetünk folytán nemcsak nemzeti jellemünk elenyészte, hanem – ettől függetlenül, második hatványon – fizikai megsemmisülésünk sem zárható ki a lehetőségek világából.

Az eldöntetlen lehetőségek meglelte magyarázza nemcsak az írói nézőpontnak az előzőekben bemutatott váltakozását, hanem az írói stílus változatos hullámzását is. Ugyanarról a tárgyról ugyanabban a műben metsző gúnnal, majd mély érzéssel tudott szólni, a gúnyt, ha kellett, szatírává élezte, vagy humorral oldotta. Szépirodalmunkban csak 1849 után találkozunk egy műalkotáson belül a hangnem ilyen változatosságával (pl. Arany *Nagyidai cigányok*ájában), a közönség még akkor is értetlenséggel fogadta ezt. Széchenyinél, mint az ő egyéni, különleges írói eljárását, elfogadták. Valójában írói világképéből, az egyértelmű helyzetek elutasításából következett a nézőpont és stílus folytonos változása, melynek a *romantikus ironia* fogalmával sikerült szerencsés kifejezést adni. Valóban, Széchenyi nem tragikus írói alkotásokat hozott létre, mert nem az értékek pusztulása, kiüresedése jellemzi műveit, nem is komikus, aki alértékek leleplezését tartja céljának, hanem ironikus, olyan író, aki saját maga kérdőjelezi meg az általa vallott, általa igenlett értékeket.

Az értékek megkérdőjelezője, vagy az azokban kétkedő a figyelmet végül nem az értékekre, hanem az értékelőre, önmagára irányítja. Evvel az írói eljárásmoddál a szubjektum szükségszerűen előtérbe kerül, s így ez az írói eljárás azokat a műfajokat részesíti előnyben, amelyek a vallomásképzethez közelítenek.

A Döblingben lelki egyensúlyát fokozatosan visszanyerő Széchenyi – aligha túlzás ez a megfogalmazás – terápiás céllal ragad újra tollat. Próbálgatja erejét: tud-e még írni egyáltalán? Témája is ismerős: az életmód kérdéseivel foglalkozik (címe is: *Önismeret*) azzal, hogy mindenkinek tisztában kell lennie önmagával, körülményeivel, és ennek megfelelően kell kialakítania életmódját. Régi emléksanyag, olvasmányélmények, anekdoták követik egymást – van benne vallomás is, értekezés is jócskán. Kezdetben még színvonala is egyenetlen: írójuk próbálgatja lassan visszatérő kifejező erejét. De alapvetően azért érezzük erőtlennek – állapítja meg találóan Kosáry Domokos –, mert hiányzik belőle a középponti mag, a politikai mondanivaló sodrása. S erre talál rá váratlanul, olykor csak a leírás alapján megjelölésével tagolt szöveg 1857. május 3-tól egyszerre csak átalakul, olyannyira, hogy utóbb ezt a részt önálló munkának tartották, s kiadója találóan *Nagy Magyar Szatíráknak* nevezte el. Mint ilyen, ez a munka feltehetően nem kiadásra készült: az újra éledő Széchenyi cselekvési pótléka, tehetlenségérzetének lélektani lecsapódása e roppant mennyiségű szöveg, Széchenyi legerjedelmesebb és talán legnagyobb irodalmi értékű alkotása.

Műfaja: politikai szatíra. Első személyű előadást vegyít az elején a rendszer kulcsfiguráit és legitimációs ideológiáját leleplező szatirikus elmefuttatásokkal. Hamarosan rátalál azonban az igazi megoldásra: „és most szálljunk ő Felségének fogadótermébe, és a kilyukasított spanyolfal mögé, honnan mindent láthatunk és hallhatunk, és legyünk az ott előadandóknak tanúi”. És ettől kezdve Ferenc József császár és Bach belügyminiszter – és néhány más, részben kitalált figura – beszélgetéseinek vagyunk szem- és fültanúi. Az uralkodói „kihallgatás” alaphelyzetének megfelelően túlnyomórészt Bach beszél, s az ő monológja közvetít további beszélgetéseket. Sokszor alig lehet megfajteni a beszédhely-

zetet (mindez természetesen önmagában humoros szituációk forrása). Maga Bach mindent kifecseget, néha hátsó gondolatait is. „Felségednek szűk esze már ma is fő tárgya az európai witzeknek” – mondja a császárnak, majd az abszurd helyzetből kibeszéli magát: „Jaj, mit is mondok... de szerencsére elaludt... kiáltuk fel: Felséges császárom, hurrá, én éppen pater Venturáról szoltam...” s a monológ folytatódik tovább, egészen 1857. november 6-ig, amikor a beszéd-folyam, többszáz oldal után, egy mondat közepén megszakad.

A *Nagy Magyar Szatíra* írásakor Széchenyit semmilyen külső és belső korlát nem gátolta, szabad folyást engedett tudatáramának, szatírája ezért vallomás jellegű is lett, stílusában pedig az expresszionizmushoz áll közel. Írásakor azt a szót, stílusfordulatot használja, amelyek először jut eszébe; nem válogat a kifejezések és a nyelvek között – sőt, néha makaróni nyelven fogalmaz. Magyar népi szólások, bécsi mellékutczák szavai, a főúri francia társalgás kifejezései elegyednek egymással. „Osztrákiát” „40 millió tuttifrutti” lakja, egyikük „oly schwarzgelb, mint egy sárgaságba esett cigány”, a magyarság – persze Bach szerint – „fecskéfészki ruina”, rosszul halad a „statutargoncza”, nem érzi jól magát a „kipiőcázott nemzet”, amelynek sorsán „víziphilantropok” (önkéntes vízimentők) próbálnak segíteni. Az ellentétes elemek, a magas és az otromba hangnem folyvást váltakozik, olyan szédítő tempóban és fantasztikus asszociációs mezőben, hogy huszadik századi prózáinkban is ritkán találni párját. Rengeteg ma már alig érthető vagy eleve rejtett utalás teszi nehezzé megértését napjainkban, s így elsősorban a részletek ragadják meg kései olvasóját: a kifejezések bátorsága és találatekonysága, szenvedélyessége. A fiktív fogadószoba spanyolfala mögött rejtőzködő Széchenyi egy-egy pillanatban nem tud érzelmének parancsolni, fájdalmasan felkiált. – Hiszen az egész mű: egyetlen fájdalmas jajkiáltás.

A munka azért maradt félbe, mert Széchenyi immár a kiadás szándékával kezdett egy másik, ezúttal német nyelven fogalmazott mű írásába. Kilépett a spanyolfal mögül és maga lépett a beszélgetők közé: Bach-hal szállt vitába, egy öndicsérő röpiratára adott választ: így született meg a *Blick*. A magyar politikai szatíra e remekműve formailag vitairat, a Bach által kiadott öndicsérő *Rückblicket* zúzza porrá – s véle az egész rendszert – a gúny, a szarkazmus, az irónia, az alpári humor legválogatottabb eszközeivel. Kitérőt csak azért alkalmaz, hogy eszközeit változtatja, a színpadok közönségei között csapásokkal hullajtja közjogi érveit; latin, francia, angol, magyar szavak, szólások, élcek váltogatják egymást. Bachot komolykodva Báro úrnak, Nagyméltóságú úrnak szólítja, további elnevezései: Mester, Mindenes, Kedvenc, Főmasiniszta, Elfuseráló, Parvenü, Kaméleon, Tartuffe, Paprikajancsi, Mitugrász, Komédiás, Örög, Lucifer, Mefiszto és így tovább. Előadásmódja rapzodikus, az egyes gondolatcsoportokat csupán vonalakkal választja el egymástól, de van hova visszatérnie: oda, ahonnan a cáfolathoz és olvasói nevetetéséhez az anyagot bányássza: a *Rückblick* röpiratához. Mozgósítja óriási műveltség-anyagát, a legfrissebbeket is, az alantas bécsi humorisztikus lapokat is ideértve. Kitalálja a kormányzat belső ügyeit, leleplezi rejtett intencióit. A *Hitel* mellett Széchenyi legnagyobb politikai hatású könyve ez: vitathatatlanul hozzájárult Bach menesztéséhez.

A Bach utáni politikai rendszert támadja a döblingi hagyaték harmadik hatalmas írásműve, a *Disharmonie und Blindheit* (Hangzavar és vakság). Voltaképpen a *Blick* folytatása; legalábbis politikai értelemben, mert formailag ez már nem vita, hanem politikai röpirat, amely a kormányzat öntelmezésének fonák oldalát, stabilizálódásainak lehetetlenségét mutatja be, ugyancsak a szatíra eszközeivel.

Kisebbségi röpiratokat is adott sajtó alá, többnek részt vett a szerkesztésében, cikkeket írt a *Times* számára, emlékiratokat fogalmazott, Béla fia számára *Intelmeket* készített, levelezett, 1859 októberétől újra vezette naplóit... Három esztendő alatt óriási mennyiségű írásművet produkált: ha egyedül és ébren volt, mindig toll volt kezében – és előtte az ívek. A világtól elzárt az íráson keresztül kapcsolódott az életbe – látogatói csak a nyersanyagot szállították. Most egyetlen igazi létformája lett az a tevékenység, az írás, amellyel évtizedek óta a saját képére formálta a világot.

Az író Széchenyi számára a közérdekű tárgyak is legszemélyesebb magánügyei, s fesztelen őszinteséggel, tartózkodás nélkül tárulkozik fel nyilvánosságnak szánt műveiben is. Romantikus – mondhatnánk leegyszerűsítve, de a naplók, s nem az élete volt az a forrás, amelyből írói szubjektivitása táplálkozott. E nélkül a forrás nélkül hogyan is lett volna képes például annak megvallására, ahogyan „tisztá keble imádja éjfél csendben térdreborulva irgalmas Istenét, hogy bűnös szerelem gyenge szívét ne repesse el” (*Hitel*). A gondolatoknál is fontosabb számára az, aki elgondolja: az író személye, ma-

gatatása, munkakészsége, hite, üdvösségkeresése. Hasonló szubjektivitást századunkban talán csak Németh Lászlónál figyelhetünk meg – korántsem véletlen az ő vonzalma Széchenyi iránt.

Széchenyi valamennyi műve egyetlen hatalmas naplónak, egyetlen hatalmas vallomásnak a része. Bármiről beszél, elsősorban a tárgyhoz való személyes, mondhatnánk lírai viszonyát tisztázza. Nemcsak az eszmét; az eszme kialakulását, az írás okait és körülményeit is bemutatja, folyvást reflektál önmagára – mintegy írja önmagát. Írói eljárását tudatos megoldásnak tünteti fel, pedig valójában belső kényszer mozgatja. Mivel írnia kell; íráskényszerét is magyarázza.

Mert Széchenyi élete fölött elhatalmasodott a betű.

Amikor lehetetlenné vált számára, hogy folytatólag építse világát, letette a tollat. Ekkor már bizonyos volt abban, hogy nem félbeszakította, hanem bevégezte vallomásainak sorát.

Első szavaival, az önvallomás lehetőségét még nem ismerve, szüleinek vallott. Utolsó lejegyzett szavaival – „nem tudom megmenteni magamat” – önmagának.

András Gergely

## ISTVÁN SZÉCHENYI, L'ÉCRIVAIN

Le comte István Széchenyi (1791–1860) était l'un des politiciens, des théoriciens et des réalisateurs pratiques les plus considérables de l'époque de la transformation bourgeoise en Hongrie. Ses pamphlets donnant un programme, ses livres, ses articles et ses discours publiés en langue hongroise l'ont élevé, déjà à cette époque, parmi les éminents du renouveau littéraire hongrois. Son journal d'une étendue immense, écrit en allemand et publié bien plus tard après sa mort, a une valeur de source et une importance littéraire singulières à son époque.

L'étude analyse la conception du monde littéraire, les instruments littéraires, la structure des oeuvres, le style et l'usage de la langue de Széchenyi. Széchenyi appartient par toute sa vie au courant du romantisme, du libéralisme romantique. L'étude essaie d'abord de représenter le processus au cours duquel l'auteur écrivant son journal pour lui seul, en acquérant une facilité d'écrire, en élargissant le domaine de ses thèmes, en affermissant sa motivation finit par se présenter devant le public. Les ouvrages de Széchenyi destinés à la publicité puisent dans la source primitive du journal et ils montrent, d'après leur genre aussi, les caractéristiques d'un monologue spontané. C'est la raison pourquoi ils sont devenus des créations typiquement romantiques. Mais la structure plus intense, déterminée par le thème des ouvrages écrits avant 1848, dénote un façonnement conscient.

La conception du monde littéraire de Széchenyi est déterminée par sa croyance profonde en le progrès, en la „perfectibilité”. Les alternatives du progrès, ses conséquences incalculables et éventuellement inconnaissables le remplissent en même temps d'un scepticisme profond, d'un doute. Son incertitude s'accroît par l'opposition éventuel des intérêts de l'existence nationale hongroise et de l'exigence du progrès universel aussi.

Après 1848, il a été contraint de se retirer de l'action politique immédiate, il a été mis dans un sanatorium à cause de l'effondrement de ses nerfs. Après avoir regagné ses capacités spirituelles, il s'est tourné comme écrivain contre l'absolutisme du système autrichien de Bach. Son pamphlet basé sur un discours imaginée entre l'empereur François Joseph et le ministre Bach, nommé la *Grande Satire Hongroise*, peut être considéré, à l'échelle de la littérature mondiale aussi, comme une satire politique éminente. Quand le manuscrit de ce pamphlet a passé aux mains de la police, il a été contraint de mettre fin à sa vie.

## JÓZSEF ATTILA NYELVSZEMLÉLETE II.

(A névtől a szóig)

„A költészet – névvarázs” tételt, művészbölcsületének egyik axiómáját megfogalmazva József Attila összeköttetést teremtett a nyelv jelenlegi és ősi használata között. Az ezzel kapcsolatos elgondolásait külön tanulmányban rekonstruáltuk.<sup>1</sup> De a fenti alaptétel egy másik szakadék fölött is átvél, s a névvarázselmélet magvának kihüvelykezése előtt ezt a hidat is teherpróbának kell alávetnünk. Alkotás során a költő a nyelv egészét használja sajátos módon. Az idézett tézist ezért értelemserűen úgy foghatjuk föl, mint amely meghatározza, hogyan viselkedjék az alkotó a nyelvvel szemben. Kérdés azonban: feljogosít-e minket József Attila erre az értelmezésre? Hiszen ő kifejezetten a névvarázsról, a névhez való mágikus viszonyról beszél: „A költemény... neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *Névvarázs*.”<sup>2</sup> Úgy tűnik tehát, hogy mi egy szakadék egyik partján állunk azzal az igényünkkel, hogy az elmélet a költő nyelvi magatartásának egészéről szóljon, a másik parton a költő áll, aki csak a névvarázsról, azaz a nyelvi rendszer egy szűk, körülhatárolt területével kapcsolatos gyakorlatról kívánja kifejtetni véleményét. Maradjunk-e meg a József Attila-i definíció szó szerinti értelme mellett és a költészetet csak olyan vonatkozásaiban érintsük, amelyekben a névvel állt összefüggésben? Vagy próbálunk meg eljutni a résztől az egészig, a névtől a nyelvig anélkül, hogy a névproblémával való kontaktust elveszítenénk? A gondolatmenet további részében az utóbbi feladatra vállalkozunk. Megkíséreljük folytonosságot teremteni a név és a nyelv között, a névvarázs-elméletet mint József Attila nyelvi magatartásának egészét gondolatilag megalapozó teóriát értelmezni.

Az alapkérdés itt az: *Vajon milyen nyelvi elemre gondolt József Attila a „névvarázs” szó leírásakor?* A válasz a kérdésre nem olyan egyszerű, s nem is oly csekély érdekű, mint amilyennek tűnik. Tanulmányunk bizonyos értelemben nem más, mint az ezzel kapcsolatos komplikációk tudatosítása és feloldása. Az eddigi elemzések során, a költő érdeklődési irányát követve, az Attila névvel kapcsolatos hiedelmek, megfontolások vizsgálatát állítottuk középpontba, majd fokozatosan a költőnek más személynevekhez való viszonyára terjedt ki a figyelmünk.<sup>3</sup> Vizsgálódásunk elsődleges anyagául tehát bizonyos *személynevek* szolgáltak. A kiindulópont nem tekinthető esetlegesnek, hiszen a név varázseréjébe vetett hit a magunk nevével kapcsolatban nyilvánul meg a legintenzívebben, a névre irányuló jóteknony vagy ártalmas műveletek akkor érintenek a legérzékenyebben, ha célpontjuk saját személyünk. Ez az elsődleges, elemi érdeklődés a hozzánk közelálló vagy általunk gyűlölt személyek neveire is kiterjed.

Az Attila, a Lucie, a Flóra, a Thomas Mann vagy Horger Antal neveket tehát *prototípusként* határozhatjuk meg, *nagyjából* ugyanabban az értelemben, amelyben a fogalmat Jean Molino használja: „minden szóhoz vagy fogalomhoz az attribútumok olyan együttese kapcsolódik, mely a fogalom *prototípusát* alkotja és ehhez hasonlítunk minden tárgyat, ha tudni akarjuk, hogy beletartozik-e vagy sem ebbe a fogalomba. A tulajdonnév esetében kétségtelenül vagy a keresztnév, vagy pedig a családnév alkotja azt a prototípust, mellyel a bizonytalan terminust összevetjük; amikor tulajdonnévről beszélünk, az utca embere és a nyelvész először vagy az egyikre vagy a másikra gondol: minél jobban közele-

<sup>1</sup> József Attila nyelvszemlélete I. A névvarázstól a költői nyelvhasználatig. ItK 1985. 3. sz.

<sup>2</sup> József Attila Összes Művei (Kritikai kiadás) III. kötet. 1958. (A továbbiakban: JAÖM III.)

<sup>3</sup> TVERDOTA György, József Attila névszemlélete. ItK 1984. 5–6. sz.



dik egy név viselkedése ahhoz a prototípushoz, melyet a keresztnév vagy a családnév képvisel, annál inkább fogjuk tulajdonnévként érzékelni.<sup>4</sup>

Azért tartjuk magunkat „csak nagyjából” Jean Molino meghatározásához, mert a prototípus fogalmát mi egyszerre szűkebb és tágabb fogalmi körben alkalmazzuk. A felsorolt személynevek nem minden név, *hanem csak a varázserővel rendelkező, illetve pozitív vagy negatív mágikus befolyásnak alávetett* név prototípusául szolgálnak. Minél inkább egybevágnak az a szerep, amelyet egy adott nyelvi elem játszik a költő számára, azzal a funkcióval, amellyel az Attila név és társai rendelkeznek, annál érvényesebb rája a „költészet–névvarázs” tétel érvénye.

Alapkérdésünket az elmondottak alapján így fogalmazhatjuk újra: meddig terjed azoknak a nyelvi elemeknek a halmaza, amelyek a fentebb meghatározott prototípus körébe tartoznak? Láttuk: a költő, ha a szükség úgy kívánta, a mágikus névhasználatot nemcsak emberi egyed esetében érvényesítette. Emlékezzünk csak a Szép Szó névadói szerepének furfangos megszerzésére! Igaz, hogy a folyóirat névadását metaforikusan, megszemélyesítés révén, mint egy gyermek megkeresztelését vitte végbe: „Szép Szó a gyermek neve”.<sup>5</sup> (Montaigne-hez hasonlóan, aki gyermekei nem lévén, könyveit nevezte gyermekeinek, s a könyvek címei szerepeltek a „gyermekek” személyneveiként.) Mindazonáltal az a tény, hogy a költő így megadta a módját a Szép Szó név kijelölésének, *intézmények* ünnepélyes felavatási ceremóniáival: hajók, harangok stb. megkeresztelésével rokonítja gesztusát. *A város peremén* egyik sorában, továbbá *állatként* „személyesítette meg” a gépet: „No, szőljatok rá, mi tudjuk a nevet.” A gép saját neve ily módon olyan természetűnek mutatkozik, mint a háziállatoknak, pl. „a juhász vad ebé”-nek adott név.

A József Attila-i példák kétszeresen is beletartoznak a „névvarázs” prototípusának illetékességi körébe. Úgy is, mint tulajdonnevek, amelyek megjelölő-azonosító funkciójuk folytán bárminemű jótékony vagy kártékony mágikus cselekvés kitűnő célpontjaiul szolgálhatnak. Úgy is, mint a névmágiának a személynevek mellett klasszikus tárgyai. Az állatnevekkel kapcsolatos hiedelmek és eljárások közismertek, a totemizmustól az állatnevekre vonatkozó kiejtési tilalmakon keresztül a civilizált társadalmak jól fejlett, differenciált állatnévadási szokásaiig. Az emberi kultúra alkotásaival összefüggő név-fetisizmus köréből elegendő itt Marcel Proust hősné városnévfantáziáira utalni. A névvarázs illetékessége természetesen kiterjeszthető egyéb területekre (pl. a primitív embernek a földrajzi nevekhez: szentként tisztelt és névvel megjelölt tölgyekhez, folyókhoz, sziklákhöz, forrásokhoz, gleccserekhez stb. való viszonyára) is. De a két említett precedens elegendő bizonyítékul szolgál arra, hogy József Attila áttörte a személynév bűvkörét és a névvarázst a tulajdonnevek egyetemére vonatkoztatta.

Kiterjeszthető-e vajon a fogalom olyan nevekre is, amelyek nem egyetlen dolgot, hanem egyetemességet, dolgok kisebb-nagyobb osztályát kerítik körül? Az első igazi határ itt, a tulajdonnév és a köznév között húzódik. József Attila érzékelte ezt a határt, s a tulajdonnév-köznév szinkronizációját költőileg több ízben ki is aknáztta. *Párbeszéd* c. versében az András nevet emberileg lefokozó céllal köznevesítette: „Hívta a csizmás *andrisok*”. Az „andrisok” a csendőroket, az öntudatos munkásság ellen felhasznált tucatembereket, az elnyomók eszközüül szolgáló arcnélküli, egyéniség nélküli, egyenruhás és „egyen-nevű” tömeget jelöli, hasonlóan ahhoz, ahogyan például a világháborúban a német katonákat – mint ez közismert – „fritzek”-nek nevezték.

A „Neve, ha van, csak áruvédjegy” sorban – volt már róla szó – a két névtípus ellentéte még kiélezettebben, mint a hímnév és a márka, a szuper-tulajdonnév és a pseudo-tulajdonnév szembenállása vetődik föl.<sup>6</sup> A hímnév a „közönséges” tulajdonnévhez adódó érték többlet, amit viselője valamely kimagasló teljesítményéért kap. Ha egy személy olyan értéket hozott létre, amely a közösséget arra készteti, hogy különleges megbecsüléssel vegyék őt körül, ez kifejezésre jut abban is, hogy neve széles körben ismeretessé válik és tartósan megőrződik, sőt, különböző formákban megörökítődik. Ezzel a jelenséggel leggyakrabban a történelem-csinálás (a legtágabb értelemben vett politika) terepén, a kulturális szférában, illetve a sportpályákon találkozunk. Az áruvédjegy, a márka hasonló szerepet tölt be a

<sup>4</sup> Jean MOLINO, *Le nom propre dans la langue*. Langage 1982. jún. 7.

<sup>5</sup> FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*. Népszava Könyvkiadó Bp., 1948. 21.

<sup>6</sup> A kérdést más szempontból már érintettem *József Attila névszemlélete* c. tanulmányomban: ItK 1984. 5–6. sz.

kereskedelem, az adásvétel világában. Az árucikkek tömegéből kiemeli a kiválót, a vevő számára garantálja a minőséget.

Az idézett sorban József Attila annak a több ízben hangoztatott nézetének ad kifejezést, amely szerint a műalkotás az ő korában áruként funkcionál. A művész árutermelő, aki maga gyártja és adja el termékeit. A műalkotás és az árucikk tehát összemérhető és ezt a műveletet József Attila a nyelv mérlegén végzi el. Ha a művet mint adásvétel, alku tárgyat vesszük tekintetbe, akkor az alkotó hímeve nem mint erkölcsi megbecsülés jele, nem büszkeségre, önérzetre okot adó kitüntetés gyanánt jön számításba, hanem – merőben praktikus szempontból – márkaként, amelyre mutatva a műért, az áruért nagyobb árat szabhat eladója, mint a márka nélküli vagy szerényebb márkájú műért-áruért.

A tény, hogy a műalkotás az árucikkek kategóriájába sorolható, József Attila rezignáltan, mint a társadalom betegségéről nyújtott látélet tüneteinek egyikét állapítja meg. A rezignáció és a panasz tárgyi alapjaként egy nyelvi tényre: a név értékzuhanására mutat rá. A hírnév egyetlen kiemelkedő teljesítményért jár, vagy amennyiben birtokosa több (sok) kiváló eredményt mondhat a magáénak, ezek mind sajátos, különálló, egyszeri, megismételhetetlen produkciók: műalkotások, felfedezések, haditettek, sportrekordok. Az áruvédjegy ellenben cikkek egész osztályát fémjelzi. Akár raktáryi lehet belőle, mégis egyetlen név vonatkozik rá, s ez a név itt az egyes példányok egyöntetűségének, egyformaságának külső jele és biztosítéka. A tulajdonnév tehát márka minőségében rangján aluli feladatot vállal, a köznévi egyik lényeges funkcióját látja el, köznévvé süllyed, míg a hírnévben épp ellenkezőleg, rangot kap, felmagaszosul, „magántulajdon”-névvé emelkedik.

Valamiféle visszás érzést: nevetéssel elegy bosszankodást, megütközést kelt bennünk pl., amikor a világra- és évszázadokra szóló nándorfehérvári diadal szerzőjének, Hunyadi Jánosnak a nevével mint keserűvíz márkájával találjuk magunkat szemközt. A közönséges gyógyvíz itt meg nem érdemelt módon személyiséghez, méghozzá heroikus személyiséghez jut, hadvezéri páncélba bújik. A nagy történelmi személy pedig, akitől a nevet elorozták, az emésztés, az anyagszere szférájával kerül összefüggésbe. Hunyadi János ez ellen már nem tiltakozhatott, de megtörténhetett – és talán József Attilával meg is történt –, hogy a név viselője a márkává válásban rejlő sértést magára vette. Van rá adatunk, hogy a harmincas években létezett „Attila” címkével ellátott mosószer, s ha ez így van, akkor az a név amelynek sorsa a költőt a legérzékenyebben érintette, s amely számunkra a névvarázs prototípusául szolgál, *valóban* megcsúfolott névvé vált.

Nagyobb, bár külsőleg láthatatlanabb csúfítást volt ez, mint az Attila–Pista névváltoztatás, mert a Pista mégiscsak tulajdonnév, míg a hun királynak a költő által büszkén viselt neve a mosópor csomagolásán köznévvé zsugorodott, vagy legalábbis elindult ezen a lejtőn. Az „Isten ostarát”, „női munkára”, fehérneműmosásra kényszerítették. A költő tulajdon nevét, amelyet remekművei alá kerekített, egész polnyi, mosóport tartalmazó dobozokra nyomtatva látható volt. Mégis valószínű, hogy az Attila–Pista ügyet nagyobb megrendüléssel élte át, mint az Attila név értékcsökkenését, kategóriaváltását. Ennek két oka lehet. Egyrészt a sérelem az előbbi esetben a védtelen, érzékeny, könnyen sebezhető gyermeket, az utóbbiban az értelemmel, tapasztalattal felvértezett felnőttet érte, aki képes volt a dolgokat valóságos súlyuk szerint mérlegelni. Másrészt ott egyéni, személyre szóló bánatalom esett rajta, a névcserében kedvezőtlen sorsfordulat jutott kifejezésre, míg itt a költő a maga egyedi esetében egy kortendencia érvényesülését látta.

Bármilyen életrajzi háttér áll az idézett verssor mögött, kétségtelen, hogy József Attila tisztában volt a tulajdonnév és a köznévi közötti szintkülönbség logikái és érzelmi jelentőségével. Elhamarkodott lenne azonban a fenti példák alapján arra következtetni, hogy ezzel eljutottunk addig a határig, amelyen túl már a költő szerint a névvarázs vonzasköre nem érvényesül. Nem mindenütt táru ugyanis élénk olyan szédítő szakadék, mint az „andrisok” és az „áruvédjegy” esetében. Számos helyen kényelmes lépcsők kötik össze a két szintet és a költő nem habozott közlekedni rajtuk. A határ néhol olyannyira elmosódik, hogy nem is tudjuk, melyik névtípus tartományában állunk. Noha e jelenségre József Attila kapcsán bukkantunk rá, nem egyedi esetről van szó. Általában is elmondható, hogy minél inkább elmélyedünk a tulajdonnevek vizsgálatában, annál bizonyosabban és kikerülhetetlenebbül beleütközünk a köznevek állományába. Az utóbbiak ugyanis nem vagy nemcsak körülveszik az előbbieket, hanem – földtani hasonlattal élve – részben az alattuk elhelyezkedő nyelvi réteget alkotják, részben közéjük ékelődnek.

Ennek egyik oka az, hogy a személynevek számottevő hányada, mielőtt tulajdonnévi rangra emelkedett, szerény köznévként teljesített szolgálatot. Miután különálló emberi egyedek jelölésére kiszé-

melték és kinevezték őket, hosszabb-rövidebb ideig tartó eredeti természetüket többé vagy kevésbé deformáló átalakuláson – Albert Dauzat kifejezésével élve – kristályosodási folyamaton (cristallisation) estek át. Eredeti köznévi jelentésük inadekváttá vált, esetleg elhomályosult, sőt kiveszhetett, olyannyira, hogy használóik tudatában bizonyos értelemben jelentés nélküli, csupán jelölő szerepre alkalmas szóként éltek tovább. A foglalkozásnevek esetében például a kristályosodás csak az első fokozatot érte el, azaz valakit nem azért hívnak Molárnak, mert netán malomtulajdonos vagy mert gabona-őrléssel foglalkozkodik. A Róbert névben ellenben végbement a metamorfózis: „A Capetingek korabeli „Robert” már nem idézte föl a Hajas Clodion társának, Hrodobertonak „fényes dicsőségét.”<sup>7</sup>

A neveket tehát, a kristályosodás szempontjából, három kategóriába oszthatjuk: olyanokra, amelyek köznévként használatosak, s a „cristallisation” mindenkor alapjául szolgálnak; olyanokra, amelyek már nem köznévi jelentésüknek megfelelően funkcionálnak, de amelyeken áttetszik ez a jelentés: és végül olyanokra, amelyek jelentése kiüresedett. Ha feltételezzük, hogy a kristályosodás első fokán, amely a közép-ső csoportot jellemzi, története során minden köznévi eredetű tulajdonnév átesik, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a köznevek óriási halmazában találni fogunk olyan szavakat, amelyekre – kisebb-nagyobb erőfeszítéssel – visszavezethetők az elhomályosult vagy kiüresedett jelentésű tulajdonnevek is. Vannak tehát olyan névhasználók, akik számára a tulajdonnév éppúgy rendelkezik jelentéssel, mint a köznév.

Az az igyekezet, hogy megkeressük a tulajdonnevek mélyén rejlő jelentést, már nagyon korán fölbredt. Végigkísérte az emberi kultúra fejlődési folyamatát, mielőtt a nyelvtörténészek módszeres etimológiai kutatásaiba torkollott volna. A tulajdonnév jelentésének problémaköre a nyelvi öntudatra ébredő ember számára először a nevek igazságának kérdéseként fogalmazódott meg. Indokolt-e, hogy Hermogenész, akinek kísérletei a meggázdagodásra balul ütöttek ki, Hermész fiának nevezzék? Ez a kérdés szolgál kiindulópontul Szókratész és társai számára, amikor Platon Kratylosz c. dialógusában a névadás problémájának megvitatását tűzik napirendre. A nevek igazságának kiderítése annak eldöntését jelenti, hogy a név által megjelölt személy megfelel-e a név jelentésének? A jelölés és jelentés közötti összhang vagy eltérés megítélését Gérard Genette az etimológia egyik fajtájának, „éponymie du nom”-nak nevezi.

Ennek az eljárásnak sarkalatos pontja, hogy ismerjük a név jelentését, ezt pedig úgy deríthetjük ki, ha feltárjuk a szóban rejlő nevet vagy neveket, amelyek jelentéssel bírnak, tehát végső soron, ha közneveket találunk a tulajdonnevekben. Ez a keresgélés sem célját, sem módszereit tekintve nem azonos a modern tudományos értelemben vett etimológiával. Az „éponymie du nom” művelőit hosszú századokon át (és részben még ma is) kielégítették illuzórikus megoldások is. De a laikus, gyakorlati szempontú érdeklődés a tulajdonnevek jelentése iránt, nagyon jól összefér a nevek eredetének szigorúan tudományos kutatásával, messzemenően méríthet annak eredményeiből. Adott esetben éppen ilyen nyelvtörténeti bűvárkodás vezethet pl. valakit ahhoz, hogy gyermeke számára a Róbert nevet válassza, mint amely megőrzött valamennyit a Clodion de Chevelu társát körülvevő dicsfényből.

Ez tehát az egyik lépcső, amely József Attila lábai előtt nyílt, hogy a tulajdonnevek felszínétől mélyebb, köznévi rétegekbe hatoljon. S mi más ösztönözhette őt arra leginkább, hogy e lépéseket megtegye, mint a saját keresztneve, amely láttuk, mennyire intenzíven foglalkoztatta őt. Nos, az Attila név is az olyan szavak közé tartozik, amelyek eredeti jelentése elhomályosult a mai beszélők tudatában. Tekintettel azonban arra, hogy ezt a nevet világtörténelmi személyiség viselte, az iránta való tudós érdeklődés is élénkebb volt az átlagosnál, s a költő több, egymás igazát hevesen vitató kísérlet közül választhatta ki a neki jobban megfelelőt, számára hitelesnek tetszőt. Még akkor is beleütközött volna az ilyen magyarázatokba, ha nem kereste volna az Attila név értelmét.

Zlinszky Aladár etimológiájáról mindenképpen tudomást szerzett, mert ez abban a cikkben található, amely – feltevésünk szerint – József Attila névvarázs-elméletének egyik legfőbb forrása volt: „Így magyarázhatjuk meg, hogy Attilá-nak eredeti hun neve nem maradt ránk. Maga Priskos Rhetor, aki színről-színre látta, s kitűnő jellemrajzát hagyta ránk, szintén csak görögösített Attélas néven ismeri. A magyar Etele szabályos hangváltozással lett a gót Attilából. E gót szó pedig azt jelenti „atyács-

<sup>7</sup> Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*, Paris, 1934. A „cristallisation” jelenségéről; 5., 10., 81. A Robert név etimológiájáról: 10.

<sup>8</sup> Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 23–24.



ka”, tehát kicsinyítő, kedveskedő név: eufémizmus az igazi név helyett, melyet a hunok a gótoknak talán meg se mondtak, de ha tudták is, nem merték hatalmas urukat neve említésével fejükre idézni. Semmi ok sincs tehát a név eredetét, mint azt több tudósunk még ma is teszi, a Volga folyó török-tatár Átil, Ádál nevében keresni. Hasonló néplelki állapot szülte az orosz bátyuska a. m. „atyuska” mellyel az oroszok Európa legabszolútisztikusabb uralkodóját illették. A vogulok *asiken* „apuska”-nak nevezték Numi Tárem-et, a mennyekben trónoló, mindenható, ős istent.”<sup>9</sup>

A költő gondolatvilágába tehát minden valószínűség szerint bejutott az „atyácska” köznév, mint nevének lehetséges jelentése. Világképének azonban nem vált kimutatható, azonosítható alkotóelemévé. Csakhogy az Attila névtől más lépcsőn is el lehetett jutni a köznevek világába és ezen az úton a költő már világosan kivehető nyomokat hagyott. A tulajdonnevek egy hányada, főként azok a nevek, amelyeket élő vagy képzelt, legendás híró személyek viseltek, elhomályosult eredeti jelentésük helyett új jelentésre tettek szert, azaz más közszói, köznévi jelentésre is visszavezethetők, mint ami etimológiailag indokolt lenne. Ezt a tulajdonnév körül története egy (vagy több) fordulatánál másodlagosan keletkezett jelentéstartományt Lévi-Strauss nyomán kulturális konnotációnak neveztük.<sup>10</sup> Így pl. a Magdolna név a hívő keresztény számára nem eredeti „magdala nő” értelemben él, hanem a (Krisztus tanításai hatására) „bűneit megbánó nő” jelentéssel idéződik föl.<sup>11</sup>

Ami mármost az Attila nevet illeti, az emlékezésekben, dokumentumokban leggyakrabban az „isten ostroma” jelentés társult hozzá értelmező, helyettesítő ekvivalens gyanánt. A *Curriculum vitae* híres részletében pedig az elemista diák számára keresztneve a „hun király” vagy „a magyarok mitológiai őskirálya” kifejezésekkel vált egyenértékűvé. S ezek a köznévi jelentések annál fontosabbak, mert a József Attilát olyannyira foglalkoztató „éponymie”: a neve igazságának, az Attila névben rejlő jóslat valóra válásának kérdése nélkülük nem is igen fogalmazható meg tagolt, értelmes módon.

De még ezzel sem merült ki az Attila névhez társítható köznevek köre, s az újabb jelentésszefűgés a tulajdonnév és köznév közötti folytonosság újabb aspektusát tárja föl. A költő aligha kerülhette el, hogy – amint erre Szántó Judit emlékezésében történt is halvány utalás –, keresztneve és a vele alakilag is igen hasonlatos, kiejtésben pedig teljesen azonos ruhanév: az „atilla” között ismerősei (tudván, nevére mennyire hiú), ne teremtsenek játékosan-ironikusan kapcsolatot: „felöltöztették Attilát atillába”.<sup>12</sup>

A kapcsolatteremtés tudományos szempontból korrekt, megalapozott. A tulajdonnév nemcsak kiválik a köznevek világából, hanem a fordított folyamat is lejátszódik: visszatérhet abba a közegbe, amelyből valaha kikelt. „Érdemes lenne megvizsgálnunk, hogyan térnek vissza új értékekkel gazdagodva, abba a nagy áramlatba, melyből kiszakadtak: a gyökeretlené vált helynév jelöli a tárgyat eredete szerint: *kasmir*; egy személynév méltóságot, társadalmi helyzetet jelöl: *cézár*; a feltaláló saját család- vagy keresztnevét adja alkotásának: *guillotine*.”<sup>13</sup>

Az „atilla” szó ebben az összefüggésben a kasmir, a császár vagy a guillotine szavak családjába tartozik. A „felöltöztették Attilát atillába” mondat humorát tehát az adja, hogy egy személyt a nevéből származó ruhadarabbal láttak el, mintegy önmagába csomagolták.

Vajon elengedhetetlenül szükséges volt-e a tudomány jóváhagyása ahhoz, hogy a költő barátai elkövessék ezt a tréfát? Ha az Attila és az atilla hangtani összecsengése csak a véletlen műve lett volna, nem éltek volna a homonimiában rejlő komikus lehetőségekkel? Nem kétséges: annak, aki a nyelvvel tréfát űz, a szavakkal játékot folytat, az etimológiával figuráz, nem kell figyelembe vennie a nyelvtörténész álláspontját. A nyelvi tréfa sikere nem igazságérvényén múlik, hanem azon, hogy képes-e mosolyt vagy nevetést fakasztani vagy sem? A tréfát gyártó, játékosan kreatív személyen nem kérhető számon a tudományos igazság. Nem meglevő összefüggések felismeréséből, hanem új, sikeres (szellemes, találó, sugallatos) összefüggések teremtéséből vizsgázik. Az idézett példában a teremtő aktus csak valamely realis összefüggés alkalmazásában nyilvánul meg. Vannak azonban esetek, amikor a nyelvi kreativitás tisztábban, magasabb fokon valósul meg.

<sup>9</sup> ZLINSZKY Aladár *A névvarázs*. Magyar Nyelv 1927. márc.–jún. 106.

<sup>10</sup> TVERDOTA György, *József Attila névszemlélete*. ItK 1984. 5–6. sz. 617.

<sup>11</sup> Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*, Paris, 1934. 10.

<sup>12</sup> SZÁNTÓ Judit, *Emlékeimből*. In: *József Attila Emlékkönyv*. Bp., 1957. 348.

<sup>13</sup> Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*. Paris, 1934. 10.

Ez történik akkor, ha egy adott kisközösség nem elégszik meg a számára rendelkezésre álló, örökbe hagyott tulajdonnevekkel, amelyekhez nem fűződnek eleven kapcsolatai, hanem maga gyárt újakat. Ezeknek a régi, jelentés és jelentőség nélküli, szürke nevekkal szemben érzelmi töltésük van, sőt esetleg közvetlenül belátható fogalmi jelentéssel is rendelkeznek. Enyhébb változata ennek a névteremtésnek, amikor a rendelkezésre álló neveket elfogadják nyersanyagként, csupán alakilag módosítják őket, hogy ezáltal kifejezhessék a megnevezetthez fűződő szubjektív viszonyukat. A legközismertebb és intézményesített módozata ennek az eljárásnak a becéző nevek adása, amely esetben főleg a kicsinyítő képző hivatott a kedveskedő, gyöngéd érzelmi árnyalat jelenlétének biztosítására.

A becéző nevek azonban, éppen szabványosított formájuk folytán, gyakran elveszítik ezt az érzelmi értéküket, s legfőjebb viselőjük fiatal korának jelzésére alkalmasak. A név radikálisabb hozzáigazítása a megnevezett személyhez a ragadványnevekben, azaz olyan neveken testesül meg, amelyekkel az adott kisközösség azért jelöli a szóban forgó egyéneket, mert rájuk nézve találóknak, igazaknak ítéli őket. A ma érzelmileg semleges, értelmileg elhomályosult családi nevek nagy része egykor ilyen ragadványnév volt, amellyel a környezet mintegy ítéletet mondott a név viselője fölött. Tulajdonosaik sokszor éppen nem a legelőnyösebb emberi tulajdonságok emlékét hagyták az örökösökre. A ragadványnevek többségükben csúfnevek voltak. Csúfneveket mint mindenki, József Attila is kapott. A makói internátus lakóját például szobatársai Pucornak és Négernek nevezték. A „Néger” jellegzetes esete a köznévből termelt ragadványnévként.<sup>14</sup>

A szempontunkból azonban sokkal érdekesebb a költőnek az a neve, amivel később, inkább becéző, semmint csúfolódó szándékkal illették barátai „Tilinkó”.<sup>15</sup> Ez a szó átmenetet képez a becenév és a ragadványnév között. Az Attila névből képződött aferézissel, a szókezdő szótag: *At-* elhagyásával, ami a becéző névgyártásnak gyakori eljárása, és a megmaradó tőhöz: *-til-* egy kicsinyítő képző: *-inkó* hozzáadásával. Az így létrejött név egyúttal ragadványnév, amennyiben a formai átalakítások révén köznyelvi jelentésre is szert tett: egy hangszer neve, és mint ilyen, tréfás-kedveskedő utalással költő voltára, jellemezni kívánja viselőjét. A Tilinkó név ily módon a szóképzés szabályainak megfelelően levezethető az Attila névből s ugyanakkor azt, ha etimológiailag nem is éppen szabályosan. köznévi jelentéssel dúsíja föl.

Az említett példák egy elemi igényre figyelmeztetnek: A nyelvet használó ember nem nyugszik bele, hogy a tulajdonneveknek nincs jelentése. Ha a tudomány kideríti az eredeti, valódi jelentést, annál jobb. Ha nem, akkor az etimológia vagy eponymia amatőr művelői úgy segítenek magukon, ahogy tudnak. Esetleg laikus okoskodással találnak – netán illuzórikus – értelmet a szóban. Fölhasználják a névhez kívülről, történetileg kapcsolódó kulturális konnotációt, s élhetnek a tréfa, a játék adta mozgástérrel is. Ez az elemi igény a költőben is jelen volt, s így azt tapasztalta, hogy az Attila nevet a vele valóságos vagy fiktív rokoni kapcsolatban álló köznevek (atyácska, isten ostroma, atilla, tilinkó) köre övezi.

Ez a tapasztalat kiterjedt azoknak a személyeknek a neveire is, akiknek sorsa őt elsősorban foglalkoztatta. Említettük, hogy *Thomas Mann üdvözlése* c. versében a német író családi nevét mintegy etimologizálta. köznévi jelentését beszötte költeményének szövegébe: „Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk, de mi férfiak férfiak maradjunk... s mind ember mert az egyre kevesebb...” Arról is megemlékeztünk, hogy nővére a költő 32. születésnapjára egy díszcsomagba burkolt Flóra-szappannal akart kedveskedni.<sup>16</sup> Ebben a gesztusban ugyanaz a tartalom rejlik, amelyet a költő: a „Neve, ha van, csak áruvédjegy” sorban fogalmazott meg, azzal a lényeges különbséggel, hogy a név és az áruvédjegy feszültsége itt a humor, a kedveskedő ugratás közegében feloldhatóan bizonyult. S ez a körülmény az Attila-attila összefüggéssel rokonítja József Jolán cselekedetét.

A Flóra név a két névtípus folytonosságának egy további fontos vonatkozására hívja föl a figyelmet. Megállapítottuk: Flóra a költő híres szerelmi versciklusában egyszerre három alanyt jelöl: a költő szerelmét, az (új)jéledő növényvilágot, s a virágok és a termékenység istennőjét a római mitológi-

<sup>14</sup> SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*. Bp., 1963. 231.

<sup>15</sup> SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*. Bp., 1977. 49.

<sup>16</sup> A két hivatkozást 1. József Attila névszemlélete c. tanulmányomban. Itk 1984. 5–6. sz. 614., 624.

giában.<sup>17</sup> Eddigi fejtegetéseink alapján a köznévi jelentést tekinthetnénk elsődlegesnek, amelyből az istennév kifejlődött s ezt kapta meg az a személy, akihez versében a költő fordult. Egyes elmélet-írók szerint azonban a sorrend éppen fordított: az első nevek, amelyeket a nyelvteremtő ember a történelem hajnalán száján kiejtett, istenek elnevezései, tehát tulajdonnevek voltak. A köznevek csak később, az elvonatkoztató és általánosító képesség megizmosodásának köszönhetően fejlődtek ki az eredeti istennevekből.

A tulajdonnevek származtatási elsőbbségének tanát a költő pályakezdésének éveiben Ernst Cassirer fejtette ki: „Ha az én egyrészt egészen hatása alá kerül egy pillanatnyi benyomásnak és az „fogvatartja” őt, illetve ha másrészt közte és a külvilág közt a legnagyobb feszültség áll fenn, ha a külső létet nem egyszerűen csak szemléli és nézi, hanem amikor az embert hirtelen és váratlanul, a félelem és remény affektusában, a rémület vagy a kielégített és beteljesült kívánság affektusában meglepi, akkor bizonyos mértékig átcsap a szikra: oldódik a feszültség, miközben tárgyiasul a felindultság, s isten-vagy démonként lép az ember elé. Itt az előtt a mítikus-vallási ősjelenség előtt állunk, amelyet Usener a „pillanat istene” fogalmával és kifejezésével próbált megragadni.”

A „pillanat istene” fogalmát, amely Cassirer elemzéseiben központi szerepet játszik, Usenertől kölcsönözte, s tőle idézte a leírást, amely ez ősi mitológiai jelenség születését rekonstruálja: „Az egyedi jelenség teljes közvetlenségében válik istenszerűvé, anélkül, hogy ebbe valamiképpen egy mégoly korlátozott nem-fogalom is belejátszana: az egyedi dolog, amelyet magad előtt látsz, az nem más, mint maga az isten.” Usener leírását Cassirer Spieth példái segítségével tette szemléletessé: „a víz, amelyet a szomjazó talál, a hangyaboly, amely elrejt az üldözött embert és megmenti az életét, bármely új tárgy, amelynek láttára az embert hirtelen félelem fogja el, mindez számára közvetlenül istenné alakul át.”<sup>18</sup>

Ha a Flóra nevet Cassirer és Usener alapján értelmezzük, gyökereiben eredeti tulajdonnévként, az újjáéledő növényi természet elsődleges megszemélyesítéseként, istenítéseként foghatjuk föl azt, amelyből csak később, fokozatosan különült el a növényvilág profán fogalma, s nyerte el tudományos terminusként végső, szabatos jelentését, melyből elillant minden isteni személyesség: „egy bizonyos terület növényi vegetációja”. Ebben az esetben az etimológus dolga nem a tulajdonnévben rejlő köznévi jelentés kikutatása, sem pedig az, hogy végigkövesse tulajdonnévvé válásának folyamatát, hanem fordítva: hogy kihámozza a köznévből rejlő tulajdonnévi magot.

Kérdés persze, hogy a köznévtől a tulajdonnévig visszaőző etimológiai álláspont kapcsolatba hozható-e egyáltalán József Attilával? Az Ady-vízió egyik nem könnyen értelmezhető mondata arra utal, hogy a költőt megérintette az istennevek elsőbbségét hirdető teória valamelyik változata: „Pl. a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem.”<sup>19</sup> A legfőbb értelmezési nehézséget a szokatlan, két tagból összetett „kifejezésjelentés” terminus okozza. Próbáljuk meg körülírni a terminus jelentését. Mi a különbség a „hajnal” és az „ég leánya” között? Az utóbbi egy birtokos szerkezet, két szóból álló szintagma. Az előbbi ugyanaz, csak épp egyetlen szóba összevonva, tehát szóösszetétel, illetve annak egy sajátos válfaja: elhomályosult szóösszetétel. A szóösszetétel elhomályosulása bizonyos jelentésváltozással, pontosabban jelentésszegényedéssel jár együtt: a hajnal nem jelenti többé az ég leányát, csupán a napfölkeltét. A kifejezésjelentés szóvá zsugorodásában nézetünk szerint a jelentésszegényedésnek van kulcsszerepe. A két terminus tehát különböző tárgyakat jelöl, de a kettő összehasonlítható, szembeállítható egymással, az utóbbi levezethető az előbbiből, tehát egynemű fogalmakról van szó. Mindkettő a nyelv alapegységét, alapelemét jelöli. „Csupán” ez alapelemek viselkedése, természete tér el egymástól döntő mértékben.

A József Attila-i terminus elemzése is megerősíti ezt a feltételezést. Az összetétel „kifejezés-” eleme a szó egyik alapvető funkcióját jelöli, a szó és a beszélő alany közötti viszonyra utal. A „jelentés” pedig a szónak az az arca, amelyet a jelölő és a jelölt kapcsolatát vizsgálva ismerünk föl: a szó tárgyi funkciója. A terminus tehát a szó két alapvető funkciójának összeházasításából ered. Az idézetből és annak szövegösszefüggéséből kiviláglik, hogy József Attila szónak azt nevezi, amit ma használunk, kifejezésjelentésnek pedig azt, ami a szó születésekor volt. Az idézett mondatban a nyelv

<sup>17</sup> Uo. 613–614.

<sup>18</sup> Ernst CASSIRER, *Sprache und Mythos*. Leipzig, 1925. 29.

<sup>19</sup> JAÖM III. 24.

alapegységének, alapelemének két szélső állapota áll egymással szemben: a születő szó és a használt szó. A kifejezésjelentés a „születő szó” szinonímája.

A használt szó, a hajnal egy természeti jelenség neve, azaz köznév. A születő szó, a kifejezésjelentés: ég leánya, egy személy, méghozzá egy mitológiai személy neve: tulajdonnév. A finnugor nyelvészek a hajnal szónak általában „haj-” elemét vezették vissza finnugor alapnyelvi alakra, amelyet a vogul „chui” őrzött meg legjobban. Csak egy olyan kutatót ismerünk, aki a szó második szótagját is megtalálta a rokon nyelvekben: Munkácsi Bernát, aki a „-nal” elemben a „nő” kicsinyített, kedveskedő változatát ismerte föl. A finnugor hajnal istennő Munkácsi szerint Arany Kaltes asszonnyal azonos, akit a vogulok mítikus énekeikben az ég (pontosabban: a felső ég), azaz Numi Tarem ősiszten *leányaként*, a Világügyelő Férfi nevelő testvérénjeként tiszteltek. József Attila tehát az ő etimológiájára támaszkodott, amikor hajnal szavunkban egy ősi nőnemű mítoszi személy alakját és nevét ismerte föl.<sup>20</sup>

Ugyanígyen nőnemű mítoszi alak személyesítette meg a hajnalt a görög mitológiában: „Éosz, ágyáról, gyönyörű Tithónosza mellől / fölserkent, fényt hozni az égi- s földi lakóknak; „És hogy a rózsásujjú *Hajnal* kélt ki a ködből.”<sup>21</sup> A római hitvilágban Auróra volt a hajnal istennője. Nevéből a neolatin nyelvek „pirkadat” jelentésű közneve éppúgy levezethető, ahogyan az ég leányából a szó magyar jelentése (vö. francia: „aurore” = hajnal). Az Auróra ebben az esetben kifejezésjelentés, mert kiejtése nyomán a hajnal képe úgy idéződik föl, hogy egyúttal hozzákapszólódik egy sor mitológiai képzet és történet. Az aurore ellenben csak szó, mert a beszélő alany tudatában csupán a napfölkelte mindennapos tényét idézi föl. A szó tulajdonnévi alakban is továbbélhetett vagy újjászületett az Auróra, illetve magyar változatban, a Hajnalka keresztnévben. Az ebből eredő költői lehetőségeket alkalmazta ki Babits Mihály (akinek édesanyját Kelemen *Aurórának* hívták), Anyám *nevére* c. versében:

*Hajnalka* volt az édesanyám,  
*hajnalra* születtem én.  
S lelkemben már ily fiatalon  
*nincs hajnal*, semmi remény,  
nincs hajnal, nincsen öröm,  
*Hajnalka* volt az édesanyám  
s csak *alkony* az örököm.

Az antik mitológiák istenasszonya József Attila egyik korai versében is megjelenik: „A rózsásujjú *Hajnal* istenasszony előbbre lépeget, amerre csak feltűnik / csudálatos nagyszerűsége, daloló kedvvel a madarak köszöntik.” Az Esmélet-ciklus első verse hajnal-megszemélyesítésében ezek az antik reminiscenciák feltehetőleg éppúgy szerepet kaptak, mint a magyar szavainkba befalazott ősi finnugor mítoszok:

Földtől eloldja az eget  
a *hajnal* s tiszta lány szavára  
a bogarak, a gyerekek  
kipörögnek a napvilágra;

A pirkadat a korai versben éppúgy mint a remekműben női alakban megszemélyesítve áll előttünk. Van azonban kettejük között egy szembeötlő különbség: míg az előbbi idézetben nagybetűvel, tulajdonnévként, addig az utóbbiban kisbetűvel, azaz köznévként szerepel a szó. Az írásmód és a felfogás e „következetlensége” végső soron a megszemélyesítés (főként a mitológiai természetű megszemélyesítés) kétértelműségében, átmeneti jellegében leli magyarázatát. Az a természeti jelenség, amelynek a költő antropomorf alakot ad, a szó köznévi használatát sugallja; hiszen valahány nap, annyi hajnal. De a fiktív személy, akiben egy adott nyelven, kultúrán, mitológián belül a napfölkelte emberi-isteni

<sup>20</sup> A „hajnal” etimológiájáról részletesebben 1. József Attila finnugor ihlete c. tanulmányomat. It 1986. 1. sz.

<sup>21</sup> HOMÉROSZ: *Odüsszeia*. Bp., 1967. 20., 70.





formát ölt, egyszeri, „megismételhetetlen” s tulajdonnévi megjelölést igényel. Az elmondottak alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy a költő a kisbetűs változat leírásakor is tudatában volt a köznévben rejlő mitológikus tulajdonnévi értéknek, a megszemélyesítést nem merőben technikai fogásnak, hanem az eredeti szójelentés explicitté tételének tekintette.

A hajnal szó Munkácsi-féle magyarázatának kölcsönvétele önmagában nem bizonyítja azt, hogy a költő egyúttal a magyarázat szemléleti-módszertani alapjául szolgáló mitológizáló szószármaztatási eljárást is elsajátította. A neves finnugor kutató azonban nem elszigetelt ismeretet nyújtott a költő számára. Az egyedi szómagyarázat tapasztalati általánosítását megkönnyítette az a tény, hogy a hajnal etimológiáját tárgyaló cikkben a szerző egyéb mai magyar köznevek eredetét is ősi mitológiai képzetekben kereste. Mi több, külön fölhívta a figyelmet a szófejtései mögött álló módszertani alapelvekre, mítosz kutatás és nyelvtudomány szoros egymásraltaltságára: „két egymást kiegészítő eszköz áll rendelkezésünkre, a magyar műveltségzők összehasonlító vizsgálata s a rokon, vagy velünk történeti érintkezésben állott népek összehasonlító néprajza”, mivel „minden nép mítoszának és vallásos gondolkodásának alapjai... visszanyúlnak a nyelvképződés ősi koraiba.”<sup>22</sup> Aligha túlzás tehát azt állítani, hogy József Attila a hajnal finnugor etimológiáját kölcsönvéve egyúttal érintkezésbe került azzal a felfogással, amely szerint kezdetben vala a tulajdonnév.

Ha a Hajnalka vagy Auróra nevet is figyelembe vesszük, ugyanolyan sorozatot kapunk eredeti, mítikus tulajdonnév, belőle származó köznév, s új típusú tulajdonnév között, mint a Flóra név esetében. Akármelyiket tekintette azonban elsődlegesnek a költő a két névtípus közül, kétségtelen, hogy magától értetődő természetességgel közeledett tulajdonnévtől köznévig és vissza. Nemcsak a „Szól örökös neved árja, törekeny bájú verőfény” sor utal erre, hanem három női emlékező, a költő három szerelme is. Maga Flóra a következő szavakkal: „Többször hozott ajándékba egy-egy vérbélű narancsot (megfeleztük), egy-egy csokor hóvirágot, ibolyát, a nevem „ünneplésére.”<sup>23</sup> Vágó Márta szerint, aki tanúja volt az említett *Hexaméterek* c. vers születésének, a költő így kommentálta készülő művét: „Van itt egy ápolónő, akit Flórának hívnak. Ehhez a névhez fogok szerelmes verseket írni, mert gyönyörű tradíciói vannak.”<sup>24</sup> Végül Szántó Judit is megörököltette a költőnek a Flóra névvel való foglalkozását:

„A név varázsa, ami Attilára mindig hatott, mint költőre, különös jelentőséget kapott. Verseit is sokszor talán mindig egy szónak a felvetése indította el. Flóra, ugye szép név?” – kérdezte tőlem Attila. Igen, szép név. Látod, okos ember volt Móricz Zsigmond. Lánya is Flóra volt, Virág. De milyen rosszul hatott volna és tehetségtelennek tartottam volna, ha lányát Móricz Flórának nevezi. Móricz Virág. Ugye milyen más? Itt a Flóra, ő Kozmuca. Kozmuca – villant az agyába –, hiszen én nem is Flórát, én a Kozmucát szerettem meg benne. (József Attilának volt egy Kozmuca nevű ismerőse, aki évekkel korábban jót tett vele – TGy). De milyen jó ez is, mert Kozmuca nem lehetett Virág, Kozmuca Virág ez nem szép, Kozmuca Flóra, ez szép. Hát ezért szerettem őt?” – kérdezi tőlem. És így beszélt nekem, de önmagának, megdöbbenve a felfedezéstől, a Kozmuca név varázsától.”<sup>25</sup>

Közvetlenül elméleti szinten József Attila csak egyszer alakított ki véleményt egy olyan problémával kapcsolatban, amely a tulajdonnevek és köznevek közötti összefüggést érinti, akkor is csak mintegy mellékesen tette ezt: „A név (a szó) sokkal általánosabb mozzanatában jelöli, idézi tárgyat, semmint a legegységűbb képirás.”<sup>26</sup> – olvassuk *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. tanulmányában. Ha ezt a mondatot úgy értelmezzük, hogy még a szavak legegységűbb csoportja, a tulajdonnevek is általánosítanak, a dolgok egyedi vonásait sokkal kevésbé akarják visszaadni, mint a festészet legkorábbi termékei, akkor a tulajdonneveket nem állíthatjuk szembe a köznevekkel, nem választhatjuk el őket éles kategóriahatárral, csupán fokozati különbséget állapítunk meg a két névtípus között.

<sup>22</sup> L. erről József Attila finnugor ihlete c. tanulmányomat. It 1986. 1. sz.

<sup>23</sup> ILLYÉS Gyuláné, József Attila utolsó hónapjairól. Békéscsaba, 1984. 13.

<sup>24</sup> Részletesebben erről 1. József Attila névszemlélete c. tanulmányomat. Itk 1984. 5–6. sz.

613.

<sup>25</sup> SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1986. 171–172.

<sup>26</sup> JAÖM III. 62.

Egy ilyen álláspont tipológiailag párhuzamba állítható azzal, amelyet Lévi-Strauss fejtett ki *Pensée sauvage* c. művében, s amely szerint a tulajdonnév kiveszi a részét a nyelv alapvető funkciójából, az osztályozásból, az osztályozási szisztéma határát képezi, de nem kerülhet kívül rajta. Nem biztos, persze, hogy ez a párhuzam indokolt, mert attól, hogy a valóság ábrázolásának vannak olyan módjai, amelyek érzéki konkrétságát a nyelv nem érheti el, még nem következik szükségképpen az, hogy a nyelv elemei az egyediség-általánosság szempontjából homogén módon viselkednek. A nevek világa ebből az aspektusból kétségkívül polarizálható.

Gelléri Andor Endre emlékezése arra enged következtetni, hogy ennek a költő is tudatában volt. Az író szobája falára festett csillagok valamelyikének nevét tudakolva azt a választ kapta: „Egyik a sok közül”, s ezért megfeddte vendéglátóját: „A nevét akarom hallani s nem általánosságokat.”<sup>27</sup> Nem biztos, persze, hogy ezt várta el beszélgetőpartnerétől, hogy tulajdonnevekkel lássa el a festett csillagokat. A valóban nagyon általános kijelentés: „egyik a sok közül” helyett a költő igényét talán egy ilyen válasz is kielégítette volna: „egy szupernova” vagy „az esthajnalcsillag”, anélkül, hogy Gelléri-nek feltétlenül tulajdonnevet kellett volna mondania. De vajon az „esthajnalcsillag” valóban köznéve-e? Vagy tulajdonnév? Esetleg a csillagnak ez a megjelölése köznévi, csupán a latin, mitológiai eredetű neve: Vénusz tulajdonnévi természetű? Netán tulajdonnév a szakember, köznévi a laikus számára? Vagy egyedi köznévi?<sup>28</sup>

Az előbbi példában az egyediséggel, az utóbbiban az általánossággal állította szembe a tulajdonnevet a költő. De sem arra nem lehet belőlük következtetni, hogy a két névtípus homogenitását, sem pedig arra, hogy ellentétességüket vallotta volna. Beszédes bizonytalanság ez, s jelentőséget kölcsönöz a József Attila-i nyelvhasználat egyik ide vonatkozó sajátosságának: annak, hogy a költő sohasem beszél köznévről vagy tulajdonnévről. Mindig előtag nélkül, „név”-ként emlegeti ezt a nyelvi elemet.

A felsorolt példák egyaránt arra utalnak, hogy József Attila a névtípusok közötti folytonosság vagy diszkontinuitás kérdésében nem tartotta fontosnak állást foglalni. Spontán módon alkalmazkodott a rendelkezésre álló nyelvi-kulturális adottságokhoz. Élt a szembeállításban rejlő költői lehetőségekkel, de a két szféra homogén egységét sem vonta kétségbe, sem az elméletben, sem a gyakorlatban. A hozzáállásnak ezen a módján csak az ütközhet meg, aki nem ismeri azokat az elméleti problémákat, és gyakorlati nehézségeket, amelyekkel a szakemberek a neveknek a tulajdonnévi és köznévi kategóriákba történő besorolása folyamán számolni kénytelenek, s azokat a bizonytalanságokat, amelyeket egy-egy szó hovatarozásának eldöntése során teljesen sohasem lehet leküzdeni.

Kétség legfőljebb azzal a felfogással szemben merülhet föl, amely szerint a tulajdonnév és a köznévi közötti csatornákon az előbbieket varázsereje is áttérjedhet az utóbbiakra. Példák tömege áll rendelkezésünkre, hogy ezt a kétséget eloszlassuk. Frazer például nagyszámú esetet említ, annak szemléltetésére, hogy a tabu, amellyel egy tulajdonnevet sújtanak, érvényes lesz mindazon köznevekre is, amelyek hangalakja részben vagy egészében megegyezik a tulajdonnévvel. A névvarázs kiterjeszthesége mellett szól a primitív rokonságnevek tulajdon-, illetve köznévi státusza körül uralkodó bizonytalanság is, hiszen gyakran rokonságnevek szerepelnek személynév gyanánt és így óhatatlanul kapcsolatba kerülnek a mágikus szertartásokkal, hiedelmekkel. (Láttuk, hogy Zlinszky Aladár szerint az Attila név is rokonságnév volt eredetileg, tehát József Attila maga is egy rokonságnévnek tulajdonított varázserőt, nem pedig a hun uralkodó titokban tartott és így feledésbe merült „igazi” nevének!). Végül megemlíthetjük, hogy a természeti népek körében olyan esetekben is szokásosak az állatnevekre vonatkozó kiejtési tilalmak, amikor a szó egyértelműen köznévi változatban szerepel: például vadászaton tilos kiejteni a vadállat nevét, mert ezesetben annak bármelyik példánya váratlanul, meglepetésszerűen törhet a vadászokra.

A költővel együtt tehát anélkül nyertük meg a nevek tágas birodalmát, hogy a varázserő ezzel veszített volna intenzitásából. Eltávolodtunk ugyan a prototípustól, de hatóköréből még nem léptünk ki. A prototípus kritériumai közül a név egyik jegye: a „tulajdon-” kiiktathatónak bizonyult. A bűbáj a köznevek esetében is kimutatható, a mágikus eljárások velük szemben is eredményesen gyakorolhatók.

<sup>27</sup> L. erről a József Attila névszemlélete c. tanulmányomat. 623.

<sup>28</sup> L. erről BARABÁS András–KÁLMÁN C. György–NÁDASDY Ádám, *Van-e a magyarban tulajdonnév?* c. tanulmányát. Nyelvtudományi Közlemények 1979. 140., 142.

Bármilyen nagy nyereség is azonban a nevek birodalmának meghódítása, a „névvarázs” fogalomnak még ez a legtágabb értelmezése is elfogadhatatlan mértékben leszűkítené, a főnevekkel való játékra korlátozná, féloldalassá tenné a költő nyelvi tevékenységét. Melyik az a legszűkebb nyelvtani kategória, amely alkalmas lehet a költészet meghatározására? A „név” nemfogalma, a „szó” az a terminus, amely már állítmányát alkothatja egy olyan mondatnak, amelynek alanya a „költészet”. Az olyan fajta közkeletű definíciók, mint „a költészet a szó művészete” vagy „a költészet anyaga a szó”, ha kifejtésre szorulnak is, már nem keltenek megütközést az olvasóban, míg ha a „szó”-t „név”-vel helyettesítünk be: „a költészet a név művészete”; „a költészet anyaga a név”, az így kapott tételek képzelenségnek tűnnének föl.

Csakhogy a „szó”-ra alapozott meghatározások nem tartalmaznak utalást a nyelvben rejlő varázserőre. A dilemmát a költő *Ady-vízió* c. tanulmányában úgy oldotta föl, hogy a prototípusra visszatuló tételt kiegészítette a „szó”-ra alapozott definícióval. „A *költemény*... neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*,” – írta s e megállapítás szomszédságában azt fejtegette, hogy „A *költemény* legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is *költemény*.” „Az ihlet (*költészet*) az a szellemiség, amely a *szavakat*, a nyelvet megteremtette.”<sup>29</sup>

József Attila tehát itt úgy járt el, hogy megadta a varázserőnek, ami a varázserőé, és a költészetnek is, ami a költészeté. Kielégítette a prototípus felállította követelményt, hogy a verset alkotó nyelvi elemek mágikus hatással rendelkezzenek, s eleget tett annak a felfogásnak, amely szerint a költészet alapeleme a szó. Csakhogy a két definíció együttes szereplése egyetlen tanulmányban csupán felszínre hozza „A költészet – névvarázs” tételben rejlő dilemmát, anélkül, hogy föloldaná azt. Vajon föloldható-e egyáltalán ez a dilemma? S ha igen: a név és a szó, a rész és az egész, a faj- és a nemfogalom milyen viszonya szükséges ahhoz, hogy a kétféle költészetmeghatározás közös nevezőre hozható legyen, hogy anélkül érjük el a költemény megfelelő nyelvi definícióját, hogy kilépni a prototípus érvényességi köréből?

Vannak esetek, amikor egy adott fajfogalom helyett indokolt annak nemfogalmát használni. Alkalomadtán „Attila” vagy „ember” névről szólni ugyanazt jelenti, mint „Attila” vagy „ember” szóról beszélni. József Attila például nem követett el hibát, amikor az *Irodalom és szocializmus* első bekezdésében a szónak a költeményben játszott szerepét vizsgálva példáit a főnevek köréből hozza: „Vagyis a különböző nyelvű versekben ugyanazt a fogalmi szerepet játsza a „Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mindhárom ugyanaz a fogalom”.<sup>30</sup> A költő itt a szakirodalomban általánosan elterjedt szokás szerint járt el. Ernst Cassirer például, azt a szerepet elemelve, amelyet a szavak az érzékeknek gazdag és formátlan káoszának rendezett, tagolt kozmosszá változtatásában játszanak, olyan mítoszokra hivatkozott, amelyekben a káosz a névadás révén rendeződött kozmosszá.

Ha az *Ady-vízió* idézett költészetmeghatározásaiban a „szó” csak a fenti példákhoz hasonló, alkalmi helyettesítő szerepet töltene be és valójában rajta „főnevet” kellene értenünk, akkor a nevek világából való kilépés csak látszólag történt volna meg. Pedig a költő valóban átlépte a név és a szó közötti határt. Értekező prózájában arra is találunk példát, hogy a részt és az egészet, a szűkebb és a szélesebb kategóriát *mellérendelő* módon állította egymás mellé. A *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. tanulmányában, a költészetnek a képzőművészeteknél ősibb eredete mellett érvelve írta le a következő mondatot: „A név (a szó) sokkal általánosabb mozzanatában jelöli, idézi tárgyát, semmint a legegységűbb képirás.” József Attila semmiféle útmutatást nem adott itt arra nézve, hogyan fogta föl a név és a szó viszonyát, az azonban kétségtelen, hogy az utóbbi nem az előbbi helyett áll, nem vezethető vissza rája.

Az is bizonyos, hogy a csúsztatás a logikai szintek között nem a költő egyedi hibája. Ilyen fogalmazásbeli lazaságokat kiváló szakemberek is megengednek maguknak. Így az említett Cassirer is József Attilához egészen hasonló módon kapcsolja egymáshoz a két terminust a primitív ember által a nyelvnek tulajdonított varázserőről szólva:

„A képpel üzőtt varázslat mellett megtalálhatjuk a szó- és névvarázst, amelyek a mágikus világlátás integráns részét képezik. A döntő feltevés az, hogy a szónak és a névnek nem egyszerűen megjelenítő

<sup>29</sup> JAÖM III. 23., 24.

<sup>30</sup> JAÖM III. 78.

funkciója van és hogy azok, ellenkezőleg, magát a tárgyat, reális erővel együtt magukba foglalják. *A szó és a név*, ők maguk, nem jelölnek és nem jelentenek – vannak és cselekszenek.”<sup>31</sup>

A költő atyai barátja, nyelvészeti kérdésekben egyik beszélgetőtársa, Kosztolányi Dezső egyik cikkében egész sor hasonló finom csúsztatást hajtott végre: „*Édes Anna* neve is ilyen hallucináció. Jólesett mondogatnom, leírnom. Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az *Anna* nevet régóta szerettem. Mindig a *mannát* hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies *föltételes módot* is. A vezetéknev, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése. A kettő együtt – vezeté- és keresztnév – a maga lágy zeneiségében egy másik, ősi és végzetes szókapcsolatot idézett föl bennem: az *édesanyát*. Most, miután időben eltávolodtam regényemtől, így elemzem a *szóvarázst*, mely mindjárt a kezdetben megbabonázott, de amíg dolgoztam, nem is sejtettem, hogy mi tart rabul.”<sup>32</sup>

Kosztolányi fejtegetése tömören és érzékletesen szemlélteti mindazt, amihez gondolati utunkon eljutottunk. A reá mágius hatást gyakorló személynévből, a prototípusból indul ki („*Édes Anna*”). Majd köznévi szintre ereszkedik le („*manna*”, „*édesanya*”). Közben más szófaji asszociációkkal bővíti a kört („*édes*”, illetve „*adna*”), hogy végül az *Édes Anna* név hatását szóvarázsként értelmezze.

A név és a szó közötti határátlépés indokoltsága Kosztolányi esetében a leginkább belátható, de József Attilának és Cassirernek is inkább csak a két kategória közötti viszony tisztázásának elmaradását, a mellérendelés megindoklásának mellőzését vethetnénk szemére, semmint a megfogalmazás pontatlanságát vagy hanyagságból eredő logikai hibát. József Attila másutt, egyik verssorában, illetve az utólag hozzáfűzött magyarázatban a maga részéről elvégezte ezt a tisztázó munkát. A *hetedik c. vers* „*Egy kit a szó nevéén szólít*” soráról van szó, amelyről egy 1936-ban készült interjúban így nyilatkozott: a költő olyan ember, „*kinek minden dolog úgyszólván saját ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná*”. Amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, *mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila*.”<sup>33</sup>

Ez a versidézet és magyarázata adja meg a kulcsot annak megfejtéséhez, milyen a viszony a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ben egymás mellé rendelt faj- és nemfogalom között, ezen a ponton mérhető le, sikerült-e József Attilának feloldani a dilemmát, megfelelő nyelvi meghatározását adni a költészetnek úgy, hogy a prototípus által felállított igényt is maradéktalanul kielégítse. Mivel a dolgozat egészére kiható, nagy horderejű kérdés dől el itt, a költőtől idézett sorokat alapos, körültekintő elemzésnek kell alávetnünk.

Először is a példát kell szemügyre vennünk, amellyel a költő mondanivalóját megvilágítja, mert a gondolat ebből az élményháttérből, anyanyelv és idegen nyelv oppozíciójának átéléséből nő ki. Egy határszituációt idéz a költő, egy viszonylag ritkán tapasztalható, az ő életében egyszerinek mondható élményt: egy évig Franciaországban élt, s onnan történt hazatérése során átélt találkozása a magyar nyelvi közeggel megrendítő, katartikus hatást tett rá.

Ugyanennek az életténynek másik változata Humboldtot ugyancsak az anyanyelv–idegen nyelv oppozíciójának felállítására indította. Az eltérés csak annyi, hogy a nagy német nyelvfilozófus idegen nyelvi közegben meghallott anyanyelvi beszéd által okozott megrázó élményéről beszél: „Ha a nyelv, amelynek forrása az emberi lényeg mélye, nem lépne igaz és tulajdonképpeni kapcsolatba fizikai származásával, akkor nehéz lenne megmagyarázni, miért rendelkezik az anyanyelv a művelt és a képzetlen ember számára egyaránt sokkal nagyobb erővel és bensőséggel, mint az idegen, olyannyira, hogy tartós nélkülözése után a fület egyfajta hirtelen varázssal lepi meg, és a hazától távol meghallva, vágyakozást ébreszt bennünk. Ez a befolyás láthatólag nem a tisztán szellemi elemekben rejlik, a kifejezett gondolatban és érzésben, hanem a leginkább megmagyarázhatatlanban, a leginkább individuá-

<sup>31</sup> Ernst CASSIRER: *Philosophie der symbolischen Formen*, Bruno Cassirer Verlag Berlin 1925. II. kötet, 96.

<sup>32</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogyan születik a vers és a regény?* In: *Ábécé*. Bp., 1957. 125.

<sup>33</sup> MOLNÁR TIBOR, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Brassói Lapok 1936. júl. 5. 4.



lisban: a hangzásban:, olyan ez, mintha a hazai hangzás felfogása során saját énünk egy részét érzékelnénk.”<sup>34</sup>

A szituáció, amelyből az anyanyelv és idegen nyelv oppozícióját Nancy Huston kifejti, más, mint József Attila és Humboldt esetében, de nem kevésbé alkalmas a szembeállítás elményi hitelesítésére. Olyan szavakat állít a középpontba, amely lényünkkel eleve belső kapcsolatban állnak, lévén nyelvi tabuk áthágásai, elemi indulatkifejezések eszközei: a durvaságokat, káromkodásokat. Olyan ember viszonyát vizsgálja ezekhez a szavakhoz, akinek anyanyelve angol ugyan, de mind anyanyelvén, mind franciául egyformán jól beszél. Természetesen róla, Nancy Hustonról van szó, s így a nyelvészeti kérdés kifejtése itt éppúgy egyéni tapasztalatból indul ki, mint József Attila esetében, és ahogy Humboldt-nál is világosan kivehető a fejtegetés elményi háttere. Huston arra hivatkozva hangsúlyozza az anyanyelv elsődlegességét az idegenekhez képest, hogy tökéletes kétnyelvűsége ellenére, ha erősen indulatba jött, vagy magán kívül volt, a durva kifejezéseket mindig anyanyelvén mondta ki: kataritikus hatásuk csak angolul volt számára ezeknek a szavaknak.<sup>35</sup>

József Attila kortársai, ismerősei közül Kosztolányit foglalkoztatja a legszenvedélyesebben ez az oppozíció és így természetes, hogy a kérdésről valahányszor érintettként, első személyben beszél. A szituáció, amelyet az író idéz, ugyanaz, ami Humboldt-nál (magányos ember idegen nyelvi közegben), csak éppen sokkal kiélezettebb. Olyan esetben teszi magát próbára képzeletben, amelyben az idegen nyelvet egyértelműen célszerűbb lenne használni, mint a sajátját, de Kosztolányi azt sugallja, hogy nyelvi ösztöne még az életőstönt is legyőzné: „Mindaddig, amíg nyelvtudásom nem alkalmazkodik oly pimaszul, hogy mikor valahol fönn Északon, vagy lenn Délen orvul a tengerbe lőknék s én nem azt kiáltom legelőször, a lelkem lelkéből, hogy 'segítség', noha tudom, hogy ezt ott senki sem értheti meg... nem lehet letagadni ezt a szent, nyelvi sovinizmust”.<sup>36</sup>

Ervelését Kosztolányi a 'nyelvi sovinizmus' létjogosultsága mellett egy tréfásan túlhajtott példával folytatja, amelyben a verbális udvariasság szabályaival, a nyelvi etikett kívánalmaival, a felszíni én nyelvi követelményeivel állítja szembe a mély én által diktált nyelvi önkifejezés parancsait: „s mindaddig, amíg tudatalattim nem züllik s aljasodik oda, hogy külföldön, a műtőasztalra feküdve, a mesterseges álomban nem azt nyöszörgöm, hogy 'jaj', hanem orvosaim iránti megható udvariasságból az ő anyanyelvükön óbégatok és bömbölök, nem lehet letagadni ezt a szent, nyelvi sovinizmust”.<sup>36</sup>

A probléma Kosztolányi írásaiban sokféle változatban felbukkan. A mi szempontunkból még azt az esetet érdemes felidézni, amikor azt taglalja, hogy a dolgok és a dolgok nevei közötti viszony más az anyanyelv és más az idegen nyelv esetében: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én... Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadtak. A *kés*-ről tudom, hogy culter, couteau, Messer, knife, coltello, navaja. Ha azonban valaki nagyon akarná, elhitethetné velem, hogy tévedek. De a *kés*-ről senkise hitetheti el velem, hogy az nem kés.”<sup>37</sup>

A nyelvi oppozíciónak azt a módját, amelyet az idézett két költő és két gondolkodó egyformán kifejt. Gérard Genette találó kifejezéssel 'patriotisme cratylien'-nek, kratylista hazafiságnak nevezi, és azt mondja róla, hogy lényege: az idegen nyelvekkel szembeállítva saját nyelvünknek mimetikus képességeket, a szavak és dolgok közötti motivált viszonyt feltételezni: „a saját nyelv otthonossága, szavainak áttetszősége, jelentésük szinte vele született, gyakran kizárólagos evidenciája elősegítheti a természetességükbe vetett hitet, és nyilvánvalóan ez a tendencia fejeződik ki a klasszikus kratülizmusban. Egy tárgy természetes előbukkanása annak a szónak egyszerű kimondása folytán, amelyet jelölésére egyedül alkalmasnak vélünk – itt van tehát az, amit az anyanyelv mimologizmusának tekinthetünk... voltaképpen az a manapság gyakori gondolat, hogy legalább a költőnek szüksége van arra, hogy elhiggye vagy elhitesse a nyelv – saját nyelve – motivált voltát.”<sup>38</sup>

Az elmondottak alapján konkrétan körvonalazhatóvá válik az anyanyelv és az idegen nyelvek oppo-

<sup>34</sup> Wilhelm von HUMBOLDT, *Werke*. Siebenter Band. Erste Hälfte. Einleitung zum Kaviwerk, Berlin, 1907. 59.

<sup>35</sup> Nancy HUSTON, *Dire et interdire*. Paris, 1982. 12.

<sup>36</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bábel tornya*. In, *Erős várunk, a nyelv*. Bp., é.n. 181.

<sup>37</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Abécé a nyelvről és lélekről*. In, uo. 58.

<sup>38</sup> Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris. 1976. 270.

zícija. A szavak világa a kratylista patriotizmus, vagy Kosztolányi szavával nyelvi sovinizmus felfogása szerint két csoportba osztható: Egyik csoportjuk idegen tőlünk, közömbös számunkra. Szótárból tanultuk őket, pusztá jelölések, behelyettesítései valami eredetinek, csak azért használjuk őket, hogy kommunikálni tudjunk. Másik csoportjuk szervesen hozzánk tartozik, legmélyünkbenől szakad föl, belsőleg érintenek minket, a dolgokat bensőséges kapcsolatba hozzák velünk, mágikus befolyást gyakorolnak ránk, mintegy lényünk részét képezik, kiejtésük katartikus hatást idéz elő.

Az anyanyelv határai között mozogva azonban nem élhetjük át ilyen drámai módon ezt az oppozíciót. A magunk nyelvvel való mindennapos találkozás nem ajándékoz meg a költő által leírt katartikus élménnyel. Van ugyanakkor a szavaknak egy kisded csoportja, amelyet József Attila elkülönít, előnyösen megkülönböztet a nyelvi elemek szürke tengerétől. Ennek az egyénileg változó összetételű *szókincsnek* darabjai minden alkalommal kisebbfajta megrendülést okoznak az őket kiejtő vagy észlelő egyénben. A legintenzívebben és legbizonyosabban bekövetkező hatása saját tulajdon nevünknek, illetve szeretteink vagy ellenségeink elnevezésének, általánosan fogalmazva: a névnek van. Ez az a hatás, amelyet József Attila névvarázsnak nevezett. A szótár többi eleme a hétköznapiakban éppolyan idegen, közömbös számunkra, mint az anyanyelvvél szembeállított idegen nyelv. Az oppozíció, amelyet idegen nyelv és anyanyelv között főntebb felállítottunk, az anyanyelven *belül* is megismétlődik és szó és név *ellentétének* formáját ölti.

A név és a szó ellentéte, a név prioritásába vetett hit jellegzetesen kratylista vélekedés. Platon Kratyloszának szereplői azzal az igénnyel társalognak, hogy a nyelv, illetve a szókészlet *egészének* igazságára fényt derítsenek: „Így fogjuk mi is a hangokat a dolgokra alkalmazni, egyet egyre, vagy ha szükséges, többet is; így képezzük azt, amit szótagnak neveznek, és a szótagokat összerakva a neveket és a cselekvést jelentő szavakat. A nevekből és szavakból pedig valami nagy és szép egészet állítunk össze... a mondatot.”<sup>39</sup> – mondja Szókratész. Valójában azonban a cselekvést jelentő és egyéb szófajú szavakkal éppúgy nem foglalkoznak, ahogyan a grammatikai formák és a mondat is kiesik látókörükből, érdeklődésük a nevek igazságának kérdésére korlátozódik. Ez a szófaj képviseli számunkra a szókészlet egészét, s a névadás számít gondolkodásukban a nyelvi tevékenység lényegének. A kratylista álláspontot tehát nagyrészt a név valorizálása, felértékelése jellemzi a többi nyelvi elemhez képest, ugyanakkor az az igény, hogy a névről beszélve a nyelv egészéről mondják ki a lényegét.

Ez a felfogás végigkísérte a kratylista irány több évezredes történetét. A XVIII. században élt tudósnál, De Brosse-nál például „a nyelvészet nagyjából a nevek etimológiájára szorítkozik.”<sup>40</sup> Proust a „név” terminust regényciklusában kizárólag a tulajdonnevek számára tartja fenn, s még a közneveknek is csupán a „szavak” státusát adományozza: „Proust, amikor szembeállítja egymással a közneveket és a személyneveket, az előbbieket „szavaknak” és az utóbbiakat „neveknek” (melyekhez hősének kratylista spekulációi fűződnek) nevezi mintha a „személynév” a *tulajdonképpen*i nevet is jelentené.”<sup>41</sup> Ez az oppozíció, amennyiben a „kifejezésjelentés” terminust névként értelmezzük, József Attilánál is előfordul a korábban más vonatkoztatásban idézett mondatban: „A hajnal *nem* szó volt, *hanem* ily *kifejezésjelentés*: az ég leánya”.

A nevek és szavak közötti értékelő különbségtétel tekintetében József Attila egyik valószínű forrása Zlinszky Aladár *Névvarázs* c. cikke lehetett, amelyet a költő névvarázsmélete egyik legfőbb ihletőjének tekintünk. „A primitív népek a *szónak* mint ilyennek, sajátos, *misztikus jelentést tulajdonítanak*, s bizonyos esetekben valóságos *varázshatalmában hisznek*” – indítja gondolatmenetét Zlinszky, majd a szavaktól általában, értékelő hangsúllyal, különleges jelentőségükre hivatkozva megkülönbözteti a neveket: „Ha ily önállósága van a szónak általában, *ennyivel inkább megvan* ez az önálló létre és jelentőségre törekvés a *személyneveknél*: az *istenek és emberek neveinél*!”<sup>42</sup>

A nevek felértékelése természetesen együtt jár azzal, hogy a más szófajokhoz tartozó szavak becse alácsúsznak. Elegendő, ha a nevek javára billenő szófaji egyenlőtlenséget itt csak a főnevek legfőbb „rivalálásának”, az igéknek esetében mutatjuk ki. Ha a konkrétság érénye egy szónak, az elvontság pedig szeplője, akkor a nevek minősülnek konkrétaknak és az igék elvontaknak. Még minden nyelvészkedő

<sup>39</sup> PLATO: *Kratylosz*. In: *Platon Összes művei*. Első kötet. Bp., 1984. 818.

<sup>40</sup> Gerard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 86.

<sup>41</sup> Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 17.

<sup>42</sup> ZLINSZKY Aladár, *A névvarázs*. Magyar Nyelv. 1927. márc.–jún. 100–101.

spekuláció előtt, az élet elemi tényeként, az emberi értéktudat spontán tendenciájaként értelmezi ezt a szembeállítást Genette, hivatkozva a gyermeki képzeletre: „Vannak olyan szavak, melyeket látok – mondja egy ötéves kislány: jól látom például az ablakot, de vannak olyanok, melyeket nem látok, nem látom például, hogy „szeretek”.”<sup>43</sup>

Ez a spontán tendencia borul virágjába a kratylista nyelvfelfogásban: „Egyedül a név jelöl egy meghatározott, konkrétan megállapítható „tárgyat” mellyel természetes, azaz mimetikus kapcsolatban áll”<sup>44</sup> – írja Genette a kratylista nyelvfelfogásról, ennek fonákjáról, az ige leértékeléséről pedig – például – a fentebb említett De Brosses tanait elemezve a következőket állapítja meg: „a hangutánzó szavak listájában helyet ad az igéknek, de nyilvánvaló, hogy náluk nem ismeri el a „helyességnek” ugyanazt a fokát, mint a neveknél. Az ige, mely sohasem kötődik egy állandó és meghatározott külső tárgyhöz, a névnél láthatóbb módon jelöl egy „absztrakciót”, tehát több lehetőséget nyújt az önkényességre: „az önkényesség inkább az embertől, mint a dologtól származik és egyébként az igét, ha csak önmagukban tekintjük őket, az elvont szavak közé sorolhatjuk”.”<sup>45</sup>

Ennek a felfogásnak egyik változatát képezik azok az elméletek, amelyek szerint az első szavak nevek voltak, s minden más szófaj, így az igék is csak később fejlődtek ki a névből. Az igéknek a nevekből történő levezetésére hozható számos példa közül csak egy olyanra mutatunk itt rá, amelyet feltételesen József Attila is ismert. Klemm Antal mondattanára gondolunk, aki az igét, az állapotfogalom nyelvi kifejezőjét a tárgyfogalmak megtestesítőiből, a főnevekből származtatta. Eljárásának igazolásul a magyar nyelvben alakilag azonos névszó- és igetővekre hivatkozott: *les, fagy, lep, csillag*. Hasonló példákat említett más finnugor nyelvekből is. Eredetinek a névszói változatot tartotta: „a szóban levő igetővek (jár, csillog) is eredetileg *tárgyfogalmakat* jelöltek, *névszók* voltak, majd kibontakozott a teljes képzetből az állapotfogalom, mely eleinte csak homályos velejárója volt, s háttérbe szorította a tárgyfogalmat.”<sup>46</sup>

Fejtegetéseink eredményeképpen lehetővé vált, hogy felvázoljuk a József Attila-i nyelvfelfogás alapképletét. A költő egyrészt – mint láttuk – két, értékét tekintve ellentétes csoportra: a nevek és a szavak osztályára bontotta a nyelvet. Másrészt azonban – s ebben rejlik az „Egy, kit a szó nevének szólt” sornak és utólagos kommentárjának voltaképpeni üzenete – azt állította, hogy a nyelv alapvető belső hasadása bizonyos feltételek között felfüggeszthető, *név és szó oppozíciója föloldódhat*. József Attila érdeklődése középpontjában ez, a mindennapi beszédhelyzettől gyökeresen különböző szituáció állt.

Ez a szituáció ugyanis nem más, mint az ihlet állapota. A név és a szó oppozíciójának feloldódása voltaképpen a költő nyelvi magatartásának meghatározása az alkotás folyamatában. A felfokozott teremtőképesség diszpozíciója azonban különleges szellemi állapot, nem lehet általános tapasztalat tárgya. Érzékeltetése érdekében ezért József Attila a mindennapi élet köréből egy, az ihlettel rokon, extrém, egyedi, de elvileg mindenki által meg tapasztalható élményt választott példaként: az idegen nyelv és az anyanyelv ellentétének érzelmileg hangsúlyos átélését, az anyanyelvvél hosszú idő után történt találkozás eufóriáját. A két lelkiállapot rokonítása tehát azt a célt szolgálja, hogy az ihlet pillanatában tanúsított nyelvi magatartást József Attila az 1927 őszéről származó emlékekkel szemléltesse, lélektanilag hitelesítve ezáltal az oppozíció felszámolásának paradoxonná kiélezett gondolatát, amely szerint az alkotó számára *sok* különböző és *más-más* szófajú szó *egyetlen* névként viselkedik.

Mi azonban nem elégedhetünk meg a költő által nyújtott metaforikus magyarázattal, s még a szemléltető példával sem. Ha meg akarjuk érteni, miféle transzformációról vagy inkább transzfigurációról beszél József Attila, ha nem érjük be azzal a magyarázattal, hogy csoda történt a nyelvvel, ha válaszolni akarunk arra a kérdésre: nevékké változtathatók-e a szavak, elhagyhatják-e szófaji kötöttségeiket, akkor a verssorban és a hozzá fűzött kommentárban oly költői szépséggel megfogalmazott metamorfózist fogalmi nyelven kell tettenérnünk. Ha József Attila névvarázsa alapozott költészet-

<sup>43</sup> Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 86.

<sup>44</sup> Uo. 17.

<sup>45</sup> Uo. 86.

<sup>46</sup> KLEMM Antal, *A finnugor mondat őstörténete*. Magyar Nyelv. 1927. márc.–jún. 331.

bölcséletét meg akarjuk érteni, elemző módon kell megvizsgálnunk: milyen elgondolások alapján juthatott el a költő a név és a szó oppozíciójának feloldhatóságát valló álláspontjához.

Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy József Attilát nem jellemezte olymértű szófaji elfogultság a nevek javára mint amilyenre főntebb hoztunk példákat. Világosan kitetszik ez abból, ahogyan – ismerőse, Szombati Sándor szerint – az ígéről nyilatkozott: „A legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott, és éjjeleken keresztül vitakozott egy-egy szóról, ígéről. „A szó több mint a cselekedet” – mondogatta – „az ige több mint a tett... Nem érzitek? Ige... megigézni... a szóval megigézni, elvarázsolni, megváltoztatni a dolgokat...”<sup>47</sup>

Ne hamarkodjunk el a költő szájába adott igen érdekes kijelentések értelmezését! Az idézetnek ugyanis maga a főhőse, az „ige” terminus ad alkalmat félreértésekre. Az ige, abban az értelemben, amelyben mi használjuk, a név rivalisa, a főnevek mellett a másik fontos szófaji kategória, amely a cselekvést jelentő szavakat foglalja magába. Az idézett szöveg azonban nem zárja ki az „ige” másfajta értelmezésének jogosultságát. Magától kínálkozik az a feltevés, hogy – elvarázsolásról lévén szó – a költő varázsigét (nem pedig pusztán varázserejű ígét) értett rajta. A varázsige ugyanis olyan mondat (esetleg több mondatból álló mondóka) is lehet, amelynek csodatevő erőt tulajdonítanak. A már idézett Zlinszky Aladár is él a „varázsige” terminussal, anélkül, hogy egyértelműen meghatározná, szóra vagy varázsformulára gondol: „Ha valaki a szót hatalmába tudja keríteni, ő viheti vele végbe mindazokat a cselekedeteket, amelyekre az képessé teszi. Akinek a varázsige birtokában van, a legveszedelmesebb szellemeket is szolgálatára kényszerítheti.”<sup>48</sup>

Nem zárható ki az a speciális jelentéstöbblet sem, amellyel az „ige” a bibliai-vallásos szóhasználatban rendelkezik. Kosztolányi egyik írásában ezt az értelmét idézi: „A szó maga a valóság, melyet jelképez, magának a valóságnak veleje, kútfeje és kezdete. Milyen csodálatos is a bibliaának ez a szózata: „Kezdetben vala az ige”.<sup>49</sup> A vallásos értelemben vett „igehirdetés” sem nyelvtani tárgyú szentbeszéd jelent... A szakrális szókinccsela költészet előszeretettel él, így az „ige” szót is kölcsönveszi, ha világi mondandókat emelkedett hangnemben kíván megfogalmazni. Közel eső példát Adynál is találunk: „Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek, / Vagy marad régiben a bús magyar élet.” Maga József Attila szintén használja az „igét”-t speciális, vallási jelentésében, például egyik korai versében:

Itt már a mondók is elmúltak,  
Itt már a kövek is beszéltek,  
De meghallották az igéket:  
Most minden ember óriás fül.  
Miként a só ízetlen lében,  
Magától oldódott-mondódott,  
S nagy okkal-móddal Isten volt ott,  
Ahol az ige széjjelhangzott.

Mindezt számításba véve és megengedve is úgy gondoljuk, hogy a Szombati Sándor idézte kijelentésekben az „ige” elsősorban szófaji kategóriaként szerepel. A költő szavakról, igékről, tehát nyelvi elemekről és nem varázsformulákról, sem pedig hittitkokról vitakozott „a legkiválóbb nyelvészekkel”. Ahogyan, továbbá, a cselekedet a tett szinonimája, ugyanúgy szinonimája a szónak az ige. A József Attila szájába adott mondatokból az is kihüvelyezhető, miért nem a név, miért épp az ige szerepelt a szó ekvivalenseként. Azért, mert a költő a szóbeli tettet nem dolgokkal, hanem a valóságos tettel állította szembe, a nyelvi cselekedetet nem tárgyakkal, hanem a reális cselekvéssel mérte össze. A szó aktív, dinamikus oldalának kidomborítása során alkalmasabbnak találta a cselekvést jelentő szóval,

<sup>47</sup> SZOMBATI Sándor, „Az ige több mint a tett”. Pesti Napló. 1937. dec. 7. 10.

<sup>48</sup> ZLINSZKY Aladár, *Névarázs*. Magyar Nyelv. 1927. márc.–jún. 100.

<sup>49</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ige*. In, *Erős várunk, a nyelv*. É. n. 236. A szó és az ige közötti viszony hasonló összefüggésben József Attila, *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. tanulmányában is felbukkan: A Mélységes Szemle tudós cikkszerzője talán úgy véli, hogy kezdetben nem az ige, hanem az Akadémia vala, amelynek tagjai örültek, hogy Csokonai és minden költő számára formálható anyagul megalkossák a semmiből, hogy többet ne mondjak, az egyes szavakat?” JAÖM III. 48.

az igével operálni, mint a passzív, tárgyi jelleget hangsúlyozó szóval, a névvel. Ehhez az alapjelentéshez mind a varázformula, mind a szakrális nyelvhasználat csak másodlagosan hozzáfűződő asszociációként, mellékértelmeként vehető számba.

Ha értelmezésünk helyes, akkor József Attila az ige és a szó között ugyanolyan összefüggést feltételezett, mint amelyet a név és a szó között *A hetedik* c. vers idézett sorában. Az igének éppúgy varázserőt tulajdonított, mint a névnek. A két különböző szófajhoz tartozó szavak mágikus hatás tekintetében felfogása szerint egyenértékűnek tekinthetők. Az igének a költő részéről történt ilyen megbecsülését az a körülmény magyarázza, hogy eljutott hozzá a felfogás, amely a szavak világában az igéket preferálja a főnevek rovására.

Ez az álláspont, amellyel már Herdernél is találkoztunk, a XIX. század nyelvtudományában bontakozik ki: „Az összehasonlító grammatikával az értékek új átrendeződése történik meg a lexikán belül. A nyelv tényleges mozgatóerői – mondja Grimm – nem a nevek, hanem az ige és a névmások. Vagyis: az ige és holdjai, vagy még inkább: a cselekvés és támaszai. Ez a fordulat nyilvánvalóan döntő fontosságú a kratylista képzelet számára. A nevek helyességéről való ábrándozás komoly átalakulás nélkül nem válhat az igék helyességéről való ábrándozássá. Michel Foucault, aki Grimmmek ugyanezt a gondolatát idézi, megmutatta, hogy ez a most már így jellemzett nyelv lényegében nem a felfogott dolgok, hanem az alany és annak tevékenysége oldalához fog kötődni.”<sup>50</sup>

Az ige fölértékelésére való hajlam tovább élt a XX. század alkotóinál és értekezőinél, például a József Attila által ismert és becsült Valérynál. De ennél is közelebb példát találunk az igeközpontú nyelvszemléletre a költő pártfogója, Ignotus „neovojtináinak” egyikében: „A magyar szó még frissen megmaradt – inkább, mint a nyugati nyelvek belé, ami elejével minden nyelvnek minden szava volt: *igének*, azon *mágikusnak*, mint mikor az ébredő emberállat először álmélkodott el rajta, hogy felebarátom dünyög egy pár hangot s erre az én lelki szemem előtt látomás kóvályodik. A magyar szó *igézetes* volta minden magyar író *sámán-ná* avathat, ki tud *ördögöt* üzni, *lelket marasztalni*, s a Teremtő teremtetette világban magának is uraságot, *országot kiolvasni*.”<sup>51</sup>

József Attila gondolkodását befolyásolta ez a felfogás, ő azonban éppúgy nem volt egyoldalúan igepárti, ahogyan nem zárkózott be a nevek körébe sem. Bizonyos jelek inkább arra engednek következtetni, hogy álláspontja a név és az ige viszonyát illetően a Kosztolányiéhoz állt közel: „*Főnév és ige közt a magyarban nem oly gyökeres a különbség*, mint az indogermán nyelvekben – írja Kosztolányi. – Ha ezt írom egymás mellé: A fagy beállt’ és a víz fagy’, akkor talán kitetszik, hogy a *határok mesterségesek s a mi főnevünk cselekszik is, az ige egyszersmind magát a dolgot is jelzi*.”<sup>52</sup>

József Attilánál ugyan nem találunk ehhez hasonló eszmefuttatásokat, költői gyakorlatában azonban több alkalommal ebben a szellemben járt el. A *Költőnk és Kora* c. vers egyik mondatában például, paradox módon, *ige szerepel a cselekvés nevéként*: „úgy nevezik: szublimálom ösztönöm”. Ugyancsak cselekvést jelentő szó, a „lát’ ige ragozott alakja képezi a mondatból zsugorított név központi elemét a József Attila c. versben: „A rokonok úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.”

Az ige névből foglалásának eljárása nem költői lelemény. József Attila a köznyelvben, főként a régi-ség nyelvében bőven találhatott példát, egyebek között a mágikus célzattal adott óvónevek sorában: „Numwog..., azaz *nem-vagy*, tehát mintha azt mondanók valakiről, hogy „Nincs’... *Mauog*, azaz *ma-van*. Ez a név pedig valószínűleg azt akarja kifejezni, hogy az újszülött csak *ma van*, vagyis a mai napot úgysem éli túl, tehát felesleges fáradság volna a gonosz szellemnek az ő megrontásával vesződni. Hogy a *nem-vagy* és a *ma-vagy* kapcsolatokban a *vagy*-nak mi a szerepe, azt bajos eldönteni. Ui. lehet az az igenév-szó, amely a kódexek korában „tulajdon’ javak’ értelemben volt járatos. Lehet azonban szemlélyre vonatkoztatott ige is; még pedig jelölheti vagy a második vagy a harmadik személyt, sőt akkor még talán mind a kettőt.” „Egyes óvónevek úgy védelmezik az újszülöttet, hogy holtnak nyilvánítják. *Numel...* E szerint a „nem élő’ vagy „nincs életben’ értelmezéssel óvónévként foghatjuk fel.” Török példák: Szatip Aldi, vásárolta, vásárolták’; Onal, légy egészséges, légy szerencsés’; Ölmáz, nem hal meg’; Tursun, álljon meg, maradjon meg’ stb.”<sup>53</sup>

<sup>50</sup> Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 230–231.

<sup>51</sup> IGNOTUS, *Nyelv és brás*. Neovojtina. 4. In, *Ignotus válogatott brásai*. Bp., 1969. 565.

<sup>52</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *A magyar nyelv felfedezése*. In, *Erős várunk, a nyelv*. Bp., é. n. 273.

<sup>53</sup> PAIS Dezső, *Régi személyneveink jelentéstana*. Magyar Nyelv 1922. ápr.–jún. 95–96., NÉMETH Gyula, *Debrecen nevének eredete*. Magyar Nyelv 1925. nov.–dec. 274.

Ahogy ige szerepel névként vagy név részeként, úgy a nevet is képviselheti vagy körülírhatja ige, mint pl. *A város peremén* c. versében: „No, szóljatok rá...”, azaz, mondjátok ki a nevét tiltó célzattal (hiszen „mi tudjuk a nevét”). *A Dunánál* soraiban: „Megszólítanak, mert ők én vagyok már” annyit jelent, hogy „halott szüleim a nevemet mondják, így fordulnak hozzám”. A „de te már aláírtad művedet” sor a „de te már aláírtad nevedet műved alá” mondat helyett áll. Az „aláírtad” ige közvetítésével itt egy kimondatlan névnek, Kosztolányi nevének kell felidéződnie az olvasó képzetében, mintegy gyászkeretben. A mondat, végső értelmét tekintve, annyit tesz: „meghaltál”. Így a gyászkeretbe foglalt név képzete egy igével kifejezhető történetet reprezentál.

Annak számára, aki ilyen aggálytalanul ide-oda ingázik név és ige között, aligha van tekintélyük a két területet elválasztó határsorompóknak. Ha viszont a határ ige és főnév között lebontható, nem lehet elvi akadály annak sem, hogy megszűnjék a korlát a tulajdonnév és más szófajokhoz tartozó szavak között is. A nyelvtudósok, így pl. Jean Molino, ki is mondják *bármiféle* nyelvi elem névvé változtatásának lehetőségét: „Minden lehet tulajdonnév. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonnév nem csupán egy név lehet, de éppúgy lehet a beszéd valamely része, valamely fordulat, áttételes formában és a név szerepét játszva... semmilyen szó sincs kizárva a tulajdonnévvé válás lehetőségéből: hívhatunk valakit „miatt”-nak, „talán”-nak vagy „nemde”-nek.”<sup>54</sup> Az utóbbi példával rokon elnevezést József Attilánál is találunk, aki franciára oktattván Szántó Juditot, s nem tudván megtanítani őt a birtokos névmás helyes használatára, tréfás büntetés gyanánt a „Sonsa” nevet (azaz az egyesszám harmadik személyű birtokos névmás him- és nőnemét egybeírva) adta élettársának.<sup>55</sup>

Humboldt Ábel Rémusat-hoz írott levelében – a mi szempontunkból figyelemre méltó módon – két vonatkozásban realizatíválta a szavak szófaji kötöttségeit. Egyrészt lehetőséget látott a szófajváltásra: „A szavak természetszerűleg azokban a kategóriákban helyezkednek el, amelyekbe az általuk képviselt tárgyak tartoznak. Így minden nyelvben léteznek névszói, melléknévi, igei jelentésű szavak és e három grammatikai forma eszméi nagyon természetesen születnek ugyanezekből a szavakból. De ezeket egy másik kategóriába is sorolhatjuk: az a szó, melynek főnévi eszméje van, átalakítható igévé és fordítva.”

Humboldt, mint fentebb Kosztolányi, az ige és a főnév szófajváltását említi példaként, de a szabály érvénye kiterjed általában a szavak összes kategóriáira.

Humboldt másrészt a tárgyak jellege folytán szófajilag egyértelműen meghatározott szavak mellett olyan szokról is tud, amelyek besorolási helyére nézve a tárgyi világban nincs igazi támpontunk. Ezek esetében az egyes nyelvek maguk döntik el, milyen kategóriában találunk számukra otthont: „Mind a nyelvben két szófajta létezik tehát: az egyik olyan szavakból áll, melyek számára jelentésük, az a tárgy, melyet megjelenítenek (létező, cselekvés vagy tulajdonság) kijelöl egy nyelvtani kategóriát; a másikban olyan szavak vannak, melyek, egyáltalán nem ugyanebbe az esetben tartoznak és több kategóriába is sorolhatók aszerint, hogy milyen nézőpontból szemléljük őket.”<sup>56</sup>

Az eddig elmondottak alapján is belátható, hogy a szófaji határokat relativizáló felfogás nem volt idegen József Attilától. Hozzátehetjük: e felfogás egyik változatával a költőnek közelebbi érintkezésbe kellett kerülnie. Arról a változatról van szó, amely szükségképpen felmerül minden olyan gondolkodó tudatában, aki intenzíven érdeklődik a keletkező vagy a primitív állapotot megőrző nyelvek iránt. A szó születését, a nyelv keletkezését tárgyaló íráskor ugyanis rendre fölteszik és valamilyen módon megválaszolják azt a kérdést: milyen szófaji sajátosságokkal rendelkeztek az első szavak?

Előző tanulmányunkban megállapítottuk, hogy József Attilát valóban jellemezte az ősi nyelvállapot iránti intenzív érdeklődés. Több lel arra enged következtetni, hogy a szófajok eredetére vonatkozólag három különböző felfogásról is volt tudomása. Az egyik Klemm Antalé, akinek mondattana azon a feltevésen alapul, hogy kezdetben vala a név, s minden más szófaj belőle sarjadt ki. A másik az Ignotusé, aki szerint az első szavak igék voltak, s igei sajátságukat csak utóbb veszítették el. Akár

<sup>54</sup> Jean MOLINO, *Le non prope dans la langue*. Langage 1982. jún. 10.

<sup>55</sup> SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 1986. 186.

<sup>56</sup> Lettre à Monsieur Abel Rémusat sur la nature des formes grammaticales... In, Wilhelm von HUMBOLDT, *Werke Fünfter Band*. 259.

az egyiket, akár a másikat vesszük, ugyanazt a gondolkodási sémát kapjuk: a szótár kezdetben homogen volt s csak fokozatosan differenciálódott.

A költőnek azonban egy olyan felfogásról is volt tudomása, amely nem elégedett meg a szófaji kategóriarendszer eredeti fejletlenségének hangoztatásával, hanem egyenesen azt állította, hogy a leg-  
őbb szavak még nem is ismertek nyelvtani kategóriákat, szófajilag még nem voltak besorolhatók egyetlen későbbi osztályba sem. Ez a felfogás Codrington írásaira támaszkodik, aki a tudomány számára fölfedezte a melanéziai népek egyik szavát: a „mana” fogalmát. A „mana” szó személytelen varázserőt jelöl egy olyan nép számára, amelynek tudatában nem hogy istenek, de még a szellemi-  
anyagi dualizmusa sem létezik. A fogalommal a későbbiekben részletesebben foglalkoznunk kell. Nem akarunk elébe vágni a későbbi kifejtendőnek, ezért itt a „mana”-kérdést csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben a szófaji összefüggések megértése szempontjából szükséges.

A század első évtizedeiben a szaktudósok és gondolkodók ennek a fogalomnak igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Sokféleképpen értelmezték, és keresték megfelelőit más primitív népek szókin-  
csében. Szép számmal találtak ilyeneket szerte a földkerekségen, s így megerősödött az a feltevés, hogy Codrington a „mana” fogalmában megtalálta a vallásos gondolkodás animizmus előtti, legkez-  
detlegesebb formáját. Fölmerült a kérdés: hogyan lehet ezt a szót modern nyelvekre lefordítani? A for-  
dítás nehézségekbe ütközött, s ezek a nehézségek fényt vetettek a modern és az ősi nyelvi magatartás  
általában vett ellentétességére.

A diszkontinuitás szófaji probléma gyanánt öltött konkrét formát. Mi a szófaja a mana, tondi,  
orenda, wakanda, manitu, mulungu stb. szavaknak? A fordítók spontán választása a főnévre esett, s a  
szakértők tüstént kimutatták, hogy a jelentés, amelyet tulajdonítanak neki, anakronisztikus, a fordítás  
önkéntesen, jogtalanul nominalizálja, szubsztancializálja a szót: „a mana-fogalomban és a neki meg-  
felelő fogalmakban nem a *dolgok* egy meghatározott csoportja – legyenek azok élők vagy élettelenek,  
,fizikaiak’ vagy ,szellemiek’ – van jelölve, hanem ez a fogalom sokkal inkább egy bizonyos ,karakter’  
fejez ki, amely a legkülönbözőbb fajta lét- és történéstartalmakhoz társítható, amennyiben csak a  
mítikus ,csodálkozást’ keltik fel, amennyiben elválnak a közismerttől, a megszokottól és az ,átlagos-  
tól.”<sup>57</sup>

Az egyik tanulságos példa, amelyet Cassirer Mc Gee-től idéz, a mana rokonfogalmát, a wakandát  
mutatja be: „a wakanda különböző formákat ölt, így az inkább egy sajátosság, mintsem egy meghatá-  
rozott entitás. Így e törzsek közül soknak a nap: wakanda – nem *a* wakanda, vagy *egy* wakanda, ha-  
nem egyáltalán: *wakanda*; és ugyanezeknél a törzseknél ugyanezt a megjelölést alkalmazzák a holdra,  
a mennydörgésre, a villámra, a szelekre, a cédrusokra, sőt emberekre is, különösen a sámánokra.”<sup>58</sup>

Cassirer az idézett és egyéb példák alapján klasszikus érettséggel fogalmazza meg a mana-szócsa-  
láddal kapcsolatos szófaji következményeket: „a mítikus fogalomalkotásnak az a rétege, amelyben  
mozgunk, a nyelvi fogalomalkotás egy rétegének felel meg, amelybe grammatikai kategóriáinkat, a kü-  
lönböző, egymástól élesen elhatárolt szófajok közötti megkülönböztetéseinket ab ovo nem szabad  
belevinnünk. Ha a mítikus fogalmaknak – amelyek itt szóba jönnek – valamely nyelvi analogon-  
ját akarjuk felmutatni, úgy ezért – úgy tűnik – vissza kell mennünk a nyelvi indulatszavak ősréte-  
gére.”<sup>59</sup>

A mana-szócsalád tagjait egyes tudósok valóban etimológiailag az indulatszóra vezették vissza.  
Így pl. Brinton a wakandát a megdöbbenést és meglepetést kifejező indulatszóból eredezteti, majd  
más rokon fogalmakra terjeszti ki megállapítását: „Ahogy az algonkinok a manitut, úgy használják  
a bantuk is a mulungut: olyan felkiáltásként, amely nem annyira egy dolgot, mint inkább egy bizo-  
nyos *benyomást* jelöl, amely minden szokatlan, érdekes, csodálat- vagy félelemkeltő dolog esetében  
kialakul.”<sup>60</sup>

József Attila Babits-pamfletjében a szócsalád két tagja, a mana és a tondi terminusok bukkannak  
fől: A költő – olvassuk a cikke első bekezdésében – „fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű  
népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élve *tondiját* s ez sikerül is annak, akinek *mana-*

<sup>57</sup> CASSISER, *Sprache und Mythos*. Leipzig 1925. 54.

<sup>58</sup> Uo. 56.

<sup>59</sup> Uo. 58.

<sup>60</sup> Uo. 58.



ja, vagyis varázssereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.” A *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. vitacikkében a tondival találkozunk újra: „Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (tondi-jának) idézete.”<sup>61</sup>

Vajon „az együgyű népekről szóló tudomány” mely művelőjétől került József Attilához a varázserő fogalmának ez a két megjelölése? Ne zárjuk ki feltétlenül a költő tájékozódási köréből az említett Cassirer munkáit, akinek egyik főművéről, a *Philosophie des Symbolischen Formen*-ről, ha másként nem, nyelvészkedésben közösködő társától, Kosztolányitól is szerezhetett ismereteket.<sup>62</sup> Csak épp annyi a bökkenő, hogy a német gondolkodó írásaiban a 'tondi' fogalom periférikusan fordul elő. Megtaláljuk viszont – egyebek között a 'mana' társaságában – Lévy-Bruhl műveiben, amelyek Kosztolányinak is ugyancsak olvasmányul szolgáltak. A francia etnológus Cassirerhez hasonlóan több ízben kitér a mana szófaji meghatározásának lehetetlenségére is.<sup>63</sup>

József Attila persze a hazai szakirodalomban tájékozódva is találkozhatott a 'mana'-val és rokonaival, magyar szerzőket olvasva is tudomást szerezhetett a szócsalád „szófajtalanságáról”. Róheim Géza egyik korai könyvének tárgya, mint címe: *A varázserő fogalmának eredete* is elárulja, épp e fogalomnak és különböző elnevezéseinek elemzése volt. Arra ugyan nincs adatunk, hogy a költő ismerte-e a freudista etnológusnak épp ezt a művét, arról azonban van tudomásunk, többek között Gunda Bélától és Vágó Mártától, hogy József Attila tanulmányozta műveit, tisztelte Róheimet, személyes kapcsolatban is állt vele, sőt, azt is tudjuk, hogy ez a tisztelet kölcsönös volt.<sup>64</sup>

A *Totem és tabura* több alkalommal hivatkozó, a pszichoanalízist rendkívül komolyan vevő költőhöz szükségképpen közel álltak az etnológiát és a pszichoanalitikus nézőpontot összekapcsoló tudós könyvei. A *magyar néphit és népszokások* az emlékezések szerint kedves olvasmánya volt. A *csurunga népe* c. könyvet, amelyben Róheim az ausztráliai vadnépek körében szerzett tapasztalatait, úti élményeit írja le, ugyancsak ismerte. A költőnek Szántó Judithhoz írott egyik levele bizonyítja ezt, amelyet tréfásan Pukuti Wara aláírással, a könyv egyik bennszülött szereplőjének, egy ausztráliai törzsfőnöknek a nevével látott el.<sup>65</sup>

Cassirer, Lévy-Bruhl és Róheim nevével azokat a főbb irányokat jeleztük csupán, amelyekben tájékozódnunk kell, ha József Attila névvarázs-elméletének gyökereit kessük, ha meg akarjuk ismerni azokat a tudománytörténeti tendenciákat, amelyekkel nézetei rokonságban vannak. A Babits-pamfletből és a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ből idézett mondatok közvetlen forrásának pontos megjelöléséhez azonban nincs szükség ilyen teljes mező följelölésére. Egyértelműen bizonyítható, hogy a költő a 'mana' és a 'tondi' fogalmát és értelmezését Hevesy Iván: *Primitív művészet* c. könyvéből merítette. Nem itt van a helye, hogy állításunkat részletesen igazoljuk. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a

<sup>61</sup> JAÖM III. 48., 62.

<sup>62</sup> Kosztolányinak Gombocz Zoltánnal készített, 1925. jún. 14-én a Pesti Hírlapban megjelent interjúja bizonyítja, hogy tudomása volt Cassirer filozófiai főművéről: „Kassirer munkájára mutat, Philosophie des symbolischen Formen in der Sprache.” In, *Egy ég alatt*. 1977. 191. – 1933–1934-es naplójában újra fölbukkan a német filozófus neve (immár helyesen írva) és munkájának címe: „Cassirer: Philosophie der symb. Formen.” In, KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*. Irodalmi Múzeum, Bp., 1985. 41.

<sup>63</sup> „Nem logika van a nyelvben, hanem az ősnépek kiseddi praelogikája.” – írja pl. egyik cikkében Kosztolányi. *Nyelvünk ügye*. In, *Erős várunk, a nyelv*. Bp., é. n. 253. – Naplójában idézi Lévy-Bruhl: *La mentalité primitive* c. könyvét. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*. Bp., 1985. Irodalmi Múzeum. 63–64. – *Vadak* címmel hírlapi cikke is megjelent Lévy-Bruhl *La mentalité primitive* c. művéről. Pesti Hírlap 1933. júl. 2. In, *Sötét bűjőcska* 74–77.

A prelogikus gondolkodásról alkotott Lévy-Bruhl-féle koncepció ismeretéről tanúskodik József Attila másik közeli barátja, akinek esztétikai nézetei nagy hatással voltak a költőre: Németh Andor. *Kommentár*. c. cikkében olvashatjuk a következő mondatot: A költészet) „Megvan még teljesebben a varázsigékben, a ráolvasásokban, a prelogikus lelkiéletet élő népek primitívségeiben.” In, NÉMETH Andor, *A szélén behajtva*. Bp., 1973. 174.; LÉVY-BRUHL a tondiról, *L'âme primitive* 1926. Paris, 272., 277., 350.

<sup>64</sup> Erről részletesebben 1. *József Attila finnugor ihlete* c. tanulmányomat.

<sup>65</sup> HEVESY Iván, *Primitív művészet*. Bp., 1929. 11–16.

„mana” és a „tondi” terminusokkal együtt a költő Hevesy Iván könyvében megtalálta a két szó szófaji meghatározhatatlanságára vonatkozó, a fenti Cassirer-idézetekkel lényegileg egybevágó gondolatokat is:

„A varázserő fogalmát természetesen mindegyik primitív nép másként nevezi. A modern etnográfia a polinéziai mana szót használja minden primitív nép varázserő-fogalmának jelzésére. Mert minden nép közül a polinéziaiánál a legtipikusabb ez a gondolat. A mana azonban nemcsak az aktív vagy passzív varázserőt jelenti, hanem a fogalomnak éppen az imént említett alakatlan egysége folytán minden olyan tulajdonságot, cselekvést, folyamatot és állapotot, amely a varázserővel összefügg. *A mana tehát éppen úgy főnév, határozó, jelző, mint ige.* Ezért kell varázserő helyett használnunk.”<sup>66</sup>

Hogy ezért használta-e a „mana” szót József Attila, nem tudjuk, nem kétséges azonban, hogy ismerete a természeti népek varázserő-fogalmát megtestesítő szavak poliszintetikus jellegéről kifejtett gondolatokat. Sőt, az elmondottakat a „tabu” szóra is kiterjeszthetjük, amely József Attila gondolkodásában – nyilván freudista beállítottságából eredően – nem kevésbé fontos szerepet játszott, mint a „mana” terminus.

Cassirer is, a varázserő fogalmának eredetét vizsgáló Róheim is a mana-tabu formulában határozta meg a vallásos mentalitás minimumát. A „tabu” fogalma, amely a nyugati tudományosságban jóval korábban jelent meg, a „mana” felfedezésével e kettősség második tagja, egy speciális alakzat része lett. Ha a „mana” a varázserő, akkor a „tabu” a varázserővel rendelkező dolgokra vonatkozó tilalom. Ugyanazon lényegnek az előbbi pozitív, az utóbbi a negatív oldala. A „mana” a varázserő színe, a „tabu” a fonákja. Nem meglepő tehát, hogy a „tabu” fogalmának éppúgy megvannak a maga különleges szófaji sajátosságai, vagy inkább következményei, mint a mana szócsaládnak. Ezeket részben már érintettük is, amikor arról beszéltünk, hogy a szakrális övezetbe került tulajdonnév (a főnök neve, a halott neve) kiejtésére vonatkozó tilalom maga után vonja a vele hangtanilag teljesen vagy részben azonos köznevek kimondásának megtiltását is. Most hozzátehetjük, hogy ez a tilalom nem pusztán a köznevekre vonatkozik. Frazer számos példát említ arra, hogy minden azonos vagy hasonló alakú szóra érvényes tiltásról van szó, szófaji hovatarozástól teljesen függetlenül. A tiltás csak azért lehet érvényes minden ilyen nyelvi elemre, mert a tulajdonnév varázserője is kiterjed egy hangtani hasonlósági láncon az adott szavak összességére.

A felsorolt adalékok, úgy véljük, kellőképpen szemléltetik azt a tényt, hogy a nyelv ősi állapota iránti érdeklődésnek erős affinitása van a szófaji határok feloldhatóságát valló álláspontok valamelyikével. Aki tehát – mint József Attila – úgy gondolja, hogy a szó születésekor költemény volt, s a költemény a születő szó szerepét játssza, az szükségképpen találkozik, érintkezik egy olyan felfogással, amely a szófaji kategóriákat nem tekinti börtöncelláknak, amelyekbe a szavakat külön-külön szétválogatva egyszer s mindenkorra be lehetne zárni.

Ha azonban a szavak osztályai közötti határ föloldható, akkor valóban megtörténhet, hogy a törzs-főnök nevéhez hasonló közszavak varázserőre tesznek szert; az is előfordulhat, hogy az idegen nyelvi közegből hosszú idő után hazatérő vándor még az utcán elkapott beszédfoszlányokból is folyton a maga nevét hallja. Ha tehát a szavak osztályai közötti határ föloldható, akkor racionális magyarázatot fűzhetünk az „Egy, kit a szó nevéén szólít” sorhoz is. A *hetedik* c. vers idézett sorában a költő azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a szavak, amelyekkel az alkotó mesterségének gyakorlása során találkozik, elvesztik számára idegenségüket, közömbösségüket, s olyan benyomást tesznek rá, mint a nevek. Az ihletett költőt a szavakkal szemben ugyanaz az érzés fogja el, mint amikor a saját nevét hallja. Verset írva úgy viszonyul hozzájuk, mint az Attila névhez. Ugyanúgy varázshatalommal ruházza fel őket, mind keresztnevét. Tehát a költőzet hatalma mágikus erővel itatja át a nyelvi elemeket, függetlenül szófaji hovatarozásuktól. A nyelvtani kategóriák a háttérbe szorúlnak, a szófaji határok elmosódnak, s a nyelvi elemekben rejlő értéktöbblet kerül előtérbe: a szavak egyaránt név-értékre tesznek szert.

A Szombati Sándortól idézett mondatok alapján azt is megkockáztathatjuk, hogy József Attila számára a név nem öncélú módon, nyelvtani kategória mivoltában volt fontos. Csupán azért játszott gondolkodásában megkülönböztetett szerepet, mert a legintenzívebben és legkönnyebben belátható módon őrizte meg a nyelvi elemeknek azt az állapotát, amellyel azok az ősnyelvben, valamely kü-

<sup>66</sup> J. G. FRAZER, *Az aranyág*. Bp. 1965. 133–136.

lönleges élethelyzetben, vagy a költészetben egyaránt rendelkeznek. Épp ez a szerep az, amit Molino alapján prototípusnak nevezünk.

József Attila szerint tehát a (mesterséget gyakorló) költő számára megszűnik a név és a szó oppozíciója, a prototípus érvénye az egész szótárra kiterjed, a névvarázs szómágiává általánosul. Az Ady-vízióban napvilágra került dilemma ezért látszólagosnak bizonyult. A szóra és a névre alapozott kétféle költészet-meghatározás közös nevezőre hozható. Mivel a költeményben a szavak névként funkcionálnak, a költő mondanivalójának csorbitása vagy eltorzítása nélkül úgy is megfogalmazhatnánk „A költészet – névvarázs” tételt, hogy „A költészet a szavak mágija”.

Mégsem véletlen, hogy József Attila sohasem írta le a „szómágia” vagy „szóvarázs” kifejezést. Gondolkodásában mindvégig megőrződött a név primer helyzete. A tétel általánosított formája nem csorbitáná ugyan a költő mondanóját, de elorozná annak pregnanciáját, eltompítaná élet, mert elmaradna benne a prototípusra, a mindennap megtapasztalt mágikus centrumra, a(z Attila) névre történő utalás. Mi is megmaradhatunk tehát „A költészet – névvarázs” definíció mellett, csak épp tudnunk kell, hogy a „névvarázs” szón „szómágiát” is értenünk kell.

*György Tverdota*

## LA CONCEPTION DE LA LANGUE D' ATTILA JÓZSEF. II.

Du nom au mot

Attila József a attaché une grande importance à son propre nom et à ceux de quelques uns de ses contemporains qui étaient dans une relation personnelle avec lui. Ce fait d'un intérêt purement biographique a reçu une importance particulière par le fait que le poète a basé sa conception de la poétique sur l'effet magique immanent dans le nom. La question est pourtant à élucider: si l'on peut traiter en se référant au nom personnel, d'une manière fondée, le rapport de la langue et de la poésie, si un territoire relativement restreint de la langue, la catégorie du nom personnel peut représenter, dans des discussions esthétiques, la totalité de la langue? L'étude entreprend de donner une réponse à cette question-là. Elle présente comment Attila József étend le pouvoir magique attribué à son nom personnel aux noms propres, aux noms communs, et, avec une validité plus large encore, à d'autres espèces de mots aussi, au vocabulaire entier en général. Elle représente comment cet intérêt aux noms devient, dans la réflexion du poète, la notion fondamentale, le point de vue principal de ses explications de théorie poétique. Elle démontre qu'Attila József, en énonçant la thèse „Poésie – magie du nom”, entendait par la magie du nom la magie du mot (c'est-à-dire l'usage magique de la langue). En interprétant, en systématisant ses vues d'esthétique linguistique exposées d'une manière fragmentaires, l'étude rattache l'activité de théoricien d'art du poète aux traditions des recherches de l'ethnolinguistique moderne.

## Azonosítható-e Sztárai Mihály Siklósi Mihállyal?

A Sztárai-kutatást becses, új adalékkal gazdagította a velencei Bibliotheca Marciana állományában feltalált Sztárai-mű eredeti kézirata, a „Hystoria eliberationis Magnifici Domini Francisci Perennij, filij Magnifici Domini Petri Perennij, primatis Hungariae atque perpetui Comitis Abauuariensis, per Michaellem Starinum Hungarum conscripta”. Téglásy Imre, a kézirat közzétéveje<sup>1</sup> helyesen állapítja meg annak 1543. november 24-i padovai keltezéséből, hogy ez a ma ismert legkorábbi Sztárai-mű, mely Francesco Contarini, a velencei köztársaság egykor I. Ferdinánd magyar király udvarában tevékenykedett követéhez van intézve. Elmondja Sztárai a „Hystoria”-ban, hogy 1542-ben Perényi Ferencnek, Perényi Péter túszként a Szolimán török szultán kezébe adott, majd megszökött idősebb fiának a nevelője lett, miután ezt megelőzően Perényi Péter birtokán, Siklóson ludimagister volt. Tehát mint az ekkor 18 éves Perényi Ferenc nevelője és kísérlője 1543-ban a padovai egyetemre. Nyilván Contarini kívánságára a „Hystoria”-ban részletesen felvázolja Sztárai azt a politikai szituációt, melyben hűbérura, Perényi Péter fiát tuszul adni kényszerült Szolimánnak. Részletesen előadja, hogy a Konstantinápolyban töröknek nevelt Perényi Ferenc hogyan szökött meg 1542-ben a Pest felmentésére indított szultáni seregből s milyen viszonytárságok között jutott el atyja siklósi várába.

Téglásy Imrének Sztárai „Hystoria”-jához írt bevezetésében sok iránymutató és hégzagpótló megállapítása mellett kételkedést kelt az a gyanítása, hogy az 1547-ben Sárospatak és Újhely környékén feltűnt és eddig Siklósi Mihálynak tartott magister<sup>2</sup> azonos az 1542-ben Siklóson tevékenykedett s ott születési helye alapján számon tartott Sztárai Mihállyal.<sup>3</sup> Az a feltételezés az alapja e beállításnak, hogy a születési helyéről magát Sztárainak nevező reformátor használta volna működési helyéről a Siklósi nevet is. Sztárai hiteles történeti adatokkal alátámasztható életadatai semmi alapot sem nyújtanak a névváltoztatásra, őmindvégig a Sztárai nevet használta. A szintén Perényi-birtok Újhelyen 1547-ben feltűnő Siklósi Mihálynak tekintett „Magister Michael concionator” Sztárai Mihállyal való azonosítását egyenesen kizárja Sztárai ez évből is ismert, hiteles tartózkodási helye, Laskó. Innen írja 1551. június 20-án Tolnai Miklóshoz írt levelében: „Septennium iam est elapsum, postquam ego ex Dei optimi maximi voluntate sub dominio Turcarum in inferiore Baronia primus atque solus in civitate Laskoviana... verbum crucis annunciare cepi, et iam cis et ultra Danubium atque Dravum, cum reliquis fratribus postea ad messem Domini... centum viginti ecclesias ductore Spiritu Sancto edificavi”.<sup>4</sup> Tehát maga Sztárai mondja 1551-ben, hogy hét év óta Laskóról intézi Alsó-Baranyában a reformáció terjesztésének munkáját. Így 1547-ben is Laskón volt, ezért az ekkor Sátoraljaújhelyen felbukkanó „Magister Michael concionator” nem lehet Sztáraival azonos személy, sokkal inkább Siklósi Mihály reformátort kell e megnevezés alatt gyanítanunk, akit Téglásy, úgy látszik, nem létezőnek tekint.

<sup>1</sup> TÉGLÁSY Imre, *Sztárai Mihály padovai kézirata, a „Hystoria eliberationis...” Francisci Perennij*. ItK LXXXVIII/1984. 458–470. – Ugyanez Téglásy Imre magyar fordításában, SZTÁRAI Mihály, *Hystoria Perényi Ferenc kiszabadulásáról*. (Magyar ritkaságok.) Szépirodalmi Kiadó, 1985. 27–50.

<sup>2</sup> KEMÉNY Lajos, *Sárospatak és Újhely történelméhez 1527–1578*. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XV. 1910. 207.

<sup>3</sup> TÉGLÁSY Imre, *i. m.* ItK 1984. 458.

<sup>4</sup> *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. V. köt. Bp., 1912. 543.

Sztárai Mihálynak Siklósi Mihállyal való azonosítása felveti a kérdést, egyáltalában létezett-e Siklósi Mihály nevet viselő személy? Téglásy a Siklósi Mihály nevét fenntartó 53. zsolnárról is megjegyzi 5-ös számú jegyzetében,<sup>5</sup> hogy ez hiányzik Sztárai zsolnáraiból, amit azon burkolt célzásnak tekinthetünk, hogy miként Siklósi Mihály helyett Sztárai Mihály értendő, azonképen a Siklósi neve alatt fennmaradt 53. zsolnárt is Sztárai Mihály szerzeménye. E beállítással szemben rá kell mutatnunk a tényre, hogy Siklósi Mihály létező személy volt. Emlékét zsolnárszerzeményén kívül nagyon hiteltre méltó hagyomány tartotta fenn. Sátoraljaújhelyi reformátori munkáját a többi magyar reformátori személyiségek sorába foglalva megörökítette Gönczi György 1586-ban a Félégyházi Tamás új-testamentumához írt ajánlásában anélkül, hogy munkálkodásának idejét is megnevezte volna.<sup>6</sup> 1586-ban Gönczi György még olyan személyektől szerezte értesüléseit, akik Siklósi Mihályt egykor személyesen ismerték. Nevezett siklósi működését is későbbi bár, de igen megbízható hagyomány őrizte meg. Pathai P. Sámuel tolnai lelkész, a későbbi dunamelléki püspök Szilágyi Benjámint Istvánhoz Tolnárról 1647. szeptember 10-én írt történeti becsű levelében egyebek közt megemlékezik Siklósi Mihálynak Siklóson kifejtett reformátori tevékenységéről, de ő is anélkül, hogy annak időbeli rögzítésére kitérne.<sup>7</sup> Az egykor Baranyában is működött, ott a helyszínen tájékozódott és igen fejlett történeti érzékkel bíró Pathainak a közlése hitelességében szintén nincs okunk kételkedni. Ő mint maga mondja, még hiteles öreg kortársak híradásaiból vette adatait.<sup>8</sup> Az ország két egymástól távol eső, de egyaránt Perényi Péter tulajdonában levő városában, Siklóson és Sátoraljaújhelyen egymástól függetlenül élő XVI. századi és XVII. század első felebeli hagyománynak igazat kell adnunk. Siklósi Mihály tehát létezett személy. Ismerünk tőle egy zsolnáraparafrazist s tudomásunk van siklósi és sátoraljaújhelyi reformátori szerepléséről. Mindezt csak az időrendben nem tudjuk pontosan elhelyezni. Ez azonban nem elég arra, hogy egykori létét és működését kétségbe vonjuk. Esetleg 1542 táján, mikor Sztárai Siklóson mint ludimagister működött, Siklósi Mihály volt mellette a parókuslelkész. Az sincs kizárva, hogy 1547-ben a Sátoraljaújhelyen működő „Magister Michael concionator” valóban Siklósi Mihállyal azonos. Mindez csak pusztá feltevés, a lényeg azonban az, hogy Siklósi Mihály, az 53. zsolnárt parafrázisának szerzője önálló és mással nem helyettesíthető személy. Feltevésünket támogatja az a körülmény is, hogy az említett „Michael concionator” „magister” volt és Siklósi Mihály Wittenbergben valóban szedett ilyen tudományos fokozatot.<sup>9</sup> A Téglásy által most közölt dokumentum így is becses adalékokat szolgáltat Sztárai Mihály életéhez. Eddig is ismeretes volt, hogy megfordult Padovában, de ez életmozzanat idejét nem tudtuk pontosan meghatározni. Most kiderült, hogy padovai látogatására 1543-ban került sor s Perényi Ferenc nevelője volt ekkor. E tisztét 1542 óta töltötte be, azt megelőzően Siklóson volt ludimagister.

Kathona Géza

# Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a<sup>1</sup>

Az Országos Levéltárban a Csáky család központi levéltárában található egy XVII. század második feléből származó kézirat, mely a katalógusok leírása szerint „Csáky István országbíró... tankönyvkézírata”.<sup>2</sup> A kézirat jelzete OL P 71 Fasc. 175., 64. cs., folio méretű (20x32 cm-es) lapokból áll, ter-

<sup>5</sup> TÉGLÁSY Imre, i. m. ItK 1984. 458.

<sup>6</sup> Szilády Áron jegyzetei Siklósi Mihály életéhez. *Régi Magyar Költők Tára*. IV. köt. Bp., 1883. 282.

<sup>7</sup> LAMPE-EMBER, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 664.

<sup>8</sup> Uo. 664.

<sup>9</sup> Zoványi Jenő Lexikona. Bp., 1977. 543.

<sup>1</sup> E dolgozat elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei által Pécsen szervezett konferencián 1985. május 18-án.

<sup>2</sup> MAKSAJ Ferenc, *A Csáky család levéltára*. Bp., 1964. 24. – KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarországnak történetének forrásaiba és irodalmába* I. Bp., 1970. 640.

jedelve 32 levél (64 oldal), „D”.<sup>3</sup> A kéziratban a szerző vagy másoló neve nincs feltüntetve és nem egy, hanem három kéz írása. Az írások rendszertelenül váltogatják egymást, kevés javítást tartalmaznak, ez a szöveg is másolat lehet. (Bizonyíték erre pl. az a javítás, mely egy idézet után az „Eddig Jesus” szavakat „Epictetus”-ra helyesbítette.<sup>4</sup>) A szövegnek mintegy 40%-át Csáky István országbíró írta,<sup>5</sup> ez megállapítható a saját kezűleg írt misszilisével való egybevetésből.<sup>6</sup> A kéziratról később – feltehetőleg a XIX. században – másolat készült, mely az eredeti mellett található, s amely kb. 200 apró eltérést tartalmaz az eredeti kézirathoz képest („F”).

Annak, hogy a XVII. századi kézirat szerzője Csáky István, egyéb bizonyítékai is vannak. 1674-ben Lőcsén jelent meg egy nyomtatvány a következő címlappal: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királysát és hazáját igazán szerető Nemes ember G. C. I. Deákbold Magyarra fordítván, és ez mostani Udvariassággal telyes Világh fiainak elméjéhez illetetvén különböző indulattyok és tudományok megh jobbitására rendeltetett. Lőtsen. Nyomt: Breyer Samuel ál: 1674.* (Szabó Károly: RMK I. 1169.), „C”. Ez a mű terjedelmileg, szerkezetileg és tartalmilag azonos a fent említett kézirattal. Az azonosság azonban nem szó- és betű szerinti. A két magyar nyelvű változat (a kézirat: „D” és a nyomtatvány: „C”) ugyanannak a latin eredetinek két különböző fordítása. A magyar nyomtatvány címlapján levő szerzői monogram feloldása: G. C. I. = Gróf Csáky István. Ezt nyilvánvalóvá teszi az a tény, hogy szintén 1674-ben Csáky megjelentette a latin nyelvű eredeti szöveget is. A mű címlapján itt már egyértelműen szerepel Csáky neve: *Philosophia politica. Sive Ratio Status Recta Ex Principiis Theoricae Philosophiae formata, & in Alma Universitate Pragensi primum proposita. Nunc demum sub Auspiciis Illustrissimi Comitiss ac Domini. D. Stephani de Chyak.* Ez után következik Csáky címeinek felsorolása, majd a nyomtató nevének és a nyomtatás helyének megjelölése: *Cassoviae, Typis Erici Erich* (Szabó Károly: RMK II. 1337.), „B”. Ez a nyomtatvány – a magyar nyelvűvel ellentétben – tartalmaz ajánlást, mégpedig a nyomdász két lapnyi bevezetését. Ebben általánosságban méltatja Csáky királyhűségét, nemességét és érényeit. Ismertetve a nyomtatvány címlapját, felfigyelhettünk egy megállapításra, mely szerint e mű korábban a prágai egyetemen elkészült vagy megjelent. Hasonló megjegyzést találunk az ajánlás első mondatában is: „Philosophiam politicam... nuper in Alma Pragensi Universitate propositam...”<sup>7</sup> A feltételezett prágai kiadványt („A”) eddig még nem sikerült azonosítani, s nem világosak Csáky egyéb (tanulmányi?) prágai kapcsolatai sem.

A mű részletesebb ismertetése előtt szólnunk kell annak kiadójáról és fordítójáról.<sup>8</sup> Csáky István gróf (1635–1699) a XVII. századi magyarországi katolikus arisztokrácia egyik vezető személyisége

<sup>3</sup> A betűjelzések a mű egyes változatait jelzik. A változatok összefüggését kifejező ábrát 1. a dolgozat végén.

<sup>4</sup> A lapszámozás nélküli kézirat 44. fejezetében.

<sup>5</sup> Bizonyosan Csáky kezétől származnak a következő kéziratoldalak: 1–3, 5–12, 13–18, 18–19, 20, 28–29, 30–34. A kézirat – bizonyára lapok kiesése miatt – kisebb hiányokkal maradt fenn. A hiányzó részek: a 10. fejezet befejezetlen, a 11. és 12. fejezet teljesen hiányzik, a 13. fejezetből csak a cím hiányzik a 40. fejezetnek kb. kétharmada hiányzik, a 41. fejezetnek csak a befejező sorai vannak meg. A kézirat egy XVIII. század eleji másolata („E”) variáns, melyről később lesz szó) alapján a Csáky-kézirat hiánytalanul kiegészíthető.

<sup>6</sup> Csáky autográf levelei: *Originales Missiles Comitiss Stephani Csáky Jud. Curiae Filio Stephano scriptae.* Jelzete: OL P 71, Fasc. 214., 75. cs. E levelek betűhív átirását és elemzését egy szakdolgozat tartalmazza: HARCINÉ NYÉKI–TAKÁTS Andrea; *Kiadatlan XVII. század végi magyar nyelvű misszilisek* (Csáky István országbíró levelei István fiához 1697–1699). Bp., 1983. Kézirat. (ELTE)

<sup>7</sup> A kijelentést Szabó Károly (RMK II. 1337) egyértelműen úgy vette át, hogy a mű korábban megjelent Prágában. Monok István és Szelestei N. László a dolgozat előadását követően arra hívta fel a figyelmet, hogy a latin utalás nem feltétlenül a nyomtatott megjelenésre utal.

<sup>8</sup> Csáky István életrajzáról a következő művekben találhatók részletesebb utalások: FEÖLDY DOBY Antal, *A gróf Csáky és Bacsó család történeti ismertetése.* Kézirat. Jelzete: OL P 71, Fasc. 271., 127. cs. – DEÁK Farkas, *Egy magyar főúr a XVII. században.* Gr. Csáky István életrajza. Bp., 1883. (Csáky országbíró apjáról.) – *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez.* Kiad. BARTFAI SZABÓ László, I. köt. 2. rész. Bp., 1919. – MÁLNÁSI Ödön, *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és*



1. ábra. Részlet Csáky István művének logikai részéből, a 7. rész vége és a 8. rész eleje. — Jelzete: OL P 71 Fasc. 175., 64. cs. (A 10. kéziratoldal)

volt. Apja, szintén Csáky István (1603–1662) az erdélyi és a magyarországi történelem egyik jól ismert alakja, egy ideig Brandenburgi Katalin kegyeltje, később szendrői főkapitány, Szepes megye főispánja, 1644-től tárnokmester. Végrendeleltében negy szeretettel emlegetett fia, a mi Csáky Istvánunk még magasabbra emelkedett az országos ranglétrán. 1659-ben Bereg megye főispánja, később szatmári majd kassai főkapitány, részt vesz Bécs védelmében, 1687-től országbíró és titkos tanácsos. Csáky háromszor nősült, összesen huszonhat gyereke született,<sup>9</sup> akik között két bíboros, négy apáca és két Rákóczi-hű katona volt. Iskoláztatásáról, írói, művelődéstörténeti szerepéről eddig kevés és bizonytalan adat került elő. 1663–64-ben levelezésben állt Zrínyi Miklóssal,<sup>10</sup> később, 1669-ben Zrínyi Péter is ott volt egyik gyerekének szepesvári keresztelőjén.<sup>11</sup>

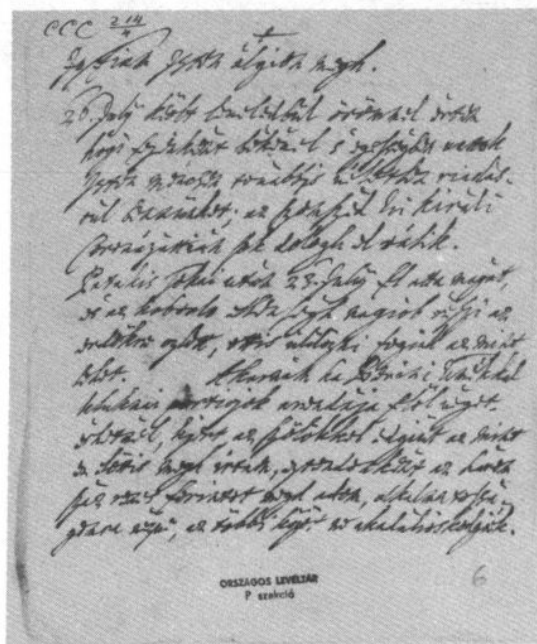
kora (1672–1732). Kalocsa, 1933. — IVÁNYI Emma, *Csáky István országbíró levéltára*. Adalékok az országbírói levéltár történetéhez. Levéltári Közlemények, 1972. 203–211.

<sup>9</sup> BARTFAI SZABÓ, i. m. 612–617.

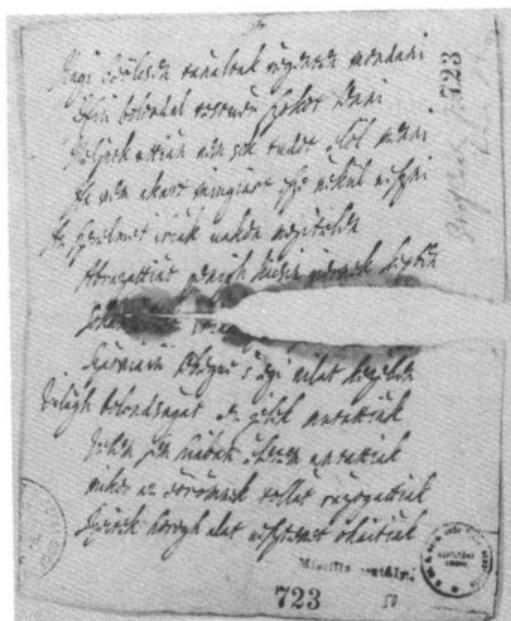
<sup>10</sup> Zrínyinek öt Csákyhoz írt bizalmas hangú levele ismert. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy 1663. április 28. és 1664. február 20. között Csáky legalább hét levelet írt Zrínyinek. Zrínyi leveleinek kiadása: *Zrínyi Miklós összes művei* II. Kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 277, 280, 282, 291, 295. sz.

<sup>11</sup> BARTFAI SZABÓ, i. m. 614.





2. ábra. Csáky István saját kezű levélrészlete István fiához, Szepes, 1697. július 31. – Jeltete: OL P 71 Fasc. 214., 75. cs. 4. levél.



3. ábra. Csáky István „Nagy beölcse tanáltak régenten mondani” kezdetű autográf versének részlete. – Jeltete: OL, Marosvásárhelyi Teleki-lt. P 659, Missilis 723., 27. cs. 50. p.

A *Régi magyar költők tára* XVII. századi sorozatának 10. kötete a szerző neve nélkül közöl egy 1668 körül lejegyzett költeményt, „Nagi beölcse tanáltak régenten mondani” kezdettel (125. sz.).<sup>12</sup> A vers a „kicsin gyermek kepben” felidézett Cupido-utalásból kiindulva a szerzőnek a szérelemmel való leszámolását fogalmazza meg. Az Országos Levéltárban található eredeti kézirat alapján nyilvánvaló, hogy a vers Csáky István kézírása.<sup>13</sup> Így érthetővé válik, hogy Szentiványi Márton 1700-ban megjelent betűrendes írói katalógusában miért szerepel „Stephanus Comes Csáki, Judex Curiae Regiae, Poëta”.<sup>14</sup> Szentiványi névsora Csákyra nézve ugyancsak megtisztelő, hiszen olyan nevek között említetik, mint Szenci Molnár Albert, Bonfini, Heltai Gáspár, Pápai Páriz Ferenc, Zsámboky János és Balassi Bálint. Alaposan feltételezhető, hogy a „poëta” Csákynek a jövőben más költeményei is előkerülnek.<sup>15</sup>

Csáky 1666–67-es bécsi útja alkalmával részletes kimutatás készült pénzköltéseiről. A vásárlási listán a borraivalók, a hús- és kenyérvásárlások, valamint a kártyaveszteségek mellett „két imádságos német könyv” megvétele is fel van tüntetve.<sup>16</sup> Életrajzából további apróságokat idézhetnénk még, ezek azonban – egyelőre – nem vezetnek közelebb műve jobb megismeréséhez.

Említettük, hogy ugyanannak a latin műnek egy kézirat és egy nyomtatott fordítása áll rendelkezésünkre. A fordítások egybevetése azt bizonyítja, hogy a nyomtatvány szövege pontosabb, szó szerinti fordítás. A kézirat a forrásokat csak néhány helyen említi a szövegben, a nyomtatvány viszont mindenhol jelzi a lapok alján, a latin változat jelöléseivel megegyezően. A mű 50 fejezetből áll, s a két fordításban az ötven fejezetcím közül mindössze öt azonos szó szerint (a 4. 5., 6., 32. és 36. fejezet címe). A kissé hevenyészettebb fordítás (a kézirat: „D”) és a latin eredetit pontosan követő, kimunkáltabb fordítás (a nyomtatvány: „C”) azt a feltételezést engedik meg, hogy a kézirat fordítás megelőzte a nyomtatott fordítást.

A mű, mint a magyar nyelvű és magyarországi államelméleti tudományosság egy reprezentáns darabja érdemel különös figyelmet. Helyének, funkciójának, tendenciájának meghatározásához szólnunk kell szerkezetéről, eszmeiségéről és forrásairól.

Az 50 fejezetből álló műben a fejezetek elnevezése a kéziratban „Rész”, a magyar nyomtatványban „Példa”, a latin eredetiben „Thesis”. Az 50 fejezet mindhárom változatban a következő három részre oszlik: „Ex logica” – „Logikabul” (1–10. fejezet), „Ex physica” – „Physikabul” (11–38. fejezet), „Ex metaphysica” – „Metaphysikabul” (39–50. fejezet). A logika-fizika-metafizika felosztás megfelel a jezsuita egyetemek filozófiai fakultásán a három éves tanulmányi idő alatt oktatott alaptantárgyaknak. A mű, mint oktatási segédkönyv úgy kapcsolódhatott a logikai-fizikai-metafizikai tanulmányokhoz, hogy azoknak egyes tételeit a társadalmi élet morális-etikai szabályaiként magyarázta, fejtette ki és illusztrálta történelmi és irodalmi példák sokaságával. Ez az eljárás a mű latin eredetije alapján nyilvánvaló, ahol a fejezetcím kettős: 1. filozófiai tétel, 2. ennek az udvari életre való alkalmazása. A magyar fordítások már csak az utóbbit tartalmazzák. A logikai-fizikai-metafizikai tételek a jezsuita tankönyvekben visszakereshetők. Kézenfekvő volt, hogy Pázmánynak a XVI. század utolsó éveiben a grazi jezsuita főiskolán tartott filozófiai előadásaival vessük össze a Csáky által megjelentetett latin mű fejezetcímeit. Egyes címek szó szerint megegyeznek a Pázmány-féle quaestiókkal. Példánk erre a fizikai részből való. Az eredeti tétel Pázmány fizikai előadásaiban így hangzik: „An

<sup>12</sup> *Régi magyar költők tára* XVII. század. 10. Az 1660-as évek költészete. Sajtó alá rend. VAR-GA Imre. Bp., 1981. 573–574.

<sup>13</sup> Az eredeti verskézirat jelzete: OL, Marosvásárhelyi Teleki-It. P 659, Missilis 723., 27. cs. 50–51. A vers kiadója kommentár nélkül közli, hogy „Újabbkori ceruzáírással „Gróf Csáky István írása” megjegyzés szerepel az első oldal jobb felső sarkában”. (VARGA, i. m. 772.) A kézírás alapján a szerző kiléte egyértelmű.

<sup>14</sup> SZENTIVÁNYI Márton. *Continuatio dissertationis paralipomenonicae rerum memorabilium Hungariae...* Tyrnaviae, 1700. 18. (SZABÓ Károly: RMK II., 2024.) – A kiemelés tőlem.

<sup>15</sup> További adalék ehhez: HORÁNYI Elek, *Nova memoria Hungarorum et provincialium...* Pars I. Pestini, 1795. 701.

<sup>16</sup> DEÁK Farkas, *Gróf Csáky István országbíróinak útiköltségeinek és bevásárlásainak jegyzéke 1666-ból és 1675-ből.* Történelmi Tár, 1883. 586.

materia possit existere sine omni forma".<sup>17</sup> A Csáky által kiadott latin változatban ez az 1. fizikai tézis: „Sine forma materia absolute nequit existere”. Ugyanitt fejezetcímként: „sine rectore resp[ubl-ica] stare non potest”.<sup>18</sup> A Csáky által fordított nyomtatványban: „Vezér nélkül a' Respublica megh nem álhat”.<sup>19</sup> Végül a kéziratban: „Vezér nélkül az ország meg nem álhat”.<sup>20</sup>

A tételek morális-etikai tanításként való kifejtése a mű eredeti kompilálójának elég nagy szabadságot adott. A mű három nagy egységét, a logikai, fizikai és metafizikai részt ugyanis semmiféle tartalmi jegy nem különíti el. A létrejött mű (latin és magyar változatai egyaránt) már önálló gondolatmenetet sugall. Ez pedig nem más, mint az ideálisnak tartott fejedelmi magatartás és udvari élet képének bemutatása. A fejedelemre és az udvari életre vonatkozó erkölcsi kívánalmak tárgyalása összefonódva jelentkezik. Tárgyalásmódja közvetlen: az egyes szám harmadik személyű előadás és a megszólítás (pl. „politikus barátom” – 10. fej.,<sup>21</sup> „udvari barátom” – 30., 41., 48. fej., „Ethice” – 10. fej.) váltogatják egymást. A mű alapgondolatai röviden az alábbiakban foglalhatók össze.

A világi hatalom Istentől ered (14. fej.), a fejedelem a népeket kormányzó földi isten (1. fej.). Miként az emberi testnek a fej, ő a respublicának az irányítója (11., 28., 45. fej.). A három alapvető államforma (monarchia, arisztokrácia, demokrácia) közül a monarchia a legjobb (12. fej.). Az egyik birodalom pusztulása a másik eredetét jelenti (23. fej.). A birodalom belső irányításában a törvényesség és a lelkiismeret kapjon szerepet (40. fej.). A fejedelem és az udvari ember legfontosabb erényei a következők: az egyéni célok keresése helyett a közjó szolgálata („Ha el vesz hazád, el veszet hajod”<sup>22</sup>), igazságosság, valamint kegyesség, kegyelmesség az alattvalók irányában (2., 24., 43. fej.). Az okosság (20., 34., 35., 38. fej.) és bölcsesség (18., 46. fej.) szellemében kell előrelátónak lenni (7., 18. fej.). Az okosság alapján élő udvari ember jellemvonásait a 20. részben táblázatban foglalva találjuk meg az „Okosság Tablájában”. Az adakozás (39. fej.) és a bátorság (29., 33. fej.) szintén nélkülözhetetlen követelmény. A mértékletesség több szempontból is kívánatos: a társadalmi ranglétrán türelemmel kell előre haladni (3. fej.), kis erővel kell nagy eredményre jutni (16. fej.), a hadakozásban a realitások, lehetőségek között kell maradni (19. fej.). A mértéklet a munka és a pihenés helyes arányában is meg kell találni (27. fej.), s csak a megfelelő „nyugodalom” adhat alkalmat „Az el-múlt cselekedetekről való emlékezetről”.<sup>23</sup> Az elmélkedő magatartást ugyanazzal a platóni axiómával fejezi ki, mint a sztoikus Rimay I. Rákóczi Györgyhöz írott híres levelében: „Az elme vagy lélek ülve le-szen okos”.<sup>24</sup> A „tettetés” is lehet erény az udvari ember számára, mivel, „Olikor különböző eszkö-zök azon végre igen jól szolgálnak”.<sup>25</sup> Az ezt tárgyaló 9. fejezettel látszólag ellentmondásban van a 10. fejezet mondanivalója, mely az őszinteséget emeli erénnyé a „simulatio”-val szemben, s az „alnköl-ségk kouacsi, csaldarságh Mesteri, tettetnj iok, kép mutatni elmések... csalár[d] hyuzok. Mesék-bül Argusok... harnas lelku Anteusok; hét fejü Hydrak” stb. között ott találjuk a „Roka 's Oroszlani beörben öltözöt Machia[vel]lusok”-at is,<sup>26</sup> az *Il Principére* való hivatkozással.

Az erények megfogalmazása mellett tiltásokat is találunk. A fejedelem és az udvari ember ne legyen hiszékeny (5. fej.), ne jósoljon (6. fej.), ne határolja el magát az emberektől (8. fej.) és a kínálkozó eszközöktől (32. fej.), ne kérjen szükségtelenül (13. fej.). A szolgák ne kapjanak túlzott hatalmat

<sup>17</sup> Petri cardinalis PÁZMÁNY, *Physica*. In primum librum Physicorum Aristotelis. Disp. II. Quaestio tertia. in *Petri cardinalis Pázmány Opera Omnia*. Tom. II. Rec. Stephanus BOGNÁR. Bp., 1895. 82

<sup>18</sup> CSÁKY, *i. m.* („B” változat) 11. fej.

<sup>19</sup> CSÁKY, *i. m.* („C” változat) 11. fej.

<sup>20</sup> A kézirat itt hiányos, a fejezetcím a teljes „E” változat alapján nyilvánvaló. L. az 5. jegyzetet!

<sup>21</sup> Csáky művéből vagy a magyar nyelvű nyomtatvány („C”), vagy a kézirat („D”) alapján idé-zek. A nyomtatványból való idézéskor a szövegben zárójelbe teszem a vonatkozó fejezet számát, a kéziratból való idézet helyét külön jegyzettel jelölöm.

<sup>22</sup> CSÁKY, *i. m.* („D”) 1. fej.

<sup>23</sup> Uo. 30. fej.

<sup>24</sup> Uo. 35. fej. – RIMAY, levele in *Rimay János összes művei*. Összeáll. ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 440.

<sup>25</sup> CSÁKY, *i. m.* („D”) 9. fej.

<sup>26</sup> Uo. 10. fej.

(15. fejj.), az udvari ember ne legyen telhetetlen (48. fejj.); a gazdagság önmagában „legh kissé becsy”.<sup>27</sup> A mű gyakorlati tanácsokkal is szolgál az udvari élet hétköznapijait illetően: „Valaki Udvari akar lenni... nyelveket tanuljon, tánczal futással, lovaglással fegyverekkel izadással keményicse tétét, mind azokat tanúsággal-is egyelítse, egy napot se mulasson-el olvasás nélkül Augustussal, Iras nélkül Adrianussal; erkölcsök tudományára legyen gondgya: ahhoz járuljon maga viseleti. Az Udvari embernek élete nyáiaság legyen, ne legyen magános, ha ember akar lenni.”<sup>28</sup>

Három fejezetben is (19., 21., 28. fejj.) szó esik a hadakozás művészetéről, s a megfelelő létszámú sereg (21. fejj.), a „Jó rendben vett Tábor” (28. fejj.), valamint „Az alkalmazatosság lelke a Vitézségnek” (26. fejj.) gondolataiban Zrínyi eszményeire ismerhetünk. Ugyancsak Zrínyire emlékeztető gondolatokat tolmácsol Csáky a nemességről írván – de egy német jezsuita szerzőre, Adam Contzenre hivatkozva –, mikor megállapítja: „Szebb dolog embernek érdeme után nemesedni, mint úgy csak születni”.<sup>29</sup> Az ezt követő fejezetben arról olvashatunk, hogy az igazságos jutalmazásnak a tetteket kell előnyben részesítenie: „nem személylek, hanem erkölcsök nem kedveskedés hanem az Sebek jutalmaztatnak”.<sup>30</sup>

A szerencsével kapcsolatos kérdések minduntalan vissztérnek a műben. A 8. fejezetben Alciatus emblémájára („Alhatatlan leány... Golyobis tetején ál, kivel edgyüt forogh alá s fel”) való utalás után azt fejt ki, hogy ki-ki „maga fundamentoma” szerint juthat előre a társadalomban, mégpedig „a Declinatiok nemének rendi szerint”. „Ez, *Nominativus* által nevededik; Promotorának nagy neve vagyon; amaz *Genitivus* által nagy Nemzetű, vagy Nemzetes promotora vagyon, ez *Dativus* által, Patronussa kövér teli erszényű vót; amaz *Accusativus* által, (a’ mint szokták mondani Ló hátrul) a’ nyereg-ből mást ki-emelítvén, és helyében telepedvén. Ez *Vocativus* által tisztre Törvény szerént való hivatalbúl. Amaz *Ablativus* által másnak akarmi úton élete fogyatásával. A’ Szerencsének anni fundamentomi, menni casus...” (8. fejj. Kiemelések az eredetiben.). A 46. részben arra a következtetésre jut, hogy „minden szerencse bölcsességtől származik”,<sup>31</sup> az utolsó előtti, 49. részben pedig a „szerencse kerekén állasz” gondolatával az emberi létezés kiszolgáltatottságára utal: „ilyen Comedia a’ Szerencsének Iskolaja: ma fel, holnap ála; ma Ur, honap Szolga, ma kis kyrály, honap köz ember, az mivel allasz, el válható”.<sup>32</sup> Ezt a bizonytalanságérzést majd a mű utolsó, 50. részében a hit bizonyosságának kifejezése oldja fel.

Rátérve ezek után a források kérdésére, ezek elemzésével rávilágíthatunk a mű tendenciájára. A számos bibliai hivatkozáson kívül mintegy 110 szerzőre való mintegy 300 hivatkozást találunk. A görög és latin szerzők mellett (pl. Arisztotelész, Euripidész, Hérodotosz, Héziodosz, Homérosz, Pindaros, Platon, Plutarkhosz; Cicero, Florus, Gellius, Horatius, Juvenalis, Livius, Lucanus, Lucretius, Ovidius, Plautus, id. Plinius, Sallustius, Seneca, Suetonius, Tacitus, Vergilius) ott találjuk a középkor (pl. Szent Ágoston, Szent Ambrus, Fulgentius, Orosius, Prosper Aquitanus) és a reneszánsz kor íróit (pl. Antonio Beccadelli, Jean Bodin, Pandolfo Collenuccio, Jan Dubravius, Erasmus, Lipsius, Machiavelli, Conti Natale, Petrarca, Aeneas Sylvius Piccolomini). A mű tendenciáját, irányultságát és műfaji sajátosságát természetesen nem ezek a szerzők határozzák meg, hanem a XVI. század végi és a kortárs jezsuita írókra való hivatkozások. A következő szerzőkről van szó: Bohuslaus Balbinus cseh, Pedro de Ribadeneira spanyol, Martin Martini olasz, valamint németalföldi és német jezsuiták: Heinrich Engelgrave, Cornelis van den Steen, Christoph Brouwer, Adam Contzen és Jacob Masen. Érdekessége és műfaji jellegzetessége a műnek, hogy az egyes fejezetekben a történelmi példák mellett elszórva negyven szöveges emblémaleírást tartalmaz. Ezek forrásául a következő szerzők képes vagy szöveges emblémáskönyveit idézi: Andrea Alciati (3 alkalommal), Achille Bocchi (1 alkalommal), Paolo Giovio (2 alkalommal), Diego de Saavedra Fajardo spanyol lovag (1 alkalommal), Jacobus Typotius (2 alkalommal). A legtöbbet idézett emblémászerző, aki a mű valamennyi hivatkozását figyelembe véve is a legtöbbször szerepel (31 alkalommal), a már említett Jacob Masen. Masenus (1606–1681) német je-

<sup>27</sup> Uo. 47. fejj.

<sup>28</sup> Uo. 31. fejj.

<sup>29</sup> Uo. 42. fejj. Kiemelés az eredetiben.

<sup>30</sup> Uo. 43. fejj.

<sup>31</sup> Uo. 46. fejj.

<sup>32</sup> Uo. 49. fejj. Kiemelés az eredetiben.

zsuita, Csáky kortársa volt, egy ideig a kölni egyetem retorika professzora. A hivatkozott emblémáskönyv *Speculum imaginum veritatis occultae, exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata*... c. műve, amely először Kölnben 1650-ben jelent meg. Csáky művének megjelenéséig, 1674-ig ennek a munkának még három kiadása látott napvilágot. Csáky lapszám-hivatkozásai az első, 1650-es kiadás lapszámaival egyeznek meg. Masenus *Speculum*a a szöveges emblémáskönyvek csoportjába tartozik, s mint ilyen, képeket nem tartalmaz. A 672 lapos és ezen kívül indexekkel ellátott mű az emblématika részletes elméleti kifejtésén túl kép- és jelképleírások gyűjteménye. Magyar vonatkozásait is vannak, például a magyarországi uralkodók közül Mátyás, II. Lajos, II. Rudolf és Báthori István fejedelem jelképeinek leírását tartalmazza.<sup>33</sup>

A forrásvizsgálat alapján nyilvánvaló, hogy Csáky műve elsősorban a kortárs, XVII. század közepi jezsuita politikai elméletnek a magyar tolmácsolója, s mint ilyen, Magyarországon az első. A forrásvizsgálat filológiai hozadéka az, hogy sikerült megállapítani a Csáky művében említett prágai előzmény post quem-jét. Tekintve, hogy a Csáky által hivatkozott művek közül a legkésőbb Balbinus cseh jezsuita Arnestus életrajza jelent meg 1664-ben,<sup>34</sup> ezért a Csáky által kiadott latin változatnak a prágai egyetemen készült eredetije csak 1664 és 1674 között jelenhetett meg („A”).

Csáky István kéziratának előkerülésével egy lényeges filológiai és eszmei kérdés vált tisztázhatóvá. Ez a mű utóéletével kapcsolatos. A Rodostóból előkerült kéziratok között van egy „Magyar Philosophya” c. magyar nyelvű munka, mely ma az Országos Széchényi Könyvtárban található („E”).<sup>35</sup> Szerzője a szakirodalomban a kézirat 7. lapjának bejegyzéséből ismert: „1730. Irattam György Deákkal Trátiában Rodostón Kiss István mp.” Ezzel Kiss István mint a „rodostói filozófus” vonult be a magyar irodalomtörténetbe. A műről két tanulmány és több említés szól. A tanulmányok szerzői<sup>36</sup> egyértelműen utalnak arra, hogy „Amiket György deák e becses kéziratban följegyzett, azokat a gondolatokat magyar fő gondolta Rodostóban, azok talán betekintést engednek a rodostói magyarok gondolatvilágába”,<sup>37</sup> továbbá: „...nyelve is bizonyítja, hogy nem volt fordító, hogy amit írt, lelkéből írta”.<sup>38</sup> Alexander Bernát „érthetetlen”-nek tartotta a mű logika-fizika-metafizika felosztását.<sup>39</sup> Hasonlóan vélekedik Kornis Gyula is, megjegyzi például, hogy „Bizonyára Rákóczi alakja lebeg Kiss István lelke előtt modellül, amikor a jó fejedelem patriarkális eszményét megrajzolja”.<sup>40</sup> Lényegében hasonló álláspontot vall az akadémiai irodalomtörténet is.<sup>41</sup> A Kiss István-féle kézirat („E”) azonban szó szerint megegyezik az Országos Levéltár-beli Csáky István-féle kézirrattal („D”), csupán oldalanként 3–4 helyesírási-másolási eltérés van közöttük. A Kiss István-féle „rodostói filozófia” tehát akkor jött létre, amikor II. Rákóczi Ferenc még nem is élt.<sup>42</sup> Az összefüggések felismerése természetesen

<sup>33</sup> MASENUS, *Spec. imag.* 402–403. (OSzK jelzete: 807.583) – Az emblémáskönyvek egyeztetéséhez 1. *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts.* Hrsg. von Arthur HENKEL und Albrecht SCHÖNE. Stuttgart, 1967.

<sup>34</sup> BALBINUS Bohuslav Aloysius, *Vita Venerabilis Arnesti, vulgo Ernesti, primi archiepiscopi Pragensis*... Pragae, 1664.

<sup>35</sup> Jelzete: Quart. Hung. 122.

<sup>36</sup> ALEXANDER Bernát, *Magyar filozófia Rodostóban.* A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1907. 98–105. – KORNIS Gyula, *Rodostói filozófia.* in, *Rákóczi Emlékkönyv* II. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1935. 5–22.

<sup>37</sup> ALEXANDER, *i. m.* 98.

<sup>38</sup> Uo. 103.

<sup>39</sup> Uo. 99. Ugyanerről ezt olvashatjuk még: „a szerző kifürkészhetetlen célból ámitani akarta a leíró vagy más valakit nem tudjuk”.

<sup>40</sup> KORNIS, *i. m.* 12.

<sup>41</sup> *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 374. A II. Rákóczi Ferencsel foglalkozó fejezetben, melyet Hopp Lajos írt. – Kiss István művéből ugyanő lapokat idéz Mikes-párhuzamként: MIKES Kelemen, *Az ifjak kalauza.* Sajtó alá rend. HOPP Lajos. Bp., 1974. L. a Névmutatót: „Kiss István, Szegedi” [?!]

<sup>42</sup> A Kiss István művéhez utólag készített kézirat címlap helytelenül jelöli meg a mű terjedelmét: „Magyar Philosophya. XII. Részben.” A rodostói másoló ugyanis a Csákytól örökölt logika-fizika-metafizika hármas felosztást megtartotta, de az egyes fejezetek (azaz részek) számozását min-

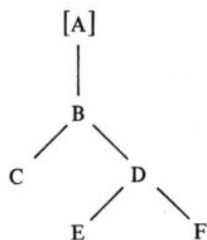


számos további problémát vet fel, mindekelőtt azt, hogyan került a kézirat, vagy annak egy másolata Rodostóba? Talán Csáky István valamelyik gyermeke lehetett a közvetítő, hiszen a rodostói emigráció tagjai között közülük kettőt, Csáky Mihályt (Rákóczi egykori generálisát) és Csáky Krisztinát (Bercsényi feleségét) is ott találjuk.<sup>43</sup>

Befejezésül a mű írói megformáltságára is ki kell térnünk. Csáky műve műfajilag az államelméleti irodalom körébe sorolandó, az udvariságot tárgyaló művek közé tartozik. Az első olyan mű, amely a protestáns-sztoikus fordítások-átdolgozások (amilyenek Prágai András, Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert, Vetési István, Szepsi Korocz György, Pataki Fűsűs János, I. Rákóczi György, Laskai János művei) után először közvetíti Magyarországon számára magyar nyelven a kortárs európai jezsuita államelmélet gondolatait egy egységes alkotás emblémákat felidéző rendszerében. Az egyes fejezetek felépítése átgondolt szerkesztői szándékról tanúskodik. Ezekben az erkölcsi sententiát bibliai, mitológiai és történelmi példák sora támasztja alá, az emblémamagyarázatok többnyire a fejezetek végén jelennek meg. A tudatos szerkesztésmód különösen nyilvánvaló a mű lezárásában. Az utolsó előtti, 49. fejezet a szerencse álhatalanságának kifejtésével az emberi lét bizonytalanságának és esendőségének kifejezője. Viszont az utolsó, 50. fejezet már a vallás mellett érvel, s Isten hatalmaságát és megfoghatatlanságát tárgyalja. A magyar fordító a mű záró soraiban szubjektív átéléssel fejezi ki vallomását: „*Eő alkotot minket. Kicsoda ő? állat, állat; állatok allattya: Isten, O isten! megfoghatatlan örvény! feneketlen tenger, mellyen senki által nem evezhet, mely kicsin tenger a' Philosophia! azt hittem, hogy mindeneken által eveztem: és imé! által soha nem evezethető Oceanus vagyon mégh hátra mindenek után. O örvényeknek örvénye! feneketlenségnek feneketlensége? Mivel által nem evezhetek rajtad, beléd merülök, és utolsót ohajtok az meghaló Aristotelessel: Mert én megh nem foglak téged, te fogj megh engem: O valóságok valósága! Néked dicsret, hatalom, és dücső-ég! [!], mind örökkön örökké, Amen.*”<sup>44</sup>

## FÜGGELÉK

A dolgozatban említett szövegváltozatok összefüggése:



- A: feltételezett prágai kiadás (vagy kézirat?) 1664–1674 között
- B: a Kassán megjelent latin kiadás (1674)
- C: a Lőcsén megjelent magyar kiadás (1674)
- D: OL-kézirat (1674 előtt?)
- E: Kiss István (György deák) rodostói másolata (1730)
- F: XIX. századi (?) kéziratos másolat

Hargittay Emil

dig előlről kezdte. Így a harmadik, a metafizikai egység az 1–12. fejezetszámokat kapta. Valójában a rodostói másolat is 50 részből áll, az 50. rész felel meg Csáknál a Kiss István-féle 12. metafizikai résznek.

<sup>43</sup> MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*. III. Bp., 1910. 594–595.

<sup>44</sup> Kiemelések az eredetiben. – Befejezésül szólnom kell a kézirat előkerülésének anekdotába illő történetéről. Az ELTE Régi magyar irodalmi tanszékén évek óta folyó program keretében gyűjtjük a feldolgozásra érdemes régi kéziratok fotómásolatait. Hausner Gábor hívta fel arra a figyelmemet, hogy érdemes lenne megnézni a „Csáky István leveleskönyve és tankönyvkézirata” elnevezésű OL-beli anyagot. (L. 2. jegyzet.) A „tankönyvkézirat” látszott érdekesebbnek, erről készítettem fotómásolatait. Ezzel párhuzamosan V. Kovács Sándor – ugyancsak ötletszerűen – a Kiss István-féle OSZK-beli kéziratról csináltatott fotómásolatot. A két anyag csaknem egy napon készült el, s két és fél évszázad után ismét egymás mellé került Tarnai Andor asztalán, aki azonnal felismerte a két szöveg azonosságát. Nemcsak e felismeréséért, de a dolgozat számos lényeges pontján nyújtott önzetlen segítségéért ismételtelen köszönetet mondok neki.

Az Adyval foglalkozó szakirodalom jelentős része korszakváltásnak tartja *A Minden-Titkok Versei* c. kötetet – elég, ha csak Szerb Antalra, Németh Lászlóra vagy Vezér Erzsébetre gondolunk. „Elfáradás”, hitvesztés, elbizonytalanodó küldetéstudat, elmagányosodás – utalhatnánk a leggyakrabban emlegetett jellemzőkre, mint amik a megingó, evidenciáját veszített költői szereptudat nyomán a leginkább előhívták a *Minden-Titkok*-kötet kudarcátörvényű világlátását. Az Ady-vers „elhalkulását” igen jól érzékelt a kortárs kritika is, s kinél elégtétellel, kinél baráti aggodással, de csaknem egyöntetűen mondatott ki Adyról az elmarasztaló ítélet a korábbi kötetekhez képest. A tízes évek elején az Ady „hanyatlását” vallókkal szemben – Bölöni kívül – csak a fiatal Balázs Béla nyilvánít úgy ellenvéleményt<sup>1</sup>, hogy esztétikailag továbbfejlődőnek látja Ady líráját, stílusának zoltáros lelassulását, „klasszicizmusát”. Noha a változást érzékelők érvei gyakran hivatkoznak formai mozzanatokra, leginkább a hangnemre és a stílusra, a megállapítások gyakori metaforikussága az újabb kutatásokig csak kevés fogódzót adott arra nézve, hogy vajon konkrétan miben áll a tízes évekbe lépő Ady-líra esztétikai-poétikai átförmálódása. Ma már, az igencsak hiányzó, ilyen szempontú áttekintés ellenére is, pontosabban láthatjuk ezt az átalakulást. Csak jelezve a legfontosabbakat: a szecesszióra jellemző szcenikus vershelyzet és a szimbolista képalkotás háttérbe szorul, „átadja helyét az öntörvényű, expresszív kifejezésmódnak”<sup>2</sup>; a versek retorizáltsága csökken, a versbeszéd „fellazul” a reflexív szövegrészek révén; a hangnem szempontjából kevertebbé válik a szókincs; megszaporodnak a gondolatíságot hangsúlyozó alakzatok<sup>3</sup>; a versmondat szintaktikai felépítése közelít az élőbeszéd mondataiéhoz. Rába György figyelmeztet arra, hogy „Ady lírai szemléletének alakulásában a szimbolikus látás szerepe 1910 után rohamosan csökken”, valamint arra: „Felébred a gyanú, a belső beszéd talán Adynak nemcsak utolsó (ti. a háború alatti – H. O.) stílus kísérlete, hanem közvetlen előzményei is lehetnek.”<sup>4</sup> Mind több vers rendelkezik a Tandori által leírt „félhosszú vers” jellemzőivel<sup>5</sup>, egyközpontúság helyett bonyolultabb belső tagolással, a meditatív beszédmódból is következően érzékelhető versidővel stb.

Természetesen felvetődik a kérdés: a fentebb vázolt formaátalakulás hátterében milyen világlátásbeli változás, elmozdulás húzódik meg? Megragadható-e Ady szemléletében a tízes évek legelején olyan eltolódás, amely éppen ebben a megváltozó formavilágban mutatkozik meg? Tisztában vagyok azzal, hogy a formaprobléma „visszavezetése” a világlátásra bizonyos mértékig óhatatlanul szubjektív, nemkülönben azzal is, hogy éppen Adynál kell óvakodni az indokolatlan redukciótól, amely fölszámolná az életmű egyes időszakainak többszólamúságát, „szimultán pluralizmusát”.<sup>6</sup> Mindezek figyelembevételével, az alábbi írás azt kívánja bemutatni, hogy Ady verseinek van egy olyan – időben behatárolható és nem periférikus – csoportja, amelynek világlátását *ironikusnak* nevezhetjük, és amely révén a költői szemlélet egyik jellemző vonását adhatjuk meg a tízes évek első harmadában. Úgy vélem, hogy a fiatal Lukács György – egzisztenciális és esztétikai tartalmakat egyaránt átfogó – iróniafogalma<sup>7</sup>

<sup>1</sup> Bölöni György, *A Minden-Titkok versei*. Világ 1911. jan. 12.; Balázs Béla, *A Magunk szerelme*. Nyugat 1913. I. 836.; idézi őket: Vezér Erzsébet, *Ady Endre élete és pályája*. Bp., 1977. 379., 430.

<sup>2</sup> Kispéter András, *Ady és a szecesszió*. in *Tegnapok és Holnapok árján*. szerk.: Láng József. Bp., 1977. 210.

<sup>3</sup> Király István, *Ady Endre*, 2. köt. Bp., 1972. különösen: 73–122. Király István másik kiemelkedő művében összegzi azokat a nézeteket, amelyek Ady háború előtti stílusváltását elemzik, viszont kétségeket hagy afelől, hogy mikortól indul el ez a formaváltás, újabb „nyelvi magartartás” („a tízes évek elejétől, valószínűleg az 1913-ban megjelent *A Magunk szerelme* című kötetétől kezdve, kiváltképp pedig a háború alatt erősödött csak fel mind teljesebben”). Király István, *Intés az őrzőkhöz*. 2. köt. Bp., 1982. 497.

<sup>4</sup> Rába György, *Ady lírája – túl a szimbolizmuson*. ItK 1977. 4–6. sz. 506.

<sup>5</sup> Tandori Dezső, *Az erősebb lét közelében*. Bp., 1981. 65–74.

<sup>6</sup> L. többek között: Martinkó András, *Egy Ady-vers olvasása közben*, „Ádám, hol vagy?” ItK 1977. 4–6. sz. 478.

<sup>7</sup> Többben rámutattak már – maga Lukács György is *A regény elméleté*-hez írt későbbi előszavában –, hogy a fiatal Lukács iróniafogalma álpoétikai kategória és elsősorban etikai alapozású.



(függetlenül annak filozófiai-rendszerbeli megalapozottságától) segítségül hívható ahhoz, hogy jobban megérthessük *A Minden-Titkok Versei* és a *Ki látott engem?* kötetek által határkövezett időszakot. Az ironikusság – ha elgondolásom helytálló – annál is inkább figyelemreméltó sajátossága Ady ekkori költészetének, mert a világlátás részét alkotva nem kötődik csak *egyetlen* verscsoporthoz: az Isten-vagy az Asszony-versekben éppúgy jelen van, mint módosult formában az „ön-vallás” költeményeiben vagy a forradalmat váró apokaliptikus versekben.

Előbb azonban röviden kitérnék a fiatal Lukács György irónia felfogására, amit *A regény elmélete* c., 1914–1915 között írt munkájában<sup>8</sup> fejt ki. Lukács az irónián elsősorban nem stíluskategóriát ért, hanem azt a „normatív érzületet”, amely képes a görögség „boldog kora” utáni szubsztanciátlan, irracionális, „bűnös” korban lezárt formát adni a műalkotásnak, mindenekelőtt a regénynek. Az ironikus formaelv szükségessége „abból a meghasonlott élményből fakad, hogy az elhivatottság benső hangjába vetett abszolút, ifjúkori bizalmunk megszűnik vagy megcsappan, viszont a külvilágból, amelynek immár tanulékony uralomvágygal adjuk át magunkat, lehetetlen egyértelműen utat mutató és célt meghatározó hangot kihallani”<sup>9</sup>. Az irónia *egységes* formaelvet teremt abból az „intuitív kettős látásból”, amely tudja (és hősei sorsában ábrázolja is), hogy egyedül a lényegiség, a szubsztancia, a távol levő isten nyughatatlan keresése az, amely meghaladja a jelenkor csendben rothadó életének restségét és önelégültségét, *ugyanakkor* belátni kényszerül „e harc hiábavalóságát és e valóság végérvényes győzelmét”<sup>10</sup>. Éppen ezért a lényegiség keresésének magasztos hitvallását nem semmisíti meg, csak *kíséri* az a belátás, hogy „ez csupán követelmény, és nem hatékony valóság”<sup>11</sup>. Ekképpen az iróniának szükségszerűen lényegét alkotja a *reflektálás* kényszere, „az a férfiasan érett belátás, hogy az értelem sosem képes teljesen áthatni a valóságot, viszont a valóság az értelem nélkül a lényegnélküliségbe hullna szét”<sup>12</sup>. Az irónia ily módon nyilvánvalóan etikai kategória: úgy vetül egymásra, egymás tartalmait ki nem oltva a hit és a hitetlenség, hogy a lényegiség, a szubsztancia keresésének bensőszerűen egyedül értelmesnek vallott útja a kudarcra ítélő világ mozdulatlan kövei közé ékelődik. Az irónia negatív misztika lesz, „az isten nélküli korok negatív misztikája”<sup>13</sup>.

Ady iróniája – Lukács felfogásához hasonlóan – reflektált irányulás egy Mindenné emelt valaki vagy valami felé. A reflexió annak a kényszerűségnek és hamisságnak szól, ami *mellett* az Istent, az Asszonyt, önmagát vagy (rejtettebben) az apokaliptikus forradalmat bensőleg fölmagasztalja. Ugyanakkor – a belátás egy magasabb szintjén – a Mindenné-emelés minden „hamissága”, akaratlagossága *ellenére* is létfeltétellé válik, amennyiben Ady ezekben a valótlanságuk mellett vállalt hittárgyakban végső soron az életképesség visszaszerzését vagy fenntartását látja: a feljűk való *irányulás* kölcsönöz szerkezetet az egyre inkább körvonalát veszített létezésnek. Lukács meghatározása azért kapcsolható Adyhoz, mert a „negatív misztika” fogalmában benne rejlik ez a reflektált irányulás: azaz a külvilágban elérhetetlennek tapasztalt és rögzített „eszmék”, „szubjektív lelki tényekké, eszményekké” változtatása, ami a költő életét „tulajdonképpen léletté teszi, de nem mint az élet tulajdonát és alapját, hanem mint keresnivalót”<sup>14</sup>. Az irónia tehát két különböző – egyenlő súlyú és egymásnak ellentmondó – tudattartalom *egyidejű* jelenlétét foglalja magában: a hittárgy létének kétségességét, elérésének lehe-

L. ezzel kapcsolatban: VERES András, *Az irónia mint értékszerkezet*. in *Mű, érték, műérték*. Bp., 1979.; MÁRKUS György, *A lélek és az élet: A fiatal Lukács és a „kultúra” problémája*. Magyar Filozófiai Szemle 1973. 5–6. sz.; FÖLDÉNYI F. László, *A fiatal Lukács*. Bp., 1980.

<sup>8</sup> LUKÁCS György, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Bp., 1975.

<sup>9</sup> LUKÁCS, i. m. 539.

<sup>10</sup> Uo.: 538.

<sup>11</sup> Uo.: 538. Lukács ekkori felfogása szerint az újkori művészet „luciferikus” valóság: a mű maga lezártágában hamisan előlegezi a hiányzó megváltást, azt csak a művészetnél „hatékonyabb” eszközök érhetik el. L.: OROSZ István, *A Luciferi mű és a szférikus Lukács*. Medvetánc 1982. 1. sz. 46.

<sup>12</sup> LUKÁCS, i. m. 540.

<sup>13</sup> Uo.: 542.

<sup>14</sup> Uo.: 532.

tetlenségét, illetve – a másik oldalon – a felé való irányulás abszolút benső szükségét. Más szóval: az irónia nem hit, hanem olyan *hívótség*, amely egyidejűleg zárójelezi a hittárgy valóságosságát.

Az 1908–1912 közötti Isten-versek vonulatában a lírai beszédmód különbségei alapján egy olyan átalakulás, eltolódás vázolható fel, amelyet az ironikus Isten-versek zárnak. Az *Illés-szekeérén*-kötetben az Isten (s ezáltal a nem ember léptékű világ) tartalmát leíró-meghatározó, harmadik személyről szóló beszédmód dominál (pl. *Isten, a vigasztalan, Az Isten balján, A vidám Isten* stb.), a következő két kötetben viszont inkább az olykor számonkérő-követelő hangú, személyesebb odafordulású, rejtetten dialogizáló versek az uralkodók (pl. *Ne sújts bénasággal. A kimérák Istenéhez, Uram, ostromozz meg* stb.). Mint a szakirodalom erre több esetben rámutatott, ennek az odafordulásnak a hátterében a legfőképpen a bűnösségtudat és az oltalomkeresés áll. A korlátozottság keltette reflexióban a világot az ótestamentumi Isten kiszolgáltatottjának látja, és ez a büntetesként átélt korlátozottság összekapcsolódik a korábban nem problematikus küldetés megkérdőjelezésével. A nagy formátumú, küldetéses, rendkívüli létezés *egésze* minősül át bűnné, éppoly átfogóan, amilyen egyetemesen a világ mutatkozott kudarc-végpontúnak *A Minden-Titkok Versei* kötetben. Nem az egyes kudarcokat okolja meg ez a világlátás valamilyen elkövetett bűnnel, ellenkezőleg: a kudarc-végpontú létezés kap formát a bűnösségtudatban, maga a folytonos kudarcra-ítéltettség jelenti a büntetést. A személyesebb odafordulás verseiben nem az Istenen keresztüli világértelmezés, hanem a meg nem érdemelt büntetés *viszonyának* leírása áll a középpontban. Valójában Isten nélküli bűnösségtudat ez: nem Isten előtti, nem Istennel szembeni a bűnösség, de Isten felé tartó a megtérés. Mivel a büntetés révén Isten egy-lényegűnek mutatkozik az akarattagadó, gazdag, tisztátalan világgal („lelkemnek szemérem-övét Letépte világod”), a világ lényegét alkotó Titokkal<sup>15</sup>, és mivel a számonkérő-követelő hang az egykori, s azóta megtagadott küldetésadás Istenéhez fohászkodik, úgy tűnik, hogy *egyazon* folyamat két oldala a bűnösségtudat kialakulása és az Istenben, a „felbújtóban” való csalódás, végső soron Istennek mint abszolútumnak az elvesztése. Istent így elsősorban a kudarcpályákról kilendítő „megtérés” vágya, a szuverén akarat elhagyásának szándéka hívja elő, amely révén lehetne „valahogyan” létezni még: „élni élet-tagadással”.<sup>16</sup>

Ehhez a szándékhoz kapcsolódnak az ironikus Isten-versek (köztük talán legjellemzőbbek: *Hiszek hitetlenül Istenben, A pócsi Mária, Kis, karácsonyi ének, Istenhez hanyatló árnyék*), amelyeknek léthelyzetét talán Németh László szavai fogalmazzák meg a legpontosabban: „De hol a költő, aki ilyen élesen állította egymás mellé a hit teljes lehetetlenségét és abszolút szükségét? Hiszek hitetlenül Istenben: a legjellemzőbb Ady-sor s hányféle álruhában fogjuk viszontlátni még. Soha kétségbeesettebb teológiát, mint az övé.”<sup>17</sup> Isten érvényét veszti mint büntető vagy oltalmat adó létező (gyönyörű verse ennek a *Kain megölte Ábel*): nem Isten-keresés ez már, hanem *hitválasztás* Istenben, egy olyan hitválasztás, amely mélyesen tudatában van annak, hogy a hívótség benső feladhatatlansága miatt választja Istent, és nem azért, mert léte evidencia lenne a számára. Ebből fakad, hogy ezekben a költeményekben a személyesebb odafordulású beszédmód helyett a legtöbb esetben a belső monológ dominál: ez a meditatív beszédmód a dialogizáló versekben is uralkodóvá válik – a „megtérés” esélyeit latogatva.

Az Istenhez való viszony megváltozása és az ennek nyomán módosuló versforma jól tükröződik az *Istenhez hanyatló árnyék* c. versben. Az ironikus versek jellemző megoldásaként, a reflexió-s-meditatív verstér közepébe állítva látjuk a hitakarat gesztusát, kinyilvánítását. Ez az ironikus gesztus (3. vsz.) egyidejűleg és egyenlő hangsúlyozottsággal teszi zárójelbe Isten valóságosságát („Ki létlenül is leglevőbb”) és mutatja ki a hitakarat benső szükségességének megfelelő választást („S akarom, hogy hited akarjam”).

„Akaratomból is kihullasz, / Én akart, vágyott Istenem” A paradox nyitás egy kiszélesült vers-teret láttat: az imaformula egyértelműségét, lezártágát megbontja a két, egymás ellen ható akarat-fogalom. A vers nem az első sor kérdésének indokló variációira épül, hanem éppen az akarat benső

<sup>15</sup> „Az Istennel azonos lényegűvé vált Titok transzcendenciája átfogja, magába öleli az egész világot.” „A Minden-Titkok világa per definitionem a szükségszerűség, a kényszerűség birodalma.” SCHWEITZER Pál, *Ady vezérversei*. in *Tegnapok és Holnapok árján*. 89.

<sup>16</sup> A két idézett vers: *Egy kevésnyi jószágért, Harc és Halál*.

<sup>17</sup> NÉMETH László, *Ady összes versei*. in *Két nemzedék*. Bp., 1970. 44.

feszültségének lassú, nem elstetett kibontására. A következő két sorban („Már magamat sem ismerem / S Hozzád beszélni rontás fullaszt”) a várt magyarázat vagy kérdésvariáció helyett a beszélő önmagára irányuló figyelmének megállapításait találjuk, s bennük az Isten-versek két jellemző motívumát: az én-azonosság elvesztését és az Isten előtti megszólalásra való képtelenséget. A reflexió folyamatának *kezdőállapotát* mutatja az Istentől remélt akaratvesztés, az én-azonosság bizonytalansága és a megszólalásra való képtelenségnek olyan jelzése, amely önmagában nem bűnt, hanem „rontást” tételez.

A második versszak múlta-utalással kezdődik: „Üldöztetésimben kellettél / S kerestelek bús-szilajon”, s ezzel más pontokról indul újra a vers, ugyanakkor a saját „történetre” irányuló figyelem uralkodóvá teszi a versbeszéd meditatív-tűnődő modalitását. Az ima nélküli jelennel állítja szembe a múltat – mintha ennek a váltásnak okmeghatározás előtti, tűnődő végiggondolása lenne ez a versszak. A múlt kimondatlanul más összefüggésbe helyezi Isten jelenbeli távollétét és megszólításának lehetetlenségét: „Üldöztetésimben *kellettél* S kerestelek” – ezzel a vers rejtetten visszavezetődik a felütés akarati „kétértelműségéhez”: Isten közel- vagy távolléte (ekkor még nem domináns témaként) a kellés – nem-kellés, szükségesség – szükségtelenség viszonyába ágyazódik. A második két sor: „S már-már jajomból kihagyom / Neved, mely szebb minden neveknél” visszautal az első versszak lezárására, de már távol van a „rontás”-magyarázattól.

A hitakarat kinyilvánítását (3. vsz.) az imaformára rájátszó, de azt erősen profanizáló megszólítás vezeti be: „Szent Képzés, örök hit-balzsam, / Ki létlel is legelőbb”. Ez a megszólítás tagolja legélesebben a verset, a retorikus odafordulás megszakítja a meditatív beszédmódot, ugyanakkor az a feszültség, amelyet az odafordulás *mellett* Isten valóságosságának zárójelbe tétele kelt, továbbra is fenntartja a vers eddigi nyitottságát. Ez a feszültség kap – a felütéshez hasonlóan – paradox nyelvi formát a hitakarat gesztusában is: „Meghajlok szent Színed előtt / S akarom, hogy hited akarjam”. Isten „megnyerésének” elhatárolásával, a „meghajlás” kinyilvánításával mintha egy ima sietős fogadkozását hallanánk, amely megszakít egy bizonytalan kiemenetelő, tétovább vallomást. De nemcsak az kelt további várakozást, hanem az is, hogy a „meghajlás” egyszerre veszi vissza Isten feltétlenségét és az eddig érvényes akaratot.

Az utolsó két versszak úgy indul, hogy a szövegben bravúrosan *egymásba játszik* a hitakarat benső elfogadtatása és az Isten előtti fogadkozás. Az ismét uralkodó monológ, meditatív beszédmód újból „lentről” indítja ezt a lezáró részt; rejtett feszültségű, „kétértelmű” kijelentésekkel megint csak szélesítve a vers pályáit: „Megüzeték s nem nyugszom addig, / Míg hitedet meg nem nyerem”. A „nem nyugszom addig”-ban a szó szerinti megállapítás (nem nyugodhatok addig) és az átvitt értelmű elhatárolás között vibrál a jelentés. Hasonlóan többértelmű az is, hogy „míg hitedet meg nem nyerem”. Egyrészt azt az imához „mélto” reményt jelenti, hogy Isten megbocsátó bizalmát magával szemben újból elnyeri, másrészt a profánabb szándékot: a hívővé válásnak, a hit akaratlagosságának nyomatékosítását (míg hitedet el nem fogadom). Ez utóbbit fokozza tovább az a motivikus kapcsolat, amely a szerencsejáték-képben összeköti a hitakaratot és a végső kiszolgáltatottságot (meg nem nyerem, kockán van az életem).

A zoltár-embéma képeivel: „Mint árnyék, mikor elhanyaglik. / S hányattatom, miként a sáska” a biblikus hangütés eltüntet a negyedik versszak előző részének „frivol” melléklöngéit – ezzel az emlékedettebb hanggal, de szűkített verstérrel indul az utolsó versszak. A vers „túl könnyű” lezárásával, a hitakarat belső monológia és a hagyományos imafogadkozás közötti kényes egyensúly elhagyásával vagy felbontásával „fenyeget” az utolsó versszak kezdete, annál is inkább, mert az előző versszak-nyitással való párhuzama („Megüzeték... – S hányattatom...”) várakozást kelt a hitakarat indoklásának – félő, leegyszerűsített – újrajrására. Az indoklás folytatódik, de újra nyitottabban, a 4. versszakhoz képest más oldalról: míg ott az állt a középpontban, hogy mi a feltétele a „hányattatás” megszüntetésének, itt inkább az, hogy mi az oka ennek. Ezzel újra uralkodóvá válik a vers fő szövege, a hitakarat benső elfogadtatása: „Mert csak Tenéked van erőd / S mert nem láttam régen előbb: / Nem szabad hinni senki másba”. És itt nemcsak az Istenben való erőtalálás reményéről van szó, hanem arról is, hogy a saját akaratra, az önmagában és másban bízó hitre vonatkozó „tiltás” késői felismerése olyan bűnmeghatározást jelent, amely több ponton *átminősíti* a reflexió korábbi vélekedéseit. Egyrészt ezzel a bűnmeghatározással magyarázatot kap a 2. versszak csak tűnődve végiggondolt „története”: az „üldöztetéseket” kihívó, a világ felé törő akaratban hiába volt jelen időleges menedékként Isten, a teljes feléfordulás vágyában-akaratában a saját akarat léte mint bűn mutatkozik meg. Másrészt az Isten

előtti megszólalás, amely a küldetéses akarathoz hívott volna segítséget, nem valamiféle „rontás” miatt hiúsul meg: éppen a szuverén akarat *zárta ki* Istent – büntetése, de legalábbis hideg részvétlensége ott van a „megüzetésben”, a „hányattatásban”, a megszólalásra való képtelenségben.

Ez a belső időt érzékeltető gondolkodási folyamat Istent végül is *periferikus* helyzetben tartja. A megtérés nem tartozik Istenre: a vers afelé az elhatározás felé gravitál, amely révén ki lehetne szakadni a „sorsból” az „élők bűn-összefüggéséből”<sup>18</sup>, de ebben a történetesen Isten felé tartó irányulásban Isten valóságossága nélkülöz minden jelentőséget. A hívőség létformát ad a kudarc-törvényű világban, de oly módon, hogy Isten létének zárójelbe vételével, a *hitakarat* középpontba állításával saját akarat szuverenitását megőrzi ezen az „önátadó” viszonyon belül. A hittalálás problematikussága a világlátás alapjait, ezáltal az Ady-vers formaelveit érinti: a vers részletesebb leírása éppen azt kívánta bemutatni, hogy ebben az időszakban egy bonyolultabb, többszólamú, nem egy gesztus-jelenet-beállítás köré rendeződő, hanem a tűnődés folyamatát, elmozdulásait érzékeltetni tudó forma kezd kialakulni Ady költészetében.

Az ironia felismerhető az ekkori (Léda utáni) Asszony<sup>19</sup>-versek egy csoportjában is, a jellemző kettősség révén: az egyik oldalon egy Mindenné emelt lény, a másikon pedig annak a *jelzése*, hogy ez a fölmagasztalás az akaratlagnak „műve”. Hasonlóan az ironikus Isten-versekhez, a nőben tárgyat talált hitakarat egyidejűleg van jelen azzal a reflexiával, amely tudatában van annak, hogy a Mindenné emelés valótlan. Az életrajz tényei, a Léda-szerelm elhalása és a „kis, női csukák” kalandjai ismertek. Jellemző az a részlet, amely Ady egyik 1913-as, Hatvanyhoz írt leveléből való: „Tudod, hogy nekem kell egy nagy viszony, úgy, mint a levegő, két év óta ennek a nincstelensége tetézte bajaimat. Nos (ti. ráutaltam, hogy nálam ez komoly és fontos) néhány napig együtt voltam itt egy nővel, kiben az eljövendő megkínóztatásomat sejtem, de ez is elutazott.”<sup>20</sup> Az ironikus Asszony-versek nem mások, mint a nő személyétől valójában független kísérletek a „nagy viszony” megalkotására, amelyek benső küzdőterét a lehetetlenség és a számára való szükségesség egyidejű és ellentétes tudattartalmai sarkkövezik.

Az Asszony egyik legfontosabb tartalma, hogy Ady azonosítja a Múlttal, a küldetéses étellel: „Kopott a világ s a szívünk / S minden világ a szemünkben: / Mi hírért, sikerért szalasszon, / Ősztönnőnk, igazi valónk, / Kiszakadt belőlünk az Asszony” (*Valaki útravált belőlünk*). „Vetkőzött a világ, didergően póré: / Szerelmem, Te, Múltnak szerelmes öre...”, „Kellene a Múltam, kellene az Asszony” (*A legszebb Este*); a *Margita élni akar* körüli értetlen méltatlankodást is azért utasítja el, mert „ez édes lázu visszaálmódást, / Sorsra, korra, álomra, Margitára, / Szent szimbólumát ma is boldog harcnak, / Átadják néhány budapesti arcnak.”

Az Asszony másik tartalma (és a benne való hittalálás kulcsa), az, hogy az életet összetartó erővel, értelemmel látna el a szerelm, a „találkozás”. „Be nagy Tél zuhant rám hitben, vágyban, cselban, / Valakim, egy Asszony, nálatok is Tél van? / Havas, tört lelkeimnek se vége, se hossza, / Rendjét talán Te bús árnyad visszahozza” (*A legszebb Este*); „Merre keressen az életemet, / Valami szépet hol akarjak? / (Csak hív nőténytől) / Lelkem, Senkim, találkozom Veled” (*Találkozás egy Senkivel*). Az istenséggé emelés hagyományos megoldásának mondható verseiben is jelződik – ha mégoly halványan is – az akaratlagnak s így az ironia: „Most már megjött az áhítatnak / S hűségnek aranyos kora. / Hívón s *híretőn* borulok le / Előtted, / Jövőmnnek *kikédvolt asszonya*” (*Hűség aranyos kora* – az én kiemeléssel: H. O.). Az ironia szembenálló pólusai művészi hangnem-keveredést is eredményeznek, pl.: „mindig várni, vágni Tégedet, / Te Élet, anya, Te gyermek, Te testvér. / Ezt a szerelmet kitől kaphatod, / Ezt az összes szerelmet” – viszont: – „kislányom”, „kis, zavart Éva-gyermek” (*A szépítő öregség*), vagy: „Úgy kellene, hogy Vénusz a habokban, / Csilló testtel káprázz, mint forró bálvány” – viszont: – „ravasz, kis buksiddal”, „kicsi, hazug, halavány lány” (*Mert senki jobban*).

Az ironia legplasztikusabb megfogalmazása a *Margita élni akar* záróversében található:

<sup>18</sup> Walter BENJAMIN, *Sors és jellem*. in *Angelus Novus*. Bp., 1980. 63.

<sup>19</sup> Közismert, hogy a Léda-versekre (különösen 1906 és 1909 között) a szecesszió démonikus szerelm- és nőfelfogása a jellemző: az Asszony istenséggént jelenik meg, de a verseket nem hatja át műimmanens vonásként az ironia, a valótlanság, az akaratlagnak reflexiója.

<sup>20</sup> *Ady Endre levelei*. 2. köt. szerk.: BELIA György. Bp., 1983. 208.

Mert Te vagy az én minden asszonyom,  
 Azaz Te vagy az asszony, aki nincsen,  
 Kit pótolni próbál nekünk ezer:  
 Ölelésben, álomban, tettben, rímbe.  
 Akarom, ha a dal végére járt,  
 Akarom, hogy légy, ha nem is vagy lévő  
 És vedd magadra én zsilált hívősegem  
 Egy mindent betelítő csak-egy nőben.

Az Asszony-versek iróniájában egyre inkább *megbomlik* a reflexió kényes egyensúlya, és ez különbséget jelent az Isten-versek iróniájához képest. Bár az Asszony elérésének lehetetlenségét és az odafordulás benső szükségét egyidejűleg, egy viszonyban jelzik a költemények, az akaratlagosság egyre hangsúlyozottabban, egyre erősebben leplezi le a paradox „teljes” odafordulásnak a hamisságát, „Tündér Ilonám, most választott álomom” – szól a Mylittához írt egyik vers, de az Árgilus-történet keserűen, ironizálva átfordul: „Es most csináljuk a csodált csodákat: / Utánad viszem aranyalma-fámat / S utánad viszem minden ébredésem” (*Nem hagyom abba*). Csalásként, játékként lepleződik le a föl-magasztosított „nagy viszony”: „Hívó csalások, csalt hitek / S egy semmire örökvágyóság, / Ezek vagytok s ezek vagyunk.” (*Imádság a csalásért*), és: „Sírivaló tréfa, / Unnivaló vágyság, / Kíváratot űzni / Kívánó kívánság. / Szórakozott játék, / Reményadás félve, / Szomorkás elszánás / Szánó hitte-tése.” (*Játék, játék, játék*). Az ekkori Asszony-versekben lejátszódik az irónián túllépő folyamat, amely során a „nagy viszony” megalkothatatlanágában maga a tárgyat kereső hitakarat lepleződik le. Az irónia verseiben az Isten és az Asszony mint a küldetéses akarat „átmentésére” szolgáló *hit-tárgyak* voltak jelen: az Istennél kevésbé, az Asszonynál azonban mind jobban elveszik a hit „tárgyi-sága”, mind jobban kitűnik a tárgyra irányulás méltóságával szemben a tárgy olykori méltatlansága.

A hit tárgyra irányulásának elveszése egy másik verscsoportot állít előtérbe: a – nevezzük így – *Magam-verseket*. Azokról az 1911–12-ben írt versekről van szó, amelyeket főleg a Szomorú ódák valakihez és A visszahozott zászló ciklusok tagjaiként rendezett kötetbe Ady. Különálló verscsoportot alkotnak – körvonaluk nem oldható fel azzal, hogy a „gőg”, a kihívó individualizmus verseinek Adynál mindig is jelen levő vonulatához tartoznak: a Magam-versek az *ön-vallás* költeményei. Nem a szuverén, lázadó cselekvés kultusza tér vissza, hiszen – itt jelezve az értelmezés kulcsproblémáját – együtt szerepelnek, egy ciklus két *egyenrangú* pólusát alkotják az ön-vallás és az „élni élet-tagadással”-szándék versei (főleg A visszahozott zászló ciklusnál szembetűnő ez!). *A veszélyek Istene* mellett a *Vidám temetés éneke*, *A visszahozott zászló* mellett a *Köszöntő az Életre*. Az Istent kívánó akarat – az Isten és az Asszony mellett – *önmaga* felé fordul, nem Istent alkotva magából, hanem egy olyan hívőséget, amely nélkülözi a külső tárgyi irányulást, nélkülözi a hittárgyat. Az „ön-istenséghez” való odafordulás külső érve a magárahagyottság, a külső kapcsolódási pontok elveszése, pl.: „Te: Én, aki királynőket vártál / S bölcs királyok hódolásait, / Nézd, szívekben hogyan be nem váltál: / Csak én vagyok ma itt. / ... / Az egész világ helyett imádlak,” (*Én, szegény magam*), vagy: „Minden, minden hogy elmarad / S hogy elhagynak mindent / Előbb-utóbb, / Hogy kínálnók az ajkun-kat, / Jó ajkunkat / S mást, mint magunk, nem érdemel / A búcsú-csók.” (*A Magunk szerelme*).

Az ön-vallás belső indoklását a *gyermekség* fölmagasztalása és a *Gőg* kultusza jelenti. Az a „szakadatlan, vén gyermekség” magasztosul föl, amelynek megadatik az, hogy az okok és körülmények helyett kizárólag csak a célok vezessék, amely természetes, közvetlen, azaz nem-problematikus viszonyban áll a lehetetlennel. A gyermekség-vallás egyik első határozott körvonalazódása a *Petőfi nem alku-szik* c. írás 1910 nyarán. Király István interpretációjában is egyértelműen az irónia alaphelyzete rajzolódik ki ebből a műből: „Szinte felnagyította, tragikussá tette a költő a távolságot Petőfi álmai és a realitás között, hogy minél inkább úgy tűnjék: csak a végsőig vitt alanyiség, a semmitől sem korlátozott voluntarista képzelet, csak „egy nagy fantáziájú bolond” gyermek vehette semmibe az ilyen messzeségeket.” „Egyszerre volt meggyőződve a lélek itt arról, hogy élni csak forradalmárként érde-mes s lehet, s arról, hogy ámitás, öncsalás mindenfajta merész más-akará. A változtató szándéknak egyszerre volt itt szerves tartozéka a küzdő elszántság s annak ellentéte: a lemondó fáradtság.”<sup>21</sup>

<sup>21</sup> KIRÁLY, i. m. (1972) 1. köt. 679., 682.



A fölmagasztalt gyermekség reprezentatív verse a *Röpülj, piros sárkányom*: „Boland bensőm egy őt gyermeket hordoz / Bátran nyúlok tüzekbe a kezemmel, / Asszonyhoz, fegyverhez bátran nyúlok / S mézes borhoz. / ... / Két, nagy, vaksi szememben szűz magasság / Babonás képe és célja nyíllallik: / Ez tart gyermeknek: a szent soha-fény / És a vakság.” Ez nem valami elszánt nekilendülést jelent az el-nem-érhető elérésére, nem a „mégis pátozást, ugyanis Ady a „vaksi”, „vakság” hangsúlyozásával jelzi: nem arról van itt szó, hogy a gyermekség nem veszi tudomásul a lehetetlent, hanem arról, hogy nincs, pontosabban nem lehet tudomása a lehetetlenségről. A gyermekség-vallás, az ön-vallás ezért hoz változást a szemlélet ironikusságában. Míg az Isten, ill. az Asszony felé a lehetetlenség tudata *mellett* megalkotott hit irányult, itt az a gyermekség magasztosul fel, amely nem ismerve a lehetetlenség korlátozó tudatát *bármilyen* külső tárgyat választhat hitének – erejét nem veszi vissza azonnal a realitások ismerete. Ezzel a gyermeki szemlélettel iktatja ki a lehetetlent az irónia benső feszültségéből. A lehetetlenség-szükségesség ironikus dichotómiája megszűnik ugyan, de azonnal a gyermek-felnőtt kettősségre hasad. A felnőtt a gyermekben – akaratlagosan saját lényegévé emelve – a lehetetlenségen *innen* létezés illúzióját és erejét alkotja meg – önmagából, a bezárulás, magárahagyottság csöndjéből: „Áldott világ a zátonyon, / Boldog Isten, boldog Isten, / Ki engeded, / Hogy süttessük rá magunkra, / Vén magunkra, / Ifjító és istenítő / Szerelmedet” (*A Magunk szerelme*).

Az ön-vallás másik motívuma: a Góg. A Góg istenséggé emelése a világhoz tartozó hittárgyak „el-bocsátásával” menti meg – önmaga felé fordulva – a hitet, az akarat lendületét. „Nincs más, csak amit akarok / S csak kegyem adhat életet / S beszédből is csak az jut hozzám, / Mit vígan én beszélhetek. / ... / Mitsem vett el tőlem a Sors / S minden érdemest meghozott, / Megtelvén buzgó áhitattal, / Szent Magamhoz imádkozok.” (*A megunt csatazaj*). A Góg – és ez kapcsolja a gyermekség-valláshoz – a szándékok beteljesülésének lehetetlenségét *még* nem ismerő ifjúkort akarja visszaszerezni – az öregedés, a kilátástalanság szorításában: „Élendő vers rímtelenül rímbe, / Ifjúságok, mik visszaadják / Még vénen is az ifjúságot, / ... / Óh, régi-régi szép volt-enmagam, / Aki nem vagyok, de kit akarok” (*Fölkelés és feledkezések*); „Minden kétségem: a csak-azért-sem, / Minden góg-gondom: megmutatom / S rohanok mohó szilajsággal / Illetlenül fiatal utakon / Vissza az ifjúságba” (*Én erőszakos ifjúságom*).

A Góg-vallása – akárcsak a gyermekség-versek csoportja – túllép az irónián: a cselekvés mozgásteréből kikerül a lehetetlenség korlátozó tudata; és hogy ezzel az ön-vallással erő adatik kilépni egy „méltatlan” kapcsolatból, az az *Elbocsájtó, szép üzenet* Nyugat-beli bevezető szövegéből is kitűnik: „... Félned kell, ha asszonyra sokat bízál, mert az asszony a sokat-adónak, a szárnyas férfiúnak megbocsátani nem tud halála után sem... S nagyon imádd a benned-lakozó egyetlenséges asszonyt, hiú, isteni Magadat, hogy repülésed meg ne zavarják ily nőstényi patvarkodások”. Ha korábban (az Istenhez és az Asszonyhoz való odafordulás verseiben) a benső szükség és a lehetetlenség partjait ívelte át az akarat – az irónia kettősségében látni engedve a rögzítetlen, labilis pilléreket, az elhatározás akaratlagosságát –, itt, a Magam-versekben a Góg és a gyermekség valójában nem tárgyat ad egy létet összerendező, nagy formátumú irányulás számára, hanem egy imádat, rendkívüli, örök lényeg, amely *bármiféle* létezésre jogot formálhat. „Kis boldogságokat” kereshet, „barbárból, úrból nyűvé” válhat, vagy éppen vezérre, búcsúzó condottiere-vé lehet.

A Magam-versek igazi megalapozását a *Szent Lehetetlenség zsoldtárja* jelenti, ahol egy olyan reflexió veszi számba a valakihez való odafordulás hiábavalóságát, amely *magasabb* az irónia hittárgy-választásánál: „...Mert várhatatlanokra várok / S nem várok mást, mint várhatatlant”. Az ön-vallással, a Góg-ben-gyermekségben megtalált lényege felmutatásával a kudarcra ítélő világot akarja megsemmisíteni – azáltal, hogy megalkotja önmaga ellentmondásmentes, isteni „evidenciáját”. Mindezt azért, hogy ez az „isteni lényeg” bármilyen tettét, bármilyen szándékát a rendkívüliség, a nagy formátum fényével ragyogtassa fel. Így módon éppen az ön-vallás költeményei kapcsolódhatnak a legszorosabban a túlélés, az „élni élet-tagadással”-szándék verseihez.

Az iróniának az a sajátossága, hogy egy hittárgy nem kizárólag benső tartalmaitól, hanem a ráruházott akaratlagosságtól kapja a jelentőségét, nemcsak a Magam-versekre érvényes, hanem az ún. *forradalmi versekre* is. A *Petőfi nem alkszik*-on kívül ennek más konkrét jelei is vannak. A katasztrofá emlékmái: az özönvíz- és az apokalipszis-embéma szinte egyidőben (1911–12) tűnik fel ebben a két költeménycsoportban. Mindkettőben hasonló szerepet töltenek be: egy olyan utolsó „méltó” tettet jelentenek, amely – az önveszejtés ellenére is – az egyedül értelmes cselekedet, hogy (a Magam-versekben) az én megszabaduljon a kisszerűség és a tehetetlenség érzésétől, ill. hogy (a másik verscsoport-

ban) a társadalom eljuthasson a megváltáshoz. A Magam-versek köréből a legjellemzőbb a *Rázd meg szívedet*: „Jaj, most hallgatsz el, te világgal megtelt / Mennynek megduzzadt terhes ember-mása, / Sötéten szállongsz, vészharangod alszik / S önmagadnak vagy bús döbbenete. [...] Sötét a felhő: Istennek felhője, / Bús a harangod: Isten harangja, / Ontsd a felhődet, kongasd a harangod, / Éld el a sorsod, éld el a szíved. / Égzengéssel vak éjszaka boruljon / Fényes délórán s zuhogjon özönvíz / S megkönnyült végzet szörnyű zsvajában / Sikoltson végsőt a bomlott harang.” Hasonlóképpen, az *Egy utolsó égháború*-ban is régi önmaga megtartása-visszaszerzése a tét: az erőszakos megfijodáson, a „víg végzivatár”-on keresztül. Még egy példa az önpusztító, kétségbe esett elhatározásra, amely révén az élet lezáródása is megőrizhetné a rendkívüliség méltóságát: „S e harsány élet nagy volt az ára / Nem juthat pulyák hig kacajára, / Ha tán hajszája nem is érdem, / Ha tán csak örömtelen gleccser, / Hajrá, hajrá, / Díszben, zajban, üszökben, vérben” (*Az Istennek viselőse*).

Az ekkori ún. forradalmi versekben az apokaliptikus képek a pusztítás -megtisztítás véglelességét jelenítik meg. Hosszabb felsorolás helyett csak két jelzés: „De rengi csak, Föld, mert elvégeztetett, / Ős, buta tornyok bábelien esnek / S, hajhó, majd véres, szép utcák során / Bösz torony-lakók romok alá esnek” (*Rengi csak, Föld*); „Szélvészverte, szép nagy szívekre vár itt / Egy sötét ország, melynek páriáit / Nem mentheti már, csak szélvész-roham” (*A magyar tanítókhoz*) stb. Az erőszak gondolat véglelességének, az „extremitásoknak” az indokait, véleményem szerint, nem lehet leszűkíteni arra az igaz megállapításra, hogy „mindig egyenes viszony van a fenyegetettség-érzés nagysága és a cselekvés véglelessége között”<sup>22</sup> Hunnia úri szemétdombjának elsöpréséhez – és ezt Ady tudta a legjobban – valóban szélvészre lett volna szükség, de Ady bosszút váró, bosszút ígérő indulata nem a fenyegetettséggel szembeni, „csakazértis” ellenszégüléssből és nem a fenyegetettség kiváltotta megmozdulásokból nyerte *csupán* az erejét, hanem – paradox módon – éppen a belső elfáradásból, a mind teljesebb hitvesztésből. Ki kellett szakadni a hit és hitetlenség, a remény és a hiábavalóság lealacsonyító, megalázó és elerőtlenítő váltólázából – a bensőleg felnövelt bosszú „mítoszával”. Egy utolsó, nagy tettel átlépni a hit árnyékát: a lehetetlenséget. „Minden rém-lávát a hitünkre öntött / A Nap, ez a mindig tréfálkozó, / Ki Jézust és néger királyokat / Ugyanazon dölyffel köszöntött / S ki úgy adja ma a derék hitet, / Mint holnap az esztelen tagadást” – ennek a *kiszolgáltatottságnak* a megszüntetéséért kell átugratni a megtorpanó, vén Sorsot a „véres gáton” (*Megállt a Sors*). Az ön-vallás előbb idézett verseiben is ez a bensőleg erőszakolt, minden tehetetlenséget, kételkedést áthúzó mozdulat látszik.

Az ekkori forradalmi versek jórésze inkább *apokaliptikus*-versnek nevezhető, mert ez a fogalom jobban jelzi Ady reményének kétarcúságát, hogy a végítéletben ne csak a Halál-tó Magyarországa pusztuljon el, de a végítélet-akarásban önmaga hitetlen vívódása, kételye is. Nem véletlenül választotta *A Magunk szerelmé*-ben a forradalmi költemények ciklusának címadó verséül az öt évvel azelőtti *Szent Lélek karavánj*-t. („Akkor nem tetszett, azért hagytam ki a Vér és Aranyból – ma szeretem.” – idézi Földessy Ady szavait.)<sup>23</sup> A versebe írt történet az apokaliptikus-váráshoz vezető benső utat írja le, számonkérve a „Szent Lélek nevű kereskedő”-től a „igemálhás” árusok – köztük Buddha, Mózes, Jézus – hiábavaló vándorlását, elherdált életét. A mindig megújuló, „eszme-evő” hittel való szakítást, leszámolást jelenti a végítélet várása – a végső kétségbeesés fizetségét:

Hajh, Szent Lélek, nem vár a karaván,  
Éppen elég volt az eszme-evés,  
Viharverten és sakáltépetten  
Várjuk: jöjjön hát a kitöltetés.

Fizess, Szent Lélek. Sok volt egy kicsit  
Ez a bús, bolond ingyen-szerelem.  
Ím, megérkeztünk s véres árnyékok  
Cikkáznak rózsás Pünkösöd-reggelen.

<sup>22</sup> KIRÁLY, i. m. (1972) 2. köt. 590.

<sup>23</sup> L.: *Ady Endre összes verse*. Bp., 1977. 1414.



De nemcsak az ön-megváltásnak ez a személyes indítéka tette reflektálttá a Minden-Titkok kor-szakváltása nyomán a forradalomba vetett hitet. Ady forradalmat *akart*, de 1912 felcsillanó és gyorsan hamvába holt reményén kívül ez az akarat semmiféle realitáshoz nem kapcsolódhatott. Adynál „a proletárforradalom is mint a vallásos hit tárgya jelenik meg: „szent kerítő”-nek mondja, isteni hatalommal ruházza fel.” „Ez a vallásos mezbe öltöztetett forradalomvárás is azt bizonyítja, hogy istenhit és forradalmi hit Adynál egy töről fakadt, ugyanegy igényt elégített ki.”<sup>24</sup> Ady számára mindvégig a csoda, a megváltás *távolában* kényszerült maradni a forradalom<sup>25</sup> – ekkori költeményeit éppen azért hatja át az irónia, mert versei nem küzdik le, nem iktatják ki ezt a távolságot: *együtt láttatják* ezt az egyedül értelmesnek tartott reményt és annak mélységes talajtalanságát. „Élet, mely rossz láz és nyomor, / Groteszk semmijében mit adhat? / Te, szent, föllázadt indulat, / Halálodig maradj meg önmagadnak” (*Hogy ma vagyunk*); „S nekünk, ha végítélet jönne is, / Ugy kell állnunk, mintha hinnők, hogy győ-zünk” (*Véres panorámák Tavaszán*); „S ne legyen majd köztünk arc rebbenő, / Tartsa titkát, tartsa, / Hogy ez már csak a kétségbeesés, / A Jövőnek szóló megmutatás / S a kínpadra vont becsületnek har-ca”, (*Válasz bajnoki hívásokra*). Király István *Az új Kísérlet*-ről szólva a hitnek ezt a paradoxitását is kiemeli: „A hitetlenség szélén a semmi bizonytalanságában lebegett itt a hit”, egyben rávilágítva „a megformálás egészét átható, s a vallomásos, ünnepi színnel végig feleselő, szomorú, meditáló jelleg”-re.<sup>26</sup>

Adyn kívül talán nem volt más magyar költő, akinek a forradalomhoz való viszonya ennyire a legbensőbb élettartalmait érintette volna. A legbensőbbeket, mint ahogy a magyarsággal való kapcsolatából is eltűnik minden külsődlegesség a tízes évek elején. Ebben az időszakban Ady magyarság-tudata lényeges változáson megy át: a tízes évek elejétől mind jobban felfedezi „fajtája” és önmaga között a *karakterbeli azonosságot*<sup>27</sup>. Egylényegűnek, egy töről fakadónak látja saját „romlását”, tehetetlenségét és fajtája „emerre, amarra hajlongó” sorsát: „Ez a mi szép koldus, uri fajunk / Nyugtalanít: példája vagyok: / Ha meghalunk, majd egyformán halunk”; „Más fajta nép roboghat tova, / De ily szép, álmos, láncos fajnál / Poétább faj nem élt soha”. „Asszony-karakter ez a magyar fajta” – írja a Margita élni akar-ban, „Önző, de szörnyű: tédet-fejet hajtván / Magamban látni omlóban a fajtám.” Ez a karakterbeli azonosság hasonló sors jövődöléséhez vezet: „Óh, aszottak és be nem teltek / S óh, magam is faj-sorsom osztván, / Be igazság szerint hullunk ki / A kegyetlen óriás rostán, / Kedvét nem töltvén az Időnek.” „Minden olyan reménytelenség, / Ami ma a szívünkben magyar, / Minden olyan szomorú törvényt, / Titkot, bűnt és bűnhődést takar”.<sup>28</sup>

Ily módon Ady, ha a magyarságról vagy a forradalomról beszél, egyaránt *saját* léthelyzetét fejezi ki. A magyarság „poétaságában” saját gyönyörű, de terméketlen vágyódásait; a forradalomnak (nem a hitetlenség ellenére, hanem a hitetlenségen *belül* igenelt) hitében éppúgy saját reménytelen kegyelemvárását is. Mindezek miatt kétségesnek tűnik Révainak az a máig ható, Varga József<sup>29</sup> és – ha árnyaltabban, de – Király István<sup>30</sup> által is elfogadott tétele, mely szerint: „A magyar-versek pesszimiz-musa és a forradalmi versek optimizmusa, a lemondás és a lázadás érzelmei, a pusztulás és a győzelem lírai látomásai között végső soron áthidalhatatlan az ellentét.”<sup>31</sup>

Hévízi Ottó

<sup>24</sup> VEZÉR, i. m. 400–401.

<sup>25</sup> A megváltás-gondolat természetesen igen régi gyökerű Ady felfogásában (l. ezzel kapcsolatban: KISS Endre, *A világnézet kora*. Bp., 1982. 148–154.) – de csak a tízes évek fordulójától „veszi körül” az a mély reflexió, amely ironikussá teszi.

<sup>26</sup> KIRÁLY, i. m. (1972) 2. köt. 57. és 54.

<sup>27</sup> Egyetérték Király Istvánnak azzal a megfigyelésével, amely a magyarsággal való önazonosítást, ént és fajtát együtt értelmező magyarság-élményt az 1908 *utáni* időszakból eredezteti. (L.: KIRÁLY, i. m. (1972) 2. köt. 654.) Ady késői korszakát elemezve már ennek az azonosság-élménynek az elmélyüléséről ír: „De korábban prófétai bíráló magatartással társult még ez az azonosságtudat. Azonosítás volt, s nem azonosulás. Itt (A halottak élen verseiben – H. O.) háttérbe szorult már a különállás.” KIRÁLY, i. m. (1982) 1. köt. 330–331.

<sup>28</sup> Idézett versek: *Pimasz, szép arccal, Szép, magyar sors, Mikor Margita visszajött, Margita és sorsunk, Az Idő rostájában, Beteg századokért lakolva*.

<sup>29</sup> VARGA József, *Ady és kora*. Bp., 1977. 286.

<sup>30</sup> KIRÁLY, i. m. (1972) 2. köt. 658.

<sup>31</sup> RÉVAI József, *Ady*. Bp., 1965. 87.

Szigeti Csabának a XVII. század közepe, második fele költészetéről az egyetemi szemináriumi foglalkozások során felmerült „gondjai”-ról szóló igen hatásos, magával sodró előadását hallottam, majd a „példatár”-nak, „gondjai katalógus”-ának szánt dolgozatát korrektúrában olvastam. (ItK 1985. évi 6. szám.) Úgy érzem, hogy érdekes, bár kissé különös tanulmányának legfőbb „gondja” mégiscsak az volt, hogy négy költőnek, verseiknek időrendi sorba való behelyezésével kapcsolatban bizonyos „beidegződött” hagyománytudati elemeket eltüntessen, mert hogy „a modern filológia többnyire eltünteti, negligálja a hagyománytudatot”.

Eltelkintve Balassi Bálintnak a dolgozat utolsó részében tárgyalt változatos és változható recepciójáról szóló problémától, Szigeti lényegében három nemesi költőnkől fogalmazza meg – ha nem is éppen „gondjai katalógusát” – néhány gondolatát, melynek során némileg elmarasztal engem, de ami ennél jóval lényegesebb, igazságtalanul beszél Dézsi Lajos szövegközlési eljárásáról. Ezt cselekedve, nem megfelelő tájékozottsággal, helyt nem álló állításaival elköveti – ha nem is „a legnagyobb filológusi bűnök”<sup>1</sup>, legalábbis a pontatlanság bocsánatos vétkeit.

Ezért észrevételeire az alábbiakat bátorodom ellenvetni.

Először is Dézsi védelmében. Mikor Dézsi Balassi Bálint munkáinak kiadásakor közzé tette többek között Balassa Bálintnak *Botlik a szerencse* kezdetű versét (II. 395–97), korrektül járt el, azt adta, amit az eddigi kutatás alapján nyújthatott Jankovich Miklósnak 1826-ban készült másolatáról<sup>1</sup> hűen publikálta a szöveget, azokkal a javításokkal, amelyeknek az eredeti PETROCZI ISTVAN akrostichon helyett a versfőkből BALASSA BÁLINT nevével kellett volna adniok. Valójában azonban BÁLROÁA BALJVTN olvasható ki a versfőkből. Az akrostichon azért romlott, mert Jankovich Miklós másolója nem másolta le pontosan az előtte lévő kéziratot, nem vette figyelembe annak minden javítását. Dézsi a Jankovich-másolat szövegén nem igazított. A jegyzetben azonban megjegyzi, hogy csak „némi szórendi változtatással (4. v. sz. Az itt való ..., 5. v. sz. S olyan ...)” jön ki Balassa Bálint neve. (Valójában még így is csak a BALASSA BALJVTN!) Dézsi nem ismerte Jankovich másolójának a forrását, a Balassa család levéltárában található eredeti szöveget<sup>2</sup>, melyben csaknem kétségtelenül Balassa Bálintnak saját kezű javításaival olvasható a vers, mely a költő annyi más verséhez hasonlóan hibátlanul kiadja az akrostichont: BALASSA BALJNTÉ.

Ha Szigeti utánajár, honnan vette Dézsi a versszöveget – tudhatott annak végső forrásáról is<sup>3</sup> –, akkor nem mondta volna, hogy a többi strófánál javított szavak ihlették meg Dézsi, hogy a 4. és az 5. versszaknál is „ugyanazt a minimális változtató eljárást alkalmazza, amit a verset író vagy lejegyző XVII. századi – feltehetőleg nem filológus – kollégája: hozzátold, múltat teremt, vagy legalábbis hozzájárul a múltteremtéshez, mert beleavatkozik a múltba. Továbbjátssza, továbbalkotja a kettős akrostichon játékát.” És hogy ezt a játékot mindenki láthassa, közli is Dézsi szövegét. Csak éppen a nagyon fontos utolsó strófát hagyja el:

Eneklem ezt annak keserű nevre,  
Mjnapiban nalad tött sok kérésedre,  
Ezer hat száz negjuen kilencz eztendöre  
Hogy fordult, tekjntuen mostanj üdöre.

(Az OL eredeti kéziratából s nem Dézsi közlésének helyesírásával adtuk a szöveget.)

Érthetetlen, milyen meggondolásból hagyta el Szigeti Csaba ezt az utolsó versszakot. „Gondjai” között nem gondolt arra, hogy a kötete összeállításakor Balassa saját nevére átírta a vers kezdő szavait? Lehetséges ugyan, ezt az utolsó strófát Balassa is el akarta hagyni. Ugyanis az előző versszakokban úgy javított, hogy a Petroczi nevet adó szavakat a szövegben aláhúzta vagy áthúzta, változtatásait meg a sor fölé írta. Az utolsó strófánál nem húzott át semmit, hanem a versszak után leírt egy teljesen új sort, az itt közöltnek első sorát. Logikus lett volna azonban a többi soron is változtatni, mert ebben a szövegezésben a strófa mondanivalója zavaros. A javítás folytatása mindörökre Balassa tollában maradt.

<sup>1</sup> OSzK quart. hung. 144.

<sup>2</sup> Balassa-cs. lt. OL P. 1761. 2. cs. 3. tétel.

<sup>3</sup> Vö. VARGA Imre, *Balassa Bálint gróf újabbán előkerült alkotásairól*, MKsz 1979. 378–381.

Szigeti Csaba nem tartja helyesnek, hogy irodalomtörténeti kézikönyvünk Koháry István költészetét „a XVII. század közepe/második felében élő nemesi, olykor udvari kultúra keretei között tárgyalja”. „Egy mű akkor születik meg, amikor materiálisan és szellemi hatásával beérkezik az irodalom intézményébe” – mondja, és ezért azokat a versszövegeket, melyeket pl. Kohárytól a *Kuruc küzdelmek költésze* című antológiában közöltem, „nem a fiktív 1683-as évben kellene behelyezni, hanem 1720-ra datálni, ... hiszen ekkor érkezett be az irodalom intézményébe, ez az időszak adja meg valódi értelmezési kontextusát”. És nyilván a többi versét is.

Véleményem szerint ez abszurd gondolat! 1720 tájára helyezve, nem lehet értelmezni Kohárynak a törökökről, a kuruc-labanc küzdelmekről írt verseit, sem barokk verskompozícióit, képzeletének fantasztikus játékait, vizionális álmokköltészetét, melyeket csak Thököly fogságában találhatott ki.<sup>4</sup> És bizonyára 1720 előtt papírra is vetett, hiszen tinta- és papírhányában szenvedő szerepjátászácafolataként börtönéből levelezgetett rokonaival, a külvilággal. Munkács után Regőcön lényegesen emberségesebb körülmények közt raboskodott, mert különben a vár kapitánya nem kérte volna a Thököly mozgalom után, hogy a fogsága alatt tanúsított bánásmódjára tekintettel járjon közbe érte a császári hatóságoknál.

Semmiképpen nem képzelhető el Beniczky Péter az 1620-as évek (de az 1630-as, 1640-es évekének is nehezen!) költőjének, mert apjának görög-latin szótárába kb. 13–16 évesen 1619-ben, 1623-ban pár sorocska versikét írt. Lehetséges, hogy nem egészen helyes őt az 1660-as évtizedre jellemző költőként értelmezni. Verseiből azonban életadatokat, keletkezési időt kiolvasni igen szűkösen lehet. Mégis van néhány olyan verse, melyet a Dudvág berkében, kedvenc tartózkodási helyén, Lócon írt, melyek 1662, 1663 táján keletkezettek tetszenek.

Ő írta-e a kötetzáró verset, melyben az életéről már múlt időben beszél, és halála időpontját tévesen említi, melyet a RMKT XVII. századi sorozat 10. kötetében a 63. szám alatt ismeretlen szerzőtől származó versként közöltem? Valamikor Szigeti Csaba úgy vélte, „mindenki más írhatta (köztük Bartók István, a kötet sajtó alá rendezője), csak Beniczky Péter nem”. Mostani dolgozatában feleslegesen nagy erőpazarlással igyekszik cáfolni véleményemet, melyet a vers kiadásának jegyzetében őt sorban fogalmaztam meg, bennük Bartók szerzőségét vitatva, mivel a versíró párhónapos eltéréssel szól a költő haláláról, őt *lilium*-nak nevezi, aki mindhalálig megtartotta *fejérségét, ékességét*. Hiába keresek ez őt soron túlmenőleg „a szerzőségről szóló érveket”, melyekkel ezt az őt sort megtoldottam. Nem találom azt a rám fogott állítást, hogy „a fejérség, ékesség, de főként lilium-utalás inkább nőre vonatkoztatható”. Pedig éppen ennek cáfolására hoz fel Szigeti Csaba példákat férfi halálára is alkalmazott ezen gyakori toposzból. Csak hogy példája a tanuló-korban elhunyt Vitnyédi István halotti verséből való. Ő mégis inkább lehetett virágyszál, gyöngye liliumszál, mint a kb. 56 évesen meghalt Beniczky. Szigeti másik „férfias” példáját illetően, a lilium itt egyszerűen hasonlat, Juranics úgy dűlt le, mint a vassal lekaszált liliumszál (a közönséges fű helyett a rím és a szótagszám kedvéért!). De, ismétlem, felesleges bizonygatás mindez annak igazolásaként, hogy a lilium nemcsak nőkre alkalmazható, minthogy én az ellenkezőjét nem állítottam.

Egyébként a kötetnek már ezt megelőzőleg van záróverse, a *Bé-fejezése ez verseknek* címmel, Véget vetek immár csekély rithmusimban... kezdettel, ami feleslegessé teszi a második záró verset. Eredetileg nem is volt ez meg Beniczky versei közt. Pongrácz Ferenc, akinek 1668-ban másolt kéziratosszövege független a kinyomtatott Beniczky szövegektől, s Beniczky eredeti szövegére megy vissza, nem tartalmazza a kötet második záró versét.<sup>5</sup> Feltételezhető, hogy a második záró Verset Bartók István alakította abból az énekből, melynek egyik 20 versszakos változatát a *Cantus Catholici* tartalmazza.

Szigeti Csaba most Beniczkyt gondolja a vers szerzőjének. Talán mert a világosan megfogalmazott cél szerint járt el: „tüzetesebb elemzések motivikus párhuzamokat, ellenpontokat, stílári párhuzamokat és eltéréseket stb.” talált a kötetben belül? Nem igen! Tisztelni kell a tényeket, még ha „beideg-zettek” is!

Varga Imre

<sup>4</sup> Vö. VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata*. Koháry István börtön-költésze. ItK 1973. 501–513.

<sup>5</sup> Szinnyei-Merse-kódex. OSzk Quart. Hung. 1559.

„És monda az Úr Isten: Imé az ember  
Olyanná lett, mint mi közülünk egy,  
jót és gonoszat tudván.”

I. Mózes 3.22.

„S eként minden kifejlődés, előmenetel,  
erő, érték és szerencsének legmélyebb  
sarkalata: a kiművelt emberfő.”

Gróf Széchenyi István: Hitel

Zentai Mária

## VÖRÖSMARTY MIHÁLY: AZ EMBEREK

A két idézet Vörösmarty: *Az emberek* c. versének lehetséges háttere, ellentétük a vers feszültségének és egyben értelmezésének is kulcsa. A tudás megszerzése mint bűnbeesés; a tudás megszerzése mint megváltás. Melyik igaz? A kérdés a Vörösmarty-életmű egyik alapkérdése. Legismertebb megfogalmazása a *Gondolatok a könyvtárban* gondolatmenetének első fordulópontja, a „Ment-e könyvek által a világ elébb?” sor (amelyben a „könyvek által”, vagyis az emberi tudás értékének és szerepének problematikusága ugyanolyan fontos, mint az alany-állítmányi szerkezet, a „Ment-e... a világ elébb?”).

Gyulai Pál „Az emberek” létrejöttét az 1846-os tragikus galíciai eseményekkel magyarázza. A szakirodalom azóta is vagy Gyulai életrajzi megjegyzéséből indult ki és konklúziójában ahhoz is tért vissza, vagy – Gyulait többé-kevésbé figyelmen kívül hagyva – tematikai-motivikus összefüggések alapján a Vörösmarty-életmű rokonítható darabjai felől közelített a vershez.

Az előbbi módszerre példa Tóth Dezső Vörösmarty monográfiájának vonatkozó része<sup>1</sup> és Orosz László verselemzése a *Miért szép?* sorozatban<sup>2</sup>.

Tóth Dezső a *Gondolatok...*-kal rokonítja a vers témáját, az *Előszó*-val és *A vén cigány*-nyal a benne megnyilvánuló költői magatartást, pesszimizmusát pedig a galíciai eseményekkel magyarázza: „Ahogy a galíciai események egy magyaréhoz hasonló komplex helyzet összes ellentmondásainak legnagyobb kiéleződését jelentették, ugyanúgy az erre való lírai reagálás pesszimizmusa sem csupán a paraszt-lázadástól való félelmen, hanem az egész reformkori társadalom minden ellentmondásának legmélyebb átélésén alapult.”<sup>3</sup> S noha nem „aktuális”, hanem az egész emberiség nagy kéréseivel vívódó versnek tartja, mégis Galíciával azonosítja a szöveg referenciáit is: a 2–3. versszak „szemléletét közvetlenül nem kivehetően, de érezhetően a galíciai események tanulságai sugalmazzák”<sup>4</sup>; az utolsó két versszakban „A zsarnokságtól s az elnyomás miatt elállatiasodott embertől való szimultán iszonyat a galíciai események tragikus összetevőiből ered: az egymással frigyre lépett „ész és rossz akarát”: az udvari politika cselszövése” A butaság dühét növeszti, Hogy lázítson hadat”, a paraszti osztályindulatokat használja ki...”<sup>5</sup> E felfogás szerint az utolsó versszak referenciái is egészen konkrétak: „az emberi nem tragikumát, történetének kilátástalanságát a „testvérgyűlölési átok”-ban jelöli meg: az osztályok szembenállásában...”<sup>6</sup>

Orosz László nem lát ennyire konkrét azonosítási lehetőségeket a versszöveg és a történelmi események között; a verset sokkal inkább egy általános európai tendencia, a nagy francia forradalom és a polgári fejlődés ellentmondásossága által determinált csalódott, pesszimista történetfilozófia gondolatát háttérhez közelíti. De az értelmezés közvetlen alapja nála is Galícia: „Rosszakarattal párosuló ész – ennek kiszolgáltatott butaság: így fogalmazódhatott meg Vörösmartyban az ihletet elindító felismerés a galíciai eseményeknek egy pesszimizmusra hangot történetfilozófián át szűrt értelmezése-

<sup>1</sup> TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*. Bp., 1974. 404–410.

<sup>2</sup> *Miért szép?* A magyar líra Csokonaitól Petőfiig, Bp., 1975. 322–336.

<sup>3</sup> TÓTH, i. m. 407.

<sup>4</sup> TÓTH, i. m. 407.

<sup>5</sup> TÓTH, i. m. 408.

<sup>6</sup> TÓTH, i. m. 408.

ként.”<sup>7</sup> A VI. versszakot ő is konkrét utalásnak tartja: „A szakasz igazán releváns nyelvi eleme azonban a megszólítás: az észé, a rosszakaraté, a jó ügy eltiprására a butasággal is szövetkező zsarnoki hatalomé.”<sup>8</sup>

A nem Gyulaiból kiinduló megközelítés hagyománya Babits 1911-es tanulmányáig nyúlik vissza.<sup>9</sup> Nem monografikus, de szintézis jellegű, egy-egy mű részletes elemzésébe nem bocsátkozó, de a művek motivikus összefüggésére, egymást értelmező mozzanataira nagyon figyelő írárok nőttek ki ebből a hagyományból, amelyek nem a műveket értelmezik az életrajzzal, hanem a tágabb értelmű „életrajzot”, Vörösmarty költői világképét a művekkel. Babits maga; a „Zalán futása ünnepére” Vörösmarty-tanulmányt író Horváth János; a romantikus Vörösmarty létfilozófiáját kereső Barta János; a Vörösmarty költői világképét a „földi menny” dichotómiájában leíró Martinkó András problémafelvetésük és következtetések eltérő volta ellenére ebből a szempontból összetartoznak.<sup>10</sup> „Az emberek”-et valamennyien idézik, rövidebben vagy hosszabban foglalkoznak vele. Kivétel nélkül mindannyian értelmezhetőnek tartják úgy, hogy a galíciai eseményeket *meg sem említik* vele kapcsolatban.

Babits a „nihilista Vörösmarty” remekének tartja: „És mint a szavak, úgy az erkölcsi fogalmak is csupa konvencióknak bizonyulnak. Ezen a lejtőn nincs megállás. Ezen a lejtőn a költő lelke a világ legmélyére csúszik. És ekkor megírhatja azt a remekét, amely így kezdődik:

„Hallgassatok! ne szóljon a dal!  
Most a világ beszél.”<sup>11</sup>

Horváth János Vörösmarty egyetemes élettiszteleten alapuló mítoszteremtő képzetének legfájdalmasabb, legszomorúbb vonását, az emberben való csalódást látja kifejeződni ebben a versben: „Az emberi kiválóság, a ritka erények szemlélete elragadja őt, de látja az érem másik oldalát is, ismeri az emberfajt: „a jámbort, csalfát, gyilkost és dicsőt”, az „állatembert”, a „sárfiát”, a „jelkes porondot”, a „sárkányfog-veteményt”, ismeri az istentelen frigyet ész és rosszakarát között (...) De nem tudja elfelejteni a kezdetet sem: a „lázadt embert”, „gyilkos testvér botja zuhanását”, „az első árvák sírbeszédeit”, s hasztalan tekint tovább, a testvérgyűlölési átok bélyegét végig ott látja az ember homlokán: „Nincsen remény! nincsen remény!” (...) Ily fájdalmas elkomorodások már Zalánban is meglik lantját...”<sup>12</sup> Barta János Vörösmartyjának tragikuma abból fakad, hogy az emberi lét végességét igazi metafizikai támasz nélkül éli át, és ennek következtében „valami különös összefüggés van nála fájdalom és kozmikus látás között (...) Életérzése akkor a legtragikusabb, amikor legmélyebben lát bele az embersorsba: van idő, amikor céltalannak érzi az egész földi életet minden eszméjével és érényével együtt. „Hallgassatok, ne szóljon a dal, most a világ beszél” – s amit a világ mond, összefoglalható két szóban: nincsen remény.”<sup>13</sup> Martinkó András Vörösmarty költői világképének alapkategoriai a föld-szféra és a menny-szféra kettősségével írja le; ebben a világképben az ember maga – a bibliai teremtésmítoszhoz is megfelelően – dualisztikus természetű. Martinkó megfigyelése szerint a dualista emberkép fenyegetését Vörösmarty pályája első szakaszán azzal hátrította el, hogy a két pólust világosan elkülönítette egymástól: menny – elvű és föld – elvű szférái egymás mellett vagy egymás ellen, de tisztán, keveretlenül léteztek. A 30-as évek második felétől kezdve pedig a nagy gondolati versekben a két szféra ellentéte háttérbe szorult; a közösségi, nemzeti feladatok, a leginkább a nemzeti felemelkedésben konkretizálható „földi menny” megteremtésének szándéka autonóm, a mennyei

<sup>7</sup> OROSZ i. m. 325.

<sup>8</sup> OROSZ, i. m. 331.

<sup>9</sup> BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty in Írás és olvasás* 1938.

<sup>10</sup> BABITS, i. m.

HORVÁTH János, *Vörösmarty* (1925) in *Tanulmányok* 1956.

BARTA János, *A romantikus Vörösmarty* Nyugat 1937/12., 1938/1.

MARTINKÓ András, *A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében in Teremtő idők* Bp., 1977.

<sup>11</sup> BABITS, i. m. 103.

<sup>12</sup> HORVÁTH, i. m. 256–257.

<sup>13</sup> BARTA, i. m. Nyugat 1937/12. 412.



és a földi determináltságtól egyaránt függetlenedni tudó embert kívánnak. Martinkó ebben az összefüggésrendszerben értelmezi *Az emberek*-et is: „Az 1846 elejétől való *Az emberek*-ben éppen az a szörnyű és kétségbe ejtő, azért „Nincsen remény”, mert az ember („Ez örült sár, ez istenarcú lény”) sárprincípiuma erősebb, s a földet, melyet mennyé tehetne, pokollá teszi. Nem él az égtől kapott képességeivel, ráadásul (ez egy korábbi versben, A Sors és a magyar ember-ben történik) át nem gondolt hetykeséggel, földi ereje s lehetősége nyalka-nyegle túlértékelésével el is fordul a Sorsnak – igaz: nőies – szeszélyeitől (...) Végül az ember árvája lesz az égnek is, a földnek is („Az ember fáj a földnek”).”<sup>14</sup>

A kétféle megközelítési mód szintézisére törekszik Csetri Lajos *Az emberek* elemzésében. Az össze-európai jelenségek, a liberalizmus válságából fakadó dezillúziós romantika magyarországi térhódítása, illetve *Az emberek*-kel rokon történetfilozófiai problémákkal küzdő magyar költőelődök, Berzsenyi és Kölcsey felmutatása után felhívja a figyelmet egy olyan összefüggésre is, amelyet – bár tényei ismeretek – *Az emberek*-kel kapcsolatban korábban senki nem vett észre: a 40-es évek közepe magyar irodalmának sötét, „embertől borzadó” hangulatára, amelyet legvilágosabban Petőfi Felhők-korszaka és Jókai 1845–46-os novellái reprezentálnak. „Az emberek” e műveknek is rokona, pedig ezek „a galíciai események hatása nélkül, jóval egyetemesebb válságokat sejtetve”<sup>15</sup> születtek. „Galícia mememtója (...) önmaga is egyetemesebb összefüggések, általánosabb válság következménye lévén, csak végső lökést adott jóval egyetemesebb eszméi és életérzésbeli konfliktusok magas rendű irodalmi kifejezésének. S a válság legegységesebb és leginkább pesszimista kifejeződése Vörösmarty költeménye.”<sup>16</sup> Csetri „Az emberek” meghatározó gondolati élményének a „káini ősbűnt” tekinti: „A béke hiánya, az emberi természet nem alkotó, hanem romboló, pusztító elemének felülkerekedése az oka Vörösmarty legzordabb emberlátomásainak, *Az emberek*-nek is. (...) Az ember ontológiai helyzetét a lét: láncolatáról szóló hierarchikus világmagyarázat az anyagi és szellemi létformák között álló, azokat harmonikusan összekapcsoló létfokon állapította meg; ezzel szemben a középkori kereszténység a diszharmóniát hangsúlyozta, s Vörösmartynál is úgy vagyunk a „föld s’ az ég fia”, hogy e két elem állandó összeütközésben van, s állati természetünk vezet el újra és újra a káini ősbűnhöz.”<sup>17</sup>

\*

Martinkó András és Csetri Lajos értelmezésében egyaránt fontos szerepet kapnak a bibliai mítoszok. Véleményem szerint a Biblia szerepe nemcsak fontos, hanem meghatározó *Az emberek* esetében, és összefüggésrendszert teremt a nagy gondolati versek között. „Az emberek” megírásához kellett a galíciai események dőbbenete – de a megírt vers nem Galiciáról szól. A szöveg maga megadja azt a vonatkoztatási rendszert, amelyre vetítve a kihagyásos logika és a víziószerűség ellenére koherens értelmezést kapunk: a bűnbeesés mítoszáét. Világképe nem egyszerűen biblikus, hanem kifejezetten ótestamentumi; sőt azon belül is Mózes könyveire szűkíthető: minden emberi dolgok eredetere. Éppen ezért, noha a költemény pesszimista történetfilozófiát is közvetít, alapproblémája mégsem a történetfilozófia, hanem az ontológia körébe tartozik: az emberi létezés tragikus, mert az ember nembeli lényeként hordja magában a rosszat. A versben a kezdet kezdete, Ádám bűne válik jelenvalóvá és örökre meghatározóvá: maga a bűnbeesés, de annak nem annyira az „engedetlenség”, mint inkább a „tudás megszerzése” aspektusa. A gazdag bibliai utalásrendszerben ez a motívum kétszer is megjelenik, méghozzá a két utolsó, a gondolatmenetet záró versszakban:

VI. vsz.: „Istentelen frigy van közötted,  
Ész és rossz akarat!”

VII. vsz.: „S’ midőn azt hinnők, hogy tanúl,  
Nagyobb bűnt forral álnokul.”

<sup>14</sup> MARTINKÓ, i. m. 217.

<sup>15</sup> CSETRI Lajos, *Vörösmarty Mihály: Az emberek*. Tiszatáj 1975/12. 49–58. id. 51.

<sup>16</sup> CSETRI, i. m. 51.

<sup>17</sup> CSETRI, i. m. 52.



És a gonoszság, tudás és bűn frige nemcsak átvitt, hanem szó szerinti jelentésében is „istentelen”, hiszen a tudás megszerzésének Isten elleni bűn az ára, és a tudás maga is kettős természetű: jónak és gonosznak tudása.

A VI. versszak első két sorát Orosz László kulcsállításnak tartja, az V. és a VI. versszak között magyarázó viszonyt lát: „Nincsen remény! (mert) Istentelen frige van közötted, Ész és rossz akarat.” A két sornak a megszólítással is alátámasztott kiemelésével feltétlenül egyetértek, értelmezésével viszont (miszerint itt a jó ügy eltiprására a butasággal is szövetkező zsarnoki hatalomról lenne szó) nem. A szöveg nem beszél zsarnokságról, de jó ügyről sem, áttételesen sem; egyik legfelélméletesebb hatáseleme éppen az, hogy „jó ügy” még negatív festéssel sem említetik benne.

A kétszeres parafrázison kívül a bűnbeesés történetére utal a VII. versszak első mondata: „Az ember fáj a földnek.” *Magát a földet* Ádám vétke miatt átkozta meg az Úr: „Az embernek pedig monda: Mivelhogy hallgattál a te feleséged szavára, és ettől arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél arról: *Átkozott legyen a föld te miattad...*” (I. Mózes 1. 17.)<sup>18</sup>

Ádám vétke nem véletlenül ismétlődik több variációban is a vers utolsó két szakaszában: *pontosan azt az értéket tagadja, amely korábban több Vörösmarty-versben is, de leginkább a Gondolatok...-ban a földi menny megteremthetőségének legfőbb biztosítéka volt: az ész, a tudás erejét, a „szellemharcok tiszta sugarát”, az „istenész” érvényesülését.*

Nem hiszem, hogy – mint Martinkó írja tanulmányában – az ész, a ráció már Vörösmarty fiatalkori műveitől kezdve a föld, a rossz szférájába tartozott,<sup>19</sup> a felvilágosodás északultságának tagadása-ként. Feltétlenül igaz, hogy az érzelem, a képzelet menny-elvű a fiatal Vörösmarty számára; de a vele szemben fájlalt „jég valóság” racionalizmusára, arra, hogy „hideg, halott, *mert* reális, észelvű világ”<sup>20</sup> a föld-szféra: nem látok meggyőző bizonyítékot. Az idézett versek (*A búcsúzó, A szív temetése, Börzönyben, A szerelmetlen*) valóban panaszozzák az érzelem nélküli élet sivárságát, de e sivárságot nem kötik össze az ésszel. [A *Csongor és Tünde* Tudósa nem ellenfele Csongornak, inkább – a másik két Vándorral együtt – testvére: ugyanolyan nyugtalan hajszolója a boldogságnak, mint a főhős. Csongor *ellenfelei* (Mirigy, ördögfiak), ugyanúgy az irracionalitás (ha tetszik: a képzelet) világába tartoznak, mint megtestesült boldogsága, Tünde.] Amikor tehát az 1830-as évek második felétől kezdve az ész az egyoldalúan földi és egyoldalúan égi determinációtól szabaduló autonóm ember „fegyverei” közé kerül<sup>21</sup> (mint Martinkó írja), akkor nem egy korábbi álláspont megváltoztatásáról van szó, sokkal inkább egy új, ígéretes értéklehetőség fölfedezéséről. A *Szózat* „ész, erő és oly szent akarat”-ától a *Liszt Ferenchez* teremtő béke-látomásán keresztül (ahol „Ezer fej gondol istenésszel”) a *Gondolatok*...-ig a földi mennynek egy olyan sajátos, egyéni mitológiája alakul ki, amelynek a hűség, a hazaszeretet, az erő, az erény, a munka mellett és felett domináns motívuma *az ész, a tudás*. A „Gondolatok a könyvtárban” a haszontalan, hazug tudás rémétől „az ész napvilágán”, „a bölcsék és a költők művein” át eljut arra a pontra, hogy az itt legvilágosabban megfogalmazott célt, „a nemzetnek sorsát” a „szellemharcok tiszta sugaránál” akarja magasra emelni. Az észnek, a tudásnak ezt a hallatlan felértékelődését aligha lehet elválasztani a nemzeti felemelkedés kulcsát a „kiművelt emberfőkben” kereső Széchenyi hatásától, pontosabban attól a reformprogramtól, amelyet a kortársak számára is leginkább Széchenyi neve jelképez. Ebben a gondolatkörben a *tudás = megváltás*; a nemzet boldogulásán munkáló kiművelt emberfők az ember istenarcúságának bizonyítékai.

Ez a felemelkedés-hit azonban nem a *van*, hanem a *kell*, a *legyen*, a jövő idő birodalmába tartozik.<sup>22</sup> A *Gondolatok a könyvtárban*, betetőzése a tudás = megváltás gondolatnak, *de már a kétely verse is. Még jelen van a földi menny egyéni, „széchenyiánus” mitológiája – de megjelenik már az*

<sup>18</sup> A versben ezt a sort követő Káin-motívum összefüggését a IV. és V. versszak föld-motívumával kiemelte Csetri Lajos. A kapcsolat meg is van, de a VII. versszak „földje” mégis Ádám miatt fáj, hiszen a testvérgyilkosság miatt az átok *Káint magát* sújtotta („Mostan ezért átkozott légy e földön...” I. Mózes 1.), nem a földet.

<sup>19</sup> MARTINKÓ, *i. m.* különösen 197–198. old.

<sup>20</sup> MARTINKÓ, *i. m.* 198. (kiemelés tőlem Z. M.)

<sup>21</sup> MARTINKÓ, *i. m.* 214.

<sup>22</sup> „Az nem lehet, hogy  
ész, erő s oly szent akarat,

ebből a verscsoportból idáig hiányzó nagy, súlyos jelentésű „közös mitológia”: a Biblia. A ciklikus történetfilozófiával ötvözött és így az emberiség örök sorsává nyilvánított Bébel-mítosz félreérthetetlenül az emberi *tudás*, a szellem végső célt-nem-érését jelenti:

hiába sorvadozzanak  
egy átoksúly alatt.”

„Még jőni kell, még jőni fog  
Egy jobb kor...”

Szózat 1836

„S a felébredt tiszta szenvedélyen  
Nagy fiakban tettek *érjenek*,<sup>a</sup>  
És a gyenge és erős serényen  
Tenni tűrni *egyesüljenek*  
És a ' nemzet, mint egy férfi *álljon*  
Érez karokkal győzni a' viszályon.”

Liszt Ferenchez 1840.

„*Teremtsd elő* azon dicső időt  
Hol a' magyar szó és név imádvá lesz:

„A' kisdedeknek néma száj kér,  
Hogy *adj* nekik hazát...”

Az úri hölgyhöz 1841.

„Künn hatalmas, benn virágzó.  
És szabad  
Bizton *álljon* sérthetetlen  
Jog alatt.”

Főti dal 1942.

„Gondold meg, mennyit érsz: eszed,  
Szíved, pénzed, karod...”

Te még, oh honfi, *ébren állj*,  
Remélni, tenni hő.  
S' a nemzet *isten képe lesz*,  
Nemes, nagy és dicső...”

Honszeretet 1843.

„És még is – még is fáradozni *kell*.”

*Rakjuk le*, hangyaszorgalommal, a' mit  
Agyunk az ihlett órákban teremt...

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.  
*Ha ezt kivíttuk a' mély sülyedésből...*”

(Kiemelések tőlem Z. M.) *Gondolatok a könyvtárban* 1844.

„Rakjuk le hangyaszorgalommal, a mit  
Agyunk az ihlett órákban teremti...

Építsük egy újabb hon Babelét,

Menjünk szét mint a régi nemzetek...”

„Ez hát a sors, és nincs vég semmiben?  
Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem hal  
'S meg nem kövülnek élő fiai.”

A fölfelé törés, az „angyalok zenéje”, a mennyei „magas gyönyörnek lángja” itt még sajátossága az emberi szellemnek; — de a Babel mítosz, mint az emberiség hangsúlyozottan *egyetlen* sorslehetősége, amelyben a ciklikus ismétlődésből nincs kiút, hanem csak a valamikori teljes pusztulás vethet véget neki — már e törekvés hiábavalóságát is hirdeti.

A *Gondolatok...* időszerkezete teljes: múltat, jelent, jövőt egyaránt áttekint, akárcsak a *Szózat* vagy a *Liszt Ferenchez*. „Az emberek” megírásának idejére a jövő idő: a felemelkedés- hit, a *kell*, a *legyen* ideje devalválódik. Az emberiségnek csak súlyos teherként cipelt múltja és szörnyű jelene van, a jövő grammatikailag is, szemantikailag is hiányzik. Egyetlen jövőként is értelmezhető mondata dögvészt, pusztulást helyez kilátásba:

„És hosszú béke van, 's az ember  
Rémitő szapora,  
Talán hogy a 'dögvésznek egyszer  
dicsőbb legyen tora.”

A hiányos időszerkezet hatását erősíti a kihagyásos logikai szerkezet, amelyben szintén a jövő, a cél helyén van hallgatás. Az egyes versszakokban ugyanaz a séma ismétlődik:

mivel      ezért      nincsen remény (arra, hogy...)...

↓

az emberek ilyenek,

A szakaszok újra és újra elmondják, MIÉRT nincsen remény; de egyetlen szóval sem céloznak arra, hogy MIRE nincsen remény. Más szóval: még kérdés, még tagadás formájában sem jelenik meg cél-képzet. A „Nincsen remény!”-nél mindig megszakadó gondolatmenetet a befogadó képzelete kiegészítheti többféleképpen is. A szöveg két alapselethez kínál:

1. *nincsen remény* (arra, hogy az *ember mint ember* megjavuljon, kiküszöbölje a nembeli lényegéhez tartozó rosszat)
2. *nincsen remény* (arra, hogy a *történelem* fejlődés, haladás legyen).

A kétféle kiegészítés nyilvánvalóan kétféle értelmezést is jelent: az első esetben a vers mítikus vonatkozásain van a hangsúly, a másodikban a történelmin.

A kihagyásos logika és az értelmezési lehetőségek ebből következő nyitottsága sajátos feszültséget okoz a versforma zártágával, lekerekítettségével szembeesülve. Orosz Lászlónak a költemény „szoros formaképletére” vonatkozó *ritmikai* megfigyeléseit<sup>23</sup> kiegészíthetjük még azzal, hogy a rímek elhelyezése is záró jellegű: a keresztrimes első négy sort páros rímelésű négy sor követi.<sup>24</sup> A refrén hatása

<sup>23</sup> OROSZ, i. m. 327.

<sup>24</sup> OROSZ, i. m. 333.

érdekes ambivalenciát mutat: a formaképlet szempontjából erőteljesen *zár* minden versszak végén; a gondolatmenet szempontjából viszont *nyitva hagyja* a benne megfogalmazott konklúzió értelmezését.<sup>25</sup>

A vers IV. versszakának vége és V. versszaka szóhasználatával a széchenyiánus problémalátásra és reformprogramra utal: „...a föld! az nem övé” sor, a „dús föld” és az „ínség” ellentéte, az „erő” és az „erény” emlegetése. A versszakzáró „Nincsen remény!” az utalásokkal megidézett programot is tagadja, amelynek „legmélyebb sarkalata” a kiművelt emberfő volt. Tagadása találkozik a mitológus szinten megfogalmazott világméretű kudarcral, annak felismerésével, hogy a tudás nem megváltás, hanem magában hordozza eredetét, a bűnt (mint Káin története is példázza, aki minden bizonnyal elsőként hajtott végre logikai műveleteket az áldozati füstök összehasonlításával és az ismert következtetés levonásával, mintát adva az emberiségnek arra, hogyan használja Ádám örökségét).

Az értelmezés alapjául szolgáló bűnbeesésmítosz mellett az utolsó két versszakban a teremtetés és a Káin-történet szerepel:

„Ez örült sár! ez istenarczu lény!” – teremtetés, az ember kettős természetének eredete, a bűnbeesés oka.

„...testvérgyűlölési átok

Virágzik homlokán” – Káin története, a bűnbeesés első tragikus következménye.

A biblia utalásrendszerbe tartozik a IV. versszak elején „...az ember Rémitő szapora” sor is: a bibliai idők legnagyobb *áldása*, az Ótestamentum sűrűn előforduló toposza, a „szaporodjatok és sokasodjatok” (pl. I. Mózes 9.1.) válik átokká, fordul visszájára benne, csakúgy, mint a szöveg többi hagyományos értékfordozója (atyák, törvény, dicsők, béke, dús föld, ész, istenarcú lény, tanuló). Ebben a kontextusban értelmezhető a sokat vitatott 2. versszak is. Orosz László szerint „fájdalmas ironia”, „...fájó gúny atyának nevezni azokat, akiknek bűnei miatt pusztult a nép!”<sup>26</sup> Nem vagyok biztos abban, hogy a „S á” mint atyáik vétkezőnek, Ők úgy hullottanak” sorpár ironikus. Az atyák vétke miatti pusztulás bibliai toposz, szó szerint értendő. *Először* éppen a *törvény* kihirdetésekor hangzik el: „...én, az Úr a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok, a ki megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban, harmad és negyedigiglen” (II. Mózes 20.4., de ezen kívül is sok helyen, pl. III. Mózes 26.39., IV. Mózes 14.33., IV. Mózes 14. 18., II. Mózes 34.7). Azt is valószínűtlennek tartom, hogy a Bibliában a mai embernél járatosabb kortárs olvasók a nagy francia forradalomra asszociáljanak egy olyan versszakból, ahol együtt szerepelnek az atyák, az atyák vétke miatt pusztuló nép és a törvény. Nem köthető ugyan egy adott bibliai történethez olyan határozottan, mint a VI.–VII. versszak, de szóhasználat, hangulata félreérthetetlenül az Ótestamentum világát idézi.

\*

A nemzet, majd az emberiség alapproblémáinak kérdéskörében mozgó ódákban, majd az idő haldítával műfajilag egyre nehezebben besorolható *gondolati* versekben addig, amíg a felemelkedés hit dominál bennük, nem szerepelnek bibliai motívumok. (*Szózat, Liszt Ferenchez, Az úri hölgyhöz, Honszeretet*); vonatkozási rendszerük a *történelem*: múlt, jelen, jövő. *A Gondolatok a könyvtárban*-tól kezdve viszont a nagy, reprezentatív versek *kulcspontjain* jelennek meg az Ótestamentum legáltalánosabb érvényű, az emberiség karakterét és későbbi sorsát meghatározó alakjai és történetei. A *Gondolatok*...-ban a *teremtés* (Ember vagyunk, a föld s' az ég fia) a duális természet kiemelésével és *Bábel* a szellemi törekvések örök beteljesületlenségével; *Az emberekben* a *teremtés* a *duális természet kiemelésével*, a *bűnbeesés* a *tudás eredendő bűnösségét* állítva és a *Káin-történet* az ember első ember elleni bűnével; az *Előszó*-ban a *teremtés* a duális természettel („...embert, E félig istent, félig állatot...”); *A vén cigány*-ban a *bűnbeesés* („...a lázadt ember vad keserveit...”)<sup>27</sup> az engedetlenség kiemelésével;

<sup>25</sup> A keresztrím és a páros rím versen belüli sorrendjét SZEGEDY-MASZÁK. Mihály értelmezi a *Késő vágy* c. vers elemzésében: „...a klasszicista versírás... a verszárlat hangsúlyozására az utolsó sorokban zártabb, nyilvánvalóbb, egyszerűbb rímre tért át.” in *Miért szép?* Bp., 1975. 278.

<sup>26</sup> Csetri Lajos tanulmányában érinti a görög és a héber mitológia megértéskönnyítő szerepét.

a *Káin-történet* („...Gyilkos testvér botja zuhanását...”), a *vízözön* és *Noé* („...tisztuljon meg a vihar hevében, És hadd jöjjön el Noé bárkája, Mely egy új világot zár magában), az „új teremtés” hangsúlyozásával.

Az alap-mítoszok egyszerre teszik világosabbá és bonyolultabbá a műveket. Világosabbá, mert „mindenki ismeri őket”, mert a közösség tudatába évszázadok alatt beivódott jelentésük megadja az egyszerű értelmezés, a megértés lehetőségét akár a legszélesebb értelemben vett közönségnek is, amennyiben ebben a hagyományban nőttek föl. Vagyis éppen a legbonyolultabb gondolatosságú Vörösmarty-verseket tették hozzáférhetővé (*egy bizonyos szinten legalábbis*) a legkevésbé művelt olvasó számára is (addig, amíg a Biblia valóban élő hagyomány volt! Ma éppen a művelt olvasó számára adnak jelentéstöbbletet ezek az utalások).

De maguknak a bibliai szövegeknek a hermeneutika több értelmezési szintjét különbözteti meg, amelyek közül az itt említett betű szerinti értelem csak egy, a legelső, a legalacsonyabb. A Vörösmarty-versekbe beépülve is több szinten értelmezhetők tehát és nem függetleníthetők a szöveggörnyezettől. Ebből a szempontból bonyolultabbá, többretegűvé teszik a műveket.

Az áttekintésből látható volt, hogy Vörösmartyt a *kezdet* mítoszai foglalkoztatták: minden emberi dolgok eredetének felidézése fogja össze ezeket a verseket. Legtöbbször a *teremtés* szerepel. Ennél vissza már nem lehet menni a mitologikus időben sem. És valóban, miután a *Gondolatok*-ban az emberi törekvések végső haszontalanságára, majd *Az emberek*-ben a kiút illúzióját keltő tudás eredendő rosszaságára, bűnösségére döbrent rá, az *Előszó*-ban (amikor utoljára megfogalmazza) *magát az elhibázott teremtest* ismeri föl minden emberi szenvedés ős-okaként:

„Egyszerre öszült az meg, mint az isten,  
Ki megteremtén a' világot, embert,  
E' félig istent, félig állatot,  
*Elborzadt a zordon mű felett*  
És bánatában ősz lett és öreg.”

A zordon művével szembenező és bánkódó teremtnőnek is megvan a bibliai előképe:

„És látá az Úr, hogy megsokasult az ember gonoszsága a földön, és hogy szíve gondolatának minden alkotása szüntelen csak gonosz.

*Megbánná azért az Úr*, hogy teremtette az embert a földön, és bánkódék az ő szívében.

És monda az Úr: *Eltörlöm az embert /.../ mert bánom, hogy azokat teremtettem.*” (I. Mózes 6., 5.6.7.)

Az „eltörlöm az embert” az *özönvíz lebocsátásának elhatározása*, vagyis egy pusztulás utáni új teremtés lehetősége. Az új teremtés az *Előszó*-ban is megjelenik: a tél fagyja után eljövő versvégi tavasz. A vers eleje „új, dicsőbb teremtés”-nek „szent szózatból”, ünnepre, mennyegzőre készülődésből kellett volna megszületnie, a Jelenések könyvének Isten orszagaként;<sup>27</sup> helyette tör ki az apokaliptikus vész. A bibliai sorrend (apokalipszis, megváltás) megfordult; a pusztulást követő dermedt csendből az Ótestamentum művétől borzadó Istene emelkedik ki, és az *ottani* pusztulás (vízözön) utáni „új teremtés” asszociációját hordozza. A biblikus világtörténet misztikus – mennyei beteljesedése helyett a vízözön utáni új teremtest. Ez a „tavasz” a versben hazug, hamis, *ironikus. Nem lehetséges új teremtés.* Az Ótestamentum Istene a vízözön után szövetséget köt az emberrel (mintegy jobb híján), de a teremteskor elhibázott természetét nem változtatja meg. Noé bárkája nem hoz új világot; az emberi rosszaságot nem mosta el az özönvíz; már maga Noé is kénytelen megátkozni az egyik fiát és annak leszármazottait, nem is beszélve a további bűnök hosszú és változatos soráról.

<sup>27</sup> Az *Előszó* újtestamentumi vonatkozásait Martinkó András is, Szegedy-Maszák Mihály is részletesen elemzi. Konklúziójuk: a megváltás lehetetlensége lényegében ugyanaz, mint az én ótestamentumi alapú közelítésemnek. Vö.: MARTINKÓ András, *Vörösmarty Mihály: Előszó*, in *Miért szép?* Bp., 1975. 347–367.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A kozmikus tragédia romantikus látomása* (Az *Előszó* helye Vörösmarty költészetében) in *Ragyognak tettei...* Székesfehérvár 1975. 333–365.

Mindezek után kétséges, hogy *A vén cigány*-béli Noé bárkája (Ádám és Káin bűnének nyomaték-  
 os felemlegetése után) valóban jobb „új világot” zár-e magába. Nem zárható ki az „új világ” ironikus  
 értelmezése. Szajbély Mihály *A vén cigány* szövegelemzése alapján jut erre a következtetésre.<sup>28</sup> Sze-  
 rintem efelé mutat az *Előszó* csak ironikusan elképzelhető új világa, de a Noé-téma eredeti impli-  
 kációi is (ha az özönvíz utáni új világ a szó valódi értelmében „új teremtés”, az eredendő bűnből  
 kimosdatott, megszabadított emberiség lett volna, nem lett volna szükség a megváltásra.) Új teremtést  
 ezekben az években a Vörösmartyhoz közel álló Bajza József is csak ironikusan tud elképzelni:

„Vagy ha e világnak  
 Eljött vége már,  
 S a nem- lét öröklő  
 Semmisége vár;  
 Sűjts le egy csapással  
 Minden életet,  
 S alkoss új világot  
 S új természetet.

!...!

Alkoss a világnak  
 Balga lényeket,  
 Egyszerű parancsra  
 Forgó gépeket

!...!

Akkor jobb jövőért  
 Egy szív sem dobog,  
 S lesznek a világon  
 Népek boldogok.”

(Fohászkodás 1849)

Az utolsó évek Vörösmartyjának valamiféle belső oldódását, ha nem is megbékélését, de a szenvedés enyhülését nem ezen a képzetkörön belül kell keresnünk. Az emberiség léthelyzete tragikus, mert mitikus lényege a rossz, mitikus és történelmi sorsa a szenvedés, nem segít rajta megváltás, nem lehetséges új teremtés. Ebben a képzetkörben az ember számára nincs kiút. Egy nem-mitikus és nem-történelmi alapú gondolatrendszerre kell áttérni ahhoz, hogy *Az emberek* végének sarkányfog-veteménnyéből új virulás csírája legyen. Az általában 1853-ra keltezett *Mint a földművelő* c. epigramma Babits szerint halálvers. Mai értelmezője, Róbert Zsófia is úgy látja, hogy a földművelő ősi életjelképe haláljelképpé válik benne.<sup>29</sup> A vers valóban a haláltánc középkori műfaját formálja epigrammává. De a „jól munkált földbe” magot vető földművelő ősi élet-jelentését Vörösmarty nem tünteti el, hanem még meg is erősíti:

„S várja virulását istene s munka után”

Az emberiség pedig (noha útja a halálon át vezet): „végtelen”. Ebben a versben *más* jelképrendszerben gondolkodik Vörösmarty, mint a *Gondolatok*...-ban, *Az emberek*-ben, az *Előszó*-ban és *A vén cigány*-ban. A mitikus vagy a történelmi-társadalmi determináció helyett itt a *természeti* uralkodik,

<sup>28</sup> SZAJBÉLY Mihály, *A vén cigány „háttéré” az 1850-es években*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 1981.

<sup>29</sup> RÓBERT Zsófia, *Néhány megjegyzés Vörösmarty-költői nyelvére*. in: *Ragyognak tettei*.... Székesfehérvár 1975.



ez szabja meg az ember sorsát. A pályája kezdetétől kísértő-kínzó körforgás-gondolatnak is itt találja meg Vörösmarty – egy más síkra csúsztatva – a megoldását: a körforgás mint történetfilozófiai metafora csüggesztő és kilátástalan; a *körforgás mint természeti törvény*, születés–élet–halál folyton megújuló sora elfogadható. Igaz, a vers pusztán az emberiség biológiai létezésének végtelenségét állítja. Nem kapcsol az ember fogalmához értékeket se, de bűnöket se. Történelmen és társadalmon kívüli, az emberi minőségek iránt közömbös, nem teleologikus, hanem öröktől fogva ciklikus törvény: az élet biológiai-természeti törvényének felismerése az egyetlen lehetséges út a világgal való megbékélésre.<sup>30</sup> De az is csak egy pillanatra tűnik föl, egy hatsoros vers jelképeinek értelmezésében. Nem maga a megbékélés, csak villanásszerű jelzése a megbékélés lehetséges irányának, annak, hogy egy az eddigiektől gyökeresen eltérő gondolkodási alapgagatartással talán lehetne *Az emberek*, az *Előszó* emberképét érvényteleníteni – de ezen az úton Vörösmarty már el sem indult.

Gergye László

## MIDÁS KIRÁLY

A századvégi művészsors Ambrus Zoltán regényében

### I.

A XIX. század utolsó évtizedeiben a társadalmi mozgások lelassulását az epikai műfajok fokozatos belső súlypontát helyeződése kíséri. A közelmúlt történelmi élményanyagából sarjadó regények szerkezete fellazul, cselekményképlete leegyszerűsödik, művészvilágképén egyre több gondolati repedés keletkezik. A nagy jelentőségű eseményeket történelmi-társadalmi keretben feldolgozó kompozíciók törvonalai mentén egy elvontabb, intellektuális jellegű regénytípus kezd kialakulni. Ez a regény sem adja fel még teljesen a század középső évtizedeire jellemző szintézisigényt, de a széthulló valóság egyesítésére általában csak szellemi síkon tesz kísérletet. Ezzel a tematikai átrendeződéssel párhuzamosan a művészregény, illetve az élményanyagát koncentráltabb formában megjelenítő művésznovella egyre határozottabb árnyalatokat nyer a századvég összetett epikai spektrumában.

A művésztéma a német szellemiség speciális ontológiai problémájaként jelenik meg az európai irodalomban. A műfaj gondolati gyökerei egészen a *Sturm und Drang* mozgalomig nyúlnak vissza. Az élet és a művészet szükségszerű konfliktusát talán Goethe *Wilhelm Meister*-e dolgozza fel először, de később a romantika még jóval elmélyültebben foglalkozik a kérdéssel. A polgári és a művészi létforma feszültségélményét tükrözik Hoffmann novellái (*Don Juan*, *Signor Formica*) és Mörike regényei (*Nolten festő*, *Mozart prágai utazása*) éppúgy, mint F. Schlegel, Novalis vagy Tieck számos alkotása. Nem sokkal később Keller *Zöld Henrik*-je már egészen nyíltan fogalmazza meg azt a tanulságot, hogy az életet fel kell áldozni a művészetnek. Thomas Mann a problémakör modern összefoglalását nyújtja, Hesse és Broch nevei pedig a műfaj XX. századi továbbfejlődésének irányát jelzik.

Balzac remek festőnovellája (*Az ismeretlen remekmű*) az elsők között tanúskodik a műfaj jelenlétéről a francia irodalomban. Az itt felvetett esztétikai-művészetelméleti kérdések felszín alatti búvópatakként húzódnak végig a XIX. századi epikán. Balzac után foglalkozik a témával Zola, művészregényt írnak a Goncourt-ok (*Zemganno-fivérek*), A. France (*A vörös liliom*), R. Rolland (*Jean Christophe*) és A. Gide (*Pénzhamisítók*). A művésztéma kidolgozásának kisebb számban orosz, angol, skandináv példái is vannak.<sup>1</sup>

<sup>30</sup> Kéziratomban olvasásakor Csetri Lajos hívta föl a figyelmemet arra, hogy a végső emberi problémák „biologikus” síkra csúsztatásának legalábbis az előképe még egy műben megvan: a Csongor és Tünde megoldása, a világméretű éjben egyedül virrasztó szerelem is az élet örök körforgásába kapcsolja a hősöket.

<sup>1</sup> Az oroszoknál többek között Gogol és Odojevszkij, az angoloknál H. James és Joyce, a skandinávoknál Ibsen és Strindberg foglalkozik a művészlét problémáival.

A magyar művészregény elsősorban a francia irodalom hatása alatt formálódik. A művészi létforma bonyolult élményképleteit rajzolja fel Justh Zsigmond egyik korai regénye, a *Művész szerelem* (1888), és igazi művészszemléletet közvetít később a *Fuimus* (1895) külön festőfigurájának, Poldinak életfilozófiája is. A Justh szellemi rokonának számító Ambrus Zoltán 1891-ben megírja a művészegzisztencia problémáját középpontba helyező festőregényét, a *Midas király*-t, vérbeli színészvilág tárul fel a második Ambrus regény, a *Giroflé és Girofla* (1901) lapjain, majd a *Midas király* kérdéscsoportjait dolgozza fel ismét a *Solus eris*. 1905-től folyamatosan készül Bródy Sándor modern festőmítosza, a *Rembrandt*-novellaciklus, míg Kosztolányi Dezső *Néró, a véres költő* c. műve a történelmi- és a művészregény műfaji határvidékén születik.

A *Midas király*-t Gyergyai Albert a századvég nagy regényének nevezi.<sup>2</sup> Valóban, a kor legnagyobb igényű epikai vállalkozásáról van szó. A hivatalos kritika kezdetétől fogva elismerte értékeit, mégis csaknem minden elemzésre a negatív észrevételek túlsúlya volt jellemző. Faludi István a *Midas király*-t egyenesen Ambrus gyenge munkái közé sorolja,<sup>3</sup> mint ahogy mások értékelésében is több a hibákat boncolgató gondolatmenet.<sup>4</sup> Legutóbb Lőrinczy Huba közölt a regényről gondolatébresztő tanulmányt.<sup>5</sup>

Ez a dolgozat csak a *Midas király* problémavilágának elemzésére vállalkozik, de érintőlegesen tárgyalja az egykorú európai irodalom néhány hasonló jellegű kérdését is. A művész-főhős alkotásainak gondolati nyomvonalán haladva kísérli meg felfejteni a századvégi élet- és művészettelfogás igen ellentmondásos kapcsolatrendszerét. De sok a fehér folt még a mítoszértelmezések területén is. Milyen jelzéseket adnak a mítoszsémák finomszerkezeti elmozdulásai a főhős belső változásairól, hogyan fűg össze a reneszánsz festőmítosza a századvég szépségáhitatával? A *Midas király* komplex problémavilágát csak összetett vizsgálati módszerekkel lehet megközelíteni.

## II.

*Midasi expozíció.* A regény alaptémáját Ambrus a görög mítosz mélyrétegeiből vezeti fel.<sup>6</sup> A cselekményszinteket átsugárzó Midas-mese századvégi parafrázisa már a gondosan megtervezett expozícióban elindítja a modern mítoszértelmezés gondolati vonulatait. A mítoszséma első megjelenési formáiban a mellékszereplők aranyálmai öltenek testet.

<sup>2</sup> GYERGYAI Albert, *Utószó a Midas királyhoz*. Bp., 1967. 647.

<sup>3</sup> FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged, 1941. 98.

<sup>4</sup> Vö.: SZINNYEI Ferenc, *Ambrus Zoltán*. It, 1918. 11–12. VÁRKONYI Sándor, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Bp., 1942. CSISZÁR Béla, *Ambrus Zoltán*. Budapesti Szemle, 1935. április, 689. szám stb.

<sup>5</sup> LŐRINCZY Huba, *A századvég arany embere*. (in. Szépségvágy és rezignáció.) Bp., 1984. 15–58.

<sup>6</sup> A kisázsiai Phrügiaiban uralkodó Midas király egy alkalommal megvendégelte Dionüszosz tanító-mesterét, az öreg Szilénoszt. Ezért a szolgálataiért az isten megígérte Midasnak, hogy bármilyen kívánságát teljesíti. A király azt kérte Dionüszosztól, hogy minden, amihez hozzáér, ezentúl arannyá változzék. Így is történt. Midas kezdetben nagyon elégedett volt, s dicsérte magát okos kívánságáért. Csupán akkor döbbsen rá, hogy esztelen kapzsiségával saját halálát kérte, amikor rájött, hogy az étel és az ital is arannyá változik a szájában. Kétségbeesetten rohant Dionüszosz után, s könyörögni kezdett, hogy szabadítsa meg a szörnyű adománytól. Az isten tanácsára Midas megfürdött a Poktólosz folyóban, s a víz valóban lemosta róla szerencsétlen kívánsága átkát. Ezután a király aranykeresés helyett inkább a réteket járta, s a kecskelábú pásztoristen, Pán sípjátékában gyönyörködött. Pán annyira felbuzdult Midas dicséretén, hogy zenei versenyre hívta ki a Múzsák karvezetőjét, Apollónt. A verseny döntőbírája Tmólosz, a hegyek istene volt, aki azonban Apollón javára döntött. Midas kijelentette, hogy nem ért egyet a döntéssel, s ezért Apollón büntetésül szárfület növesztett neki. Midasnak sokáig sikerült sapka alá rejtene a hosszú füleket, de borbély, aki tudott róluk, képtelen volt magában tartani a szégyenletes titkot, noha a király halálbüntetés terhe alatt kötötte lelkére a hallgatást. Gödröt ásott a folyóparton, s miután meggyőződött róla, hogy senki sincs a közelben, belesuttogta: – Midas királynak sza-

A szegényes pesti bérház valamennyi lakójának életére az egyhangúság és a magány súlyai rakódnak. A közelfő házból izgalmat ígérő eseménye azonban felpattintja az eltírt vágyak zárjait, a képzelet kiszabadul a ránehezülő valóság szorító fogságából. A ház gyermekeit pásztoroló Terka lelki szemei előtt az „ezeregyéji tájékok” rejtelméi elevenednek meg, a Grunovszky lányok pedig az „ideális, mesebeli ember”<sup>7</sup> érkezésére várnak. Ebben a környezetben él a regény két főhőse, Bíró Jenő festőművész és egy elszegényedett arisztokrata család sarja, a szép Völgyessy Bella. Grunovszky Margitot mindkettőjükhez szoros kapcsolatot fűzi: Bellához a rajongó csodálat érzése, Bíróhoz a férjhez menés titkos reményei vonzzák.

Az operaénekesnőnek készül Margit és Bella egyik dialógusában már rögtön a történet elején egyidejűleg jelentkeznek az élet és a művészet midasi problematikája. Margit bárkihez férjhez menne szerelem nélkül is, ha a férfi becsülné őt, s meg tudná szabadítani a hétköznapi nyomasztó anyagi gondjaitól. Bella szerint viszont „hiába minden okoskodás: férjhez menni ahhoz, akit nem szeretünk, akár a nyugodt, tisztos jövőért is, annyi, mint *eladni magunkat*.”<sup>8</sup> Margit családja gondolatban már sokszor lemondott arról, hogy „a Grunovszky nevet valaha nagy betűkkel látja kinyomtatva a Covent Garden vagy a Her Majesty’s színlapján”,<sup>9</sup> de a lány a szemtelen Rubini úr célzásából sejti, hogy a siker csúcsaira rövidebb út is vezet. Margit egyéniségében tehát a művészi pályára vonatkozóan éppúgy ott rejtőzködik az énfeladás lehetősége, mint a házassági tervekkel kapcsolatban. Ábrándjaival csupán a valóság hézagain próbálja kitölteni, Bella azonban alapjaiban teremt új valóságot a vágyak csillogó szövedékéből. Ebben a lelki mesevilágban az ő ruhái „nem földi szövetekből” készülnek, olyan zenét hall, „mely semmi ismert muzsikához nem hasonlít”, és „sokféle csodálatos, gyönyörű színt” lát, „aminő tán nincs is a világon”.<sup>10</sup> A völgyessy is különös, a mesék hőseire emlékeztet: szép és fellelmetes. Bella képzeletét nem egy századvégi művészkarrier mesterséges fényei világítják át; álomvilága tisztaságától, emberi gazdagságától kapja belső ragyogását.

A bál után Bíró Jenő költő barátjával, Marosyval beszélget. A poéta – akinek a feje „*aranyálmokkal van kárpitozva*”<sup>11</sup> – Margithoz hasonlóan azt fejtegeti, hogy a szegénységből való menekülés egyetlen reális útja az érdekházasság. Amikor pedig a festő feltűnő érdeklődést mutat a Völgyessy családfa iránt, kijelenti, hogy Bíró komoly veszélyben van, mert az alvájáró művészlélek számára egy szép, fiatal lány jelenti a legnagyobb veszedelmet, mely „a legnagyobb rejtelen a világon, mely érdekesebb, mint a letűnt világok összes hieroglifái.”<sup>12</sup> Bíró és Bella erkölcsi felfogása Margit és Marosy gazdagságról szőtt álmainál nyilvánvalóan magasabb értékszínt képvisel, s így a két főszereplő lelki egymás felé mozdulása az expozíció midasi gondolatszerkezetében teljesen indokolva van.

A *szép kategóriája*. A századvégi epikát fokozott esztétikai fogékonyság jellemzi. A forma proteuszi alakváltozataiban a művészgények is a szépség sugárzó centrumát keresik, nagy szellemi apparátussal próbálják megfejteni a műalkotás és az esztétikai tárgy kényes belső egyensúlyának titkait. A széppel való állandó aktív érintkezés nehéz elméleti és gyakorlati problémák sokaságát hívja életre. Hogyan módosítja az alkotás folyamata a művész és a modell kapcsolatát, leképezhető-e az emberi szépség a művészet nyelvére, elérhető-e az esztétikai tárgy megformálásában a természetes tökéletesség? Ilyen és ehhez hasonló kérdések vetődnek fel Ambrus *Midas király*-ában is.

Völgyessy Bella csodálatos szépsége először a művész reflexeit hozza működésbe. A lány Tiziano Laura de’ Diantijának vonásaira emlékezteti, s a festő hűvös szakértelemmel állapítja meg, hogy az előtte álló jelenés „élő része az örök szépségnek.”<sup>13</sup> Bíró Jenő – akinek a „Szép volt a bibliája”<sup>14</sup> – ké-

márfüle van! Egy év múlva azonban a lyuk helyén sűrű nádas nőtt, s ha szél járta a vidéket, a nád susogása minden arrajárónak megsúgta a titkot. Mikor Midas megtudta, hogy szégyene kiderült, kivégeztette a borbélyt, ő maga pedig bikavért ivott, és iszonyú szenvedések közt meghalt.

<sup>7</sup> AMBRUS Zoltán, *Midas király*. Bp., 1967. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozom.)

<sup>8</sup> Uo. 66.

<sup>9</sup> Uo. 23.

<sup>10</sup> Uo. 66–67.

<sup>11</sup> Uo. 152.

<sup>12</sup> Uo. 155.

<sup>13</sup> Uo. 49.

<sup>14</sup> Uo. 70.

sőbb a bálon is úgy gondol vissza a lányra, „mint egy szép képre”, hiszen „az ő szíve csak egy szerelemnek van tárva: az égi szerelemnek, amellyel a Szép iránt viseltetik. A halott, de formáiban örökké élő szép iránt... Igen, a művész volt az, akit ez a váratlan jelenés megilletett. A művész, aki nem törődik vele, hogy azok az isteni formák egy élő lény formái, s aki átadja magát tiszta lelkesedésének, minden földi gondolat nélkül, a Fra Angelico-k naivitásával.”<sup>15</sup>

Bella „közömbös, hiú, szép fekete szemei” és „vörösbe játszó, aranszín haja” Tiziano *Laura Dianti arcképe* és a híres *La Bella* c. festményének nőalakjait idézik. Egyes művészettörténészek (pl. Jacob Burckhardt) véleménye szerint a *La Bella* éppúgy felfogható csupán egy szép nő portréjának, mint ahogy egy elvont művészi elképzelés realizációjaként is értelmezhető. Bella Bíró Jenő számára ugyan-csak egyszerre jelenti az esztétikum problémájának elméleti megfogalmazását és annak konkrét, emberi megjelenési formáját.<sup>16</sup> Így aztán szinte természetes, hogy a szépélmény művészi appercepcióját azonnal a kapcsolatteremtés vágya követi. Az elhamvadt, futó szerelmek halványuló emléken keresztül elemi erővel tör magának utat az új érzés, s Bíró életében először egy „életre szóló szövetség” lehetőségére gondol.<sup>17</sup>

Az emberi szépség törekény csodája talán éppen a közelgő halál árnyékától kapja a tökéletesség varázsát. Tudatalatti sejtelenként húzódik végig ez a gondolat a regény első felén. Rejtélyes törvényszerűség rajzolja rá Bella szépségére is a halál keresztjét. A lány sokszor beszél az elmúlásról,<sup>18</sup> s az öröklét vágyából születik meg később a múlandó emberi szépséget a művészet időtlenségébe átment portré. Öntudatlanul Bíró gondolataiban is testet ölt ez a sötét előérzet: álmos szemei előtt éppen akkor jelenik meg a hárszkenőjébe húzódó Laura de' Dianti, amikor Marosyval sétálva a temető kapujához érkezik.<sup>19</sup>

*Reneszánsz festőmítosz.* A regény minden pórúsát reneszánsz nosztalgia hatja át, a festészet letűnt aranykora utáni vágyakozás Bíró Jenő művészi reflexióiban lépten-nyomon kifejezésre jut. Többször felbukkan Leonardo da Vinci és Fra Angelico neve is, de a festőmítosz gondolati tengelyében a Tiziano-reminiscencia áll. A főhős századvégi művészpályájának kilengéseit, szeszélyesen kanyargó hullámvonalát csak a tiziano-i életmű tükrében lehet követni.

Bíró Jenő heroikus vállalkozása a lehetetlen határait súrolja: a szürke századvég palettáján próbálja meg ismét kikeverni a reneszánsz ragyogó színeit. Első képén – amely címében Tiziano utolsó, töredékben maradt festményére, a *Pietà*-ra utal – sikerül is felidéznie a XV. század csodálatos koloritját. (Egy másik korai képe, a *Diana* is Tiziano *Diana és Akteon*-ját idézi.) A velencei mesterrel azonban sohasem történt meg az, ami Bíró Jenőnél igen rövid idő alatt bekövetkezik. A fiatal festő önbizalma megrendül, tehetsége megreked, a kezdetben meredeken felszökkenő ívű fejlődés megtörik. Bíró leszögezi, hogy a művészet az egyetlen dolog a világon, amelyhez tehetség híján a pusztá akarata kevés. A görög mítoszban keres és talál alteregókat; kesernyős öniróniával azonosul az elbizakodottságában túl magasra repülő Icaros és a napszekerével alázuhanó Phaeton alakjával. Ebből a válságos lelkiállapotból ragadja ki mesterének, Darzensnek közös alkotó munkára szóló meghívása. A follebray-i birtokon Darzens felesége és Bíró Jenő között szerelmi viszony szövődik, de mielőtt még a kapcsolat komolyabb fordulatot vehetne, a festő faképnél hagyja az asszonyt. A szakítás oka egy Darzensnéről készült arckép. A portrét egy mindenki által tehetségtelennek hitt Zapata nevű festő készítette, aki ezt követően Darzens támogatásával rövidesen bámulatos karriert futott be. Bíró viszonyuk kezdetén, amikor egy gonosz arcvonást azonosít az arckép és annak eredeti modellje között, rögtön megfejt a spanyol értelmetlen sikereinek titkát. „Tehát én leszek II-ik Zapata – évődött magában. – Én is le fogom festeni

<sup>15</sup> Uo. 90.

<sup>16</sup> Ez a kettős jelentéstartalom bujkál a Bella név ambrusi szimbolikájában is. (Bella = Szép) A Tiziano-val foglalkozó életrajzok, művészettörténeti áttekintések közül különösen az alábbi forrásokból merítettem: Renate BERGERHOFF, *Tiziano*. Berlin, 1972. Jacob BURCKHARDT, *Der Cicerone*. Stuttgart, é. n. FARKAS Zoltán, *Tiziano*. Bp., é. n. MRAVIK László, *Tiziano Vecellio*. Bp., 1976. H. TAKÁCS Marianna, *Tiziano*. Bp., 1969. Giorgio VASARI, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Ford. ZSÁMBOKI Zoltán. Bp., 1973.

<sup>17</sup> AMBRUS Zoltán, *Midas király*. 166.

<sup>18</sup> Uo. 67, 199, 335, 336.

<sup>19</sup> Uo. 160.

a szép asszonyt, s én is megkezdék végre egy új, dicsőségesebb korszakot, azt, melyet majdan a második korszakomnak fognak nevezni ... pénz mint a polyva, *arany, temérdek arany, arany egész garmadával*, és hozzá a dicsőség ingyen ... Szép jövő, gyönyörű jövő, hanem kár érte, mert ez a jövő nekem nek kell.”<sup>20</sup>

A regény cselekményideje előtt játszódó Darzens-epizódban az elmaradt arcképfestés jelképes jelentőségű mozzanatát mélyül. Az arcképben rejtőző mágikus erő vissza-visszatérő, jól ismert motívum az európai irodalomban. Feltűnik már többek között Gogol *Az arckép* c. művésznovellájában is, ahol Csartkov festő tehetségét szívják el a démoni arckép rájárában lelt aranyak. A démoni elem variációi Hoffmann óta ugyancsak folyamatosan képviseltetik magukat, Oscar Wilde-nál pedig már össze is fonódik a két fenti motívum: a *Dorian Gray arcképe* c. regény főhőse saját arcképével köt örökös szerződést.

Gogol elbeszélése egyike a művésztéma legelső midasi feldolgozásainak. Csartkov képtelen ellenállni az arany csábításának, tehetsége éppen a portréfestészetben forgácsolódik szét. Modelljeit nem maga választja, s kénytelen lesz igazodni a megrendelők lapos igényeihez. A részletek kidolgozására nincs idő, a karakter lényegének megragadása helyett a festőnek a kívánt sablon megmintázásával kell beérnie. Ilyen körülmények mellett természetes, hogy elhal minden művészi érték, s ennek egyenes függvényeként eltorzul az emberi személyiség.

Az arcképfestészet rituális aktusa a művész és a modell szellemi egyesülését jelenti a műalkotásban. A *Midas király*-ban a megrendült önbizalmú festő számára a sors tálcán kínálja fel a gyors érvényesülés lehetőségét. Ha megfesti Darzensné arcképét, pillanatok alatt sikeres, divatos művészé válhat. Bíró Jenő azonban kikerüli azt a csapdát, amely Csartkovot tönkretette: a művész-Phaeton még ebben a kritikus lelki szituációban sem kapaszkodik fel Darzensné midasi aranysekerére.

A Darzens-epizódban Bírónak sikerül megőriznie emberi és művészi integritását, de nem maradhat el a századvégi társadalom bosszúja sem. A festő elutasította a zapatai életút lehetőségét, s ezzel ráadásul megsebezte hiúságában Darzensét is. Hiába dolgozik megújult hittel *Léda* c. képén, nem kapja meg a remélt díjat. Pedig a készülő festményt annak idején sok lelkes tanáccsal kísérő Darzens is benn volt a zsűriben... Bíró, Darzens és Darzensné művészi-szerelmi háromszögtörténete mögött jól észrevehetően ismét mitikus séma, a József és Putifárné bibliai meséje húzódik meg.

Bíró Jenő művészetét a *Léda* lendíti túl a holtponton. A válságkorszakból való kilábalás nyitánya, az önmaga felett aratott győzelem fényes dokumentuma ez az alkotás. A hivatalos körök ekkor írják le végérvényesen, holott valójában éppen most indul el újra az egyenletes belső fejlődés útján. A művészi erőgyűjtés nagy önfegyelmet, kitartást és lelki eltökéltséget követelő időszaka következik. Bírónak nap mint nap szívós harcot kell folytatnia a közönség lapos ízlését képviselő századvégi műkereskedőkkel. Az eldologiasodó korszak nem tart igényt az individuum önkifejezésére, így aztán abban sincs semmi meglepő, hogy a csendéletekkel kereskedő Weinberger fanyalogva utasítja vissza a velencei arcképfestészet tradícióit idéző *Koldus-gyermek*-et. A kép finom alakja – akinek áttetsző arcából „még nem tűnt el teljesen a gyermeknek egy jobb világra emlékező mosolygása”<sup>21</sup> – ismét alig leplezett reneszánsz nosztalgiát lehel. A festményt csak az esztétikai lényeg megsemmisítése árán lehetne a közönség számára elfogadhatóvá tenni. Erre utal az egyik festőtárs akaratlanul is találó megjegyzése: a gyermek fejére cilindert, szájába pedig szivarcutkát kellene festeni.<sup>22</sup>

A *Koldus-gyermek* képzeletbeli portréalakjából még hiányzik az összefogott gondolati erő, a kompozíciót szerves egységbe forrasztó primer élményanyag. Most azonban Bella személyében színre lép a tökéletes szépség reneszánsz modellje. Bíró lelkében már kapcsolatuk kezdetén jelentkezik a lány megörökítésének vágya, rövidesen pedig az emberi személyiség titkaiba is sikerül behatolnia. Bella szép arcához éppúgy nem illik a cigaretta, mint ahogy a koldusgyermek szájába sem a szivarcutka. Az erőltetett magabiztossággal eregetett füstfelhők mögött Bíró éles szeme azonnal felismeri a befelé forduló, sérülékeny személyiség védekező reflexeit. A cigaretta és az előkelősködő modor századvégi külsőségei átlátszó búráként óvják a korszak által kevésbé méltányolt mély emberi értékeket.

<sup>20</sup> Uo. 138–39.

<sup>21</sup> Uo. 179.

<sup>22</sup> Uo. 180.

*Élet és művészet.* A *Bella-arckép* újabb fontos állomást jelöl Bíró Jenő pályáján. Életében és művészetében egyaránt döntő fordulatot jelenthet kísérletének eredménye: vajon sikerüle-e az emberi szépséget a művészet szférájába emelnie? Rendkívül nehéz próbát kell kiállnia, amelyben századvégi hősök hosszú sora vérzik majd el. Anatole France Dechartre-jában (*A vörös lilium*) a művészi erőt a pusztító szerelmi szenvedély gyűri le, Ibsen Rubek professzora (*Ha mi holtak feltámadunk*) viszont csak a modell lelkének meggyilkolása árán tud életet lehetni csodálatos szobrába. Thomas Mann legtöbb művészfigurája megreked a természetlen esztétizálásban, míg Aschenbach (*Halál Velencében*) már egyenesen életével fizet velencei kalandjáért; mégsem képes „a szépséget a szellem birodalmába vinni”.<sup>23</sup>

Leonardo da Vinci a zene finom hanghatásaival próbálta megakadályozni Mona Lisa arcizmának elmerevedését, Bíró Jenő pedig festés közben mesével köti le modellje figyelmét. A kakastollas ember történetének gondolati hatósugarában újra a regény lélektani alapkonzfliktusa fogalmazódik meg: az embernek választania kell a szerelmi házasság bizonytalan egzisztenciájú jövője és az érzelem nélküli kapcsolat anyagi biztonságot ígérő lehetősége között. A kakastollas ember anti-meséje sokkal inkább Margit életszemléletét vagy Marosy szofizmáit tükrözi, mintsem Bíró és Bella felfogására emlékeztet. Mire a *Bella-arckép* elkészül, a szép lányban is véglegessé érik a döntés: kikoszorúzza kőrőjét és néhány hónap múlva Bíró felesége lesz. A *Bella-portré* így a művészet és a szerelem tökéletes összhangjában születik, mindkét irányban megnyitva ezzel a főhős előtt a csúcs felé vezető utakat.

A házassággal járó anyagi terhek az embertől és a művésztől egyaránt emberfeletti erőfeszítéseket követelnek. Bíró többletmunkák vállalására, sőt még csendéletfestésre is kényszerül. Mégsem megalkuvás ez. A mindennapok robotja ugyan kevés időt hagy a valódi alkotásra, de a magánélet harmóniája és a széppel való szellemi összeolvadás meghatványozza belső energiáit. A művészi énkiteljesedés merészen ívelő röppályáján gyors egymásutánban születnek a képek (*Favágó, Pünkösöd, Eliézer*) s készül már az élet és a művészet ingatag egyensúlyát példázó főmunka, az *Angelus* is. A nehezei kivívott egyensúlyban azonban hatalmas feszítőerők munkálnak. Bíró Jenőnek egyszerre kell megfelelnie a saját, önmagával szemben felállított magas esztétikai mércének, s az élet ezzel ellentétes külső követelményeinek. Ebben a kettős szorításban lehetetlen maradéktalanul megélni a boldogság élményét. „Ed-dig nem is tudta, hogy a kötelesség teljesítése milyen terhes is lehet! Különösen, mialatt Bella ott ült mellette, mialatt érezte azt az édes lehetőséget ... s a munka sürgette! Ő, be kegyetlen állapot volt híven kitartani, be nehéz megállni, hogy mikor oda hajolt hozzá egy vigasztaló és buzdító csókért, ne dobja pokolba az egész papírhalmazt. Hanem ott üljön csöndesen tovább, míg az órái letelnek. *Megértette Tantaluszt*.”<sup>24</sup>

A regény mitikus kontextusában Tantalusz jelenti a midasi életlehetőség ellenpontját. Midas király aranyáhitatában csak a teljes földi gazdagság utáni sóvárgás fogalmazódik meg, Tantalusz viszont egészen más dimenziókban lépi túl az evilági és a lehető határait: ember létére halhatatlanságra tör, istennek képzelet magát. Ezért a vakmerőségért az istenek olyan kegyetlen büntetésben részesítik, amelyben mindig ott lesz az emlékeztető a látszólag csupán hajszálnyival távolban lebegő siker illúziójára. Az öröklét teljességének tantaluszi vágya a művész titkos célkitűzései között is szerepel. Bíró Jenőnek majdnem sikerülni látszik a lehetetlen: kitartó munkájának gyümölcse beérik, hiszen életébe és művészetébe egyaránt zökkenőmentesen emeli be a szép megjelenési formáit. Hiába azonban a megszerzett kincs, ha mégis szüntelenül elhajlik előle a kiérdemelt boldogság tantaluszi gyümölcsösége. Most alkotja meg remekműveit, Bella személyében pedig tökéletes társra és modellre talál, de az együtt töltött órák örömeit csak ritkán élvezheti, ráadásul a közönség közönye és a pályatársak irigysége minden elismerést megtagad képeitől. A kötelességteljesítés morálja – ami a századvég kiábrándult hőseinek utolsó lelki menedéke – Bíró Jenő vállaira szinte elviselhetetlen teherként nehezedik. Az örömteli emberi pillanatok mélyén is mindig megmarad a soha be nem tölthető hiányérzet fájdalma, a boldogságélmény maximális határértékei pedig csak átmenetileg közelíthetők meg – többek között ezek a regényben a modern Tantalosz-mítosz tanulságai.

Így emelkedik a Kismező utcai ház az életben soha el nem érhető teljesség jelképévé. Amikor Bíró és Bella azt tervezik, hogy az *Angelus* árából talán majd megvehetik a kis család házat, vágyaik szintjén már-már metszik egymást az élet és a művészet szétvártó erővonalai. A művészi és anyagi értékminő-

<sup>23</sup> Thomas MANN, *Halál Velencében*. in *Novellák* II. Bp., 1955.

<sup>24</sup> AMBRUS Zoltán, *Midas király*. 304.



ségek azonban a századvég társadalmában nem képezhetők le egymásra. Bella halálos beteg lesz, együtt tehát soha nem költözhetnek be a Kismező utca 123.-ba, az *Angelus* pedig negyedáron sem kell Weinbergernek. A regény folyamán Bíró akkor van talán a legmesszebb a midasi életmodelltől, amikor a műkereskedővel az *Angelus* eladásáról alkudozik. Weinberger kijelenti, hogy „ha ön ráteszi kezét ezer darab frissen vert szűzarányra, meg vagyok győződve, hogy a *szűzarányak tüstént tantuszokká* változnak át”<sup>25</sup>.

A mű első felében Bíró Jenő sikerrel jut túl a Darzens-epizódon, nem tud áttörni lelkének kemény páncélján később a fekete ruhás árnyalakban tovasuhanó sátán sem. A pályafutása zenitjére érkező művész az érintésére tantusszá változó aranyak sápadt fényében valóságos anti-Midasként magasodik elének.

### III.

*Szépségkeresés.* A regény jórészt naplóformában megírt második részében Galanthay Masa grófnő és Bíró Jenő kapcsolatának alakulása kerül az ábrázolás előterébe. Masa érdeklődését az ember iránt a magányos különc, a művész iránt pedig az *Angelus* ébreszti fel. A szép, fiatal lány életigenlése kezdetől fogva erős ellentétben áll Bíró furcsán valóságidegen, önmagába zárult álomvilágával, s így kapcsolatuk töréssel teli mindvégig nagyon széles marad. Masa változatos módszerekkel próbálja megfajítani a festő rejtélyes egyéniségének titkát. Finom ösztönével ráérez a férfi lelkében elpattant hűrokra, de valójában nem értheti meg a művész és az ember énhasadásának okait. („De eléggé leány vagyok még arra, hogy a *művészt az embertől* ne tudjam teljesen különválasztani.”<sup>26</sup>) A századvégi Laura de' Dianti emléke a múlt áthatolhatatlan falait húzza közéjük. Masa szobrásznak és festőnek sem tehetség-telen igazi művészlelék, akinek egyedüli éltető közege a szép, de Bellával nem kelhet versenyre, hiszen a lány Bíró számára magát a Szépet jelentette.

Pedig Masa sem hétköznapi egyéniség. Az erkölcsi szilárdság, a belső függetlenség megőrzése, az igazi értékek utáni vágyakozás éppúgy jellemzi őt is, mint Bellát. Masa sem eladó: maró gúnnal utasítja el a pénzére spekuláló grófokkal, bárókkal kötendő érdekházasság gondolatát. Minden szépre fogékony gondolkodásmódjához silány, szellemtelen környezetben nem tud megfelelő partnereket találni. Ebből a tényből fontos különbségek adódnak. Gabriella csak féltésből és szeretetből próbálja rábeszélni Bellát az anyagi biztonságot ígérő házasságra, de Masa Alice néniéből nyilvánvalóan egyedül a pénzhűség beszél. Ami azonban Bella számára valóságos létkérdésként vetődik fel, Masának egyszerű játék csupán. Főlényesen nevetetheti ki a vagyona körül keringő Viktor grófokat, mint ahogy kedvére szórakozhat őszintébb rajongóival, a kis Darandákkal, a Birulovokkal is. Cselekedeteik már csak azért sem hasonlíthatók össze, mert ugyanannak a tettnek, amelynek Bellánál igazi mélysége, drámai nyomatéka van, Masa életközegében csupán súlytalan lebegése lehet.

Bella halála után Bíró és a Szép közvetlen, integráns kapcsolata megszűnik. A reneszánsz harmónia századvégi szigete elsüllyed, a művészet tiszta világába betörnek az élet farkastörvényei. Újraképződnek a művészi identitástudatot szüntelenül veszélyeztető csapdák, s a Darzens-epizód óta egyre távolodó midasi árnyék ismét fenyegetően hajol Bíró Jenő feje fölé.

*Reneszánsz káprázatok.* A hivatalos művészi körök értékrendjében bekövetkezett változásokat először az *Angelus* átütő külföldi sikere jelzi. A kép Dom Alfonso alcantarai hercegre is mély benyomást tesz. Meghívja udvarába Bíró, s egyúttal felkéri, hogy fesse meg az arcképét.

A reneszánsz nosztalgia a regény második felében sem csökken, sőt, mintha a művész vágyait itt-ott még a realizáció lehetősége is keretezné. A cinquecento korát idéző motívumok délibábjátékát a nevében Tiziano mecénására, Alfonso d' Este-re emlékeztető gardénia herceg nyitja meg. A századvégi Weinbergerek sivár üzleti világa után Dom Alfonso alakja egy pezsgő szellemi életet élő reneszánsz udvar újjáéledésének reményével kecsegtet. Bőkezűsége is imponáló, hiszen arcképe elkészítéséért olyan összeget kínál fel Bírónak, amelyet „Tiziano se keveselne”.<sup>27</sup> A hercegről azonban rövidesen kiderül,

<sup>25</sup> Uo. 350.

<sup>26</sup> Uo. 443.

<sup>27</sup> Uo. 570.

hogy műpártolása pusztá szeszély csupán, esztétikai értékítéletei bizonytalanok, társasága pedig nem tud igazi szellemi inspirációt nyújtani az alkotó művész számára.

A Darzens-epizód erkölcsi problematikája az arckép-motívum körül kristályosodott ki. A herceg portréjával újra visszatér az egyszer már leküzdött kísértés. De míg annak idején Bíró rögtön érzékelte Darzensné tekintetében a morális útvesztőkkel fenyegető arckép csapdáját, most ösztönei nem jelzik megfelelő intenzitással a függetlenségére leselkedő veszélyt. Pedig – ha jóval rejtettebb formában is – a herceg vonásainak megörökítése hasonló kockázattal jár. Ennek ellenére a festő némi vívódás után eleget tesz Dom Alfonso meghívásának és elkészíti a kért portrét.

A *Dom Alfonso képmása*-ból teljesen hiányzik a Bella-portrét életre hívó belső művészi ihlet. Ezzel azonban Bíró is beteljesedik az arcképek jól ismert mágiája. Művészi személyiségén megjelennek az első hajszálrepedések, s az arckép trójai falován utat talál lelkéhez a művészregények gyakran színre lépő figurája, a Sátán. Fekete árnyéka már a regény első felében is elsuhan a főhős boldogsága felett, de ekkor még nem talál megbontható felületet a művész érckeménységű egyéniségén. („Derült, csillagos ég volt; kint ül az erkélyen... [Bíró] Aztán felnézett az égre s így szólt: – Látod, az ott fenn, amelyik a *legszebben ragyog, az az én csillagom!* 'Ah, látom, látom!' – felelt mohón a másik. Odabenn valami lámpafény járt-kelt a szobában. *Az árnyék eltűnt.*”<sup>28</sup>) Bella halála után megszűnik ez a biztos védelmet nyújtó szellemi erőter, így aztán csöppet sem meglepő, hogy a sátáni árnyék rövidesen emberalakká testesedik. A második alkalommal szöke fiatalember szólítja meg az erkélyére könyöklő Bíró, aki a csillagos égbolton „egy ismerős fehér fényalak”-ot lát a tejút helyén. „A hang síma és megnyerő volt; s a *szobája felől jött.*”<sup>29</sup> A festő háta mögül megszólaló hang jelképes jelentésértéket kap. Az első részben az erkélyen kísértő árny még pillanatok alatt semmivé foszlott, most azonban a bezárt ajtón keresztül is könnyedén jut be a szobába. A sátáni jelenések korántsem véletlen térbeli súlypontáthelyeződése (erkély–szoba) az ördögi befolyás megnövekedett esélyeire utal. A kifogástalan logikával felépített érvrendszer középpontjában – a gyermek érdekeinek hangsúlyozása mellett – a herceg alakja áll. A Sátán arról próbálja meggyőzni Bíró, hogy a Masa házassági ajánlatával kapcsolatos lelkiismereti aggályai alaptalanok, hiszen ezzel a lépéssel csak az önként választott úton haladna tovább. Ha a herceg anyagi támogatását elfogadta, akkor miért mondana nemet egy számára is rokonszenves fiatal lánynak csupán azért, mert gazdag? A Sátánnak végül sikerül legyűrnie a főhős belső ellenállását s így a már létező lelki repedések rövidesen szakadékká mélyülnek.

Nem válnak be Bírónak az időnyeréssel kapcsolatos reményei sem: a Pesten robotmunkával eltöltött órákat most Dom Alfonso társaságában kell elfecsérelnie. Művészi alkotóereje elernyed, s a múlt ködfüggönyén egyre ritkábban szűrődik át Bella rejtelmes Giaconda-mosolya is. Második házassága idején az alkotás örömeinek helyébe a beígért sátáni gyönyörűségek lépnek. Lelkében feltámad a befutott művész hiúsága, s igazi élvezetet jelent számára, ha leereszkedő nagylelkűségével valamilyen szívességet tehet hajbókoló ellenségeinek. S amihez kevésnek bizonyult annak idején a kitartó művészi munka bőven elegendő lesz most az égből hullott gazdagság; Bíró akarva-akaratlanul népszerű, irigylet emberré válik. A meghódolt társadalom ugyan reneszánsz figurával rokonítja, de ebben az összehasonlításban is szikrázó ironia ellenpontozza a századvégi művészálmodatokat. Bíró Jenő „jelképévé lett azoknak a nagyratörő zsványoknak, akik korunkban a *Borgia Cézáro*k vad akaraterejét és férfiasságát a gondolkodás, a ravaszság és mély emberismeret fegyvereivel teszik még veszedelmesebbé.”<sup>30</sup> A siker hullámain passzív bábként sodródó festőben a közönség tehát nem Tiziano utódját, hanem a cselszövő Borgia pápák századvégi leszármazottját ünnepli...

A *Bella-arckép*-től az *Angelus*-ig tartó periódus sok párhuzamot mutat Tiziano festészetének első, ún. klasszikus korszakával (1518–42). Tiziano 1518-tól kezdődően alkotja meg monumentális oltárképeit (*Assunta*, *Az angyali üdvözlés*, *Averoldi oltár*) s ekkor készíti el híres arcképeinek többségét (*Laura Dianti arcképe*, *I. Alfonso d'Este képmása*) is. A jelzett időszakban Bíró Jenő képei egyértelműen a velencei mester művészetének vallásos tematikai vonalát követik. A szentlélek eljövételének té-

<sup>28</sup> Uo. 281.

<sup>29</sup> Uo. 467.

<sup>30</sup> Uo. 498–99.

máját dolgozza fel a *Pünkösöd*-ben, valódi „bibliai hangulat”,<sup>31</sup> árad szét az *Eliezer*-en, az *Angelus* tisztá áhítatában pedig mintha az *Assunta* és az *Angyali üdvözlet* hangulati elemei egyesülnének.

A földöntúli szépség misztikumában lebegő *Angelus* után azonban megtörik Bíró festészetének egyenletes gondolatrítmusa. A Dom Alfonsóról készült arckép mágikus irányítúje a velencei mesterével éppen ellentétes irányba téríti művészetét. Tiziano életművében a hercegek képmásai egy felfelé ívelő korszak reprezentatív alkotásait jelentik, míg Bíró pályáján egyértelműen a herceg portréja indítja el a belső felbomlás folyamatát. A *Dom Alfonso képmása*-t követő három kép – amely Tiziano világhírű ferrarai sorozatára<sup>32</sup> utal – halvány szellemi árnyéka csupán a nagy reneszánsz előd műveinek. Maga a festő is elismeri, hogy „ha valaha a jövő egy *Vasarija* megírja az életrajzomat, ami nem valószínű, de nem is lehetetlen: az életrajzomban ennek a három képnek aligha jut hely.”<sup>33</sup> Nem nehéz „észrevenni rajtuk, hogy ugyanannak az erőnek művei, amely valamikor az *Angelus*-ig vitte; de ugyanez az erő nem nyilvánul meg bennök régi teljességében”.<sup>34</sup> A nyilvánvaló színvonalcsökkenést fizikai kimerültségével hozza összefüggésbe. „Fáradtságom a túlhajtott munka természetes következménye; és nem a művészi hanyatlás első híradója.”<sup>35</sup>

*Első válságkorszaka idején* egyszer már meg kellett küzdenie a teljes művészi elbizonytalanodás, a meg-megújuló kételkedés fantomjaival; most ismét ugyanazok a kérdőjelek tornyosulnak előtte. Bíró Jenő az akkorihoz hasonló kíméletlen önkritikával szemléli magát, de gondolatmenetébe itt-ott a görcsös öngazolás elemei is beszivárognak. Phaeton figurája sem lép elő ezúttal a mítoszkörből, pedig a művészet napszekere most valóban megkezdte zuhanórepülését.

A *Dom Alfonso képmása* és a második válságperiódust feloldó *Látomás* c. kép intervallumában a főhős magányos életformáját furcsa, extrovertált magatartás váltja fel. Az elfáradó festő egyre kevesebbet dolgozik, s rendszeresen részt vesz a herceg mulatságaiban.

A válságkorszakok végét jelző *Léda* és a *Látomás* gondolati fókuszpontjait Darzens alakja köti össze. Bíró egykori mestere a külső tényezők hatására mindkét képről olyan ítéletet mond, amely fordítva is értelmezhető. Édeskés dicsérete a nagy közönségsikert arató *Látomás*-ról („Milyen haladás a Léda óta!”<sup>36</sup>) éppúgy aligha fedi teljesen valódi véleményét, mint ahogy annak idején a *Léda* elbuktatásában is csak felesége sugallatára vállalt aktív szerepet. Darzens váratlan felbukkanása és a hajdani tanítvány új képéről tett kétértelmű megjegyzése feltétlenül figyelmet érdemlő mozzanat.

A *Léda* Bíró önállósulási kísérleteinek első szép példája, amelyet egyre sokrétűbb szellemi kibontakozás követ. A *Látomás* azonban csak tisztavirág életű felemelkedésről tudósít; sokkal inkább a hanyatló művészi erő utolsó lobbanásáról, mintsem egy új festői korszak kezdetéről van szó. A kép születésének lélektani hátterében a Masa iránt érzett vonzalom elmélyülése áll. A szépen induló kapcsolatból mégsem lesz kölcsönös szerelem, mert Bíró érzései megrekednek az egyszerű rokonszeny szintjén. Második felesége nem tudja betölteni Bella modellszerepét (Masáról nem készült arckép!<sup>37</sup>) így aztán a festő külső élményforrásai fokozatosan elapadnak. Második házassága idején már sehonnan sem kap a képek nyelvére átirható, közvetlen esztétikai impulzusokat. Midas király végzete teljességgel be Bíró Jenő festészetén; ihlete, tehetsége holt anyaggá merevedik az arany bűvöletében. A művészet törekény íveit kíméletlenül összeroppantja a midasi varázsgyűrű.

*Halál és művészet.* A mítosz hőstét a susogó nádas árulja el, Bíró féltve őrzött titka pedig a Kismező utcai házban van eltemetve. A regény utolsó harmadában a főhős minden kapcsolatát elveszíti énidegen jelenével; lelki menedéket már csak a Bella emlékét idéző bútorok, ruhák, tárgyak nyújtanak.

<sup>31</sup> Uo. 309.

<sup>32</sup> Tiziano 1518–23 között készíti el ferrarai sorozatát (*Venus-ünnep, Bacchanália, Bacchus és Ariadné*). Ez idő alatt Alfonso d'Este, ferrarai herceg vendégszeretetét élvezve, a festmények az ő megrendelésére készülnek. Bíró Jenő művészi hanyatlást sejtető három képe (Dom Alfonso számára festi!) és a ferrarai sorozat darabjai között önkéntelenül is kínálkozik a negatív gondolati párhuzam felállításának lehetősége.

<sup>33</sup> AMBRUS Zoltán, *Midas király*. 582.

<sup>34</sup> Uo. 584–85.

<sup>35</sup> Uo. 585.

<sup>36</sup> Uo. 435.

<sup>37</sup> Uo. 626–27.

Egyedül ebben a szellemi oázisban tud még alkotni az önmagával meghasonlott festő. Itt készül az életmű záródarabja, amelyet a történet végén a házba beosonó Masa is megcsodál.

A kiüresedett élet sötétül művészi tükrén most hasít át utoljára igazi villanás. Bíró régi emlékek, egymásba szövéző benyomások fénypontjaival hinti be vásznát, s a képen újra felragyognak a múlt szívárványszínei. Sugárzó középpontként fogja össze a kompozíciót a Bellát ábrázoló nőalak, aki Terka gyerekcsapatával együtt a kakastollas emberről mesélő festőre figyel. A félig kész festményen az alkotó magas fókú élményszerű koncentrációban éli át ismét az egyszer megtörtént csodát, az élet és a művészet egyensúlyának örökre visszahozhatatlan pillanatát. Önmagába forduló, szubjektív művészet ez, amelyben teljesen megszűnik az alany és a tárgy különbsége. Az itt megnyilvánuló festői törekvések Tiziano utolsó korszakának felfogására emlékeztetnek. Tiziano sokat vitatott öregkori képeit (*Nimfa és pásztor, Pietà*) csak önmaga gyönyörűségére, egyfajta „tisztá művészet” jegyében alkotta meg, akár a meggazdagodott Bíró Jenő, aki ebben az időszakban már a megrendelők szeszélyeitől függetlenül dolgozhat.

Bíró életművében a kakastollas ember mesevilágát életre keltő kép a halál felé mutató művészet nagy szintézise. A *Bella portré* és az *Angelus* tökéletességének szintje az életben csak egyszer érhető el, a teljesítmény megismétlése egyedül a halálban lehetséges. A festményen a műértő Masa is a halálélmény rendkívül erős hangulati kiáradását érzékeli. Nem kerüli el Masa éles szemét az sem, hogy a központi nőalak szép vonásain az elmúlás fájdalma dereng, tűnődő arckifejezésén nyoma sincs a *Bella portré* életörömének. A festő lelke már egy másik létidimenzió felé mozdul. Ibsen művészdramái kínálnak itt önkéntelen párhuzamot: a *Solness építőmester* és a *Ha mi holtak feltámadunk*, ahol ugyanez a gondolati tartalom jut kifejezésre a magasság és a mélység szimbolikus oppozíciójában. Amikor Solness Hilda kívánságára kísérletet tesz fiatalkori teljesítményének megismétlésére, leszédül a toronyból és halálra zúzza magát, míg az élet és a művészet hegycsúcsait újra meghódítani akaró Rubeket és Irene-t a lezúduló lava temeti maga alá.

A Midas-mitoszban a nád-jelkép – mint a tizenkettedik hónap „fája” – közelgő halálára figyelmezteti a számárkirályt.<sup>38</sup> Bíró Jenő titoktartó nádasát, a Kismező utcai házat is igazi halálhangulat lengi be a regény végén. A mű első felében az élet teljességének reményét keltő szimbólum csak a halálban válhatja valóra ígérését. A lakásban „valami rendkívül finom, erősen átható illatot érezni, ami oly nyugtalanító, mint a fekete szín, ami már nem szín, hanem a *színek teljes hiánya*”. Másának pedig úgy rémlik, „mintha ugyanazt a nyugtalanságot érezné, melyet a *sírboltoknak a másvilágnak ez a lehelete okoz*.”<sup>39</sup> Itt tud már csak festeni a színek és a vonalak egykori szerelme.

Bíró Jenő utolsó képe – Tiziano *Pietà*-jához hasonlóan – töredékben marad. Mégis, talán éppen ezen a ponton feszül a két festői sors között a legerősebb ellentét. Tiziano rendkívül hosszú, s lényegében mindvégig harmonikus pályáját a természetes halál zárja le, míg a századvégi értékválság szülötte fiatalon, művészi alkotóereje teljében követi el öngyilkosságát.

A festmények hol emelkedő, hol süllyedő színvonala a művészi, a gyerek-motívum különféle alakváltozatai pedig az emberi személyiség belső ingadozásait tükrözik. Első házassága idején Bíró még arról beszél feleségének, hogy „a boldogság titka az igénytelenség”<sup>40</sup>, majd tréfásan hozzáteszi, hogy ezért az lenne a legokosabb, ha gyermeküket vargainasnak adnák. Bella halála után a Semmi delejes vonzását, a művész lelkéből feltörő halálvágyat csak a kisfiú sorsa miatt érzett felelősségtudat képes legyűmni. Valamivel később, a herceg ajánlata idején rögtön arra gondol, hogy „ha én magam még el is fogadhatnám a vendéglátását, abba már semmi szín alatt nem tudnék belenyugodni, hogy a *gyermekemet apró parazitává alacsonyítsam*.”<sup>41</sup> Ennek ellenére elfogadja Dom Alfonso meghívását, ami után szinte természetesnek látszik, hogy a Sátánnal folytatott belső polémiában is a „gyermek érdeke” mondja ki a döntő szót. („Mert biztosítani akarom a *fiam jövőjét*... A fiam javáért teszem meg ezt a lépést, mely a pokolba visz.”<sup>42</sup>) Bella elvesztését követően egyedül a közös gyermek tartja meg Bíró az életnek, míg a regény végén éppen az adja meg az utolsó lökést a régóta érlelődő öngyilkossághoz, hogy becste-

<sup>38</sup> Robert GRAVES, *A görög mítoszok*. Első kötet. Bp., 1981. 417.

<sup>39</sup> AMBRUS Zoltán, *Midas király*. 623.

<sup>40</sup> Uo. 321.

<sup>41</sup> Uo. 573.

<sup>42</sup> Uo. 602.

lennek érzi magát fia előtt. Titkának felfedezése után a század nagy művésze Palikának csak torzképeket tud rajzolni, s ezúttal hatástalanok maradnak már a Sátán újabb érvei is.

*Midasi epilógus.* A végzetes tett elkövetésének fontos lélektani előzménye a Terkával való találkozás. A főhősre mély hatást tesz a lány naiv egyszerűsége, lelki tisztasága. Terka minden változástól érintetlen mesevilágában egyáltalán nem jelent meglepetést, hogy a híres, gazdag festő szóba áll vele, hiszen a „mesékben a királyok és a pásztorok olyan kedélyesen beszélgetnek el egymással, mintha ez volna a legtermészetesebb dolog a világon.”<sup>43</sup> Bírót viszont meglehetősen váratlanul éri Grunovszky Kargit művészkarrierjének híre. Amikor pedig Terka megemlíti, hogy az énekesnő jómódban él, a festő furcsa kérdéssel szakítja félbe a beszámolót: „– Eladta magát, mint én?”<sup>44</sup>

A midasi expozíciót a mítosz gondolati kötőanyaga forrasztja össze a regény epilógusával is. Margit és Bíró ellentétes irányba induló művészi körpályája fut itt végül egymásba, s valóban csak sajnálni lehet, hogy ez a jelképes mélységű párhuzam lényegében kidolgozatlan marad.<sup>45</sup>

#### IV.

A *Midas király* hiteles krónikája a századvégi művész tragikus sorsának. Meggyőző hitelességgel tárja fel a művészlét összetett problémavilágát, a polgári létformánál jóval bonyolultabb ontológiai szerkezetét. Bíró Jenő egy helyen azt írja naplójában, hogy a „jóra született embernek jobban kell vigyáznia magára, mint a másíknak, akinek csak a külső világban lehetnek ellenségei. Jobban kell óvakodnia az eltévelyedéstől; jobban kell védekeznie az örültségek ellen. A jóra született embert megöli az, ami élte-ti a másikat, aki gonosznan született.”<sup>46</sup> A *Midas király* főhősének is ez lesz a végzete. Elég elkövetnie egyetlen hibát, mert már az első apró megingás végérvényesen kikezdi művészetének alapjait. Sem az ember, sem a művész nem tud tartósan megfelelni a kor feltételrendszerének, s így aztán szinte törvényszerű, hogy az önmagával szemben rendkívüli morális igényeket támasztó, fokozott érzékenységgű ember összeroskad a halmozódó ellentmondások súlya alatt.

Tagadhatatlan, hogy a regénynek számos fogyatékosága is van. A *Midas király* „valósággal széthull a több ágra bontás, a visszatérések, az elejtett és aránytalanul kiemelt részek mozaikjában.”<sup>47</sup> S igazak a meseszövérszegénységével, a második részben túltengő levélforma szervertlenségével, a helyenként túlságosan elvont jellemábrázolással kapcsolatos észrevételek is. A további kutatásoknak talán mégsem ezekre a már sokszor megírt sajátosságokra kellene összpontosítaniuk. Ambrus írói megoldásainak finomságai, széles körű műveltsége, problémaérzékenysége, a regény gondolati gazdagsága megfelelően ellensúlyozzák a fenti hiányosságokat. Kétségkívül rendkívüli tehetség sokat ígérő pályakezdéséről van itt szó, aki azonban – akárcsak hőse, Bíró Jenő – nem képes igazán legyűrni a mostoha kor szellemi fékezőerőit. Elsősorban ez az oka annak, hogy képességeit teljes mértékben a későbbiek során sem tudja kibontakoztatni a regény műfajában. A *Midas király* egészét tekintve mégis jelentékeny alkotás; nemcsak a századvégi epikának, hanem az egész magyar irodalomnak is maradandó értéke.

<sup>43</sup> Uo. 614.

<sup>44</sup> Uo. 615.

<sup>45</sup> LÖRINCZY, i. m. 39.

<sup>46</sup> AMBRUS Zoltán, *Midas király*. 607.

<sup>47</sup> VÁRKONYI, i. m. 92.

Szerdahelyi István

## HANGSÚLYOS VERSELÉSÜNK VITATOTT VONÁSAI

Az a magyarázat, amellyel a magyar ütemhangsúlyos verselés sajátosságait Szepes Erikával közösen írt monográfiánkban (vö. 21.)<sup>\*</sup> megközelítettem, több, lényeges kérdésben szemben áll a hazai verstani szakirodalomban elterjedt nézetekkel. Az említett monográfia terjedelmi keretei nem tették lehetővé, hogy e problémákat összefüggő és részletesebb elemzéssel világítsam meg. Az alábbiakban – nyílttá téve a vitát – e kérdésekben igyekszem kifejteni érveimet.

*Vargyas Lajos elgondolása*

A szóban forgó versrendszer magyarázatai közül a legnagyobb hatású Vargyas Lajosé. Az ő felfogásában az effajta versek ütemei általában legalább két szótagot és legfeljebb négy szótagot tartalmazó szövegegységek: kivétel a sorvégi vagy az „erős metszet” előtti ütem, amely olykor lehet egy szótagos is (vö. 24:27–30, 67 és 186–195; 28:9–14 és 106–137). A hangsúly semmiféle ritmusalkotó szerepet nem játszik bennük, s Vargyas úgy látja, hogy ilyen funkciót annál is kevésbé tölthetne be, minthogy a magyarban szerinte szóhangsúly egyáltalán nincsen, csak „szólamhangsúly” van, de a versben ez is csak másodlagos kísérőjelenség (vö. 24:65–66, 106, 196–197; 28:9, 49–52, 119–212). A ritmus alapja értelmi természetű: „az ütemekben a mondatnak, illetve a beszédnek szorosan összetartozó részei vannak együtt, az úgynevezett »szólamok«” (28:11). Az ütemeknek nem kell minden esetben egy-egy szólammal egybeesniük: a szólam az egyik ütemből átnyúlhat a következőbe is, ha azt teljesen kitölti (vö. 24:67), tehát egy szólam tagolódhat a versben két ütemre is, csak az nem megengedett, hogy különböző szólamokhoz tartozó szövegrészek essenek egy ütembe.

A két ütemet kitöltő szólamok esetében megengedett, hogy a legszorosabban összetartozó szövegrészeket – a névelőket, kötőszavakat és a hozzájuk tartozó szavakat – elvágja egymástól az ütemhatár (vö. 28:50), sőt, e határnak még szöveggel sem kell egybeesnie, lehetnek – százalékos korlátozásról Vargyas nem beszél – szavakat kettévágó ütemhatárok is, és ennek megfelelően hangsúlyozza, hogy a szólamtagolódás „kompromisszumos” jelenség (24:200).

A szavakat kettévágó ütemhatárok magyarázatára a „főcezura” és a „mellécezura” megkülönböztetése szolgál: szerinte „a mellécezura tulajdonképpen nem is metszet, mely elválasztja az egységeket, hanem csak *tagolódási határ*, mely a hosszú szavak és szorosan egybemondott szólamok két egyenlő részletét jelzi. Itt tehát nincs megállás, szétválás” (24:192).

Ám nemcsak a hangsúly és a sormetszet, hanem a kötött szótagszám sem ismérve az ütemnek Vargyas felfogásában. A minimális két szótag és a maximális négy között az ütemek szótagszáma szerinte szabadon ingadozhat, vers van „azonos ritmusú sorok ismétlődése nélkül is” (24:211), és azon a megszorításon túl, hogy a metszethatár nélküli ütemek csak fogyó sorrendben kapcsolódhatnak egymáshoz (vö. 28:14, 108–110; 24:30–37, 191), azaz a kisebbnek kell követnie a nagyobbát, s hogy az „új magyar vers” ütemkapcsolataiban is (bár a szóátvágás nélküli ütemeknél már nem kizárólag)

<sup>\*</sup>A jegyzetek terjedelmének csökkentése végett a hivatkozások a dolgozat végére illesztett irodalomjegyzék tételeinek sorszámaikat tüntetik fel. Ha a hivatkozás konkrét oldalszámra vonatkozik, ez az irodalomjegyzék sorszámaát követő kettőspont után áll.



ilyen sorrendűek (vö. 2:65), a szöveg nagyobb egységeiben, sorokban, versszakokban való elrendeződésének nincsenek szabályai: „az ütemek folyamatos egymásutánjában már mindegy, hogy párostul rendeződnek-e az ütemek, vagy akármilyen, szabálytalan számban; fontos csak az, hogy egymás után több ütem elhangozzék, tehát tudjuk időtartamukat egymáshoz viszonyítani” (28:20).

A vers ritmusát ugyanis az ütemegyenlőségi koncepcióhoz igazodva képzelem el: ritmusélményünk csak akkor keletkezik, ha csupa egyforma ütemből áll a szöveg, illetve akkor, ha a szótagszámban nem pontosan egyező ütemek akkorák, hogy a versmondásban—olvasásban egyenlő időtartamúakká válhatnak. A 2–4 szótagos szövegegységek azért váltakozhatnak szabadon a versben, mert kiegyenlítődnék (vö. 28:106–123; 24:186–195; 26:198–199, 266–267).

Elgondolása szerint „az a sajátossága a nyelvnek, hogy hosszabb egységeit gyorsítja, a rövidebbeket pedig elnyújtja. Lélektani alapja az, hogy mennél nagyobb egység van a beszélő tudatában, annál jobban siet vele. Ez két dolgot jelent: először, hogy egységeit, a *szólamokat*, ha hosszabbak, lerövidíti, ha rövidebbek, elnyújtja, tehát nagyjából egyenlővé teszi, vagy legalábbis igyekszik kiegyenlíteni; másodszor, hogy a nagyon hosszú szólamok elején siet, végén lelassul, tehát önmagukban két, nagyjából egyenlő félre tagolja. Ebből következik a ritmus alakulása a magyar és a magyarhoz hasonló verselésben. 2–3–4 szótagos egységek alkotják a verset. Ezek a *tagok* alakulhatnak olyan rövid, különálló szólamokból vagy szavakból, amelyek egymás közt egyenlítődnék ki, pl.:

Ha tudtad te, | kisangyalom, | nem szeretsz,  
Mért nem küldtél | egy szomorú | levelet.  
- (Népdal)

és hosszú, 5–7 szótagos szólamokból—szavakból, amelyek két-két ilyen terjedelmű tagot alakítanak ki.  
Pl.: 3–2, 3–2:

Arany-e- | züstért, || cifra ru- | háért  
Leányt el | ne végy || koszorú- | jáért.  
(Népdal)” (27:250).

A magyar nyelv e kiegyenlítődesi törekvését Vargyas Meyer és Bombocz, valamint Kecskés András mérési eredményeivel látja bizonyítottnak, az ütemek („tagok”) kiegyenlítődesé mellett pedig azt hozza fel, hogy olyan esetekben, amikor az ütemhatár szavakat metsz ketté, kevésbé érezzük hibásnak a verset, ha az ütem első szövege hosszú szótag (pl. mutató ujjával), mint amikor rövid (pl. mutató ujjamért), mert ilyenkor „a metszet előtt rövid szótag, utána hosszú van”, s ez „segíti a valóságos időviszonyokkal megközelíteni az ütemegyenlőséget” (24:65; 28:44). További érve, hogy a Toldi-verset – szerinte – így skandáljuk: „Éganapme-leegtőőő”, tehát a 4 szótagos egységet aprózva, a két szótagost nyújtva, s így e kettőt egyenlővé stilizálva. „De maga az a tény – zárja e gondolatsorát Vargyas – hogy nyelvünk ki tudja alakítani az időmértéket (amit pl. a cseh nyelvben hiába próbáltak meg, s amit más nyelveken csak hangsúlyos és hangsúlytalan váltakozásával tudnak kialakítani) az időviszonyok nagy szerepére mutat. És éppen ez a tény, hogy mindkét ritmusalkotó rendszer alapja lényegében időtartam, teszi lehetővé a kettő keverését, hogy a lazább időegységeken belül kimértebb, feszebb időviszonyokon alapuló ritmus-jelenségeket is bármikor létrehozassunk, illetve érzékelhessünk” (2:65).

Vargyas Lajos elgondolásainak bírálatát mindenekelőtt önkorrekcióval kell kezdenem: korábbi munkáimban nem vettem figyelembe azt, hogy a nyelvi kiegyenlítődesnek számottevő verstani jelentősége lehet, holott a magyar ütemhangsúlyos vers lejtéskarakterét – s ezáltal érzelmi-hangulati hatását – ez nagyon is lényegesen befolyásolja. Vargyas ilyen kutatásai tehát a funkcionális verstan szempontjából nézve igen gyümölcsözően hasznosíthatók (s egy készülő tanulmányban ezeket igyekszem is kamatoztatni).

Más kérdés azonban, hogy Vargyas maga – s az általa befolyásolt elgondolások – a kiegyenlítődes tényét nem ilyen típusú kutatások megalapozására használták fel, hanem az ütemegyenlőségi koncepció alátámasztására. Ez a törekvés pedig mai álláspontom szerint is zsákutcába vezet.

A gondolat, hogy minden vers egyenlő – vagy egyenlővé magyarázható – ütemek monoton ritmusára épül, a klasszikus görög-latin időmértékes verselés XIX. századi elméleteiben játszott uralkodó szerepet, s innen vették át más versrendszerek magyarázataihoz is – napjainkra viszont olyannyira

meghaladottá vált, hogy a korszerű szakirodalom cáfolásra sem érdemes, nyilvánvaló tévedésként kezel (vö. 21:149–152).

Ezt az elméletet Vargyas koncepciója a legszélsőségesebb alakban állítja elénk. Az eredeti, a görög-latin időmértékes vers magyarázatára született ütemegyenlőségi elgondolások ugyanis csak arra törekedtek, hogy az egyes verseken belül mutassák ki – a metrikai megfelelések bűvészmutatványaiival – az azonos lábak – ütemek monoton sorát, tehát azt, hogy az egyik vers csupa jambusból és helyettesítő lábaiból, a másik csupa trocheusból, daktilusból vagy anapestusból stb. építkezik. Olyan következtetésre azokban senki nem jutott, hogy a görög-latin időmértékes versek mindegyike azonos ritmusegységre épül, tehát a jambus, trocheus, daktilus, anapestus stb. is egyenlő.

Vargyas felfogásában azonban az ütemhangsúlyos formában megszólaló magyar költészet egésze ugyanazt az ütemsmát használja: mindegyik ilyen versünk 2–3–4 szótagos ritmusegységekből építkezik, s ezek a kiegyenlítőds révén ritmikailag ugyanúgy megfeleltethetők egymásnak, ahogyan a jambusnak megfelel a spondeus. (Sőt, úgabbul, hiszen a klasszikus formákban ez a megfeleltetés nem mindig lehetséges a sor bármelyik helyén.) Attól függetlenül, hogy ha ez igaz lenne, akkor a magyar ütemhangsúlyos költészet rendelkezne az elképzelhető legegyszerűbb metrumú formakincssel a világon, Vargyasnak itt a következő kérdésre is magyarázatot kellene nyújtania: amennyiben a 2–3–4 szótagos ütemek a kiegyenlítőds miatt amúgy is egyenlők, mi lehet az oka, hogy költőink mégis oly makacs – ez ezek szerint meddő – erőfeszítéssel szimmetrikus alakzatokat – pl. 4+4+4+3, 4+4+4+3 stb. vagy 4+2+4+2 stb. – építenek fel e szótagcsoportokból? Ha e rendezett váltakoztatás mit sem változtat a versek ritmikáján, hiszen a 2 és 3 szótagos „tag” ritmikailag egyenlő a 4 szótagossal, akkor a legüresebb formalizmus azzal bíbelődni, hogy e „tagok” ne akárhogy, hanem meghatározott sorrendben következnek egymást.

Főlöszleg, hogy e szembevetendő ellentmondás feloldásának mikéntjén töprenkedjünk, ha megvizsgáljuk azokat a bizonyítékokat, amelyeket Vargyas az ütemegyenlőség mellett felsorakoztat: valójában semmi nem szól amellett, hogy a 2, 3 és 4 szótagú ütemeket egyenlő idő alatt ejtenénk, s így költőink nagyon is jól teszik, ha ezeket megkülönböztetett ritmikai egységekként kezelik.

Meyer és Gombocz nevezetes mérése csupán azt mutatta ki, hogy a magyarban az egyes hangok képzési idejét észlelhetően befolyásolja az a körülmény, hogy milyen terjedelmű szavakban fordulnak elő: minél hosszabb a szó, annál rövidebb a képzési idő. Vargyas ütemei („tagjai”) azonban egyáltalán nem ejthetők olyan folyamatossággal, mint az egyes szavak, hiszen gyakran igencsak mesterkéltten kialakított, szaggatott szövegegységek: ha egy szólam két ütemet tölt ki, az ütemhatár nemcsak a mondat szerkezetben szorosan összetartozó szavakat választhat el, hanem szavakat is kettévághat. Másrészt Vargyas az egyes szavak közötti kiegyenlítődsi tendenciát is félreértelmezte. Az általa is bemutatott mérési táblázat (vö. 24:188) adatai ugyanis világosan mutatják, hogy jóllehet a hosszabb szavak hangjai ejtésükben valóban szembevetően lerövidülnek, de korántsem annyira, hogy bármiféle megközelítőlegesen egyenlőségről beszélhessünk. A kiegyenlítődsi eredményeket továbbá Vargyas úgy vette át Meyer-től és Gombocztól, hogy kiszakította a többi mérési adat közül. Ezekből ugyanis az is kiderül, hogy a magánhangzók ejtési időtartamai nagyon különböznek. Az egytagú szavakban pl. az *i* hang csak 11,8 századmásodperc, míg az *á* 30,3 (vö. 19:114). Ebből könnyen kikövetkeztethető, hogy egy olyan két-szótagos ütem, amelyben két *i* van (pl. „nini”), nemhogy egyenlő lenne a négy *á*-t tartalmazó négyszótagossal (pl. „Ádám várát”), hanem az utóbbi a rövidülési törvényszerűség ellenére ugyanúgy többszöröse lesz időtartamában, mint szótagszámban. Ha azután azt is figyelembe vesszük, hogy a magyarban a magánhangzó időtartama függ az utána álló mássalhangzótól is, aminthogy a mássalhangzóké is nagymértékben függ a hang minőségétől és attól a helyzettől, amelyben állnak (vö. 19:114), akkor teljesen világos, hogy mindebből nem egy versszerűen kiegyenlített-ki egyensúlyozott rend bontakozik ki, hanem épp ellenkezőleg: „a kép, amely az időtartammérésekből kikerekedett, inkább káoszt mutatott, mint rendet” (19:116).

Vargyas másik hivatkozási alapja Kecskés András műszeres vizsgálata. Kecskés azonban egyrészt verses szövegek egyedi felmondását mérte – aholis az eredmények objektív érvénye megkérdőjelezhető –, másrészt pedig nyilatkozatai ellentmondók. Első publikációjában az ütemegyenlőségi koncepcióról egyértelműen azt állította, hogy „Ez a felfogás elvileg megalapozatlan és a mérések sem igazolják” (11:114; vö. még 11:126, 136–137). Egy újabb publikációjában az olvasható, hogy az „ütemegyenlőség (...) vagy időbeli kiegyenlítőds” jelensége „*lényeges, de nem egyetlen* időbeli rendezőelve verseink hangzásvilágának”, mert „a vizsgált magyar versek sorrészei között mind az *időbeli kiegyenlítőds*,

mind a vele bizonyára közös gyökerű *arányos időmegosztás* (az *aranymetszés* arányértékeit megközelítő időbeli tagolódás) érvényesülését joggal feltételezhetjük" (15:232–233). Hogy Kecskés csak az aranymetszés, az  $a : b = b : (a+b)$  arányát tartja megemlítenéennek az egymással nem egyenlő ütemek lehetséges arányai közül, ez joggal vitatható lenne, ám most ne vitassuk: a lényeg az, hogy szerinte is vannak egymással nem egyenlő ütemeink, s így Vargyas Lajos az ő méréseivel sem igazolhatja koncepcióját.

Ebben egyébként az alapelgondoláson túl, a részletmegoldásokban is számos probléma mutatkozik. Vargyas átveszi pl. Kodály impresszióját, mely szerint a magyarban a hangsúly és a rövidség párosul, nem a hangsúly és a megnyúlás (vö. 24:65), holott a gépi mérésekből „kiviláglott az is, hogy a hangsúly hatására általában megnyúlik a hangsúlyos szótag magánhangzója, valamint a szótagkezdő mássalhangzó" (7:15). A hosszúság e „hangsúlymaszk"-jellege a magyarázata annak, hogy metszetátlépés esetén ritmusérzékünket jobban kielégíti, ha az elmaradt metszet utáni szótag hosszú, nem pedig a kiegyenlítődéssé jelsége.

A Toldi-verset sem úgy skandáljuk – szerintem –, ahogyan Vargyas bemutatja. Az igaz ugyan, hogy a félsorok utolsó előtti szótagját nyújtottan ejtjük, az utolsót azonban már nem, s ennek jó oka van: a skandalás célzata itt sem a kiegyenlítési törekvés, hanem a Toldi-vers trochaikus lejtésének kiemelése, ami a páros sorszámú szótagok nyomtatékosítását nem tűri (vö. 21:397–401).

Ami végezetül azt az idézett gondolatmenetet illeti, miszerint ütemhangsúlyos versünk az időmértékes szótagértékek segítségével, a két ritmustényező „keverésével" kelt kiegyenlítődéssé a különböző szótagszámú ütemek között, ez sem látszik tényekkel igazolhatónak. Vargyas fent idézett szövegei egyikében pl. a három morás tribrachisz áll a nyolc mora értékű dispondeussal szemben.

Mért nem küldtél || egy szomorú || levelet.

Ha a szótagok időmértékes értékei valóban beleszámítanak a hangsúlyos ütemek hosszúságviszonyaiba, akkor itt a három szótagos ütem nemhogy egyenlővé válnék a négyszótagossal, hanem éppen-séggel még rövidebbnek tetszenék,  $3/4$ -es értéke  $3/8$ -ra csökkenne.

Közelebből megvizsgálva bizonyíthatatlannak mutatkozik azonban nemcsak az ütemegyenlőség elgondolása, hanem az e mögött álló elképzelés is, mely szerint az ütemek – egyesével vagy kettesével – a beszéd értelmi egységeivel, a „szólammal" esnek egybe. A „szólam" terminussal kapcsolatban szeretném itt is hangsúlyozni, hogy – amint ezt korábban részletesebben is kifejtettem (21:136–137) – ez a szó önmagában nem jelent semmivel többet, mint az „izé" vagy „valami": ahány szerző, szinte annyiféle értelemmel használják. Nyelvtudományi képzettársításokat keltő kifejezés lévén, nagyon alkalmas arra, hogy a verstani problémák tárgyalásakor valamiféle „egzakt" érvelés látszatát keltse – de csak addig, amíg utána nem nézünk, pontosan mit jelent.

Ami Vargyasot illeti, ő a koncepciója körüli vitában nyíltan ki is jelentette, hogy a „szólam" nyelvészeti jelentését nem tisztázta önmaga számára (vö. 25:256). Leírásából az derül ki, hogy – mint idéztem – a szólamban „a beszédnek szorosan összetartozó részei vannak együtt". Az egyes szólamok között – írja másutt – szünetet nem tartunk, de „tudatunkban elkülönülnek s ennek úgy szerzünk érvényt a beszédben, hogy ezeket az egységeket fokozatosan ellassítjuk, az új szólamot pedig újra nagyobb lendülettel kezdjük. Ez a hullámozás a beszédben igen csekély, tulajdonképp nem is vehető észre másban, mint abban, hogy értelmes tagolást kap a mondanivaló" (24:190).

E leírást könnyű lenne nyelvészeti alapon vitatni, maradjunk azonban a verselési gyakorlat tényeinél. Ha ez igaz lenne, akkor az ütemek határain, vagy legalábbis – két ütemet kitöltő szólamok esetén – minden második ütem határan valamiféle értelmi cezurának kellene lennie, s nem fordulhatna elő, hogy pl. viszonyzós szerkezetek – névelős, névutós és kötőzós egységek – kettéváljanak úgy, hogy a viszonyzó az egyik, a hozzá kapcsolódó tartalmasabb szó pedig a másik ütembe kerüljön. Márpedig előfordul, még hozzá rendkívül gyakran. Petőfi *Kiskunság* c. versének 2. strófája pl. így fest:

Itt vagyok megint || a  
Nagyvárosi élet örökös zajában,  
Oh, de képzeletem most is odalenn || az  
Alföld rónáján van;  
Testi szemeimet

Behunyom, és lelkem szemeivel nézek,  
S előttem lebegnek szépen gyönyörűn || az  
Alföldi vidékek.

Mínthogy Vargyas szerint ütemeink legalább két és legfeljebb négy szótagból állnak, világos, hogy az ő felfogásában e strofa első sora két ütemből áll. Az is világos, hogy az „Itt vagyok” szövegrész nem lehet önálló szólam, mert a „megint” szorosan hozzá tartozik, tehát a szólam átnyúlik a második ütembe is, és ezt teljesen ki kell töltenie. De nem tölti ki, hanem egy következő szólamhoz tartozó névelőt tartalmaz, s ugyanez a helyzet a 3. és 7. sor || jel után álló névelőivel is.

Vég nélkül lehetne sorakoztatni az ilyen példákat – amelyekre persze mondható az, hogy itt a versek „rosszak”, a költők hibáznak. Valószínűbb azonban, hogy nem hibáznak, csak éppen nem tesznek eleget annak a követelménynek, hogy ritmusegységeiket mindig értelmi egységekhez igazítsák.

[illegible]

Az ütemek   folyamatos   egymásután-   jában	4   4   4   2
már mindegy, hogy   párostul	4   3
rendeződ-   nek-e   az ütemek,   vagy	3   2   4   1
akármilyen,   szabálytalan   számban;	4   4   2
fontos csak az,   hogy egymásu-   tán több   ütem	4   4   2   2
elhangozzék,   tehát tudjuk	4   4
időtarta-   mukat	4   2
egymáshoz   viszonyí-   tani.	3   3   2

Ebben a tördelésben a szöveg a magyar vers Vargyas által felállított valamennyi ismérvének megfelel: ütemei – egy sorvégi, általa is megengedett egyszótagos ütem kivételével – mind 2–3–4 szótagosak, a szavakat metsző ütemhatárok mindig egy szólamhoz tartozó két ütemi határára eső „mellékcezurák”, s ezek az ütemek mindig „fogyó sorrendben” kapcsolódnak egymáshoz; két esetben az elmaradt metszet után még hosszú szótag is áll, s hogy ez nem mindenütt így van, Vargyas szerint is bocsánatos hiba. Ha pedig úgy skandalunk, ahogyan Vargyas teszi a Toldi-verssel, bízzást ki is egyenlíthetjük e „tagok” hangzási különbségeit: „azütemek | folyamatos | egymásután- | jááában | mármindegyhogy | páárostul | rendezőöd- | neeek-e | azütemek | vaaaagy | akármilyen | szabálytalan | szááában” stb.

Hogy Vargyas elmélete bármiféle próza verssé magyarázására alkalmas, erre a korábbi viták során már többen rámutattak, nem vették észre azonban e koncepció legalapvetőbb logikai ellentmondását. Mint idéztem, Vargyas szerint „az ütemekben a mondatnak, illetve a beszédnek szorosan összetartozó részei vannak együtt, az úgynevezett »szólamok«<sup>1</sup>. Az ütemtagolódás alapja tehát a szólamtagolódás lenne – de nem az, hiszen a szólamok nagy része Vargyas szerint két ütemre bomlik, s e belső tagolódás elve teljesen idegen mindenféle értelmi összetartozástól, az ütemhatár még szavakat is kettévághat: itt egy abszolút formális, a beszéd tartalmi sajátosságaitól teljesen független szótagszám-szabály érvényesül. Ugyan miért? Nyilván: a kiegyenlítődség végett. De mi köze az értelmi egységeket a kiegyenlítődség érdekében szétválogató tagolásnak – amely olyan tagokat eredményez, mint az imént idézett „Arany-e”, „cifra ru-” – a szólamtagoláshoz?

E gondolatsor záradékként jeleznem kell: Vargyas koncepciója végső soron nem azért fest így, mert szerzőjének nem volt érzéke a kifejtett ütemhangsúlyos vers rendezett ütemtagolódásának felismeréséhez. Vargyas olyan elméletet kívánt felállítani, amely egyszerre nyújt kulcsot ezekhez a formákhoz is, valamint a középkori magyar költészet és a magyar – sőt, tágabban, a finnugor – népköltészet olyan formáihoz, amelyekben az eltérő szótagszámú „tagok” váltakozásában valóban semmiféle rendezettséget nem lehet kimutatni. Ez utóbbiak azonban eredetileg énekszövegek voltak, melyeknek ritmusát a zenei ütemek határozták meg, a szövegeket – nyújtással–aprózással – egyszerűen azonosították a zenei ütemekre (vö. 21:390–394). E két, egymástól élesen különböző formarendszer azonosítása

szükségszerűen vezette ahhoz a feltevéshez, hogy az eltérő szótagszámú ütemek olvasva-mondva ugyanúgy kiegyenlítődnek, ahogyan ez a zenei ütemekre ráénekelte szövegdarabkák esetében történik.

### Kecskés András elgondolása

Újabb verstani szakirodalmunk egyik áramlatát az jellemzi, hogy Vargyas Lajos elgondolásait – régebbi verstanaink mintájára – a hangsúly ritmikai szerepének elismerésével kiigazítva veszi át. Lényegében ez az alapállás jellemzi Kecskés András koncepcióját is, azzal a különbséggel, hogy ő az ütemegyenlőség törvényét sem tekinti abszolút érvényűnek, s más részletkérdésekben is módosítja némi képp Vargyast, továbbá egy részletesebben kidolgozott – és műszeres mérésekkel megalapozni kívánt – átfogó igényű elméletet dolgozott ki.

Az ütemek szótagszámának felső határát Kecskés – Vargyashoz képest – négyről ötre emeli. E korlátozást azzal magyarázza, hogy „öt szótagnál hosszabb, tagolatlan ütemeket – természetes idegélet-tani okból – egyáltalán nem is hallhatunk” (3:57), mivel – Békésy kutatási eredményei szerint – „tudatunk még az egyébként folytonos, változatlan hanghatást (pl. egyenletes füttyhangot) is kb. 0,8 másodperces lüktető szakaszokban észleli”, s „a folyamatos beszédben – mint a műszeres mérések is igazolják – kb. 3–5 szótagot bírunk kimondani 0,8 másodperc alatt” (14:22; vö. még 15:232; 13:42–43). A Vargyas által rögzített két szótagos alsó határ kérdésében Kecskés nem tesz egyértelmű nyilatkozatot. Van, ahol azt írja, hogy az önálló ütemek szótagszáma „2–5 közötti, de leggyakrabban 3 vagy 4” (14:92), több helyen viszont ugyanezen művében is – sorvégi – egy szótagos ütemeket jelöl (vö. 14:75, 79). Ebből arra lehet következtetni, hogy itt változatlanul veszi át Vargyas elgondolását, ami azért különös, mert Vargyasnak a kiegyenlítőds végett van szüksége e korlátozásra, Kecskés viszont „természetes idegélettani” okokkal aligha tudná igazolni az egy szótagos ütemek kivételességét. Legutóbb publikált tanulmányában – sajnos, anélkül, hogy koncepciójának változására utalna, s ez bizonytalanná teszi álláspontjának értelmezését – „rövid, 1–2 szótagú szólamot” (12:337) is ismer, s úgy nyilatkozik, hogy ütemeink szótagszáma „1 és 5 között ingadozik”; a korábban kevésbé gyakran mondott 2 szótagos ütem itt a 3 szótagos mellé sorolva mint „beszédünkben is, verselésünkben is gyakori” (12:339) szerepel.

Az önálló ütemek első szótagját Kecskés szerint a szólamok „főnyomatéka” emeli ki, ami nemcsak hangsúly, hanem „az erősségi hangsúly és a magassági dallamcsúcs összehatásából adódó *hanghordozásnyomaték*. (Hanghordozás vagy intonáció = hangsúlyrend + dallamrend)” (14:91; vö. még 13:40–42). Az – alább kifejtett értelmű – ütempárok második tagjának élén viszont csak ún. „belső melléknyomaték” van, ami „nem nyelvi-logikai, hanem kifejezetten hangzati, *beszédritmikai* jelenség. Sem akusztikai minősége, sem kiemelkedésének mértéke nem egyértelműen kötött, szó belsejében is előfordulhat” (14:92). Egyebütt még azt tudhatjuk meg e melléknyomatékokról, hogy „idegélettani eredetűek” (14:63) – ami a fentiek értelmében nyilván azt jelenti, hogy az 5 szótagnál hosszabb „tagolatlan” szövegegységeket hivatottak tagolni.

Az ütemtagolódás alapja Kecskénél is a „szólam”. „Csupán verstani használatra szánt, nyelvészeti-leg még korántsem kielégítő értelmezésünk szerint – írja – a *szólam* az élőbeszédnek az a *folyamatos* szakasza, mely

- a) egy vagy több, értelmileg szorosan összetartozó szóból áll;
- b) határai szóhatárok, tehát legalább egy teljes szó alkotja;
- c) egy és csak egy kiemelkedő hanghordozásbeli főnyomatéka van, mégpedig első önálló jelentésű szavának első szótagján;
- d) utána a beszéd folyamatában újabb főnyomaték vagy nyelvilleg kötött helyzetű beszédszünet következik;
- e) esetenként még egy, a főnyomatéknál gyengébb, nem feltétlenül szóhatáron levő beszédritmikai melléknyomaték tagolja;
- f) hangzásideje bizonyos mértékig igazodik közvetlen szöveggörnyezetének időtartam-viszonyaihoz” (14:60; vö. még 13:75–78).

A szólamok és az ütemek viszonyát Vargyas koncepciójához igazodva képzelem el: „a szólamok vagy önálló *ütemet* képeznek (2–5 közötti, de leggyakrabban 3 vagy 4 szótaggal), vagy – ritmikai *melléknyomaték* segítségével kiegyenlített vagy arányos időtartam-megoszlást létrehozva – a szoros kötődést

megőrző *ütempárrá* alakulnak (4–9, de leggyakrabban csak 5–8 szótag esetén)” (14:92; vö. még 13:89). Az újítás csupán az, hogy Kecskés ütempárnak nevezi az olyan két ütemet, amely egy szólamot tölt ki. Ezek kapcsolódási elveit is átveszi Vargyastól: mind azt, hogy az ilyen ütemkapcsolatoknak „fogó sorrendűeknek” kell lenniük – Kecskés megfogalmazásában: az ütempárok „második tagja az elsőnél soha nem több és legfeljebb 2–4 szótagú” lehet (14:92) –, mind pedig azt, hogy a szavakat kettévágó ütempár-határ második tagjának első szótagja jó, ha hosszú, mert így „egyrészt a határjelzést erősíti, másrészt az alacsonyabb szótagszámú utótag időbeli nyúlását segíti” (14:38).

E legutóbbi gondolat azonban – miként a két szótagos minimum tételének átvétele is – voltaképpen kéri Kecskés koncepciójából, hiszen ő – mint már említettem – a kiegyenlítődés kérdésében más-ként nyilatkozik, mint Vargyas. Összefoglaló dolgozatában így ír: „A szólamnyomatékos ütemek és ütempárok rendjének van egy időtartambeli vonatkozása is, ti. a ritmusos szövegekben egymást követő időszakos tartam szempontjából bizonyos kölcsönhatást, egymáshoz igazodást tanúsítanak. Nincs ugyan szó tökéletes kiegyenlítődésről (ez legfeljebb ritka véletlenként fordul elő), de tény, hogy pl. az ütempárok négynél kevesebb szótagú második tagja kiszélesedik, részben lassabb beszédtempóval, részben kiegészítő beszédszünettel közelíti meg az előző tag időtartamát. A méréseredmények tanúsága szerint ez a *tartamigazodás* egyrészt a kiegyenlítődés irányában hat, másrészt (és más esetekben) inkább csak egy jellegzetes arányossági átlagérték, az ún. *aranymetszés* (kb. 1:0,62) osztásaránya felé tart” (14:67; vö. még 13:89–90).

Az ütemegyenlőség törvényének ez az elutasítása elméletileg bármennyire helyeselhető, s a tartamigazodás leírása bármennyire pontos, alighanem Szilágyi Péternek van igaza, aki részletes elemzéssel bizonyítja, hogy „az aranymetszés mint kiemelt esztétikai arány, a ritmika területén nem jelenik meg” (22:128). Másrészt e kiemelt szerephez juttatás Kecskés koncepcióját önellentmondóvá is teszi, hiszen ő ugyanakkor átveszi Vargyasnak azt az elgondolását, hogy a különböző szótagszámú ütemek bármiféle esetleges sorrendben is követhetik egymást, mert e versrendszerben az eltérő nagyságú ritmusegységek is lehetnek „egymásnak megfelelő”-k (12:344). Egy ilyen ütemrend pedig csak akkor kerülhet abba a látszatba, hogy itt mégis valamiféle versszerű ismétlődéssel állunk szemben, ha feltesszük, hogy a különböző terjedelmű ütemek a kiegyenlítődés révén mindig és mind olymértékben azonos idejűvé válnak, hogy eleget tehetnek a metrikai megfeleltetés igényeinek. Igaz, szavakban Kecskés helyenként egészen mást mond, hiszen a szabadverssel ellentétbe állított „*mértékes* (vagy *kötött*) vers”-et úgy határozza meg, hogy itt „a sorok belső szerkezetében, felépítésében, tagolásában is érvényesül valamilyen számszerűen kifejezhető, mérhető és ismétlődő szabályosság” (14:28). Ezt a „valamilyen” szabályosságot azonban a gyakorlati elemzésekben olyan tágan értelmezi, hogy az valójában a szabálytalansággal azonosul. Nagy László *Emlékezés régi viharra* c. költeményénél pl. így fest (vö. 14:76; 13:101; vö. még 13:99):

Vihar lök-   döste,    sodorta   barmaimat,	3   2    3   4
Visszaterelni   őket    orrukhoz vertem   botot,	5   2    5   2
szegények   bőgték,    szájuk tele volt   sárral,	3   2    5   2
hátuk a féle-   lemtől    felpupo-   sodott.	5   2    3   2

A képlet rokonítható lenne a kételemű négyvariációs ütempárral, amennyiben a 3+2 és 5+2 ütemkapcsolatok (félsorok) lehetséges négy összetételéből épülnének a sorok. Itt azonban felbukkan egy 3+4 tagolódású ütemkapcsolat is, és megengedett az ütemhatár átlépése – ami szerintem e formáknál általában kizárt. A különbség látszólag igen kicsi, valójában azonban óriási, így, amint ezt alább be is mutatom, nála is mindenféle próza, illetve prózai karakterű szabadvers versé magyarázható.

Mint említettem, Kecskés és Vargyas koncepciójának fő különbsége az, hogy Vargyas tagadja, Kecskés viszont állítja azt, hogy e versrendszerünkben a hangsúly ritmustényező, s ennek megfelelően Kecskés úgy látja, hogy „beszédünkben a szólamokból alakult ütemek és ütempárok kezdetét hangtani kiemelkedés (≧ prominencia ≦) jelzi. Ezt a szerepet a *szólamnyomaték* tölti be, melyet a hangerő viszonylagos fokozódása (az eredeti értelmében vett *hangsúly*), valamint a hangmagasság viszonylagos emelkedése (a dallamcsúcs) többnyire egymást kiegészítve, egyidejűleg hoz létre” (12:336). Másfelől azonban Kecskés e szólamnyomatékot korántsem mindig kívánja a szólam – és az ütem – élére állítani: megengedi, hogy legyenek olyan esetek, ahol e nyomaték „a nyelvi segédszók miatt eltolódott, a második vagy a harmadik szótagra átcuszott” (12:336). S minthogy a viszonylagos sorozatosságot biz-



tosító százalékos korlátozással nem él, így felfogása voltaképpen csak verbálisan tér el Vargyasétól, hiszen ha a „szólamnyomaték” szabadon ingadozhat az első, második és harmadik szótag között, lüktetése nem lesz szabályos, tehát ritmikus sem, s így Vargyasnak lenne igaza, aki a hangsúlyt kiiktatja a ritmustényezők sorából.

Legutóbbi tanulmányában viszont – itt is anélkül, hogy koncepciójának megváltoztatását jelezné – abban a tekintetben túllép Vargyas elgondolásán, hogy visszavonja a tételt, mely szerint az ütempárok „soha nem” kapcsolódhatnak egymáshoz növekvő sorrendben. Megállapítja, hogy „a megvalósult versszövegben a költők egyéb *mértékváltozatokkal* is élnek”, ahol felcserélődik a sorrend, „mondat-szerkezeti okokból, erős hangsúlyokkal mintegy  $\gg$  fordított ütempárt  $\ll$  teremtvé”, ahol 2 || 3, 2 || 4 vagy 3 || 4 megosztás is lehetséges (12:341). Ezzel az 5 szótagosnál nagyobb ütemek – elméletileg hibás – feldarabolása körüli bonyodalmak mindenesetre megszűnnek, hiszen az ütemhatár így akárhová behúzható.

Térjünk azonban vissza Kecskés kiindulópontjához, az ütemek öt szótagos „plafonjához”. E koncepciót Békésy Nobel-díjának tekintélyével több ok miatt sem lehet megtámadni. Egyrészt ugyanis világos, hogy amennyiben Békésy tétele – miszerint a folytonos hanghatásokat 0,8 másodperces lüktető szakaszokban észleljük – bármiféle összefüggésbe hozható lenne a verssel, akkor semmiféle különleges eljárásokra nem lenne szükség ahhoz, hogy egy szöveget verssé formáljunk, hiszen minden folyamatos beszéd 0,8 másodperces egységekkel lüktetve önmagától is versként hatna. A beszéd azonban nem folytonos, változatlan hanghatás, és így a két dolognak egymáshoz semmi köze. Másrészt Kecskés is tudja – sőt, idézi is –, hogy Békésy „azt is kimutatta, hogy a hangérzékelés tudatszaka *nem állandó* érték: a kiemelésekkel határozottan és egyenletesen tagolt, 2–8 rezdületű sorozatok tudatosulásának időkerete akár a kétszeres értékig, 160 századmásodpercig is kiterjedhet”, de ezt a tényt nem az ütemképzéssel, hanem a sorképzéssel hozza összefüggésbe (15:232). Kecskés itt figyelmen kívül hagyja azt, hogy szerinte – egyébként nagyon vitatható módon (vö. 21:60) – a szótagok verstani szempontból is figyelembe veendő erős és gyenge ízből állván eleve egyfajta egyenletes lüktetést biztosítanak minden szövegnek (vö. 16:522–523; 41–16), s így saját logikája szerint nemcsak a verssorok, hanem az ütemek is lehetnének 16 szótagos egységek.

Békésy kutatási eredményeinek itteni hasznosíthatósága egyébként akkor is kétséges lenne számomra, ha nem egészen más jelenségeket vizsgált volna, hiszen a kifejlett versforma mindig „a szemnek és nem a fülnek szóló szöveg diadalát jelzi” (18:285; vö. még 18:202–203 és 286), nem mondott, hanem olvasott szöveg. Az olvasáspszichológia pedig egészen másfajta adatokkal szolgál: bár „gyakorlott olvasóknál a figyelem átlagban csak 0,2 mp-ig időzik a mondat egy részleténél” (10:118), de ennyi idő alatt értelmes szavakból álló szöveg esetén 4–6 szót tudunk figyelmünkkel megragadni (10:122), ami folyamatos magyar szövegben átlagosan 6–9 szótagot jelent (vö. 1:1. köt. 114); 7 szótagnyi egységeket még értelmetlen szöveg esetén is olyannyira meg tudunk figyelni, hogy egyetlen olvasás után vissza tudjuk mondani (vö. 10:130). Még tágabb kereteket kapunk, ha a ritmusérzékelésben oly ki-tüntetett jelentőségű időérzékelést vizsgáljuk meg: a ritmikus jelenségek időszerkezetében jelenként érzékelt szakaszok – az ún. „pszichikai jelen”-ek – a kísérletek szerint kb. 6 és 12 másodperc közötti értéket mutatnak (vö. 10:93); ez az idő – akár hallott, akár olvasott szövegről van szó – messze meghaladja az eddig említett szótagszámok befogadásához szükséges időmennyiségeket.

Mi sem áll azonban távolabb tőlem, mint az, hogy a fenti tényekből valamiféle másik versérzékelési elméletet tákoljak össze. Egy ilyen koncepciót nem lehet innen-onnan felcsipegetett ismeretmorzsák alapján kidolgozni; ehhez külön szakképzettség kellene. A vers ritmusát egy sajátos zenei hallás – méghozzá az olvasás esetén belső hallás – útján fogjuk fel, az ilyen hallásról pedig tudnivaló – méghozzá közhelyként –, hogy „túlno nemcsak az érzékelés, hanem az észlelés határain is. A zenei képek felfogására és elképzelésére irányuló képességként értelmezett zenei hallás a legzorosabban összefügg az emlékezet és a képzelet képeivel” (20: 1. köt. 357). Így pedig abba a kérdésbe, hogy hány szótagig vagyunk képesek ütemként felfogni egy szövegegységet, a közönséges hallás- vagy olvasáspszichológiai meghatározottságokon túlmenően bejátszik az a mozzanat is, hogy minél többször ismétlődik egy azonos szótagszámú egység, emlékezetünk annál könnyebben rögzíti ezt még akkor is, ha az ismétlődésnek nem vagyunk tudatában (vö. 9:118), másrészt pedig az is, hogy ha már tudatosítottunk magunkban egy ritmust, fantáziánk mintegy az elolvasott-hallott szöveg előtt járva felidéz bennünk egy elvárás a soron levő szövegrészek ritmusára vonatkozóan.

Mindez világossá teheti, hogy Kecskés tétele, miszerint öt szótagnál nagyobb ütemeket „egyáltalán nem is hallhatunk”, nemcsak hogy nem igazolható „természetes idegéletteni” alapon, hanem valószínűnek sem mondható.

Végképp nem értem azután, hogy legújabb tanulmányában miért állítja Kecskés azt, hogy „a természetes ütempárok szótagszáma 4-től 9-ig terjedhet”, s ennek is „természetes, élettani okai vannak”. Ezekről nem mond egyebet, mint azt, hogy feltárásuk és bizonyításuk „nem a verstan feladata”, a tételt azonban „kétségtelen ténynek” deklarálja (12:340–341). Jőmagam Kecskés szólamhoz kötött ütempár-fogalmát a maga egészében éppúgy tagadom, mint az ütemek 5 szótagos „plafonját”, de ha már egyszer valaki azt állítja, hogy az „élettani okok” 5 szótagos ütemet megengednek, fel nem foghatom, miért nem teszik lehetővé ugyanezen okok azt, hogy két ütem 10 szótagos ütempárként álljon elő?

A Vargyastól átvett, s egy – mint láttuk, elméletileg hibás – hangsúlyszabállyal kiegészített „szólam” fogalmáról Kecskés elemzéseiben derül ki legvilágosabban, hogy nem egyéb, mint egy alibi-szak-kifejezés, amely annak igazolására szolgál, hogy a verstanszerző kénye-kedve szerint oda húzhasse be az ütemhatárokat, ahová – elgondolásainak önkényes igazolása végett – szükségesnek találja. Figyeljük meg az alábbi okfejtést. Az elemzett sor így fest Kecskés értelmezésében:

Ottan reá || tanácsot tar | tának

4 || 4 | 2

„Mindkét sorrészt erős nyomatókkal indítva, kiejtésünkben lendületesen egybefogva azt tapasztaljuk – írja Kecskés –, hogy a > tanácsot tartának < második szava nem válik külön, nem indul nyomatókkal, sőt, a hat szótagú szólam utolsó előtti, ötödik szótagján (–tá–) érvényesül a gyengébb, másodlagos kiemelés.

A szólamnyomatékos ritmuselv szerint tehát a nyelvileg kötött, elmaradhatatlan szókezdő főnyomatékon, *szólamnyomatékon* kívül a szólamot tovább tagoló *melléknyomaték* is érvényesülhet, mégpedig nem feltétlenül szókezdeten. Ez a nyomatéktípus inkább ritmikai mint jelentéshordozó kiemelkedés, bár a tagolás mikéntje a kijelentés értelmezése szempontjából sem egészen közömbös” (14:33).

Ebben a gondolatmenetben szélsőséges formában áll elő az az ellentmondás, amelyet Vargyas koncepciójának bírálatánál már jeleztem. Van egy „szólamnyomatékos ritmuselv”, amely az előbeszéd értelmileg szorosan összetartozó, folyamatosan kiejtett, szóhatárokkal és főnyomatékokkal tagolt szakaszainak ritmusára épül. S e „ritmuselven” belül – nem állhatom meg, hogy ezt a szót használjam – abszolút elvtelenül jelentkezik egy olyan ütemtagolódási szabály, amely élettelmileg összetartozó, folyamatosan ejtett szavakat szétvá, s értelmileg nem hangsúlyozható szóbelseji szótagokat „ritmikai kiemelkedéssel” „melléknyomatékosít”. Ugyan miféle „ritmuselvhez” igazodik ez a „melléknyomaték”, ha a „szólamnyomatékos ritmuselv” része, de attól teljesen független?

A szubjektivistikus versmagyarázat önkényességének elvéhez, amit kétségtelenné tehet a fent idézett szövegrész folytatása. „Ugyanez a szókapcsolat azonban – írja Kecskés – két külön szólamra is tagolódhat, újabb szókezdő főnyomatékkal: *tanácsot tartának*. Ilyen esetekben tehát a nyomatéknak sem helye, sem akusztikai összetétele nem egyértelműen kötött” (14:33). Vagyis: ugyanaz a szöveg, ha akarom, egy szólam, ha akarom kettő, ha úgy tetszik, második szavának első szótagját „nyomatékosíthatom”, de megtehetem ezt a szóbelseji második szótaggal is: e „szólamnyomatékos ritmuselv” alapelve az, hogy képviselője úgy magyarázhat bármiféle szöveget, ahogyan akarja.

Ilyen elvekkel vers lehet minden próza; imént idéztem Kecskés munkájából egy példát, ahol is házpontosan úgy fest az ütemek rendje, ahogy e mondatomban behúzogattam:

Ilyen el- | vekkel || vers lehet | minden próza:

3 | 2 || 3 | 4

imént idéztem || Kecskés || munkájából egy | példát.

5 || 2 || 5 | 2

aholis | épp úgy || fest az ütemek | rendje,

3 | 2 || 5 | 2

ahogy e monda- | tomba || behúzo- | gattam,

5 | 2 || 3 | 2

sőt, itt a „szólamnyomatékos ritmuselv” még jobban is érvényesül, mert Kecskés példájában, Nagy László *Emlékezés régi viharra* című költeményében az utolsó ütempárnál az elmaradt metszet után rövid szótag áll, míg nálam hosszú.

A prózák verssé magyarázása egyébként a kisebbik baj; a nagyobbik az, hogy az így értelmezett versek magyarázataiban a valódi versek is prózaként festenek. Zrínyi Miklós *Az idő és hírnév* című költeményének első része két „álarcos” – azaz az eredeti formában háromütemű sorokat három külön sorba tördelő – Balassi-strófából áll, melyben a 6 és 7 szótagos ütemek abszolút szabályosan váltakoznak:

Az idő szárnyon jár,	6 a
Soha semmit nem vár,	6 a
És foly, mint erős folyás;	7 b
Vissza soha sem tér,	6 c
Mindent a földre vér,	6 c
Mindeneken hatalmas;	7 b
Ő gazdagot, szegént	6 d
Őszveront egy szerint	6 d
Nincs néki ellenállás.	7 b
Csak egy van, időtül	6 e
S az ő erejétül	6 e
Aki békével marad;	7 f
Nem fél kaszájától	6 g
Nem sebes szárnyától,	6 g
Üdő rajta elolvad:	7 f
Azt tündöklő hírnév,	6 h
Mely dicsőségre rév,	6 h
Az mindenkor megmarad.	7 f

Kecskés az „öt szótagos plafon” érvényesítése végett ezeket az együtemű sorokat ütempárookra tördeli (vö. 3:22):

3    3	4    2	4    2	3    3	2    4	4    2
4    2	3    3	3    3	2    4	3    3	3    3
3    4	4    3	3    4	2    5	4    3	4    3

A hat szótagos sorok azonban így háromelemű háromvariációs ütempárok lennének, egy helyen az ütemhatár átlépésével. E forma képlete:

A B  
B A  
C C

– vagyis három eltérő nagyságú ütem háromféle változatban kapcsolódhat egymáshoz. Ám e képletnek a legközönségesebb próza is megfelelhet:

Megengedve,    hogy a versben	4    4
három    eltérő	2    3
nagyságú    ütem	3    2
háromféle    változatban	4    4
sorakozzon    egymás után	4    4
ezzel egy    olyan	3    2
szabályt    rögzítünk,	2    3
melynek    bármilyen	2    3

prózai    szöveg	3    2
eleget    tehet,	3    2
különösen,    ha egy helyen	4    4
metszethatár-    átlépéssel	4    4
lehet    számolni.	2    3

A szöveg „ütemrendje”, mint látható, a Kecskés értelmezésének megfelelő alakzat:

2    3	A    B
3    2	B    A
4    4	C    C

azaz

Ennél is rosszabbul jár azonban Kecskés elemzésében József Attila *Tiszta szívvel* című költeménye, amelynek sorai – abszolút szabályosan, minden licencia igénybevétele nélkül – 4 || 3 tagolásúak. Kecskés azonban a „szólamtagolás” érdekében e szabályos ritmust aritmikussá magyarázza, mondván, hogy szemben az olyan sorokkal, amelyek „4 | 3-as osztású ütempárok”:

s halált hozó   fű terem	4   3
gyönyörűszép   szívemen.	4   3

más sorok másmilyenek, mert „rövid, élesen elkülönülő szólamokban csattognak”:

Nincsen apám,    se anyám,	4    3
se istenem,    se hazám ...	4    3

„sőt, egyes sorok ennél is messzebb rugaszkodnak az alapképlettől:

se sokat,    se keveset	3    4
-------------------------	--------

vagy éppen:

ha kell,    embert is   ölök.	2    3   2
-------------------------------	------------

Ez utóbbi esetben már a kétütemű sorjelleg is megingott, csak a szótagszám és a vers egészéből át-sugárzó 4 | 3-as sorozatosság lehetősége (ha kell, embert | is ölök) hitelesíti a versmérték folytonosságát” (17:20).

Kecskés ugyanitt maga is megjegyzi, hogy e magyarázatból egy „látszólagos káosz” képe kerekedik ki. Szerintem a magyarázat kaotikussága nem látszólagos, hanem valóságos, hiszen ki érti meg, hogy az elsőként idézett sorpárnál miért áll a főmetszetet jelző két vonal helyett egy vonal, amikor ott is ugyanolyan metszet van, mint az ezt követő soroknál. Az utolsó két idézett sor tagolása viszont nem verstani, hanem nyelvtani, s ez a tagolási javaslat világíthat rá talán legjobban arra, hogy a „szólamtagolás” nyelvtani (bár annak is kétes értékű) elve miért idegen a verstantól; a versritmus rendjét elfedő kaotikus látszatokat teremt.

Koncepciójának egyik – rendkívül megértő – méltatója találónak jegyezte meg: félő, hogy Kecskés olyan kulcsot nyújt a versformák értelmezéséhez, amely „bonyolultabb, mint a zár” (5:218). Ehhez nem tette hozzá, pedig nyilvánvaló; a zárnál bonyolultabb kulcs pedig nem nyitja ki a tudományos igazság-hoz vezető kaput.

Miként a Vargyas-koncepció kritikájának végén, meg kell jegyeznem, hogy Kecskés elgondolását is igen jószándékú törekvés vezérli: a magyar verstan hagyományainak folytatása. Számos tanulmányát fémjelzi ez az igény, s könyve bevezetőjében is hangsúlyozza, hogy ez „nem »vadonatúj« egyéni felfogást tükröz, hanem sok szempontból a szakirodalom Arany János által kijelölt fő irányában halad tovább, másokkal együtt, sokak (pl. Arany László, Négyesy László, Horváth János, Vargyas Lajos, Szabédi László) nyomában” (14:4). Művének kritikája is elismerően hangsúlyozta, hogy az elődökhöz kapcsolódva „nem vitázólag szól”, hanem „olyan rendszert hozott létre, amelyben az ellentétes néze-

tek feloldódnak" (5:220). A baj csak az, hogy a felsorolt szerzők nem egy „fő irány” egymás nyomában haladó teoretikusai, hanem egymással vitatkozó, egymásnak ellentmondó elméletek kidolgozói. Derék dolog a hagyományok ápolása, de ha Horváth János bárhová nyomható verhangsúlyát beépítjük Vargyas Lajos szólamtagolási koncepciójába, ebből a szintézisből legfeljebb egy verstani treuga dei kerekedhet ki, s nem a tényeket hitelesen tükröző tudományos elmélet.

### Szuromi Lajos elgondolása

Vargyas és Kecskés elméleteit egybeötvöző elgondolás Szuromi Lajosé. Átveszi Kecskéstől azt a tétele, hogy ütemeink maximális szótagszáma 5, de ezt mással magyarázza: szerinte „az ütem szótag-számkötöttsége egyszerű hangfiziológiai törvényszerűséget követ, hiszen egy lélegzetvétellel általában 4–5 szótagot tudunk kimondani, természetes tempóban” (23:13). Az ütemeleken hangsúly vagy melékhangsúly van (tehát nem „nyomaték”, mint Kecskésnél), előtte pedig sormetszet, amelyet azonban „alkalmilag” el is lehet hagyni, illetve – az ő kifejezésével – e metszetek szavakat is metszhetnek. (Százalékos megkötöttségről nem szól.) Átveszi Vargyastól az ütemegyenlőség és a „fogyó sorrend” tételét, s a szólam terminust is, de Vargyas elgondolásától igencsak eltérő magyarázattal: ütemeink azért azonosulnak „szívesen” a szólamokkal, mert a szólamhangsúly erősebb, mint a szóhangsúly (23:13–14). A különböző terjedelmű ütemek egymásutánját egy fokkal még rendezetlenebbül képzei el, mint Vargyas, mert nála még a sor belsejében is lehetnek egy szótagos ütemek (23:16), s gyakran él olyan meg-hökkentő megoldásokkal, hogy a teljesen egyforma sorokat is különbözőekké értelmezi. Nagy László *Ki viszi át a szerelmet* c. költeményének első két sorát pl. így ütemezi:

Létem ha végleg | lemerült  
ki imád | tücsök- || hegedű? (23:91)

5 | 3  
3 | 2 || 3

Mint látható, nemcsak a második sort lehetne az első mintájára 5+3-nak értelmezni, hanem az első is a második mintájára 3+2+3-nak; a különbségtétel éppoly érthetetlen – számomra –, mint az, hogy miért éppen az összetett szót kettévágó metszetet jelöli főmetszetnek, s miért mellékmetset a másik kettő.

Mint hogy azokat a koncepciókat, amelyekből nézeteit merítette, már tárgyaltam, csak annak az érvének szentelnék behatóbb figyelmet, mely szerint az öt szótagos ütemhatárnak az az indoka, hogy természetes tempóban általában 4–5 szótagot tudunk kimondani egy lélegzetvétellel. Szuromi nem közli, miféle forrásokból merítette ismereteit – s én a szakirodalomban igencsak másféle adatokra bukkantam. Ezek szerint az egészséges felnőtt ember izgalommentes állapotban történő egy-egy légzése 3–5 másodpercig tart (vö. 4:109; 21:20), 5 szótagot pedig 1–1,6 másodperc alatt ejtünk (vö. 11:136; 8:109, 6/a és 6/b ábra), azaz egy lélegzetvétellel természetes tempóban legalább tíz, de nem ritkán akár huszonöt szótagot is ki tudunk mondani.

### Szilágyi Péter elgondolása

A régebbi verstanok tételeiből önállóbb arculatú elgondolást alakított ki ütemhangsúlyos verselésükről Szilágyi Péter. Felfogása szerint „a hangsúlyos verselésben a hangsúly az ütem vezérlő motívuma” (22:89), tehát éppenséggel kiemelt ritmikai szerepet tulajdonít lüktetésének. Hasonló funkciót tölt be nála a sormetszet, amely az ütemhatár elmaradhatatlan jelzése: e határ az ő felfogásában minden esetben szöveg kell hogy legyen, szavakat metsző ütemhatárok nincsenek. Ebből következően az ütemek szótagszámának felső határára vonatkozó megállapításokat is elveti, hat szótagos vagy ennél is terjedelmesebb „nagyütemekkel” számol olyan esetekben, amikor egy-egy szó ilyen szótagszámú (vö. 22:67–68; 3:30). A különböző terjedelmű ütemek egymásutánját azonban ő sem köti rendezettségű ismérvekhez, s így elemzéseiben az ütemek gyakran sorakoznak olyan esetlegesen, ahogyan a fent ismertetett szerzőknél.

Szilágyi Péter logikája voltaképpen érthető: ahol nincs szöveg, ott valóban nem lehet sormetszet, s amikor a sormetszet elmarad, nagyobb, az ütemek rendezett sorozatosságát felborító szövegegységek állnak elénk, mondjuk így: 4 || 4 || 4 || 4 || 8 || 4 || 4 || 8 || 8 || 4 || 4 || 4 || 4 || 4 || 4 || 4 || 4 || 4 || stb.





Szilágyi Péter elgondolásának tükörképe – ti. fordítottja – Soltész Katalin koncepciója, amennyiben nála az ütemek szabályozott rendben sorakoznak, ezzel szemben határaikon nemhogy kötelező lenne a szóvég, hanem a metszetatlépés 30%-nál nagyobb arányban – s az ütempár-formában is – megengedett. Az eddigiekben már többször hivatkozott Zrínyi-vers, *Az idő és hírnév* ütemrendje nála így fest (vö. 3:26):

3    3	4    2	4    2	3    3	4    2	4    2
4    2	3    3	3    3	4    2	3    3	4    2
4    3	4    3	4    3	4    3	4    3	4    3

A hatszótagos sorok így háromelemű kétvariációs ütempárok lennének, a hétszótagosak pedig teljes megfelelést mutatnának. Annyi a különbség mindössze, hogy az ütemhatárokat ütempárok között is át lehet lépni, és nincs kikötve az sem, hogy hány százalék kell hogy legyen a hibátlan metszetek aránya. (Másként ütemhatárnak vesz olyan sorhelyet is, ahol a versben sehol nincsen szóvég, mint Ady *A Tisza-partonjának* utolsó szótagja előtt, vö. 2:30–31). Ettől a szinte jelentéktelennek vélhető különbségtől azonban olyan tagolás áll elénk, amelynek nemcsak hogy bármely prózaszöveg meg tud felelni – ezt a Verstani Bizottság vitaülésén már bemutattam (vö. 3:99–100) –, hanem amellyé bármely, nyilvánvalóan más ütemtagolású vers átmagyarázható. Ha megengedjük, hogy – miként fent a 6 szótagos „ütempárokból” – 12 sor közül 3 metszetatlépéses legyen, akkor Petőfi Sándor *Nemzeti dal*-ának strófái (az egyszerűség kedvéért a refrén nélkül véve) ugyanilyen háromelemű kétvariációs ütempárokká elemezhetők, csak – a sorok szótagszámának eltérése miatt – nem 3 || 3 és 4 || 2, hanem 4 || 4 és 5 || 3 tagolásban:

Talpra magyar, hí    a haza!	5    3
Itt az idő, most    vagy soha!	5    3
Rabok legyünk vagy    szabadok?	5    3
Ez a kérdés,    válasszatok! –	4    4
Rabok voltunk mos    tanáig,	5    3
Kárhóztak ős    apáink,	5    3
Kik szabadon    éltek-haltak,	4    4
Szolgaföldben nem    nyughatnak.	5    3
Sehonnai bi    tang ember,	5    3
Ki most, ha kell,    halni nem mer,	4    4
Kinek drágább rongy    élete,	5    3
Mint a haza    becsülete.	4    4

Amennyire ez az ütemrend kifejezi a *Nemzeti dal* igazi metrumát, annyira tükrözi a fenti képlet *Az idő és hírnév*-ét.

### Záró gondolatok

A fenti áttekintésben azokat a főbb koncepciókat igyekeztem felvázolni, amelyek az általam kifejtett elgondolással alapvetően szembenállnak. Mai verstani vitáink számos jelentős résztvevője – mint Martinkó András, Szepes Erika vagy Vekerdí József – azért nem szerepel itt, mert az ő álláspontjaik inkább csak egyes részproblémák megítélésében különböznek az enyémtől, s nem azért, mert munkásságuk kevésbé jelentős vagy karakterisztikus.

Az áttekintésben – ezt ismételtelen, különös hangsúllyal szeretném kiemelni – nem a szerzők munkásságának egészét, hanem csak a magyar ütemhangsúlyos versről alkotott koncepciókat érintettem, s ezeket is főként a vitakérdésekre kihelyezett formában. E szemle tehát semmiképpen nem értelmezhető úgy, mint a mai verstani szakirodalom valamiféle átfogó értékelése; ha erre tettem volna kísérletet, a kép merőben másként festene, a bírálat mozzanataival szemben az elismerés lett volna a túlsúly.

A magyar verstan jelenlegi helyzetében azonban immár halaszthatatlanná vált, hogy saját elképzeléseink kifejtése az eltérő álláspontok tüzetesebb kritikai szemlélével párosuljon. Ha tovább akarunk lépni, világosan ki kell fejtünk nemcsak azt, hogy miféle megfontolásokra épülnek az általunk vallott koncepciók, hanem azt is, miért nem látjuk elfogadhatónak, ahogyan mások ugyanezeket a kérdéseket megközelítik. Az ilyen kritikai analízis – ha nem a győzködés indulata, hanem a higgadt mérlegelés fegyelme vezeti tollunkat – azzal a haszonnal is járhat, hogy miközben a cáfolandó elmélet részleteivel pontról pontra szembenézünk, felfedezhetjük annak részigazságait is, vagy legalább olyan kérdésfeltevéseit, amelyekre ugyan mi magunk másféle válaszokat adnánk, de amelyekre eddig figyelmünk nem terjedt ki; nagyon igaz van Rückertnek, mikor azt mondja, hogy minden tévedés magába zárja az igazság egy csíráját, s minden igazság a tévedés csírája lehet.

Meg kell tanulnunk – s nemcsak a verstanban – az ilyen csírák felfedezésének gyakorlatát. Az önmagunk ellen valló igazságok persze igen kényelmetlenek. Börne maliciózus anekdotája szerint amikor Püthagorasz felfedezte, hogy  $a^2 + b^2 = c^2$ , hekatombát – száz ökröt – áldozott az isteneknek – s azóta reszketnek az ökrök, valahányszor új igazság kerül napfényre.

Hiszem, hogy a mai magyar verstan egyetlen jelentős képviselőjének sincsen oka arra, hogy féljen az esetleg kényelmetlen, de mindenképp közös hasznunkra szolgáló igazságoktól. Ha megtaláljuk azokat az utakat, amelyek egymáshoz, a közös alapigazságok kiépítéséhez vezetnek, együtt eljuthatunk oda, ahová külön-külön aligha: az Értől, magánteóriáink álmos, furcsa árkaitól az Óceánig.

## JEGYZETEK

- <sup>1</sup> *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. Szerk. TOMPA József. Bp., 1961.
- <sup>2</sup> „*A Tisza-parton*”. Ritmikai kérdések egy Ady-vers kapcsán. Szerk. KECSKÉS András–SZERDAHELYI István. Bp., 1981.
- <sup>3</sup> „*Az idő és hírnév*”. Zrínyi három epigrammájának ritmikája. Szerk. KECSKÉS András. Bp., 1984.
- <sup>4</sup> BARTH, S., *Einführung in die Physiologie der menschlichen Stimme*. Leipzig, 1911.
- <sup>5</sup> FERENCZ Győző, *Kecskés András: A vers hangzásvilága*. It 1983. 1. sz.
- <sup>6</sup> FISCHER Sándor, *A beszéd művészete*. Bp., 1982.
- <sup>7</sup> FÓNAGY Iván, *A hangsúlyról*. Bp., 1958.
- <sup>8</sup> FÓNAGY Iván–MAGDICS Klára, *A magyar beszéd dallama*. Bp., 1967.
- <sup>9</sup> HEBB, D.O., *A pszichológia alapkérdései*. Bp., 1978.
- <sup>10</sup> KARDOS Lajos, *Általános pszichológia*. 2. kiad. Bp., 1965.
- <sup>11</sup> KECSKÉS András, *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*. ItK 1966. 1–2. sz.
- <sup>12</sup> KECSKÉS András, *A magyar ütemhangsúlyos verselés*. It 1984. 2. sz.
- <sup>13</sup> KECSKÉS András, *A magyar vers hangzásszerkezete*. Bp., 1984.
- <sup>14</sup> KECSKÉS András, *A vers hangzásvilága*. Bp., 1981.
- <sup>15</sup> KECSKÉS András, *Ritmuselemzés mingográfia*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1978.
- <sup>16</sup> KECSKÉS András, *Verselméletünk néhány vitás kérdése*. ItK 1972. 4. sz.
- <sup>17</sup> KECSKÉS András–SZILÁGYI Péter–SZUROMI Lajos, *Kis magyar verstan*. Bp., 1984.
- <sup>18</sup> KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*. Bp., 1961.
- <sup>19</sup> LAZICZIUS Gyula, *Fonetika*. Bp., 1963.
- <sup>20</sup> RUBINSTEIN, Sz.L., *Az általános pszichológia alapjai*. Bp., 1964.
- <sup>21</sup> SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*. Bp., 1981.
- <sup>22</sup> SZILÁGYI Péter, *Forma és világkép*. Verstani tanulmányok. Bp., 1981.
- <sup>23</sup> SZUROMI Lajos, *A versritmus elemzése az iskolában*. Debrecen, 1980.
- <sup>24</sup> VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*. Bp., 1952.
- <sup>25</sup> VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa* c. könyvének megvitatása. Az MTA II. Osztályának Közleményei, 1953.
- <sup>26</sup> VARGYAS Lajos, *Keleti hagyomány – nyugati kultúra*. Tanulmányok. Bp., 1984.
- <sup>27</sup> VARGYAS Lajos, *Kiegyenlítődés*. in *Világirodalmi Lexikon*. Főszerk. KIRÁLY István. 6. köt. Bp., 1979.
- <sup>28</sup> VARGYAS Lajos, *Magyar vers – magyar nyelv*. Verstani tanulmány. Bp., 1966.

Varga Pál

## AZ EMBER TRAGÉDIÁJA KOMPOZÍCIÓJÁRÓL

### 1. A kompozíció kérdése Az ember tragédiájában

„Az Ember Tragédiája úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű” – írja Madáchnak Arany János<sup>1</sup>. Amikor viszont a Tragédia szerzőjét bemutatja a Kisfaludi Társaságban, úgy érzi, meg kell védenie a művet a pesszimizmus vádjától: „...én nem találok e pessimismust az *Ember tragédiájában*, mihielyt mint egészet fogom fel.” „Kívánhatjuk-e Lucifertől – érvel Arany –, hogy ne pessimista színben mutassa be neme jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékat előlni.” Lucifernek ez „a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava, és isten keze visszarántja az örvény széléről. Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltányolni az egyes részeket, és a kivitel sikerét.”<sup>2</sup>

Ne vitassuk, vajon Arany helyesen ítélte-e meg, mi „a mese alapvázlata” – szempontunkból csak az a fontos, hogy az egészről értelmezi a részeket, és szembefordul azon nézetek képviselőivel (Erdélyi Jánosra gondolhatunk elsősorban), akik a mű egyes részleteit, a szereplők egyes kijelentéseit Madách véleményének tekintik bírálatukban. A modern irodalomfelfogás fontos szempontját előlegezi ezzel Arany. A műben elhangzó ítélet – állapítja meg századunk derekán R. Ingarden – „olyan ítélet, amely csak az ábrázolt világ területén és csak e világ tárgyaira vonatkozóan s végül csak az ábrázolt, egymással beszélgető személyek számára érvényes illetve igaz.” Éppen ezért, véli Ingarden, nem szabad ezeket az ítéleteket „túlvezetni az illető műben ábrázolt világ határain, s a reális világról szóló ítéletekként ... értelmezni”, vagy a szerző saját nézeteinek tekinteni.<sup>3</sup> Hasonló álláspontot képviselt újabban C. Brooks, aki az irodalmi művekben elhangzó szentenciózus kijelentéseket elemzi, és megállapítja: az ilyen kijelentés „nem készlet arra, hogy megvizsgáljuk az igazságát, mert érvényességét a drámai kontextus élezi ki és módosítja.”<sup>4</sup>

Újra fontossá válik ez a kérdés a Tragédiával kapcsolatban, ha, egyetértve Hubay Miklóssal, abban látjuk Madách mítoszkezelésének modernségét, hogy Madách a mítoszt meghagyja mítosznak<sup>5</sup> – és e felfogást kiegészítjük C. Lévi-Strauss megállapításával: „Ha a mítoszoknak értelmük van, akkor az nem a kompozícióban előforduló elszigetelt elemeknek tulajdonítható, hanem annak a módnak, amely szerint ezek az elemek kombinálódnak.”<sup>6</sup>

Nem lehet vitás, hogy a mű toposzai elmélyült művelődéstörténeti elemzést igényelnek – vizsgálódásunk alapfeltevése szerint azonban *Az ember tragédiája jelentése is elsősorban „annak a módnak tu-*

<sup>1</sup> 1861. szept. 12.; *Vál. Művei*, Bp., 1953. IV. köt. 469.

<sup>2</sup> *Arany János Összes Művei* XI. köt. (Szerk. KERESZTURY Dezső, sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla) Bp., 1968. 370.

<sup>3</sup> *Az irodalmi műalkotás*. Bp., 1977. 178–179.

<sup>4</sup> Cleanth BROOKS, *Keats erdei történetmondója: történet lábjegyzet nélkül*. in *Strukturalizmus*. Bp., 1971. Szerk. HANKISS Elemér. II. köt. 77.

<sup>5</sup> Vö.: *Át az idő falain*. in *Madách-tanulmányok*. szerk. HORVÁTH Károly, Bp., 1978. 54.

<sup>6</sup> *A mítoszok struktúrája*. in *Strukturalizmus*. (i. m.) I. 138.

*lajdonítható, amely szerint ezek az elemek kombinálódnak*". Kérdésünk tehát az, hogy mi a műben „a mese alapvázlata”. hogyan ragadható meg a mű kompozíciója.<sup>7</sup>

Szokás a Tragédia keret- és álomszínei között ellentmondást feltételezni, és vagy az egyik, vagy a másik szférát előnyben részesíteni az elemzés során. A két szféra egységét leginkább Bécsey Tamás hangsúlyozta, a kétszintes dráma sajátosságait fedezve föl a műben: az ellentét az ilyen drámákban, mondja, „nem horizontálisan, mint a konfliktusos drámákban – a szereplők közötti hálózatban, de vertikálisan, a két szint között, a mű egész világát áthatóan találhatók”. „Ezeknek a műveknek a lényege, hogy a világot két szintből összetettnak mutatják. A két szint közül az egyik mindig az evilági szint, a valóság ... A másik az, amelyik a kor, az osztály, a réteg vagy a szerző világnézete szerint az evilági szintet meghatározza, amelyik ezt törvényekkel ellátja.”<sup>8</sup>

Egyetlen megszorításunk e jellemzéssel kapcsolatban: aligha feltételezhetjük, hogy a Tragédia második szintjén megjelenített mítosz „a kor, az osztály, a réteg vagy a szerző világnézete”-nek közvetlen kifejeződése volna. Annyi bizonyos, hogy Madách és kora ennél sokkal kevésbé naiv vallási nézetek iránt is szkeptikus volt. Madách bele is foglalta művébe az ilyenfajta szkepszist. „Ábrándos világot / Rajzol le abban – beszél a Falanszter tudósa Homérosz eposzáról –, Hadésznek nevezvén. / Rég megcáfoltuk már minden sorát” (3326–28. sor). Szerzőnk pontosan tudhatta, hogy a mítikus színek minden sora ugyanígy megcáfolható, vagyis – Coleridge kifejezésével élve – a kétely szándékos felfüggesztésének módszeréhez folyamodott<sup>9</sup>. Ez az eljárás mindig szerepet játszik, ha modellt alkalmazunk (a vegyész sem képzelel műanyag golyóit valódi atomoknak). Madách „csak” abban tér el ettől az úzustól, hogy művében a modell anyagaiul használt entitások – a mítikus alakok – visszahatnak a modellált tárgyra, a világtörvényszerűség időbeli kibontakozására. E látszólagos hátrányból azonban sajátos előnyök származnak.

Az az ontológiai hagyomány, amely Madách rendelkezésére állt a múlt század közepén, igen heterogén volt az antropomorfizálás tekintetében. Benne foglaltatott a keresztény tradíció, amely már maga is ellentmondásos volt e szempontból, hiszen mítoszból született, de a teológiában tudományosságra törekedett; benne foglaltattak a klasszikus német filozófia nagy spekulatív rendszerei, mindenekelőtt a Hegelé, és benne foglaltattak e rendszerek ellenhatásaiként létrejött materialista és pozitivistá tendenciák, amelyek az antropomorfizmusnak még a nyomait is igyekeztek eltüntetni az európai ember világnézetéből. Akkor tehát, amikor Madách a lehető legleplezetlenebbül antropomorfizálja a világtörténetet, *lehetővé teszi, hogy ez az antropomorfizmus magába szívjon mindent, ami az ilyen szempontból ellentmondásos tradícióban antropomorf, hogy immár az egységesen mítikus történet – szintén homogén – jelentéseként jelenhessen meg a világtörténet.*

Madách drámakomponáló eljárása mögött alighanem az a – mítoszokra jellemző – alapfeltevés áll, hogy a mindenkor harcoló ember lelki struktúrája, cselekvéssorozatának szerkezete nem más, mint a harc archetípusának mindenkor újrajátszása. Madách kettős eljárást alkalmaz: egyrészt a tapasztalati ember harcaival modellálja az „ősharc” résztvevőinek küzdelmét (az Úr és Lucifer harca), másrészt az „ősharc”-ból vezeti le a küzdő ember cselekedeteinek sajátosságait (Ádám harca). A két eljárás kölcsönösen feltételezi egymást; nem állíthatjuk, hogy Madáchnak kész ontológiája volt, és megrajzolta, hogyan funkcionál e létfelfogás szerint a történeti ember, de azt sem, hogy egyszerűen történelmi tapasztalatait extrapolálta ontológiává; a Tragédia két szintje egymást értelmezi. A mítikus történetben ez úgy jut kifejezésre, hogy egyrészt az Úr és Lucifer határozza meg az ember sorsát, másrészt azonban az ember cselekvése dönt végül az Úr és Lucifer közötti harc kimenetele felől.

<sup>7</sup> E dolgozat a Tragédia szerteágazó irodalmának filológiai, eszme-kor- és társadalomtörténeti vonatkozású eredményeihez sem hozzátenni, sem azokkal vitázni nem kíván; csak azok a megállapítások kerülnek szóba, amelyek érintik a kompozíció kérdését.

<sup>8</sup> *Az ember tragédiája műfajáról.* It 1973/2. 327.

<sup>9</sup> Az ember tragédiájával kapcsolatban Thomas R. Mark hívja fel erre a figyelmet, vö.: *Az ember tragédiája: megváltás vagy tragédia?* It 1973/4. 940.

## 2. A mitikus szint kompozíciós problémái

### 2.1 Dualizmus és monizmus

Az ember tragédiája alapkérdését a keresztény ontológiai hagyomány alapparadoxona adja: honnan került a rossz a világba, ha isten a világot jónak teremtette? Madách – ahelyett, hogy válaszolni próbálna, felbontja a paradoxont aszerint, hogy mi benne a mitikus jelentő (Isten, teremtés, bűn), és mi az, ami ennek a jelentése (a világ objektív törvényszerűségei). Másrészt, felbontja a mitikus jelentőket aszerint, hogy melyik pólushoz tartoznak, és a két tipikus figurának „kiosztja” a mitikus jelentők és a nekik megfelelő cselekvésminták, gondolati eljárások, pszichikus működések két csoportját. Ami a gondolkodás világában ellentmondás, az a dramatizált mítoszi történetben: drámai összeütközés. A kettő között az a nagy különbség, hogy a fogalmi gondolkodás logikájának végső soron az ellentmondásmentesség elvén kell alapulnia, míg a dramatizált történet ellentétes érdekeltsgű figurái nem teszik elvi lehetetlenséggé a velük ellentétes figura létét, csupán saját premisszáik alapján kétségbe vonják annak létjogosultságát.

Az ilyesfajta eljárást nevezi az irodalomtörténet, M. Bahtyin nyomán, polifóniának, többszólamúságnak. Nemcsak azt jelenti ez, hogy a műben egyes szólamokként különböző ideológiai (tehát a tények értékelésére vonatkozó) nézőpontok jelennek meg, s e nézőpontokat nem relativizálja valami abszolút szerzői ideológia<sup>10</sup>, hanem azt is, hogy e nézőpontok egyenlő eséllyel indulnak a műben konstituált világ értelmezésére – különben a nézőpontok kollíziója eleve eldöntöttnek tekinthető.

Azt, hogy *Az ember tragédiája* polifón mű, Imre László mutatta ki: „Akárcsak Dosztojevszkij – állapítja meg –, Madách sem egyetlen hőisével azonosul, hanem több nézőpontból (vagy legalábbis kettőből) láttatja az ember életét és történelmét. Egymásnak ellentmondó hőseik véleményét egyaránt magukévé téve Madách is, Dosztojevszkij is nemcsak világnézetük dialektikus voltáról győznek meg bennünket, hanem egyúttal az ábrázolás bonyolult és modern polifonikus szintjét is eléri.”<sup>11</sup>

A polifonikus dialógusok elemzése során annak megállapítására törekedhetünk, hogy melyek azok a kijelentések, amelyek megerősítik, melyek azok, amelyek kioltják egymást, illetve melyek azok, amelyekkel szemben nem hangzik el érvényes cáfolat az ellenfél részéről. A polifonikus kompozícióban az is szerepet játszhat, hogy mely kijelentéseiket szánják a mű egyes szereplői valóban érvényesnek a (mű által konstituált) világra, és melyek azok, amelyekről maguk is tudják, hogy „hazugság”, és csupán valamilyen előnyhöz akarnak jutni általa.

Az Úr és Lucifer a tényeket illetően egyetért abban, hogy az anyagi világot és a szellemi lényeket – Lucifer kivételével – az Úr teremtette, hogy a világot a küzdés törvénye irányítja. Nézőpontjuk „csupán” egy központi tény – Lucifer teremtése – kérdésében és a közösen konstatált tények értékelésében tér el egymástól. Az Úr – s az ő nézőpontját képviselő anyagi kar – a teremtést jónak tartja, a küzdés mindkét pólusát az Úrtól származtatja, s kimenetelét a végső harmónia győzelmében látja (vö. 45–56.) – ezzel alapozza meg az Úr nézőpontjának sarkalatos mozzanatát, a monizmust. Lucifer viszont értelmetlennek tartja a teremtett világot, a küzdés kimenetelét a diszharmónia győzelmében látja, s ráadásul találó szavai vannak az „éretlen gyermek-hangu égi kar” – vagyis az Úr nézőpontját képviselők – lejárására (vö. 79–85., 150–51. és 298–99.). Ezzel természetesen saját nézőpontjának erősítésére törekszik, vagyis a dualizmus igazolására, s annak a küzdelemnek a legitimálására, amelyet ő, a dualizmus egyik pólusa a másik legyőzéséért, a luciferi lényegű monizmus létrehozásáért folytat.

Ha tehát – Barta János nyomán – a Tragédia küzdéselfogását úgy jellemezzük, hogy érvényesül benne a hegeli tézis – „das Negative wird untergeordnet und überwunden” – és végső soron a Hetényi–Szontagh-féle egyezményes filozófiával hozzuk összefüggésbe<sup>12</sup>, e jellemzésünket az Úr nézőpontjára kell korlátoznunk. Lucifer küzdéselfogása nem ilyen; s ha a polifonikus kompozíció alapviszonya a nézőpontok egyenlő esélye, el kell fogadnunk, hogy amennyiben a lázadás sikerre vezet, „bebizonyo-

<sup>10</sup> Vö. Borisz USZPENSZKIJ, *A kompozíció poétikája*. Bp., 1984. 20–21.

<sup>11</sup> *Az egyén tragédiája* (Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés – Madách: *Az ember tragédiája*). Helikon 1972/2. 213.

<sup>12</sup> Vö. *Az ember tragédiája értelmezéséhez*. Studia litteraria, Tomus XXI. Debrecen, 1983. 93.

sodik, hogy a teremtet világ nem jó, s bekövetkezik a valódi tagadás, amit az Úrnak mondott: „S egy talpalatnyi föld elég nekem, / Hol a tagadás lábát megveti, / Világodat meg fogja dönteni.” Ebben az esetben tehát Lucifer legyőzi az Urat.<sup>13</sup>

E polifonikus dialógus akkor éri el tetőpontját, amikor nem értékítéletek, hanem tényítéletek csapnak össze: Lucifer „származásáról” van szó. Szegegy-Maszák Mihály e szakasszal kapcsolatban jegyzi meg: „A Tragédia ... bizonytalanságban hagyja olvasóját afelől, hogy a dualizmus metafizikailag kezdő tény-e, vagy pedig levezetett, monizmus-e a világ lényege, vagy dualizmus.”<sup>14</sup> Az Úr és Lucifer dialógusa arra enged következtetni, hogy ők maguk is a-teremtés által lettek azzá, amik, vagyis a dualizmus és a monizmus kérdését ők sem tehetik fel a teremtet megelőző állapotra nézve. Hogy hasonlattal éljünk: ha egy sejt kettéosztódik, mindkét utódsejt „gondolhatja”, hogy ő maga az osztódást megelőző sejt, a másik csupán az ő teremtménye. Az osztódást megelőző sejt nézve nem tehető fel a kérdés, hogy lényege a monizmus-e, avagy a dualizmus. E kérdés már csak akkor tehető fel, amikor a világ jelenlegi – a mítosz nyelvén: teremtet – állapotában egzisztál.

Horváth Károly elfogadhatatlannak tartja Lucifer idevágó – kardinális – állítását: „Abban ... nincs igaza, hogy „együtt teremtet” az Úrral, hiszen a Valami előbb van, mint a tagadása”<sup>15</sup>. Csak hogy a zsidó mítosz épp abban tér el a többi teremtetéstörténettől, hogy az Úr nem valami másból, hanem a semmiből teremtet a világot – „creatio ex nihilo” – , ahogy a középkori teológia megfogalmazta. A tomista felfogás nem bírkózott meg könnyen az ősemmi és a semmiből teremtető valami ellentmondásával – a paradoxont az actus-potencia elmélet hivatott áthidalni. A „creatio ex nihilo” tételére utal Madách is, amikor Gábor főangyal szájába a következő szavakat adja: „Ki a végtelen űrt kimérted, / Anyagot alkotván beléje, / ... / Hozsánna néked, Eszme!” (61–65.)

Hasonló, de a művön belüli ellenérvet fogalmaz meg Bécsy Tamás: „Noha Lucifer azt mondja az Úrnak: „Együtt teremtenk”, ezt nem hihetjük el, hiszen akkor nem kellene osztályrészét követelnie.”<sup>16</sup> Lucifer nem is állította, hogy magának a teremtetésnek az aktusában részt vett volna. Csak annyit mondott, hogy semmiként való jelenlétével kényszerítette az Urat (illetve azt az „actust”, amely az Úr előzményének tekinthető) a Valami létrehozására, a teremtetés aktusára. A teremtet világ szerinte is az Úr műve, de abban, hogy a teremtet egyáltalán bekövetkezett, s hogy a világ ilyen lett – hogy ti. a küzdés az alapvető törvényszerűség benne – Lucifernek meghatározó szerepe volt. Az Úr tehát azért kényszerült a világ teremtetésére, mert csak a fizikailag egzisztáló anyag létrehozásától remélhette, hogy döntő csapást mérhet általa Luciferre, a Semmire, ki „minden létnek gátjaul vala” (120.) Lucifer tehát joggal vélheti úgy, hogy az Úr önkényesen sajátította ki mindenestül a világot. Az Úr nem is tiltakozik ellenlábásának okfejtése hallatán, s bár gúnnyal, de ellentmondás nélkül teljesíti kérését, hiszen eleve esélytelennek tartja saját teremtményét érdemi szembeszegülésre. Nekünk azonban nincs okunk rá, hogy az Úr nézőpontjából abszolútnak látszó igazságot a mű egészére nézve is abszolútnak tartsuk. Végül az Úr vélekedésének ellene mond, hogy erőszakkal be kell avatkoznia Ádám – luciferi sugallatú – akciójába. Ha a kerub nem zárná el Ádám útját, amely az örök élet fája felé vezet, Lucifer világrengető terve a megvalósulás veszedelmes közelségébe kerülne – és ezt az Úr nem kockáztathatja.

S ha Lucifer „végzeté”-nek nevezi, hogy „bukjon szüntelen”, épp e végzet ellen kíván fellázadni. És bár a bibliai hagyomány a küzdelem eleve-eldöntöttségét sugallja, Madách mindent elkövet, hogy ennek az eldöntöttségnek a nyomait eltüntesse. (Gondoljunk csak Goethe Mefisztójára, aki rögtön a mű kezdetén az Úr nézőpontja szerint ítéli meg saját szerepét: rosszra tör, de jót okoz.)

Mindezt összegezve: bizonyos, hogy a teremtet előtti állapotra nézve eldönthetetlen, vajon a dualizmus vagy a monizmus a világ lényege, a teremtet világ alapállapota azonban a dualizmus, abban az értelemben, hogy ezt Barta János értelmezi: „A perzsa ósvallás ún. dualisztikus felfogása szerint a jó isten, Ormuzd mellett van egy gonosz „isten”, Ahriman (Lásd a Zalán futásában: Hadúr és Ármány), vele egyenrangú; a világ végéig küzdenek egymással az emberiség történetében, és csak akkor győzi le a jó a gonoszt. Ez az elképzelés benne van a Tragédiában is.”<sup>17</sup>

<sup>13</sup> BÉCSY, i. m. 320.

<sup>14</sup> Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában; in Madách-tanulmányok (i. m.) 142.

<sup>15</sup> HORVÁTH Károly, Madách Imre. Bp., 1984. 185.

<sup>16</sup> I. m. 320.

<sup>17</sup> I. m. 95.





A kozmikus dualizmus erői, nem pusztíthatván el egymást, nem is mérkőzhetnek meg egymással közvetlenül. „Az Úr és a Sátán között mindig ott áll az ember: a küzdelem úgy zajlik az Úr és a Sátán között, hogy az emberért folyik”<sup>18</sup>, az ember a kozmikus erők küzdelmének színtere. Heroikus immanens gondolat lappang ebben: nemcsak a világ erői determinálják az embert, de az ember is viszont-determinálja a kozmosz erőit. (E gondolat ősforrása természetesen a Jób könyve.)

A fentiekből egyenesen következik, hogy a kozmikus dualizmusnak az ember dualizmusa felel meg. Martinkó András mutatta ki, milyen lényeges összefüggés van a Tragédia dualizmusa és Vörösmarty világképe között<sup>19</sup>. Madách azonban e téren is szuverénül jár el: szakít azzal a platonista lényegű felfogással, amely az anyagot a rossz, a szellemet a jó kategóriájával párosítja. (Erre a kérdésre Lucifer szólama kapcsán térünk ki.)

## 2.2 Az Úr szólama

Ha a kétszintes dráma második szintjének mitologikus alakjai látják el törvényekkel az evilági szintet, meg kell különböztetnünk az Úrtól, illetve a Lucifertől származó törvényeket.

Az Úr az egyoldalú *felépítő elv*, amely a létezés lehető „legsűrűbb” fokára tör (ez az anyagi), ezért még a szellemet is az anyag öntudataként működteti (ebben az értelemben szolgálók az angyalok – az emberhez, a „teremtés koronájához” képest); e legkevőbb létezését pedig, az anyagot, *harmonikus működésben* kívánja tartani, s ezt a harmóniát az idők végezetéig *konzerválni*. Ez a teremtéskonceptió természetesen csak olyan öntudatos lénnyel számolhat, amelynek tudata csupán a harmónia reflektálására szolgál, a halál tudása hiányzik belőle. (Ezt jelentheti az első emberpár eredeti „halhatatlansága”, s így tehetta a tudás halandóvá az embert.) Az Úr figyelmeztetéséből („Halállal hal meg, aki élvezi” a tiltott gyümölcsöt – 165.) Ádám és Éva annyit ért, hogy a két fa gyümölcse ugyan „tilalmas”, de hogy miért – nem áll módjukban megtudni. („Hát mért kék az ég, / Miért zöld a liget, – elég, hogy úgy van. / Kövessük a szót ...” – 171–73.) Amikor Lucifer kioktatja Ádámot – „Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet” (232.), Ádám megütközve kérdezi a jövevényt: „Hogy eszméljek? – S nem eszmélnék-e hát: / Nem érzem-e az áldó napsugárt, / A létezésnek édes örömét ... ?” (233–35.) A bűnbeesés előtt Ádám és Éva az Úr felfogása szerint képzelel a teremtést; semmit sem mond nekik, hogy a két fának „más szellem óvja csábgyümölcseit” (164.). „Miért büntetne? – kérdezi naívan, de magabiztosan Éva –; Hisz, ha az utat / Kitűzte, melyen hogy menjünk, kívánja, / Együttal olyaná is alkotott, / Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon” (306–9 és tovább). Itt keveredik ellentmondásba az Úr nézőpontja: ha Lucifer csakugyan „egy gyűrű” csupán a teremtett világ láncolatában, akkor Ádám egyenesen az Úr iránti lojalitásból követheti Lucifer útmutatását, hiszen *végző soron* az ő útja is az Úr útja.

Ádámban és Évában az Úr teremtményének aktusának nyomára vall összes anyagi, ösztönös, érzelmi működésük – végző soron szellemük függése anyagi létüktől; erre vall a költészet, a zene iránti fogékonyságuk – tudatuk harmóniára reflektáló képessége. Ha tehát Évában az ösztönös, érzelmi, prelogikus, költői, harmóniateremtő, megtartó erő működése az intenzívebb, úgy Éva az, aki az első emberpárból közvetlenebb kapcsolatban áll az Úrral. (Utaljunk a római színre, ahol Éva, nem „szűk korlátú szót”, de „dalt, zenét” hallva az éden harmóniájára emlékszik vissza – 1233–40. – vagy az utolsó jelenetre, ahol Éva „érti a dalt” – az angyalok karának énekét, Ádám csak „gyanítja” ... 4136–37.)

## 2.3 Lucifer szólama

Természetes, hogy Lucifer mindenben az Úrral ellentétes törvényszerűségek letéteményese. Ha az Úr a teremtést egyoldalúan felépülésnek, értéksgazdagodásnak mutatja, akkor Lucifer ugyanezt *értékcsökkenésnek* tekinti<sup>20</sup>, és a teremtést követően egyoldalú *leéptésre* tör („Világotat meg fogja dönté-

<sup>18</sup> BÉCSY, i. m. 333.

<sup>19</sup> Vörösmarty és Az ember tragédiája, in *Madách-tanulmányok* (i. m.) 198.

<sup>20</sup> Ezt a problematikát – hogy ti. a teremtés voltaképpen értékcsökkenés, „a kozmikus egység szétdarabolása” – Szegedy-Maszák Mihály fejtegette ki igen meggyőzően. Ertelmezése azonban helyen-

ni"). Azon van, hogy a létezés minél „ritkább” válfaja jöjjön létre; ezért nem bánja, hogy az Úr száműzi a „salak” közé, hiszen megvetvén lábát az anyagi világban, meg is döntheti. *Lucifer tehát az Úr által teremtet anyagi világ esküdt ellensége.*

Lucifer „keze nyomát” látjuk a teremtményeken, ahol törekvésük a diszharmóniára, anyagi kötöttségeik elleni lázadásuk, a tudomány mindenhatóságába, öncélúságába vetett hitük, általában a tiszta, anyagnak alá nem rendelt szellemiség megjelenik. Lucifer „embere” tehát Ádám. Éva idegen tőle; feltűnő, mennyire hiányzik a műből az Éva–Lucifer kollízió. A Sátán ugyan, megijátsza a csábítót, kezdetben le tudja győzni Éva idegenkedését („Oh megállj, kecses hölgy! / Engedd egy percre, hogy csodáljalak!” – 216–17.), de – ha még nem is tudja, hogy végső kudarcában Évának döntő szerepe lesz – látja, hogy a veszély ebből az irányból fenyegeti; a „tudás, a nagyraavagyás csábos fegyverével” talán hiába küzd a szerelem ellen, „mely lankadástól óvja szívöket” (210–13.). Lucifer veszte, hogy szerelemmel legyőzhetné ugyan Évát – erre azonban nem képes; „Szerelmeskedni nem fog tán az ördög / Nevetségessé lenne mindörökre, / S akkor hatalmát elvinné maga” (1870–72.) Nemigen állíthatjuk tehát róla, hogy ő az „ösztönök sátnája”<sup>21</sup> – s általában, más ő, mint a platonista hagyomány szerint ártéltelmezett keresztény felfogás sátnája. E felfogás ugyanis, eltérve az ószövegségi hagyománytól, a jó, az Isten princípiumát a tiszta szellemiséggel, közvetve a görög mitológia apollói elvével szereti párosítani, míg a rosszat, a sátnát az anyaggal, végső soron a dionüszoszi elvvel. Ez a felfogás nemigen tud mit kezdeni azzal, hogy Isten *anyagi* világot teremtet („szaporodjatok és sokasodjatok”) – „és látá Isten, hogy jó”, amit teremtet. Arról sem vesz tudomást, hogy Krisztus mint meghaló és feltámadó Isten – akinek feltámadása *testünknek* feltámadását ígéri – Dionüszoszzal tart rokonságot. A Tragédia koncepciója azonban az eredeti bibliai hagyományhoz áll közelebb. Ezért meglepő, hogy a mű több mint százéves recepciója következetesen kitartott a platonikus értelmezés mellett. Ez ugyan nem ment minden nehézség nélkül. Lucifer kijelentései ugyanis gyakran ellentétesek a platonikus felfogással. Ő az, aki olyan „új világot” akar, „Hol a lélek magában nagy lehet” (302.); azt az – Istennek tett – kijelentését pedig, hogy „Te anyagot szültél, én tért nyerék” (127.) nyilván a következők alapján kell értelmeznünk: „Míg létez az anyag, / Mindaddig áll az én hatalmam is, / Tagadásul, mely véle harcban áll” (2648–50.). Alexander Bernát megütközve tette fel a kérdést ezen okfejtés hallatán: „Lucifer ... itt közelebből határozza meg magát, ő az anyag hatalmának tagadása. ... Hogyan lehet Lucifer az anyag ellentéte? Mi akkor Isten?”<sup>22</sup>

Újabban Sötér István fogalmazta meg – az eddigieknél is teljesebben – ezt a koncepciót. A keretszínekben, állapítja meg, „Jó és Rossz, Szellem és Anyag, isteni és ördögi” princípiumai állnak szemben egymással, az Úr és Lucifer harcában.”<sup>23</sup> Vitathatatlan, hogy az anyag „Lucifernél ... pörén, mint a szellem tagadása jelenik meg”. E megállapítás csupán azt nem tartalmazza, milyen *értékelő magatartást* tanúsít Lucifer az anyaggal szemben. Így válhat Lucifer az anyag *képviselőjévé* – háttérbe szorul az a mozzanat, hogy Lucifer annyiban „képviselet” az anyagot, amennyiben a legélesebben bírálja. (Vagyis ilyen értelemben pl. a marxista valláskritikust is tekinthetnénk a „vallás képviselőjének.”) Igaz, hogy Lucifer gyakran „Büchner szócsöve” – a mechanikus materializmus tételei csakugyan kapóra jöttek Madáchnak, mert ezek is értéktelennek mutatják az anyagot, *csak hogy nem az anyagtól független szellemi létezés nevében, mint Lucifer.*

Azért meglepő, hogy a hagyomány platonista lényegű felfogást tulajdonít a Tragédiának, mert az Úr és Lucifer kezdetben *egyetért* abban, hogy az anyagi világ Isten műve, és az Úr sem cáfolja, hogy Lucifer az „úr” képviselője, vagyis az anyag ellentéte. Az anyagi létezésben lábát megvetvén szintén arra tör, hogy benne a semmit létrehozza, hogy megsemmisítse („az élet mellett a halál”, „boldogság mellett a lehangolás”). Önmagát következetesen „hideg, számító értelem”-nek, lényegét „rideg matézis”-nek nevezi. „Kedves társaság”-nak, „rég barát”-nak is azokat titulálja, akik – akarva vagy nem

ként arra enged következtetni, hogy Lucifer nézőpontjának e vonatkozását a Tragédia egész koncepciójára általánosítja (vö. i. m. 143–144.).

<sup>21</sup> Vö. BARTA, i. m. 95.

<sup>22</sup> MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta ALEXANDER Bernát. Bp., 1921. 132.

<sup>23</sup> *Álom a történelemtől*. Bp., 1969. 76.

akarva – sikeresen működnek közre az anyagi világ, az anyagi értékek leépítésében („Torzképű halál”, Csontváz, Boszorkányok, a szélhámos szerzetes Konstantinápolyban, a cinikus londoni fiatalok stb.).

### 3. A mitologikus és az evilági szint „egymásbanlevése”

#### 3.1 Az Úr céljai

Az Úr célja: a lázadót alárendelt lényvé téve helyreállítani a világ harmóniáját („És biztosítva áll nagyság, erény” – 4078.). Ezt azonban ő sem érheti el közvetlen „tett-váltásokkal”. „Az Úr úgy küzd, hogy „betáplálja” az édeni emléket és sejtését” az emberbe, „és a reményt nem hagyja kiveszni belőle” – hiszen „kettejük küzdelméből ... nem iktatható ki az ember, akinek egyik vagy másik fél mellé állásért folyik a küzdelem”<sup>24</sup>. Az Úr fölénye Luciferrel szemben csak abban mutatkozik, hogy ő nem tartja szükségesnek, hogy lépésről lépésre kövesse Ádámot, s minden pillanatban erősítse benne saját pozícióit.

#### 3.2 Lucifer céljai

Lucifer sem remélheti, hogy közvetlenül küzdhet az Úr ellen, ezért az anyagi világot veszi célba – azt a létmódot, amely az Úr nézőpontja szerint a legmagasabbrendű: az anyag és a szellem szintézisét, az embert. Ha ezt sikerül felszámolnia, a teremtés koncepciója megdől. Lucifer háromszor indít akciót a teremtett világ ellen. Első akciója közvetlen: megveti lábát az anyagi létezésben (kicsikarja a két fát az Úrtól) – ezzel képessé válik arra, hogy beleavatkozzék. Az Úr hiába mozgósítja a tőle származó erőket Ádámban és Éván – teremtményei nem tudják, mi a halál, így nem érzik indítatva magukat arra, hogy fellépjenek Lucifer ellen.

Lucifer terve sem mentes az ellentmondástól. Azt állítja, hogy „megesküvém vesztőkre, veszniök kell” (208.). Az Úr, ezzel teljesen összhangban, arra figyelmezteti az első emberpárt, hogy a fák gyümölcse halált hoz rájuk. Hogyan lehet akkor az egyik az örök élet fája? Szokás ezt az ellentmondást a mítosz homályával magyarázni<sup>25</sup>. E magyarázat nehézsége csupán az, hogy az ellentmondást maga Madách iktatta a mítoszba; nyilván valamilyen funkciót szánt neki.

Alighanem ismét a polifonikus szerkesztésmódra utalhatunk. A tény, amit az Úr és Lucifer ellentétes beállításai mögött sejtethetünk: az örök élet fája valóban halált hozna az első emberpárra – fizikai értelemben, de örök életet (voltaképpen örök létet) biztosítana anyagból kiszabadult szellemük számára. Az Úr is, Lucifer is elhalgatja, ami ebből számára kedvezőtlen vagy lényegtelen. Az Úr számára a luciferi – „földi érzéstől ment” – lélek-Ádám nem töltheti be a teremtést megkoronázó hús-vér Ádám szerepét, nézőpontja szerint Ádám és Éva sorsa lényegében a pusztulás volna. Lucifer számára nyilván annak nincs jelentősége, hogy a kíváncsi – tiszta szellemi – lét elérése érdekében Ádámnak és Évának fizikailag meg kellene halnia.

Az Úr, megátkozván a két fát, azt mondta ugyan Lucifernek: „tiéd legyen”, a „játékszabályokat” megszegve hiúsítja meg tehát ellenlábasának tervét. A sátán tudomásul veszi a fukar nagyúr szeszélyét, és új tervet eszel ki. E második, módosított terv a történelmi álomsorozat. Lucifer tudja immár, hogy közvetlenül nem avatkozhat bele a világba – legföljebb *meggyőzheti* Ádámot arról, hogy jobb lesz neki, ha megszabadul fizikai lététől. Viszonyuk ezért paradox: Lucifer Ádám fizikai megsemmisítésére tör, de ehhez az ember hathatós segítségére, együttműködésére van szüksége. (Madáchot még az is támogathatta az Ádám öngyilkosságára spekuláló Lucifer megrajzolásában, hogy a katolikus dogmatika szerint az öngyilkosok lelke az ördög birtokába jut.)

Lucifer taktikája: bebizonyítani, hogy kudarcra van ítélve minden olyan szándék (tehát a teremtés isteni koncepciója is), amely a szellemet az anyag szolgálatába akarja állítani. Első útjuk során, Egyiptomban Ádámnak be kell látnia, hogy a fizikai létezés csakugyan lehetetlenné teszi az ember isteni lé-

<sup>24</sup> BÉCSY, i. m. 333.

<sup>25</sup> Vö. pl. ALEXANDER, i. m. 22.

nyegűvé válását. Athénban is az anyagiságot képviselő „kislelkű tömeg” akadályozza meg a szellem győzelmét, Konstantinápolyban meg éppen „egy hang a szívben itél csak” két *fogalom* között (1601.) – a „rokonszenv”, a „száz érdek” uralkodik az ész tiszta konstrukciója fölött. Párizs eszméje – minden nagyszerűsége ellenére – Londonban nyeri el igazi formáját, s itt épp az derül ki, hogy az ész uralma látszólagos – a valódi úr az anyagi érdek. De még a falanszter tudásának csődjé mögött is érzelmi tényező, a hiúság áll. Lucifer úgy vélheti, hogy a történelem érveivel egyre áttörhetetlenebbül bátyázza körül Ádámot. A bezáruló körből áldozatának-védencének nem marad más kiútja, mint az úr, a szabadulás az anyagi létből. S valóban, a végső érvnek, végső lökésnek szánt falanszter-szín végén Ádám döntő szavakat mond ki Lucifer szempontjából: „... mi a világon / Nagy és nemes volt, mind ily örülés, / Melynek higgadt gond korlátot nem ír – / Szellembeszéd az, mely nemesb körökből / Felénk rebeg, mint édes zengemény / Tanítja, hogy lelke velünk rokon, / S megvetjük e földnek hitvány porát, / Keresve útát a magasb körökbe” (3559–3606.). Ez meglehetősen platonikusan hangzik; Lucifer azonban – saját nézőpontjának megfelelően – kiforgatja Ádám szavait, midőn az úrbe röpíti: „Hát nem te vágysz-e menten a salaktól / Magasb körökbe, honnan, hogyha jól / Értettelek, rokon szellem beszédét / Hallottad?” (3610–13.).

Ádám megsejti, hogy minden másképp történt, mint ahogy ő akarta, s visszaretten a „puszta, idegen tér”-től. Ha Lucifer első tervét egy Istenhez hű szellemény, a kerub hiúsította meg, úgy most, e terv jellegének megfelelően, Ádám Isten-lényegű, vagyis anyagi létehez ragaszkodó „fele” húzza keresztül számításait, „akinek” pozíciót Lucifer szemlélatomást alábecsülte. Lucifernek azonban még e kudarc után is megvan a lehetősége, hogy Ádám – felébredvén – az ő javára döntsön, vagyis öngyilkos legyen. A sátán, belátva, hogy az ember irracionális reményei ellen hiába küzd, most máshonnan támad: szabad akaratát vonja kétségbe. Tudja, hogy van érv e támadás ellen, ám ez az érv maga az öngyilkosság. Ádám azt hiszi, hogy öngyilkos döntésével még Lucifernek is ellentmond – nem veszi észre, hogy épp a kétes szellemőr állította kelepchébe sétál. Pedig Lucifer, didaktikus kiszólásai modorában, most is kioktatja: „Ah vége, vége: mily badar beszéd! / Hiszen minden perc nem vég s kezdet is?” (4004–5.) – vagyis közli Ádámval, hogy halála valami másnak – nyilván a luciferi hegemoniájú világnak – lenne kezdete. A győzelemnek e lehetőségétől Éva fosztja meg, tehát megint olyasvalaki, aki az Úr vonzáskörébe tartozik. E pillanatban Lucifer megtudja: sorsa a teremtet világban immár csakugyan az lesz, hogy egy gyűrűként működjék benne. E felismerés hatására indulatba jön (mitikus-antropomorf volta itt kerül leginkább előtérbe – vö. 4036–37.).

Luciferen beteljesült végzete, amelyet – paradox módon – azzal a szabadságával hívott ki maga ellen, hogy akcióba kezdhett az Úrral szemben. Maga választotta a küzdelemnek olyan módját, amely csak azt teszi lehetővé, hogy győzelme érdekében mindenestül megpróbálja kiirtani az Úr-princípiumot Ádámól. Ezzel azonban kiváltotta az első emberben e princípium fenyegetettségének tudatát, s ez óhatatlanul a fenyegetett princípium fölértékeléséhez vezetett. Ha Lucifer nem törekedne e kizárólagosságra, győzhetne. Mint ahogy az Úr – aki kezdetben szintén hajlik ilyesmire („Megsemmíthetnélek, de nem teszem” – 134.) – alighanem fölismeri, hogy azzal győzheti le Lucifert, ha megengedi neki, hogy működjön világban, emberben – hiszen akkor Ádám őt, az Urat fogja választani, hogy megőrizhesse „énje zárt egyéniségét.” Így lesz a teremtet világ kezdeti dualizmusából az Úr hegemoniája.

### 3.3 Ádám céljai

Ádám a bűnbeesés következtében válik önálló akaratú lénné. Első, későbbi elhatározásaiban döntő élménye: a tudás fája nem az élet fája („Arasznyi lét, mi sietésre int” – 516.).

Madách nyilván abból indult ki, hogy a tudás gyarapodásával egyre kevesebb hely marad a halhatatlanság képzele számára. Először a halál utáni létre tolódi ki, majd visszazorol az immanenciába – az a meggyőződés marad belőle, hogy a faj emlékezete megőrzi a jelentékeny egyedek nyomát. A tudomány azonban még ennyit sem enged meg: bebizonyítja, hogy az emberfaj is semmivé lesz, vagyis nem marad lehetőség a lét értelmének akár legközvetettebb kozmikus legitimációjára sem.

Az egyiptomi szín mindjárt a harmadik fázisban mutatja Ádámot: a fáraó azt képzele a piramisról, hogy „nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse: / Erősebb lett az ember, mint az Isten” (586–87.). Ez lett Lucifer heroikus programjából („eritis sicut Deus”). Lucifer úgy véli ugyan, hogy a fáraó kudarcával meggyőzheti Ádámot arról, hogy a valódi – testetlen – örökkévalóság felé kell irányt vennie,

Ádám azonban ellentétes konzekvenciákat von le ugyanezekből a premisszákból; már itt megmutatkozik, hogy lényegében Ádám és Lucifer kettőse is polifón jellegű.

Eleinte Ádám – Lucifer nézőpontjába helyezkedve – még arról beszél, hogy a nő – az érzés által – „lerántja porban fetrengő magához” a fáraót (610.), de nem tart ki következetesen álláspontja mellett, kisvártatva „kellemesnek” nevezi e vonzalmat, s óvja Lucifert attól, hogy megpróbálja eltépni az érzelmi szálát. E nézőpontváltásban kifejezésre jut, hogy Ádám lassan felismeri: *a véges létű ember nem kacerkódhat az istenüléssel. Véges és végtelen között a különbség nem mennyiségi, ezért a véges létű embernek minőségileg más létmódot, más célt kell keresnie.* Ez a fordulat Ádám egész későbbi útját meghatározza. Ezentúl – akárhogy fogalmazzon is – voltaképpen a *boldogságra* fog törekedni, céljairól majd mindig csak utólag fog kiderülni, hogy a boldogság elérésében kikerülhetetlen állomások, részcek voltak, abban az értelemben, ahogy Petőfi tekinti – buonarrotiánus eszméinek megfelelően – eszköznek a szabadságot („Mi célja a világnak? Boldogság! s erre eszköz? a szabadság! Szabadságért kell küzdenem”). E boldogság bizonyosan valamiféle *harmónia* lenne, melynek elérésére az Úrhoz húzó része készíti Ádámot. Mégsem volna visszatérés az Úr ősharmóniájához – igazodna az ember kétlénységéhez. Ádám nem is kaphatná tehát készen se istentől, se sától: magának kellene a maga képére megalkotnia. Alighanem erről tanúskodik Ádám utolsó tartalmas célkitűzése („En társaságot kívánok...” 3107–11.).

Éva azonban nemcsak a végső cél kitűzésének megváltoztatására készíti Ádámot. Arra is ráébenteti az első embert, hogy az egyéni boldogság nem valósítható meg a többi ember boldogsága nélkül („Milliószor érzem a kint, egyszer a kéjt” – 698.). Ádám szabadságot akar hát adni a többi embernek, s ezzel biztosítani boldogságukat, hogy ő maga boldog lehessen.

Egyiptom tehát nem váltotta be Ádám reményeit. A szín végén azonban bízik, hogy e kitérővel „megúszhatja”: „Vezess, vezess, új célra, Lucifer, / Ugyanis sok szép időt vesztettem el / Ez áljuton” (805–7.). Nem tudja még, hogy küzdelme hosszú lesz, s kitűzött céljai egymást fogják váltani. Pedig céljainak megvalósíthatatlansága nem egyszerűen ilyen vagy olyan fogyatékosságukból következik; az ember történelmi céltételező tevékenységének – Madách szerint – épp az a sajátossága, hogy a célt hordozó eszme a maga absztraktságával mindig számításon kívül hagy valamit a valóság gazdagságából, utóbb pedig e kihagyott minőség az előző cél megtagadására és újabb (ismét kikerülhetetlenül absztrakt) cél kitűzésére készítet. E felismerés általában jellemző az irodalmi művekre; „... a dolog lényege szerint a fikció inkább arról jelent ki valamit, amit az uralkodó eszmerendszerek kirekesztenek, következésképp nem képesek behozni az általuk szervezett világba”, W. Iser megállapítása szerint<sup>26</sup>. Madách műve abban maradagó, hogy *nem csupán valamely eszmerendszer vonatkozásában állapítja meg a ki-maradót életdarabot, hanem végigköveti az emberi történelem „uralkodó eszméit”, és egymásrakövetkezésük logikáját magyarázza az eszme és a történelmi valóság ilyesfajta feszültségével.* Sőt, azt mondhatjuk, hogy végső soron az Úr célkitűző aktusában is megfigyelhető ez az ellentét, hiszen – akárhogy magyarázzuk is az első szín polifón dialógusát – nyilvánvaló, hogy Lucifer lázadása, legalábbis ebben a mértékben, nem szerepelt tervei között. A célkitűzés és a megvalósulás viszonyában tehát szintén egymást tükrözi a Tragédia két szintje.

Madáchot nyilván a kor eszméihez, főként a romantikus liberalizmushoz és a pozitivizmushoz fűződő kritikus viszonya vezette ehhez a felismeréshez; „két korszak határán” kellett élnie, hogy ilyen távlatlál láthassa az eszmék történelmi szerepét. Ádám, Éva, Lucifer: jelképek – állapítja meg Németh G. Béla –, „a szellem amaz öncélú magát akarásának jelképei ők (ti. Ádám és Lucifer – V.P.), mely – Madách felfogása szerint – mindenkori tartalmát, egy-egy világsemléletet a lét egyetlen értelmévé és egyetlen értelmezésévé abszolutizálja. Évával viszont a teljes létet kívánta jelképezni Madách, melynek szolgáltatában az értelem megszabadul egy-egy korhoz kötött tartalmának önmagát akaró abszolutizálásától.”<sup>27</sup>

Az első triád kimenetele e tudás hiányából fakad. Ádám egész küzdelmét kudarcba fulladni látja, s végsőnek tűnő következtetést von le: „Hiú törekvés azzal – ti. a végzettel – küzdeni, / Nem is fogok” (1083–84.). Az ember maradék lehetősége: „éljen magának, és keresse a kéjt, / Mellyel betölti az arasznyi létet, / S tántorgjon ittasan Hadész felé” (1056–58.). Az öngyilkosság előképe ez, de az

<sup>26</sup> Wolfgang Iser, *Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje*. Helikon 1980/1–2. 53.

<sup>27</sup> *Két korszak határán*, in *Madách-tanulmányok* (i. m.) 123.



életosztón nem szenvedett még kivédhetetlen csapást. A következő lépést a konstantinápolyi szín zár-lata mutatja – Ádám akkor még ennyi aktivitást sem előlegez magának („pihenni akarok” – 1893.). Ha Ádám visszavonhatatlanul a Lucifer hatása alá kerülne, akkor a Tragédiának a római (illetve aztán a konstantinápolyi) színnel véget kellene érnie – hiszen megmondta, hogy haláláig ebben az állapotban kíván maradni. Lucifer azonban, bár Ádám álláspontját közeledni látja a magáéhoz – nem hívja még az úrbé. Ádám csalódása még nem teljes. Lucifer kiengedi tehát kezéből a történelmi álmok irányítását. Péter apostol megjelenése így az első emberpár istentől származó, vitális értékek iránti szükségletének álombeli inkarnációja. Lucifernek „borzogatja is a hátát” a glóriában megjelenő kereszt látványa, de tudja, hogy be kell engednie az álomba az övével ellentétes princípiumot, hogy legyőzhesse. „Istennek tetszik – mondja Ádám új céljáról –, mert az ég felé hajt, / S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd” (1381–82.).

A keresztényekről maga Lucifer állapítja meg még a római színben, hogy „testvériségről, jogról állmodók” (1250.). Lucifer ironikus szóhasználatában a *jog* alighanem az egyenlőség szinonimája. Ha tehát a görög világot a szabadság megvalósítására tett kísérletnek tekintjük, a következő szín céljai: egyenlőség; testvériség. Vagyis Ádám úgy összegezheti eddigi tudását, hogy a *szabadság önmagában nem elég a boldogsághoz; a szabadság megvalósításának is feltételei vannak – az egyenlőség és a testvériség*<sup>28</sup>. Ádám azzal a hittel indul e küzdelemre, hogy immár csakugyan meg kell valósulnia az emberi boldogságnak, hiszen most már minden eszköz adva van hozzá.

Lucifer ekkor döbbsenti rá, hogy a tömeg útját fogja állni eszméinek. Mi már tudjuk, hogy Lucifer nézőpontjában a kiskorúság a tömeg metafizikai fulajdonsága (vö. „Mély tenger a nép...” 719–20.). Ádám nézőpontja szerint is *tény*, hogy a tömeg kiskorú, ő csupán e tény apriorisztikus általánosításával nem ért egyet. Szerinte a tömeg nagykorúvá tehető, vagyis – nagykorúvá teendő. Az első prágai szín végén arra a meggyőződésre kell jutnia tehát, hogy *nem csupán a boldogság eszközeként szolgáló szabadságnak vannak feltételei – ti. az egyenlőség és a testvériség –, de e feltételeknek is feltétele van: a történelmi ember nagykorúsága*.

Minthogy azonban a konstantinápolyi szín során megint abba a helyzetbe került, hogy elegendőnek tartotta a közbeiktatott célokat a végső cél elérése érdekében – ismét egész küzdelmének hiábavalóságára kell következtetnie. „Pihenni akarok” – mondja, mielőtt Kepler jelmezét magára öltene. Lucifer ezúttal még pontosan méri fel az Ádám munkáló Úr-princípium erőtartalmait („Pihenj tehát. / De én alig hiszem, hogy szellemed, e nyugtalan erő, / Pihenni hagyjon” – 1894–96.). Ádám kétségbeesése még mindig nem elég mély a végső elszánáshoz. S valóban, Rudolf császár hamarosan arra figyelmezteti Ádám-Keplert, hogy „Hagyd a világot, jól van az, miként van, / Ne akard kontárul javítani” (1949–50.). A racionális tudás kitört tehát az öncélúság szűk köréből, s – kézenfekvően – a nép nagykorúsításának eszközévé vált. Ezt fejezi ki az álombéli forradalom Dantonjának szövege is – midőn az ész trónraültetéséről beszél (2151–53.).

Ádám nézőpontja Párizsban végképp eltávolodik a Luciferétől, holott valamennyi eszméjét kísérőjétől kapott tudásából merítette. Ezúttal azonban a tudást programszerűen a boldogságkeresés eszközévé tette. Lucifer szótlanul tűri ezt, hiszen – akárcsak a római szín végén Bizáncra – most is csak Londonra kell várnia.

Az álmából ébredő Kepler lelkesedik. A forradalom látomására utalva arra inti tanítványát, hogy majdan az emberiség közkinccse lesz az igazság – „De akkor a nép sem lesz kiskorú” (2478–80.). Ádám-Kepler most talán tudósabb a kelleténél – s ezzel ismét Luciferhez közeledik –: mintha elfelejtene, hogy a nép nagykorúsítása nem a végső cél.

London kaleidoszkópja azonban rádöbbsenti: az anyagi meghatározottság mindenképpen a maga szolgálatába állítja a szellemiséget – amely itt a „nép” nagykorúságának formájában jelentkezik –; ha nem valamilyen tudatos kitűzött, magasabbrendű érték – mint a boldogságkeresés – eszköze, akkor az elszabaduló alantasabb anyagi meghatározottság – az anyagi érdek – szolgálatává válik. A londoni nép így ugyanazt a „mondhatatlan irt” érzi, mint annak idején a fáraó: az anyagi létéből származó magasabbrendű értékek hiányát. E fölismerést természetesen Éva erősíti evidenciává Ádámában. Hiá-

<sup>28</sup> Vö. „Egyenlőség, testvériség, szabadság – a francia forradalom jelszavai összegezése Madách és alteregója eddig színként különböző megvilágításban látott népfelkelő nosztalgiáinak.” MIKÓ Krisztina, *Éva szerepe a Tragédia jelképrendszerében*, in *Madách-tanulmányok* (i.m.) 101.



ba ironizál a rajongó férfin Lucifer („Látom megtérsz, sőt pietista léssz” – 2816.), Ádám nézőpontja már nem bizonytalanodik el olyan könnyen. Először csak saját érzelmvilágában fedezi föl a hibát („keblem bárminő rideg, / Az nekem baj: de a leánykebelben / Kívánom az előítéletet, / E szent poézist, múlt idők zenéjét” – 2817–20.) A szín végén azonban – anélkül, hogy eddigi céljainak elhírbázottságára köveket vetne – a londoni világ fogyatkozását is megállapítja. Fölismeri, hogy nem valamilyen további részre szánt hagyott számításán kívül, hanem eddigi célkitűzéseit kezelte túlságosan is a luciferi nézőpont szerint: a már fölfedezett értékek közül hagyott ki valamit, ami nélkül visszájára fordulhat az egész program: „Kilöktem a gépből egy főcsavart, / Mi összetartá, a kegyeletet, / S pótolni elmulasztám más erősséggel” (3099–3101.). Valami már meglevőt vetett ki tehát a tervből – az ember kiskorúságának megnyilvánulását látva benne –, annál egyszerűbbnek vélheti pótlását. Az így korrigált társadalomról mondja Ádám, nem sokkal iménti csalódása után, hogy „Ez el fog jöni, érzem, jól tudom” (3112.). Meg van tehát győződve arról, hogy az új világban sikerül megőrizni a „tömeg” nagykorúsításának eredményét – ennek birtokában pedig sikerül az egyenlőségre és testvériségre alapozott szabadságot kivívni; ez az értékhierarchia, biztosítékként, a kegyelethez hasonló (de a nagykorú ember igényeihez igazított) értékkel fog kiegészülni. Ez a rend végre belépést jelenthet a földi boldogság birodalmába. Ádám tehát, Petőfi Szilveszteréhez hasonlóan, úgy vélheti, hogy a föld, e „nagy gyümölcs”, egyszer megéri, és belőle „emberek világvégeig lakmározni fognak”, és ugyanúgy nem tulajdonít jelentőséget a „világvégeig” szónak, mint az apostol.

Hiába lesz azonban egyre önállóbb Ádám nézőpontja. Ahogy az Úr önkényeskedett Luciferrel a kezdetben, úgy tartja most fenn magának Lucifer a „műsorváltoztatás jogát”. Nagy lendülettel a falanszter hanyatló korszakába kalauzolja Ádámot, úgy jár el, mintha annak idején a római szín zárlatát vagy az egész párizsi színt eltitkolta volna előle. Jó oka lehet e „nagyvonulásra”. Nem kockáztathatja, hogy Ádám bepillantson Fourier több évtizedesredes kánaánjába. Lucifer ezen eljárása azt bizonyítja, hogy – minden erőfeszítése ellenére – nem tudta megcáfolni Ádám céljait és ezek megvalósíthatóságát. A falanszter csődje ugyanis nem az emberiség belső gyöngeségeiből következik, hanem a teremtésből magából, hogy ti. az egyes planéták léte véges. Lucifer most a maga javára fordíthatja, hogy az Úr nem csupán az egyed, de a faj halandóságának tudását is „kifelejtette” az emberből kezdetben.

E tudás közlését Lucifer sem sieti el. Hagyja, hogy Ádám eljátszadozzék dőre illúzióival, s közben kárörvendve figyel, hogyan telik el Ádám s az emberiség életideje (vö. Ádám fiatal férfiból „egészen megtört aggastyán”-ná lesz). Ha tehát igaz, hogy Ádám a vitalizmus, az „élan vital” erejére támaszkodik Luciferrel szemben, azzal már nehezebb egyetértenünk, hogy „a vitalizmus nyilvánvalóan nem egyeztethető össze a tragikus létértelmezéssel”<sup>29</sup>, hiszen az életenergiák nem állnak korlátlanul Ádám rendelkezésére. A tragikum épp abban ölt testet, hogy Ádám – s vele a történeti ember – az ideális földi világ megteremtésére áldozta véges erőit, holott mindenekelőtt egzisztenciális biztonságáról kellett volna gondoskodnia. Ádám, türelmetlenségében, a „végső cél” felől közeledett az egyre konkrétabb célok felé, ezért szükségszerű, hogy a legelemibb célhoz érkezett el legutoljára; sietségének tragikus késlekedés lett a következménye.

Lucifer mintha elsietné, hogy kikényszerítse Ádám végső döntését; elvileg ugyanis még nincs kizárva, hogy e tragikus késlekedést sikerül jóvátenni, („égek látni már / A megmentett földön mi új tanét / Fogok fellelkesülni” – 3756–58.) s akkor a boldogságkeresés – immár sok részecéből összetevődő – programja ismét életbe léphet. Lucifer érveinek köre az eszkimó-színnel zárul be. Az utolsó pillanatilag kétesélyes küzdelem azonban mégsem dőlhet el egyikük vagy másikuk javára – kimenetele minőségileg más dimenzióba fut. Ádám ugyanis kivonhatja magát Lucifer győzelmének – rá nézve végzetes – következményei alól. (Lucifer nem veszi észre, hogy éppen győzelmével veszti el Ádámot): visszatérhet az Úrhoz, aki immár elfogadja, hogy Ádámban az öven kívül egy másik erő is munkál (alighanem erre az elfogadó attitűdre utal Arany, amikor a „szeretet szavát” említi).

Éva vallomása, bár megoldja Ádám súlyos dilemmáját, meg is fosztja őt attól, hogy döntése „áldozat” lehessen, „mit a jövőnek hozni” tartozik (4016–17.). Kérdés, hogy e belátás után mi szükség lehet még egyáltalán az Úr patetikus szavaira?

Igaz ugyan, hogy az élet ezúttal legyőzte Ádám racionális érveit, az Úr azonban a racionalitás bűvkörében forgó Ádámnak beszél. Ha Éva szavai azt a vitális princípiumot szóltatták meg Ádámban,

<sup>29</sup> SZEGEDY–MASZÁK, i. m. 156.

amely a Luciferrel folytatott küzdelemben alulmaradt, az Úr a racionalizmus nyelvén is megkísérli Ádám tudomására juttatni e mondanivalót. E nyelven azonban nem lehet többet mondani, mint a bizonytalan alternatíva – „Ha látnád, a földön mulékonyan / Pihen csak lelked s túl örök idő vár: / Erény nem volna itt szenvedni többé. / Ha látnád, a por lelkedet felissza: / Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt / Hogy a muló perc élvéről lemondj?” (4067–72.)

### 3.4 Éva céljai

A bűnbeesés nem ugyanazt hozza Évára, mint Ádámra. Ádám elveszíti édenbeli képességeit („úrnak lenni mindenek fölött” – 155.), Éva nem; midőn Ádám kimondja, hogy immár csak afölött van hatalma, „amit kívív” (363.), Éva büszkén állíthatja, hogy „a világnak anyja én leszek” (368.) – s ez nyilván a teremtből fakadó adottság. Ha Ádám a teremtést a szellem erejével próbálja megismételni, Éva ugyanezt a szülés aktusával teszi. Ő tehát racionális tudás nélkül van kapcsolatban a teremtető elvvel<sup>30</sup>, hiszen testében hordozza – Ádám viszont egyedül a Logosz által léphet kapcsolatra vele. E közvetlen kapcsolat készíti arra Évát, hogy Ádám küzdésvágyával szemben az édeni harmónia helyreállítására törekedjék („Én meg lugost csinálók, épen olyat, / Mint az előbbi, s így közénk varázsolom / A vesztett Édent” – 346–48.). Ám bármennyire a statikusság e harmóniavágy lényege, Évát dinamizmusra készíti a mindig máshonnan érkező veszély, amely a harmóniát fenyegeti. A *homeosztázis* elve ő, aki a történelem mindig változó mezejében az ember állandóságának megvalósítására törekszik.

„Céljai” természetesen nem célok abban az értelemben, mint az Ádáméi: ösztönösen, sokszor pusztán megjelenésével éri el, amit elér. Egyiptomban is elég Ádámnak meglátnia őt, hogy az egyensúly felé billentse a magában működő két erőt. Éva mégsem cselekszik teljesen ösztönösen. Midőn – „hivatásával” szoros összefüggésben – a mitikus ember (Ádám) és a történeti ember („tömeg”) közötti közvetítésre vállalkozik, tudja, milyen értékeket képvisel („Oh fáraó, zúzz el, de megbocsáss, / Ha a nép jajja nem hágy nyugodni” – 675–76.). Ádám – bár előbb jó tanítómesternek nevezi Évát s terveit is megváltoztatja hatására – végül luciferi modorban lekiicsinyl a nő szerepét („Oh nő, mi szűk, mi gyarló látköröd” – 754.). A jelenet azonban nemcsak Ádámot jellemzi, hanem Évát is. Éva, mihelyt úgy érzi, hogy *itt és most* helyreállította az emberi lény belső egyensúlyát, passzívvá válik. Csak az Édenre tekint: ha szívében megjelenik a kezdeti harmónia érzése, nyomban kihal belőle a további tettek vágya. Ahhoz a kezdeti, „biológiai” harmóniához akar visszajutni, amelyet elveszített, míg Ádám *előre* néz, a szellemileg is emberarcú harmóniára.

Athénban Éva immár nem Ádámmal szemben érvényesíti kiegyensúlyozó funkcióját (Ádám céljai nagyrészt épp az ő hatására alakultak így). A homeosztázist a „tömeg” veszélyezteti – Lucia szinte automatikusan a férje oldalára áll. Éberen figyel azonban férje egyoldalúságaira is: „Van a léleknek egy erős szava, / A nagyravágy – magyaráz fiának. – Ha e szó benne (ti. Ádámban) túlérőre jutna, / Megátkoznám” (838–48.).

A római színben Éva az, aki megérzi, mennyire természetellenes az ember anyagi-ösztönös-esztétikai princípiumát a legalantasabb szférára redukálni („Ah Sergiolus! Vajh mi sok nemes / Érzést találtál volna e kebelben, / Hol csak mulékony kéj után kutattál” – 1334–36.). Ő az, akinek lelkében anticipálnak az új, a Luciferével ellentétes értékek; talán itt a legszembetűnőbb, hogy Madách – Lucifer anyagfelfogásával szemben – milyen magas rendű értéket hoz összefüggésbe az ember anyagi meghatározottságával.

A konstantinápolyi színben Évának nem kell már arra figyelmeztetnie Ádámot, hogy a harmónia vágyát nem szabad kiirtani az emberi lélekből, hiszen Ádám – Athénhoz hasonlóan – olyan célért küzd, melyet nagyrészt Évának köszönhet. Éva sorsa most arra figyelmezteti, hogy immár a boldogság megvalósításának eszközéül szánt eszme veszélyezteti a harmóniát.

A prágai színek kivételes szerepet játszanak Éva alakjának megrajzolásában. Mintha Éva megelégette volna, hogy csupán a dinamikus ellensúly személytelen szerepét játssza el a mindig tévedő Ádám mellett („Örök szükségét tűrjek-e tehát?” – kérdi, mintha legalábbis összes eddigi szerepére emlékez-

<sup>30</sup> Vö. „Az ösztön, az érzelem, az intuíció közvetlen, problémátlan módon kapcsol valami égihez, valami természetfölöttihez, s nem „tudást”, hanem közvetlen bizonyosságot ad.” BARTA, i. m. 112.

nék – 2001.). Boldogságkeresése külön kis tragédiává kerekedik e színek során. Mert hiába képes a cinikus udvaronc megadni neki a szerelemben mindazt, amit férjétől nem kaphat meg; a szerelmi örömkért – a „törpe kor” bosszúja ez Éván – emberi silányságot kap cserébe. Éva lelkiismerete, női hivatásának tudata fellázad a lázadó ellen: visszavonja élete egyetlen, egyéni boldogságra törő kitörési kísérletét. A döntés fokozatosan érik meg benne. „Talán neked – szól mindjárt a rá váró lovaghoz – nagy már az áldozat / Az éj hűvösét kiállani, / Míg én egy jó, nemes férjet csalog meg” (2089–90.). A szín végén, midőn az udvaronc cinikusan Kepler halálára spekulál, Éva kifakad: „Hallgass lovag, úgy sajnálnám szegényt, / Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked” (2121–22.). A Tragédia leglíraibb mozzanatai közé tartozik a második prágai szín kezdetének szimultán jelenete: Ádám-Kepler a maga „femme fatale”-járól medítál, midőn Éva katartikus vallomása megszólal („Im itt vagyok, bűnőmmel s könnyeimmel” – 2431.).

„Egy nő két alakban” – mondja Éva párizsi alteregóiáról az ébredő Kepler. A két nő nemcsak Éva vonásaiban, külsőleg egy; abban is egyeznek, hogy mindketten ugyanarra a kérdésre válaszolnak létükkel – a női princípium és az egyoldalú észak kultusz dilemmájára. A márkinő, megőrizve női hivatását, akaratlanul is szemben találja magát a trónjára emelt ész rideg kultuszával. Rövid jelenésének kulcsszava ugyanaz a *kegyelet* (2308.), amelynek elvetését oly nagy hibának látja majd Ádám a londoni szín végén. Danton így nem csupán szerelme tárgyát gyászolja a márkinőben, de azt is sejtheti már, hogy a forradalom szembe fordult valamivel, amivel nem lett volna szabad szembe fordulnia. Igaz, ekkor még hisz egy „higgadtabb jövő”-ben, amely majd mindent jóvátesz...

A „felgerjedt pórnök” a kérdésre adott másik válasz. Az ész forradalmát szolgáló nő mindent kiszámít, még érzelmi – vagy inkább: érzéki – lehetőségeit is. Ez az Éva nyilván nem töltheti be a homeosztázis funkcióját, mégsem teljesen negatív figura: betetőzője ő Ádám eszméinek. Szabadságot küzd, az egyenlőség és az elnyomottak testvériségének letéteményese, s végül felnőtt fejfel megoldotta: bármikor utolérheti a halál. Racionális szempontból elegendő volna, ha könnyű kalanddal csillapítaná testi vágyait, ő azonban másra vágyik: életét akarja megpecsételni a bálványozott férfi egy éjszakányi szerelmével.

London Évája negatív szintézisben ötvözi e két alteregót. Érzelmeinek racionális – ám kívülről jövő – kontrollja nem segíti őt önálló gondolkodáshoz, a „kegyelet” pozícióit azonban meggyöngíti. (Éva esztétikai beállítottsága pl. az akasztás látványának élvezésében jut kifejezésre...) Az Úr-princípiumnak azonban még e redukált, rutinszerű megjelenése is elég ahhoz (vö. megszokásból a szentkép mellé tűzi a Lucifertől kapott virágot), hogy a sátáni ajándékok lelepleződjenek.

A színt záró – csak szellemszemekkel látható – látomással Lucifer ugyan alighanem a szellem és a test szétválaszthatóságát akarta bizonyítani, Ádámot azonban inkább az Éva által képviselt értékek jelentőségéről győzi meg.

A falanszter zárlatában Évát ismét hivatása magaslatán látjuk. Mintha – ő lévén az, aki mindig meghallja a „nép jajját” – a Platónok és Lutherek, Cassiusok és Michelangelók igazságát közvetítené az érzelmek nyelvén Ádámnak – az uralkodó tudósok élettelen igazságaival szemben.

Az űrben Ádám ennek az érzelmileg átélt igazságnak a birtokában indul. Szokás megállapítani, hogy Éva e színben hiányával van jelen. S valóban, amikor Lucifer arról beszél, hogy „először a bájvész el” (3638.), elismeri, hogy a lemondás az anyagi létéről egyben magasabb rendű értékek – így a szerelem, az „ewig Weibliche” elutasítását is jelenti. Éva tehát szinte minden eddiginél erősebben tölti be a homeosztatisz funkcióját.

Az is visszatérő vélemény, hogy a föld szelleme tölti be itt Éva szerepét. Most csakugyan a szellem képviseli az Úr princípiumát, csak hogy *nem tudja közvetíteni az Úr igazságát Ádámnak, mert racionálisan, vagyis a Lucifer nyelvén érvel*. Érvei mind le is pattannak Ádámról. Nem a végső kérdésekre adott racionális válaszok hozzák vissza az első embert a földre – e kérdésekre mindig tud a „vén hazugság” szellemében fogant választ adni, s e válaszokkal szemben a szellem tehetetlen. Olyan értékek hozzák vissza, amelyeket – nagyrészt Évának köszönhetően – *átélhetett* (szerelem, küzdés a boldogságért).

Az eszkimó-színben Lucifer megint a teremtés bizonyos sajátosságait használja ki. Évára, minthogy ő jobban hozzá van kötve a természethez, mint Ádám, a természet sorvadása is nagyobb mértékben hat. Ádám „csak” megöregszik, közel kerül a halálhoz, Éva azonban azt a képességét elveszti, hogy az egyén és a faj – egymás hatványán megjelenő – pusztulásának szörnyűségét felfogja. Éva tehát reflektálatlanul éli át a végső pusztulást – úgy, ahogy az Úr eltervezte. Ádámnak azonban tudása,

öntudata teljes birtokában kell végignéznie ezt az „euthanáziát”. Igaz, valószínű, hogy Évát akkor sem sújtaná le annyira a halál tudása, ha e tudás birtokában maradna. Hiszen eddigi útjának az volt lényege, hogy a racionális tudás mögött, az élet lenyűgöző kontinuitásába anyagi konkrétsággal beavattatván, mindig fenn tudta tartani a bensőséges kapcsolatot a titokkal, vagyis mindig tudta, hogy akármilyen meggyőző a racionális világbép, valami, a titok, mindig kimarad belőle, holott épp e titok megélése ad választ Ádám gyötrelmes kérdéseire. Évát nem is kell bizalomra felszólítani az Őrnak; hiszen éltető eleme az Őr által teremtett anyagi univerzum, a létezés iránt érzett bizalom, amely nem kérdez, mi lesz *azután* – átengedi magát a jóhiszeműnek sejtett univerzum erőinek.

#### 4. Az evilági szint: a történeti ember

A Tragédia recepciótörténetében az egyik legelfogadottabb vélekedés (természetesen ellentétes értékítéletektől kísérve): Madách a történeti színeket a nagy ember és a „tömeg” („nép”) ellentétére (is) építette. Horváth Károly figyelmeztet e vélekedés támadható pontjára: „A 'tömeg' nem feltétlenül a 'népet' jelenti; Athénban odataroznak a dölyfös pártütők, a gazdag polgárok is; a középkort ábrázoló színben a barátok, fanatikus polgárok, a 'szent jellel' visszaélő keresztesek, de maga a Patriarcha is”<sup>31</sup> Ebből szorosan következik, hogy Madách *nem a nagy embert állította szembe a tömeggel, hanem Ádámot az összes többi emberrel*. Ádám a történeti színekben az egyes korszakok valamelyik tipikus képviselőjének maszkját ölti magára, de nem azért a Sergiolusét vagy a Dantonét, mert e maszkok eredeti képviselői volnának a „nagy emberek”, szemben pl. Catulussal vagy Robespierre-rel. (A választásnak inkább lehetnek dramaturgiai okai.) Ádám viszont – még a történelmi maszkokat magára öltve is – közvetlen kapcsolatban áll a mitikus szint erőivel, minthogy maga is e szinthez tartozik; ő a *mitikus ember*, az ember ideáltípusának inkarnációja. Vele szemben a *történeti ember* áll, a Tragédia evilági szintjének embere, aki nincs közvetlen kapcsolatban a másik szint erőivel – képviselői csak azt látják Ádámban (Évában, Luciferben), akit maszkja szerint láthatnak benne. Jellemző, hogy amikor Ádám fellázad szerepe ellen – a történeti ember maszkja nem fedi teljesen a mitikus embert –, mindjárt baj van (Lucifer: „Vigyázz, Ádám, elárulod magad” – 3273.).

Természetesen a történeti ember is magán viseli a teremtettség és a bűnbeesés nyomait. A bűnesetből rá háruló tudásnak azonban kezdetben aligha van benne nyoma. (Ezt a hiányt általánosítja apriorisztikusan Lucifer Egyiptomban, vö. 699–702.) Alighanem ezért kell Évának közvetítenie Ádám és a történeti ember között, és ezért lesz Ádám egyik sarkalatos célja, a tömeg nagykorúsítása. Th. R. Mark megállapítása szerint „...Ádám alapvető célja, hogy újra létrehozza a világegyetemet ösztönös egységét, attól a lehetőségtől függött, hogy képes-e a többi embert 'Ádámra változtatni’.”<sup>32</sup>

A történeti ember nézőpontja e nagykorúsodási folyamattal hozható összefüggésbe. Egyiptom rabszolgája még csakugyan „a végzet ... állata”, ahogy Lucifer mondta, a halálba menő rabszolga azonban már képes egyetlen szentenciába tömöríteni kora igazságát („Milliók egy miatt” – 632.).

Athénban Kriszposz jelenete arról tanúskodik, hogy a történeti ember nem érett meg sem a demokráciára, sem az önfeláldozásra, mégsem az az öntudatlan, „bódult tömeg” (1049.), aminek Lucifer nevezi; Athén polgárai között vannak rosszhiszemű félrevezetők, jóhiszemű (de önző) félrevezetettek, az öntudat azonban megjelent bennük.

A római szín a történeti ember racionalizálódásának egészen magas fokát képviseli. (Vö. Lucifer szívesen lenne Cluvia dalának szerzője.) A történeti ember nagykorúsodása azonban a másik pólus értékei ellen fordul, mielőtt Ádám, a mitikus ember elveszti aktivitását. (Hasonló jelenség figyelhető meg az első prágai színben is.) Az emberiség fejlődése szempontjából közjátékról az egyarápodott tudásban, de gyarapodását nem viheti tovább ebben a formában – gazdagodását megőrizve egy korábbi állapotból kell újraindítani a fejlődést. A konstantinápolyi polgárok például nyilván nem megtért Hippiák és Catulusok, inkább a befolyásolható athéni polgárok leszármazottai. Mégis, előrelépést jelentenek azokhoz képest: felnőttek odáig, hogy egy magasztos eszme vezérlete alá helyezték életüket, vagy

<sup>31</sup> I. m. 199.

<sup>32</sup> I. m. 945.; az idézett megállapításból – Ádám céljainak elemzéséből adódóan – egyedül azzal nem értünk egyet, hogy Ádám *ösztönös* harmóniára törekedne.

akár fel is áldozzák azért. Az elkötelezettség, az önfeláldozás értékei még akkor is érvényesek maradnak, ha „egzakt fogalmat nem bírván az elme” az eszméből ezúttal „örültség”, „békó” lesz (1468–69.). Az első prágai szín közjátéka után Párizsban a történeti ember fejlődése csúcspontjára ér. (Ezt már olyan villanásnyi jelenetek érzékeltetik, mint a fiatal tiszt különös öngyilkossága, vagy a gyűrűt Dantonhoz vivő sansculotte öntudatos megjegyzése – 2329.) A „néptömeg” valamennyi megszólalását nemes pátoz jellemzi; hogy van fellépésében valami túlzó, valami fontoskodó, azon nem csodálkozhatunk. A történeti ember most kerül először (s mint kiderül, utójára) abba a helyzetbe, hogy autentikus eszmék útján, felnőtt értelemmel saját sorsát intézze.

A szín zárata rokon az athéniével, csak hogy minőségileg más a Miltiádész és a Danton elleni vád. Az előbbi egyszerűen hamis; Danton „főbüne” azonban kétarcú: egy „higgadtabb kor” nevében emelt szót a márk mellett – a forradalom azonban nem lehet tekintettel ilyen szempontokra. E vád kétarcúságában már az egész szín ellentmondása tükröződik: hiába jók az eszmék, *hiába vált szellemileg felnőtté az ember; a forradalom a megváltoztatandó, hibás történelem mintáit kénytelen követni, ha egyáltalán fel akarja venni veje a küzdelmet* (erőszak ellen erőszak).

A második prágai színben Ádám – Párizsra emlékező és Párizst megjósolva – immár tudatosan is a történeti ember nagykorúsításának feladatáról beszél a tanítványnak (2514–16.).

A londoni szín emberét megzavarja a luciferi és az Ádám-féle „lecke” ellentmondása. A luciferi racionalizmus a vitalitás elnyomására tör, míg Ádám épp a vitalitás szolgálatában álló eszköznek szánja a rációt. Így aztán az ész a legelemibb szintig – az anyagi érdekig – visszaszorított vitalitás szolgálatjává lesz. S ha – hasonló helyzetben – a Hippiák, Catulusok a mitikus ember útmutatására voltak szorulva, hogy túljussanak a zsákutcán, London polgárai maguk eszméinek rá helyzetük kilátástalanságára (vö. a Zenész, az Első tanuló megállapításai, 2786–87, 2889–90.).

A falanszter-szín történeti embere kétfelé válik – s épp a londoni szín ellentmondásának megfelelően. Az egyik oldalon álló tudós-társadalom – luciferi minta szerint – az élet elnyomására használja fel tudását (tudásunk sem a nap pótlásán fáradozik, hanem azon, hogy az alantas ösztönvilágot kikapcsolhassa a szaporodásból). A munkások – első pillantásra arctalan – tömegéből viszont Luther, Cassius, Plató, Michelangelo válik ki. Jellemző, hogy valamennyi érték, amelyet megneveznek, az elhanyagolt vitális princípium körébe tartozik.

Az űr-színben Ádám az egész történetiember-problematikára reflektál, amikor útjára visszanéz: „...mindegy, bármilyen hitvány / Volt eszmém, ... Előrevitte az emberemet” (3736–41.). Ádám épp a történeti ember útjából vonja le a konzekvenciát, hogy küzdelme nem volt hiábavaló.

Az eszkimó-szín épp ebből a szempontból nézve tragikus: a föld és a rajta élő teremtmények életenergiáinak kimerülése a történeti ember mindkét fejlődési útját elvágja. Az ember nem elveszíti története során szerzett tudását (vö. az eszkimó már „ős regében” stb. hisz, 3839–41.), de a vitális értékek is visszafejlődnek. A luciferi léptékű tudás tehát egyedül Ádámban rögzült visszavonhatatlanul: ő borzongva szemlélheti, hogy a „természet tragédiája”<sup>33</sup> a történeti emberen is bekövetkezett, s a föld immár valóban „enyészők koporsója”, ahogy jövőjét az Angyalok karának himnuszából lehetett sejtetni kezdetben (42.).

Az Űr nézőpontja azonban megint mást sugall. Mintha mindazokat az értékeket, amelyeket a történeti ember létrehozott, többé „nem lehetne kivakarni” a mindenségből; mintha minden – ember alkotta – értéknek megvolna a maga eszkatologikus, üdvtörténeti jelentősége – függetlenül attól, hogy az ember, eljátszván szerepét ad majorem Dei gloriam – eltűnik a kozmikus süllyesztőben. Alighanem az Űr, Lucifer és Ádám történelemfelfogásának e polifóniáját fejezi ki Németh László megállapítása: „Isten az ember életét éppúgy csak színtérnek, keretnek tekintí, mint az egyes ember életét is. Nem az a fontos, hogy mit ér el benne, hanem hogy mi sajtolódik ki általa belőle. Ahogy az ember valódi története sem életének kalandja, hanem üdvösségének harca: Isten szemében az emberiség történelme sem az Édenkert és az eszkimókunyhó közé eső bolyongás, hanem ami az emberiségből feléje sajtolódott közben. ... az embernek, a véges és végtelen gyermekének, ott van a legmegfelelőbb klímája, ahol Isten és az ördög történelme összeérnek.”<sup>34</sup> Hogy a küzdelem nyert értékeknek *van* eszkatologikus hivatásuk, ez az Űr iránti bizalom tartalma.

<sup>33</sup> Th. R. MARK kifejezése, i. m. 944.

<sup>34</sup> *Madáchot olvasva*. in *Az én katedrám*. Bp., 1969. 628.

## 5. A Tragédia „harmadik szintje”: a közönség

A polifonikus szerkezet itt vázolt elemzése természetesen nem tart igényt feltétlen érvényességre. Minden azon fordul meg, hogy az elemző a szereplők mely kijelentéseiről véli úgy, hogy azok a mű valóságának felelnek meg, s melyekről, hogy a szereplők ideologikus „torzításainak” eredménye. Fenti elemzésünk a kijelentések egy-egy – vélhetőleg koherens – együttesét sorolta az egyik, illetve a másik csoportba.

Van azonban a mű kijelentéseinek egy harmadik csoportja is, amelyre Arany, aprólékos javítgatásai szorán, lépten-nyomon visszatér: ezek az anakronisztikus kijelentések. Madách, válaszában, Lessing Laokoónjának „Von den nothwendigen Fehlern” című fejezetére hivatkozik.<sup>35</sup> Csakhogy pl. Lucifer „félre”-kiszólásai egyáltalán nem szükségesek a lessingi értelemben, sőt, a Tragédia koncepciójával kapcsolatban kínos kérdéseket vethetnek föl. Miért beszél Lucifer kijelentő módban („E mintakép milljó-szor újuland meg” – 218. stb.), ha egyszer ő is csak lehetséges történelmet mutat álom képében Ádámnak és Évának, s ezt is azért teszi, hogy e történelem tényleges bekövetkeztét – Ádám elvesztésével – megakadályozza?

Hadd hivatkozzunk ismét a műfajra. Amikor a misztérium a középkorban a vásárra szorult a templomból, komikus elemeket is magába olvasztott. A nézővel való kontaktus megteremtése érdekében bizonyos momentumai persziflálódott a bibliai történet. Valószínű, hogy a Tragédia „félre” jelzésű szövegeit és jó néhány anakronizmusát nem a polifón kompozíció integer részeként, hanem a vásári színjáték komikus szituációteremtő eszközeiként kell értelmeznünk. Madách azonban nem csupán a XIX. századi ember műveltségére, asszociációira játszik rá (pl. akkor, amikor az Úr „gép”-nek nevezi a teremtett világot); az a fiktív közönség (olvasó vagy néző), amelyhez Lucifer „kiszól”, a világ-mindenség vásári komédiájának fizető nézője, aki produkciót akar a pénzéért, nem pedig az a szorongó „Ádám-szurogátum”, aki ténylegesen a nézőtérén ül vagy kezében tartja a művet, és aki tudja, hogy „nostra res agitur”. Madách tehát nemcsak anyagával játszik nagyvonalúan, hanem közönségével is. Nem más ez, mint a nagykorúvá vált, saját sorsáért felelős ember szorongásokkal teli és mégis önfeloldott játéka; azé az emberé, aki tudja, hogy a racionalizmusra és miszticizmusra széthasadó európai kultúra féltekéi összeilleszthetők egy Hérakleitosz előtti forma, a mítosz segítségével.

Neumer Katalin

### KEMÉNY ZSIGMOND HÁROM REGÉNYÉNEK ÉRTELMEZÉSE

(*A szív örvényei, Ködképek a kedély láthatárán, A rajongók*)

Dolgozatunkban Kemény három 1849 után írott regényét kíséreljük meg értelmezni, *A szív örvényeit* (1851), *a Ködképek a kedély láthatárán* (1853) és *A rajongókat* (1858–59).

Az interpretáció során azokat a mozzanatosokat igyekszünk kiragadni, melyek az események és az egyén viszonyát, a történéseknek/történelemnek a szubjektum számára való átláthatóságát, a realitás határai közti cselekvés lehetőségét és értékét világítják meg. Elbeszélő művekről lévén szó, ilyen szubjektumok lehetnek az ábrázolt szereplők, a szövegben jelölt történetbefogadó és az elbeszélő, az események pedig az elbeszélte történet. Vizsgálódásaink így a cselekményszövegszerű módjára, az ábrázolt események időviszonyaira, a szereplőknek az elbeszélte történetben elfoglalt helyére, továbbá az elbeszélő nézőpontra – mint ami végső soron meghatározza a történetmondás mikéntjét, szervezi az ábrázolt tényeket, adja jelentésüket és értéküket – irányulnak. Ezek az elemzési szempontok ugyan elbeszélő művek analízise során általánosan érvényesíthetők, esetünkben azonban úgy véljük, többről van szó: tematikus szempontjainkkal összefonódva közvetlenül konstituálják értelmezésünket.

E három műre azért esett választásunk, mivel a jelzett problémakör eltérő árnyalatú, esztétikai értéket létrehozó megközelítéseinek tűntek számunkra. Ezeknek a különbségeknek a megvilágítására a

<sup>35</sup> *Madách Imre Összes Művei*. Sajtó alá rend., bevezette és a jegyzeteket írta HALÁSZ Gábor. Bp., 1942. II. köt. 865.



művek külön-külön való vizsgálatát választottuk. Ezen belül is a legnagyobb teret *A rajongók*-nak szenteljük. A másik két mű értékeit elismerve úgy látjuk, választott kérdéskörünk szempontjából e mű megközelítései a leggazdagabbak és legárnyaltabbak, továbbá nyelvi megformáltsága, stilizáltsága és a maga által önmaga számára szabott szabályok követése tekintetében is az előbbi kettőnél magasabbra értékeljük.

*A szív örvényei.*<sup>1</sup> A művet a szerző tíz fejezetre osztotta, melyek – két kivételtől eltekintve – viszonylag egyenletes ritmusban váltják egymást. Ha azonban a regényt a cselekmény fő vonulatai alapján nagyobb egységekre tagoljuk, az elbeszélés ritmusának jelentékeny felgyorsulását vehetjük észre. Így három részre oszthatjuk a művet: 1–6. fejezetre, 7–9. fejezetre és a 10. fejezetre. A három rész aránya megközelítőleg 11:4:1. Ezt a gyorsulást a későbbi elemzés fényében úgy interpretáljuk, hogy a történet kicsúszik a szerző, a szereplők és az olvasó hatalmából, kiszámíthatatlanná válik.

Az egyes fejezetek felütése két kivételtől eltekintve olyan egyszerű esemény, mely a cselekmény továbbhaladását szolgálja, mégpedig jelenet, párbeszéd közvetlen ábrázolásával, ill. az előrehaladó eseménysorról szóló beszámoló formájában. A felütéseket a zárlat típusainak mintájára<sup>2</sup> nyitottnak nevezhetjük. A felütések egy része az olvasó számára csak a nem teljesen kompetens megfigyelő posztját juttatja, a szerző csak utólag adja meg az események megértéséhez szükséges információkat.

Hasonlóképpen a fejezetek vége is nyitott. Sőt, az író az első fő szakasz eseményét a 6. fejezet végéről átteszi a 7. fejezet elejére, így szakítva meg a logikai kapcsolatot. Azonban ez a 7. fejezet elejére helyezett mondat sem zárja az előzőt, nem ad pontos információt az olvasónak. („A megbántott szerelmes hihetetlenül Triesztbe hajózott, s onnan a glogniczi vaspályán ment Bécsig”. 87. – Ezt a kérdést az elbeszélő a későbbiekben sem fogja eldönteni, mivel egyáltalán nem tér vissza rá.)

Amit az egyes fejezetekről elmondunk, érvényes az egész műre is. A felütés jelenet, a zárlat pedig Anselm szavai: „Hozzá sietek, hogy bontatlanul adjam át a szekrényt. Mi közöm a titkokkal? Miért nyújsak démonaimnak, a kétkedésnek és boncolgató elmeének fegyvert szívem ellen, melynek csalálmai ezerszer szebbek, mint amily hasznos lehet kiábrándulása ... Imádom Agathát. Ő istennőm. Hinni akarok benne, s a hitnek nincs tudásra szüksége.” (123.)

Eldöntetlen marad, hogy Anselmnek morálisan igaza van-e, ill. mik lesznek tettének következményei: nyer vagy veszít. Az író az utolsó fejezetben pozitívan értékeli, hogy Anselm érzelmekre, szenvedélyre képessé vált (117.), korábban viszont a prózaiságot a regényesség fölé emelte (50–51.). Kérdés, hogy a zárlat csalálmai nem a regényességnek felelnek-e meg, míg a kiábrándulás hasznossága a prózának. Nem dől el a regény elején feltett kérdés: „Sokkal kétségesebb: vajon hivatva van-e a belső elégtételségre és az egyszerű házi boldogságra?” (36.) Albanoni és Izidor vesztettek, mert nem számoltak a várhatóval, nem ismerték megfelelően Agathát. Agatha érzelmgazdagsága pozitív érték a regényben, míg az érzéketlenség negatív (Wehrner). A szerző kijelentéseinek ellentmondásossága egyúttal azt is jelzi, hogy inkompetens elbeszélővel van dolgunk.

A regény időviszonyainak fő jellemzői: a már említett gyorsuló ritmus; a fordított időrend (a jelen elbeszélése megelőzi az öt magyarázó múltat); a folyamatos történetelmondáson belüli kihagyások, egyes részletek homályban hagyása (pl. a 48 farsangjától 1850 szilveszteréig tartó időszakaszé).

A cselekmény fő szála – az elbeszélés jelene – 1847 szeptemberétől 1850 szilveszteréig tart. Az első és a harmadik főrészben ábrázolt események tartoznak ide.

Az első rész eseményei viszonylag sűrűn követik egymást. A könyv egy szeptemberi napon kezdődik délelőtt 11 órakor, s három napot – Pongrác és Anselm megismerkedését Agathával – igen aprólékosan mond el, majd néhány hét történetéről Anselm számol be levelekben. Az utolsó levél kelt október 19. Ezután egy ugrással a farsangi bálban vagyunk, két ismeretlen párbeszédéből váratlanul értesülünk Anselm és Agatha eljegyzéséről (eddig kapcsolatukról sem tudtunk), majd tanúi vagyunk szakításuknak. Ezzel zárul az első főrész, mely egyébként ritmusának gyorsulásával ismétli az egész mű szerkezetét.

<sup>1</sup> Az idézeteket a következő kiadás alapján közöljük: KEMÉNY Zsigmond, *A szív örvényei*. Kisregények és elbeszélések. 1969. 5–123.

<sup>2</sup> Frank KERMODE, *The Sense of an Ending. Studies in the Theory of Fiction*. New York, Oxford University Press, 1967. 30.

Az utolsó rész 1850-ben veszi fel újra a cselekmény fonalát, röviden beszámol Anselm elmúlt éveiről, majd jelenettel, egy éjszakai beszélgetéssel zárul.

A középső rész egészében egy utólag elmondott történet: 1833 tavaszán kezdődik, s 1839–40-ig meséli el Agatha történetét, ill. visszatekint Izidor 1833 előtti életére.

Az első és a harmadik résznek összesen csaknem a felét teszik ki az olvasónak utólagosan tudomására hozott események.

A leginkább átlátható, lineáris időkezelése a második főrésznek van, míg az elsőre és a harmadikra a többszörös megfordítás a jellemző. Az utóbbiakban a jelen döntően a múltra utal, így az események előreláthatósága, várhatósági foka alacsony. Itt a szerzői előreutalások száma is csekély, ha van, akkor is kérdőjeles (36.), ill. a szereplő előzetes megérzése (84.)<sup>3</sup> Természetesen a középső rész eseményeinek várhatósági foka a végkifejlet viszonylagos ismeretében nagyobb, de az egyes eseményeket illetően szintén általában alacsony. Egy direkt szerzői előreutalást találunk, olyan elhallgatással, mely a szerző pontos előrelátására enged következtetni (99.). A várhatóság alacsony voltát erősítik az előrehaladó történés szintjén a véletlen, motiválatlan egybeesések.

A jelen idejű történet pontos idejét (1847 ősze) a szerző csak a 35. lapon adja meg, addig bizonytalansággal vagyunk: csak azt tudjuk, hogy ősz van és október 8. előtt vagyunk.

A grammatikai idők használata is változó, ingatag: a cselekmény grammatikai múltban való elbeszélését számos esetben hosszabb-rövidebb grammatikai jelenben elmondott részek szakítják meg, a közeli eseményeket szemlélő és azokkal együtthaladó nézőpontot hangsúlyosabbá téve. Ez érvényes mind a cselekmény jelenére, mind múltjára, előzményére.

A szerző jelene meghatározhatatlan, nézőpontja labilis. Nem dönthető el, hogy az eseményeket milyen távlatból nézi, mennyire a végkifejlet ismeretében. Az első részben ugyan többet tud a két férfi lelkéről, indítékairól, mint ők maguk, értékeli ill. ironiával szemléli őket, azaz fölöttük áll, viszont nem ment az ellentmondásoktól. A szereplőkkel együtthalad a cselekményben, az általuk látott eseményeket a megfigyelő szempontjából, a szereplők tudásának szintjéről nézi. Ebben a részben a szerző nem árul el többet Agathákról, mint amennyit a szereplők tudnak. Az olvasó együtthalad a szereplőkkel, látótere azonos az övékével.

Az információkat a szerző nem egyenletesen juttatja az olvasónak. Így soha nem tudjuk meg, honét szerzett Anselm Pongráccal egyidőben Wehnerről ismereteket (19.).<sup>4</sup> Hasonlóképpen átugrik a szerző Anselm és Agatha kapcsolatának történetén, két ismeretlen szereplő párbeszéde útján mintegy véletlenül tudósít róla. Hiányosak az ismereteink Agatha 1847 és 50 közötti élettörténetét illetően is, a szereplők hézagos ismereteire vagyunk utalva, melyeket ők nem kívánnak kiegészíteni.

Tehát az első és a harmadik részben a szerző, a szereplők és az olvasó viszonya változó, nem egyértelmű. A szerző hol fölötté áll a szereplőknek (értelmezi és megítéli őket) és az olvasónak (késleltető, fordított, hiányos szerkezet), hol partnerként kezeli az olvasót (megszólítja, felhívja a figyelmét valamire, ironikusan összekacsint vele). Hol a szereplők nézőpontja az uralkodó, s így az olvasó ugyanolyan tudással rendelkezik, mint a szereplők; a szerző tudásáról nincs tudomásunk, lehet, hogy többet tud mint mi, de az is lehet, hogy ugyanannyit. Az olvasó így hol fölényben érezheti magát a szereplőkkel szemben, hogy ugyanúgy az események kiszolgáltatottja, mint ők.

<sup>3</sup> Eberhard LÄMMERT, *Bauformen des Erzählens*. J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1975. 175–179.

<sup>4</sup> Ebben az esetben még az a gyanú is felmerül, hogy az elbeszélő követett el hibát, megfélekezett Anselmnek erről a kijelentéséről. – A szereplők által elbeszélte történetekről szólva általában is elmondhatjuk, hogy előadásukkor a szereplők túllépik nézőpontjuk által megszabott elbeszélői kompetenciájukat. Pongrác pl. részletesen, árnyaltan ad elő Anselmnek egy történetet, melyet Wehnerről hallott, holott Wehner megfigyelőképességét és érzékenységét igencsak kevésre becsüli. A szereplők elbeszélő stílusa sem különül el az elbeszélő saját stílusától. Így a regény ebből a szempontból a XVIII. századi regények szintjén marad, melyek szerzőit nem különösebben befolyásolta még az, hogy milyen nézőpontból adnak elő. Vö. F.K. STANZEL, *Die typische Formen des englischen Romans und ihre Entstehung im 18. Jahrhundert*. in *Zur Struktur des Romans*. Hrsg.: Bruno HILLEBRAND. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978. 203–210.

A középső rész szerkezete nem ilyen bonyolult: az olvasó egyértelműen a két férfis szereplő fölé kerül, olyan eseménysort tud meg, amit ők a regény végéig sem. Ez a tudás azonban nem segíti hozzá ahhoz, hogy a mű vége zárttá legyen számára.<sup>5</sup>

Összességében tehát a következőket állíthatjuk: A szereplők számára cselekvésük helyessége nem derül ki, s az olvasó sincsen abban a helyzetben, hogy értékelhesse a végkifejletet. Sőt, abban sem lehet biztos, hogy vajon a szerző abban a helyzetben van-e, hogy értékeljen. Az események mind a szereplők, mind az olvasó, s feltehetően a szerző számára is előreláthatatlanok.

*Ködképek a kedély láthatárán.*<sup>6</sup> A regény több történetnek a fiktív elbeszélő általi összekapcsolása. Az egyes történetek, cselekményszálak világosan elkülöníthetők egymástól, viszonylag nagy, összefüggő tömböket alkotnak. A fejezetek is többé-kevésbé egyenletesen váltják egymást.

A mű a fiktív elbeszélő általános tartalmú elmélkedésével indít, s szentenciózus végkövetkeztetéssel zárul.<sup>7</sup> Az egyes fejezetek egy-egy jelenet végénél, a szereplők, az időviszonyok változásánál, beszámoló-összefoglaló jellegű részben a téma megváltozásánál, ill. az egyes szálak érintkezési pontjain fejeződnek be. Értelemszerűen a fejezetek új jelenettel, szereplőkkel stb. nyitnak. Kivétel ez alól a 10. és a 11. fejezet határa, hol a fejezethatár folytonos eseményeket vág ketté.

Láthatjuk, hogy a szöveg felszíni szerkezete a kiegyensúlyozott, egyértelmű építkezés látszatát kelti.

A műben három idősíki szerepeltetésére nyílik lehetőség: 1. az írás aktusának a síkja, a megírás története; 2. az elbeszélő jelen idejű történet – ez esetben a szóbeli elbeszélés és az e köré csoportosuló események története; 3. a szóbelileg előadott múlt idejű történet(ek) síkja(i). A második idősíki eseményei alárendeltek az elsőnek: a történet síkján megelőzik az első eseményeit, az elbeszélés síkján viszont követik. A második idősíki a harmadik következményeként értelmezhető, mégis megőrzi relatív önállóságát, keretvolta nyilvánvaló. Ezért az egyes szálak véletlenszerűen, esetlegesen kerülnek egymás mellé. A harmadik sík időrendje a másodiknak alárendelt, a történet síkján megelőzi a második síkot, az elbeszélés síkján váltogatják egymást.

Az elbeszélés során az egyes szálak ugyan világosan elkülöníthetők egymástól, a történetek időrendjében mégis homályos pontok maradnak. Biztosan állíthatjuk, hogy a vén francia memoárja tartalmazza a legrégebben történeteket, Jenő és Florestán történetének egymáshoz való viszonyát viszont nem lehet megállapítani. Ez legalábbis bizonytalanságérzetet okoz, annak ellenére, hogy a mélyebb analízis kimutatja, hogy egymáshoz való viszonyukra a hasonmásszerkezet, s nem a kauzalitás a jellemző. Ennek jele az is, hogy az érintkezési pontok meglelte nem befolyásolja az egyes szálak menetét. Az egyes szálakon belül az időmegjelölések gyakran pontatlanok, az eltelt időtartamról csak körülbelüli fogalmaink vannak.

Az egyes szálak időrendjére a többszörös megfordítás és – mivel az egyes szálak, ill. fázisok<sup>8</sup> elbeszélése nem folytonos, a szálak, ill. fázisok többször megszakítják egymást – a többszörös késleltetés a jellemző. Ennek a két tényezőnek azonban nem azonos a funkciója, Jenő történetében a többszörös megfordításnak előreutaló szerepe van, a végkifejlet ismeretében csak a hozzá való eljutás érdekelhet minket. Cecil történetében az utólagos, késleltetett megoldásoknak van szerepük, a történet megfordítása visszautaló funkciót lát el. Jenő történetében az eseményekről megtörténtükkel egyidőben értesülünk, Cecil már megtörtént események hatásáról az illető esemény nélkül számol be. Jellemző módon Várhelyi mind Jenő, mind az elbeszélés jelen idejű történetében együtthalad az eseményekkel, ill. kétszer előreutalással él, mi arra enged következtetni, hogy ez a saját stílusa, Ágnes történetét viszont –

<sup>5</sup> Így a középső rész több szempontból is megsérti a regénynek önmaga számára felállított szabályait: ez a rész a mindentudó elbeszélő összefüggő, magyarázó visszatekintése az elbeszélő történet előzményére, és a lineáris elbeszélésmód a jellemző rá, míg a könyv első felében és zárlatában a szerző a szereplők nézőpontjához közelít, az elbeszélés fordított időrendű. Vö. SZEGEDY-MASZÁK: *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben*: Literatura, 1978/1–2. 23.

<sup>6</sup> Az idézeteket a következő kiadás alapján közöljük: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő – Ködképek a kedély láthatárán – Szerelem és hiúság*. 1968. 297–500.

<sup>7</sup> LÁMMERT, i. m. 88.

<sup>8</sup> LÁMMERT, i. m. 73–82.

melyről kiderül, hogy Cecil történetének előzménye – ugyanazzal az elhallgatási technikával adja elő, mint Cecil Ameline-ét. Fejezethatár csak Cecil történetében szakítja meg az elbeszélés folytonosságát.

Ezek a megállapítások azt sugallják, hogy két különböző elbeszélésfajtról van szó: Jenő gróféra a realizmus, Cecilére a romantika kifejezését alkalmazhatjuk. Az elbeszélés jelene és Jenő gróf története gyakran ironikus vagy szatirikus árnyalatú. A Cecil által elbeszélte történet ezt a felhangot teljességgel nélkülözi. Ágnes történetében pedig csupán a grófné alakja mentesül az ironikus ábrázolástól. Az elbeszélő és Cecil is Ameline történetét egyszerre tartják rémítőnek és groteszknak, a szó nevetséges értelmében.<sup>9</sup> Jenő gróf történetének elmondója az események negatív kifejlését a realitás figyelembe nem vételével és az emberi szabadság megsértésével indokolja. Cecil történetének határai között a végzetet okolja („a szülők részrehajlását az ég büntetlenül nem tűri” 368.) azon kívül – a jelenidejű történetben – Ameline tévedését (rosszul mérte fel Florestán tulajdonságait) és Florestánnak a körülmények hatására bekövetkezett változását. Florestán szerint az események oka a végzet, mely apjának a forradalomban való részvétele miatt sújt le, Várhelyi viszont szintén ok-okozati összefüggésben magyaráz („S mily nyomorult jelleművé vált a különben derék Florestán egy véletlen miatt, melyet az ő hűtlensége idézett elő...” 410.). A szöveg nem dönt „romantikus” és „realista” megjelölés között.

Hasonlóképpen ambivalenciát észlelhetünk a szereplők értékelésében. A hierarchia mértékűl első megközelítésben az szolgál, hogy az illető szereplő ábrázolása ironikus-e vagy sem, ill. az irónia milyen mértékű. Ennek alapján a legalacsonyabbrendű szereplő Cecil második férje, akivel csak ironikus ábrázolásban találkozhatunk, a legmagasabbrendű pedig Cecil, akiről csak egy enyhén ironikus rész szól. Cecil után a rangsorban feltehetően Stephania következik, akinek ábrázolásmódja csak addig ironikus, amíg valóban szerelmes nem lesz férjébe. A két hősnőnek ez a kiemelt értékelése azt sugallja, hogy a fiktív elbeszélő az érzékeny, bensősöges emberi kapcsolatokra képes személyiségeket preferálja. Ez egyébként a két főszál és az elbeszélés jelenének a közös értéke. A többi szereplő egymáshoz viszonyított helyét nem lehet megállapítani, ironikus és nem ironikus ábrázolás váltakozik náluk, a szerzőnek a rájuk vonatkozó explicit elemző-értékelő kijelentései is gyakran egymásnak ellentmondóak. A fiktív elbeszélő önjellemzése is – bár nem kizárólagosan – erősen önironikus.

Ugyanakkor az egyes szereplők sorsa egymás hasonmásaként fogható fel. A vén francia maga nevezi Jenő grófot önmaga hasonmásának (349.). Várhelyi önmagát és Cecil is száraz fához hasonlíttja (302.). A különbség, a rögeszméhez való ragaszkodás elhangzik a vén franciáról, Florestánról, Ameline-ről, Stephaniáról, és Jenő grófról (a rögeszme a visszatérő negatív jellemvonás a szöveg kontextusában). Florestán családgojgje, Jenő népboldogító elvei oltárán áldoz. Mindkettejük házassága tönkremegy, nők pedig lemondóan visszavonulnak az élettől: Cecil az öreg tanácsos karjaiba, Stephania kólostorba. Florestán ugyanúgy relativizmushoz és keserű cinizmushoz jut el, mint Jenő gróf, vagy mint Várhelyi. A pozitívként és negatívként értékelt hősök sorsa egyaránt szerencsétlenül végződik, akár a végzet az ok, akár a realitás figyelembe nem vétele és az emberi szabadság és méltóság megsértése. A hasonmásszerkezet következtében az olvasó hajlamos az elbeszélés jelenét az összes hős szempontjából negatívként értékelni, még akkor is, ha azt a mű egyáltalán nem minősíti direkt formában vagy pedig a szereplő maga ellentmondásosan értékeli.

Így az elbeszélő ugyan iróniával értékeli a szereplőket, a hasonmásszerkezettel viszont egy síkra hozza őket. Meg akar valamennyit őrizni az értékekből, de ez csak igen bizonytalanul sikerül.

A felsorolt idősíkok közül az első és a második közvetlenül meghatározza az elbeszélő nézőpontját. Közülük az elsőre kevés, s nem egyértelmű utalást kapunk. Ez szintén hozzájárul ahhoz, hogy az elbeszélőt megbízhatatlannak tartsuk, mivel így lemond arról, hogy az általa ellentmondásosan előadott történetre reflektáljon, s a reflexióval azt egységesítse. Az első oldalak elmélkedései feltehetően az összes többi esemény megtörténte után születtek, de magára az írás aktusára való utalás, mi ezt a hipotézist kielégítően bizonyítaná, nincsen. Az elbeszélő ugyan gyakran értelmezi az általa használt időszerkezetet (magyarázza a kihagyásokat, az elbeszélés sorrendjét), az egyes szálak közötti időrendet mégsem tudja tisztázni.

Az elbeszélés jelene Cecil és Várhelyi közös jelene. Ezt az állapotot az értékhány mozdulatlan állapotként, a korábbi időhöz képest pedig értékvesztésként jellemzi az elbeszélő. Ez az állapot a történet során nem változik, az elbeszélte történetek csak időlegesen hatnak rá.

<sup>9</sup> Arthur CLAYBOROUGH, *A „groteszk” szó. Jelenlét, 1977/3. Szerk.: SZILÁGYI Ákos, 145–171.*



Várhelyi megbízhatatlan elbeszélő. Prekonceptiói, értékítéletei befolyásolják a történetek felfogásában, befogadásában. A „Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek bennünket és szerencsétlenebbé mászt, mint bűneink” (500.) mondta a mű konklúziója. Azonban az az életmód, világfelfogás, melyet Várhelyi a bevezetőben ábrázol, az elbeszélés jelene, már eleve összhangban van ezzel a tétellel. Felmerül a kérdés, a konklúzió nem erőfeltevés-e. Nem elképzelhetetlen, hogy a mű felszíni szerkezetének ellentmondásmentessége, jól kivethető tagolása a mű szentenciózus keretbe ágyazása, az elbeszélés jelene értéksegegy, statikus jellegének felel meg.

A fikatív elbeszélő nagyobbbrészt olyan történeteket mond el, melyeket csak másodkézből ismer, ismeretei megbízhatatlanok. A feltehetően Jenő gróftól hallott – de ez is csak feltevés, utalás egy kivételével nem történik rá (Ágnes története) – történetekben gyakran ír le olyan jeleneteket, hol sem Jenő gróf, sem más szemlélő nem volt jelen, s gyakran használ belső nézőpontot az egyes szereplők lelki folyamatainak leírására. Így elbeszélői kompetenciáját túllépi. Mivel információinak forrására nem utal, s azt nem elemzi, fogalmunk sem lehet, ez a hiteltelenség tőle vagy a forrástól származik. Megfogalmazásai sokszor árnyalatlanok, s hajlamos a nyelvi klisék használatára. Így kérdés, hogy képes-e egyáltalán kellő mélységben felfogni és visszaadni a hallott történeteket, reflektálni az általuk felvetett dilemmákra.<sup>10</sup>

A szöveg néhány, a szerkesztést magyarázó résszel biztosítja a kapcsolatot a történetbefogadóval, de a mű címzettjét nem nevezi meg. Egy szövegrészben viszont az elbeszélő kétféle történetbefogadót különböztet meg, a kíváncsiakat és a nem kíváncsiakat. „Ha ön, Cecilem! a kíváncsibb némberek közül volna, sokáig hagynám függőben a vasláda és a káptalanban őrzött drágaság felől; de így készséggel sietek minden rejtélyt, minden titokszerűséget lehűvelni.” (345)

Láthattuk, hogy mind a kíváncsi, mind a nem kíváncsi olvasók számára kínál a könyv megfelelő történetet. Az előző idézet azt engedi sejtetni, hogy elbeszélő a nem kíváncsi olvasókat preferálja (mi megfelel ok-okozati összefüggést feltáró elbeszélésmódjának) – s így felmerül a kérdés, nem úz-e gúnyt a kíváncsi olvasóból, mikor ennyiszor csavarint a történeteken, s jelrendszerét ennyire kevésé átlátszóvá, pusztán a story szintjén nehezen értelmezhetővé teszi. Így Cecil elbeszélése is csak egy, a kíváncsi olvasónak szánt fricska lenne. Csakhogy ez a legmagasabbra értékelt szereplő szájából elhangzó történet azonosul, az ironiát kizáró olvasásmódról szól fel – azaz újra a korábban tapasztalt kettősséget észlelhetjük.

Összefoglalva tehát: Az elbeszélő rendet kíván teremteni az elbeszélte eseménysorok között, s értékelni akarja a szereplőket. Szándékait azonban nem tudja megvalósítani: az események kaotikusak, az értékelések ambivalensek maradnak. Törekvéseinek sikertelensége nem válik számára világossá: explicit kijelentései és az elbeszélés mélyebb rétegei között feszültség van. Maga a tények magyarázatánál az oksági elvet részesíti előnyben, s az ennek megfelelő befogadói magatartást preferálja. Ténylegesen azonban a szöveg a magyarázatnak és az olvasásnak kétféle módját mutatja be, a kettő között viszont nem tud dönten.

*A rajongók.*<sup>11</sup> A regényt a szerző négy fő részre osztotta, a fő részeket fejezetekre. Ha a részek/fejezetek váltakozásának három fajtáját különböztetjük meg, a fejezetek azonos ütemű, a hosszú és rövid fejezetek éles szembeállításán alapuló és a szerves pontatlanságú<sup>12</sup> váltakozást, akkor a művet a harmadik típusba sorolhatjuk.

<sup>10</sup> Ez esetben azonban kérdés, hogy a fikatív elbeszélőnek vagy pedig Keménynek az írói gyengeségéről van-e szó. Fikatív elbeszélő szerepeltetése esetében is van arra mód, hogy a szerző jelezze distanciáját az elbeszélő Én-től. (Vö. Mihail BAHTYIN, *Voproszi poetyiki Dosztovjevszkovo*. Szovjetszkij Piszatjel, Moszkva, 1963. 258., továbbá: SZILI József, *Látópont, kommentár és értékelés az elbeszélésben*. in *Studia Poetica* I. Szeged, 1980. Szerk. KANYÓ Zoltán. 27–28.), a magunk részéről azonban ezt a távolságtartást nem érzékeljük. Mivel a *Ködképek* stílusa sok tekintetben emlékeztet *A szív örvényeire*, hajlunk arra a feltevésre, hogy ezúttal Kemény művészi hiányosságával is van dolgunk.

<sup>11</sup> Az idézetek a következő kiadást követik: KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*. 1969.

<sup>12</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve*. In: *Világkép és stílus*. 1980. 392.

Ha a könyv felszíni tagolását összevetjük a cselekménysor belső tagolódásával, azt tapasztaljuk, hogy a fejezethatárok az események logikai tagolását követik. A szerző néhány eset kivételével nem használja ki a feszültségnövelésnek azt a módját, mely szétválásukból adódna.

Másféle hullámzást mutat az egyes fázisok váltakozásának üteme, ill. az egyes fázisoknak és a fejezetbeosztásnak egymáshoz való viszonya. A több fejezeten át és a csak egy fejezetig tartó fázisok egyenletesen, merev szabályszerűség nélkül váltogatják egymást.

Ezek az egybeesések és időleges különválások, az eltérő ritmusú váltakozások, melyek előbb-utóbb mégis találkoznak, az olvasónak azt a benyomását erősítik, hogy szervezett szöveg van a kezében, s az elbeszélő olyan anyagot rendez, mely maga kínálja rendezési módját. Ez a szerkezet feszültségben van a regény bizonytalan világképével.

Előlegezzük a regény időviszonyainak fő jellemzőit: 1. az időben párhuzamosan futó, a végkimenetelt kauzálisan nem meghatározó események térbeli és időbeli, a végkimenetelt kauzálisan meghatározó egybeeséssé, majd újra párhuzamosan futó eseményekké alakulnak; 2. az események egybeesése véletlenszerű; 3. az események várhatóági foka alacsony; 4. a szerző és a szereplők előreutalásai csak részben valnak be; 5. a szerző a történeti pozíciója által nyújtott perspektívát nem használja ki, a szemlélő álláspontjából indít, az elemzőbe hajlik át, majd újra visszatér a szemlélőéhez. Az utóbbi két jellegzetesség egyúttal része az elbeszélő nézőpont meghatározásának is.

Először a jelen idejű történetet és a hozzá vezető múlt síkjait fogjuk vizsgálni.

A négy főrész időviszonyait – mivel a köztük tapasztalható eltéréseknek jelentés tulajdonítunk – külön fogjuk tárgyalni.

Az első főrészben a jelen idejű történet egyetlen délelőtti története, az 1638 karácsony előtti vasárnap délelőtté. Az ábrázolt történetek, események időben párhuzamosan haladnak előre, az egyidejűség viszonyában vannak egymással. Az időbeli egymásmellettiesség több ponton térbelivel egészül ki. A kereszteződések véletlenszerűek. A kereszteződések némely esetben ugyan hatnak az események menetére, a végkimenetelre azonban nem. Így a beteg asszony és a tömeg találkozása oka a beteg halálának, viszont ez a halál nem hat a további cselekményre, a Deborahra való hatás is csak lélektani (félteni kezdi atyját és szakít Elemérrel, ez utóbbira azonban izgatottsága csak alkalom és nem ok). Más egybeesések az ellentétet, ill. a korrelációt hangsúlyozzák.

A rész harmadik fő szerkezeti elve az időbeli párhuzamosságok és kereszteződések mellett a fordított időrend. Ezen belül a múlt elbeszélése kétféleképpen követi a jelent: az elbeszélt múlt a szoros értelemben vett jelen idejű elbeszéléshöz tartozik, vagy pedig az elbeszélés keretén kívül eső, azt meghatározó múlthoz.

Az elsőhöz sorolhatjuk pl. a templom előtti tömegjelenet leírását, ahol a pillanatnyi jelenetbe az elbeszélő beilleszti azt a korábbi folyamatot, mely az utcai csoportozatot ilyenné formálta. Így értelmezhetjük az olyan késleltetéseket is, mint Báthory Zsófia imájának ábrázolása. Maga ez a késleltetés is fokozatos: már az imából megtudjuk, hogy a karcsú nőalak szorosabb kapcsolatban van a Rákóczi-családdal és Zsófinak hívják, majd kiderül, hogy tizenöt évesnél alig lehet több, végül a fejezet zárata kimondja, hogy Báthory Zsófiáról van szó.

Az utóbbihoz tartozik pl. a beteg asszony története. Múltjáról több fokozatban szerzünk tudomást: először a beteg asszony életmódját döntően a köztudat tükrében<sup>13</sup> ismerjük meg, ezeket az információkat a szerző megjegyzései csak sejtetés formájában haladják meg, majd Kemény a pillanatnyi jelent leírása közben rekonstruálja azokat az eseményeket, amelyek azt közvetlenül megelőzhettek („Látzik, hogy azon pillanatok, melyeknek tanúi nem voltunk / ... / Tán a beteg / ... / szíve sebért tárta föl. / ... / Vagy tán a lány maga önkényt észrevette...” 59–60.), végül a beteg asszony és Deborah párbeszédéből késleltetve megtudjuk a betegség okát is, életének történetét.

A fordított időrendnek ettől a szabályszerűségétől az elbeszélő nyilvánvalóan két helyen tér el: a bevezető oldalakon, ahol az általános politikai helyzetet ismerteti<sup>14</sup>, mégpedig szintén közelítő technikával, és Lackó István élettörténetének elbeszélésekor, mely megelőzi elfogatásának jelenetét.

<sup>13</sup> Írásunkhoz felhasználtuk BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélő próza címzettje* című kéziratban levő dolgozatát. E tanulmány szóhasználatával élve ezt a nézőpont-típust a továbbiakban a köztudat nézőpontjának fogjuk nevezni.

<sup>14</sup> Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Idő és tér Kemény Zsigmond regényeiben*. Literatura, 1976/2. 64–65.



A második és a harmadik főrész időviszonyainak fő jellemzői a következők:

Csak néhány esemény időpontja adható meg pontosan, az egyes események időtartama csak körülbelülre állapítható meg.

Az események párhuzamosan futnak egymás mellett. Az időbeli párhuzamok több helyen térbelivel egészülnek ki, azonban ezek az egybeesések nem határozzák meg kauzálisan a végkimenetelt.

A jelen idejű történet az uralkodó, a múlt szerepe kicsi. A szerző egyszer tekint vissza Lackó házasságának történetére (118–119.). A többi esetben a múlt egy-egy szereplő szokásait világítja meg, gyakorított szemléletű (pl. „Rákócziné rég megszokta Szeredi vádaskodásait...” 296.).

Az eseményeket az elbeszélő többször fordított időrendben, ill. késleltetve adja elő. Így pl. Lackó levelét csak akkor ismerjük meg, mikor Klára másodsorra olvassa (az első olvasás döntően Elemér szemszögéből tárul elénk). Lackó bűnének mivolta az egész második rész során nem derül ki, csak a harmadik részben derül rá fény. Az olvasónak azonban már lehetnek róla sejtései (pl. a következő mondat alapján: „Igen, Kassai alkudni kíván velem, s a váltság ára hitvallásom. ...” 113.), míg Klárának nem. Hasonlóképpen, mikor Klára Balázsfalvára érkezik, számára a helynek nincs jelentősége, nekünk már igen.

Az első három rész fokozatos közelítései, fordított időrendje és késleltetései egy irányba hatnak: az olvasó helyzete lassan eltolódik a szemlélő, rejtélyek előtt állótól az elemző pozíciójába.

A negyedik rész két szakaszra tagolható. Az első hat napot fog át. A portusi áradat napján kezdődik Kassainak és Gyulainak Kláráról kapott benyomásaival, s a balázsfalvi, március 22-i tragédiával végződik. A két szakasz terjedelme 3:1 arányban van egymással.

Az első szakaszban az időintervallumok belső tagolására – mivel itt a térbeli és időbeli egybeesések jelentősége megnő – a szerző az előzőeknél sokkal nagyobb gondot fordít. Pl. Kassai és Rákócziné beszélgetésekor egyszer elhangzik, hogy Kassai három nap óta nem volt az udvarban (408.), s kétszer, hogy még három nap van szombatig (409, 410.). Ugyanígy Lackó szavai: „Ma, gondolom, csütörtök. Holnapután temetünk.” (422.)

Az időbeli párhuzamok és a véletlenszerű kereszteződések a korábbiaknál sokkal nagyobb szerepet játszanak. Egyrészt gyakoribbak, másrészt az „éppen akkor” mozzanat külön hangsúlyt kap. Pécsi Simon és leánya beszélgetnek „éppen azon nap estéjén, melyen Kassai a kormányzó főbírói értesítetét” (390.). Szeredi „a portusi áradatkor éppen Rápoly melletti birtokából volt hazatérendő” (405.). Ez időtájt kezd Szőke Pista is újra nyugtalanodni: „A hó csakugyan olvadt. Bö hullámokkal hömpölyge a Maros, a medrét néhol keskenynek találá, és a rónán szétteríté árait.” (419.). Továbbá: „Még talán nem is verték bilincsre Pécsit, még tán a vértanúság ajándékát kérte Istentől Kádár, midőn megdöbbenés, szokatlan izgatottság és hevesség volt a fehérvári polgárok arcán érezhető.” (461.).

Az idő- és térbeli egybeesések száma is nő. Klára és a Szeredi-család Rápolyra utazása egybeesik Szőke Pista szökésével, s Szerediék akaratlan közrejátszanak a szökés sikerében. Maga az egybeesés az olvasó számára előbb világosul meg, mint a szereplőknek. Elemér a balázsfalvi gyűlés feszültségpontján érkezik („Majnem ezen időben érkezett Kassai Elemér a várba.” 444.), halála pedig véletlen egybeesések sorozatának a következménye, és még az sem dönthető el, hogy a véletlenek melyikének: „Melyik igében feküdt a bősztító hatás? Pécsi vagy a szökött jobbágy meggondolatlan nyilatkozata vetette el a kockát a szombatosok sorsa fölé? Hasztalan volna vizsgálni.” (457.). Pécsi elkíséri a holttest elrejtésével: „még csak a holttest volt hátra, hogy a gyilkosság nyoma eltűnjék, mignem következményei enyhítésére mód és eszköz található. Pécsi fülét ekkor nagy zúgás csapta meg.” (459.).

Pécsi Deborahnak apja mentésére igyekvő kocsija találkozik az Elemér holttestét vivő szekérrel: „A hidashoz éppen akkor értek, midőn fegyveres embereket szállítja az innső partra. Ez is igen rossz jelenség volt.” (466.) A lány éppen akkor ér a kastély elé, amikor a fogoly Pécsit elszállítják. S végül: „A nap végsugarai éppen akkor ragyogtak Pécsi Simon palotája fölött, midőn a foglyot vivő szekér a Miklóskapu felé fordult, hogy a vársánci börtönhöz érjen.” (459.)

Az időbeli párhuzamokat (461.) kivételével az elbeszélés sorrendjében idéztük. Ha összevetjük őket, megfigyelhetjük, hogy az elbeszélés első részében az időbeli, de nem térbeli egybeesések uralkodnak, a másodikban az idő- és térbeli egybeesések, melyek kauzálisan is meghatározzák a cselekmény menetét, a harmadikban pedig az egybeesések a szereplők lelkiállapotára hatnak, ill. arra, ahogy a már végbement eseményeket értelmezik.

Ha ezeket az egybeeséseket összevetjük az előző három részben találhatókcal, észrevehetjük, hogy míg korábban a szálak jórészt egymás mellett futottak, e rész közepén a kauzálisan is meghatározó

egybeesések sűrűsödnek, s eldöntik a cselekmény kimenetelét, majd az egybeesések visszahajlanak egymásmellettekké. A kauzális egybeeséseknek az elérése a regény csúcspontjaként értelmezhető. Az elbeszélő ugyanakkor éppen itt a csúcsponton veti fel annak lehetőségét, hogy megismerésünk pusztán a látszat, a vélekedés szintjén maradt. Ha nem is tagadja a kauzalitás létét, de kérdésesnek tartja, hogy az általunk kauzális eseménysorként felismert tények vannak valójában kauzális kapcsolatban. A szerkezetnek és a szerző reflexiójának e találkozása a kérdést a regény egyik centrális s eldönthetetlen problémájaként mutatja fel.

A korábbiakhoz hasonlóan ebben a részben is szerepet kapnak a jelenen belüli visszatekintések, ill. a késleltetések nemcsak a szereplők, hanem az olvasó számára is. Így Klára és Szerediék kocsját először így mutatja be az elbeszélő: „Számos kísérettel utazott egy főúri család.” (423.) Ez a szerkezet hasonlít az első részből Báthory Zsófia jelenetére, ahol szintén a szemlélő álláspontjától közelítettünk a megnevezésig. Az eltérés az, hogy az olvasó itt már a kimondásnál előbb sejti, hogy kikről van szó. A rész első szakaszában az olvasó – bár sokszor váratlanul érik az események – több alkalommal a szereplők előtt jár (jobban érti Pécsinél az öt fenyegető veszélyt; már eleve tudja, azért nem Elemérnek kell Pécsit elfogni, mert tanúja volt Kassai döntésének). A második szakaszban, az elbeszélés hézagossága miatt, az események nem láthatók előre számára.

Szintén az első rész szerkezetét ismétli, hogy újra jelentőséget nyer az elbeszélés jelenén kívüli múlt, ám itt kizárólag a szereplők reflexióiban. Ezekben a párbeszédekben, ill. belső magánbeszédekben jelentős szerepet kap a szereplőknek a jövőről való gondolkodása is, egész életüket mérik fel, egyszerre számolnak múlttal, jellel, jövővel.

A rész második szakaszának időviszonyai nehezen körülhatárolhatók. Az eseményekről összefoglalásokból, gyakorlati életképektől s egy-egy kiemelt jelenetből értesülünk, s még ezek a jelenetek is kihagyások. Így György herceg és Zsófia jelenetébe menet közben kapcsolódunk be, Kassai halálának már nem vagyunk tanúi. Az elbeszélés hézagos. Nem tudjuk, mikor halt meg az öreg Kádár, mikor ítélték el Pécsi Simont. A történet végpontját csak megközelítőleg tudjuk meghatározni: 1640 tavasza. Hogy Báthory Zsófia eljegyzési kívánsága és az utolsó jelenet (beszélgetése Gyulaival) között mennyi idő telt el, nem tudhatjuk, csak annyit, hogy Gyulai még Rápolton értesült arról, hogy Deborah a felesége lesz.

Így a történet vége hasonlít az első részhez: egy nagyobb időszakasz összefoglaló leírása. A legpregnansabb különbség tőle: zárata jelenet, s nem összefoglaló beszámoló (bár a szakaszban számos ilyen rész akad), mi a mellékszereplők életének a történeten kívüli folytatódását jelzi. Az előtér eseményei szempontjából ugyan a történet zárt, de a háttéréből nyitott.<sup>15</sup>

A jövő idejű cselekvéseket, történéseket az előreutalások rendszerével összefüggésben fogjuk vizsgálni. A regényben az előreutalások az időviszonyok egyik központi szervező elveként funkcionálnak.

A regény jelenén túlmutató előreutalásokat két csoportra oszthatjuk.

Kapunk a valóságos történelmi eseményekről előrejelzéseket. Pécsi a tervezett háborúról szólva felteszi a kérdést: „S vajon egy szerencsétlenül végződő hadviselet Erdély önállóságának nem vet-e véget?” (401.) A történelemben valamelyest járatos olvasó előreutalásként könyvelheti el Báthory Zsófiának a lengyel trónról szőtt ábrándjait, Kassainak mint reálpolitikusnak a véleményét ugyanerről (348–359.), a köztudatnak Rákóczi György és fia politikai feladatáról szóló vitáját (20–22.).

Maga a szerző távolságtartását jelzi: „Melyik félnek van igaza, az idő fogja megmutatni” (18.) – mondja ifjabb Rákóczi György kvalitásairól. A kérdést explicit formában dönti el, csak néhány jelzővel utal György várható fejlődésére („a hiú György úrfi”). Rákócziné okoskodásához hozzáfűzi: „Nem tudjuk, mennyi érvel bír e nézet: de az bizonyos, Rákóczinét megnyugtató.” (300.) Maga a mondat szerkezet is jelzi a távolságtartásban az elutasítás mozzanatát. Ezt később megerősíti a Báthory Zsófia fejlődéséről szóló tudósítás: „szándékai oly döntők és mégis fontolatlanok, akaratja oly makacs és hajlítható, mint a múlt tavaszon.” (486.)

Mivel valóságos történelmi szereplőkről van szó, az olvasó tisztában van azzal, hogy a háború kilenc megyének Erdélyhez csatolásával fog végződni, ifjabb Rákóczi György lengyel hadjárata véget vet Erdély önállóságának. Ez utóbbi Pécsi idézett mondatának reális magvát mutatja. A szerzőnek távolságtartó hallgatása jelzi: nem kívánja maximálisan kihasználni, hogy nézőpontja mindentudásra nyújt

<sup>15</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Idő és tér ...* 61., 65.

lehetőséget. Ez megkönnyíti számára, hogy olyan elemző pozícióját foglalja el, aki ugyan feltehetően tisztában van a tények tényleges következményeivel, mégis a pillanatnyilag elértárolt eseményeket elemzi elsősorban.

A fiktív szereplők közül Gyulai és Deborah sorsáról vannak a regényen túlmutató előrejelzéseink. A köztudat nézőpontjából értesülünk arról, hogy „Deborah leendő férjét egy úrhölgy sem képzelhette boldognak” (209.). Pécsi úgy véli, hogy egy fő rangú szégyellené Deborahát, s ezért lánya boldogtalan lesz (393.). Ezt megerősíti Gyulainak az a korábbi nézete, hogy Deborah gátolná őt karrierjében (208–209.). Ez utóbbi állítás ugyan a könyv végére hamisnak bizonyul, a másik két kijelentés igazságértékét viszont nem tudjuk eldönteni. Még ha hajlamok lennének is nem túl sok jót várni, óvatosságra int a regénynek az a törvényszerűsége, hogy eseményei nem eleve várhatóan futnak. A regény hátttere tehát ebből a szempontból is nyitottan zárul.

A cselekmény jelenén belül az előreutalások részben a végkimenetelre, részben az egyes fázisok végére vonatkoznak.

A végkimenetelre vonatkozó előreutalásokat két esetben nézzük meg: a háború kérdésénél és Pécsi Simon sorsánál.

A háborúról három forrásból vannak információink: történelmi ismereteinkből, a szerző reflexiójából, a köztudat, ill. a szereplők véleményéből. Ezek különböző szintű kompetenciája és ellentmondassága ingadozóvá tesz minket, s nemigen tudjuk, mit is várhatunk végül.

A háború meghirdetése Kemény és olvasói számára bevégzett történelmi tény, ezt azonban az ábrázolás nem használja ki. A bevezető fejezetekben legalábbis kérdéses az eljövendő háború, s ha csak a szövegre támaszkodunk, hajlamok vagyunk inkább a békét valószínűsíteni tartani. Az olvasó feltehető többlettudása és a szöveg által nyújtott információk feszültsége pro és kontra ingadozást, várakozást alakítanak ki.

Először Kemény maga jellemzi Rákóczi politikáját, ezt tarthatjuk autentikus véleményének („Körülmények szerint volt félénk és vakmerő, de a német ügyek folyamáról pontosan lévén értesítve, a vallásérelmi vitákért csak addig haladt előre, honnan könnyen vissza lehet lépni, s ahol, még biztat és követel, nincs erkölcsileg lekötöztetve a kardot kivonni, nincs kényszerülve hangzatos ígéreteit ágyúdozajjal támogatni.” 9.). A továbbiakban csak a szereplők találgatásairól szerzünk tudomást: „A hadpárt bizonyosnak hitte a rég áhitott vallásháború kiütését. S a békepárt is / ... / alig mert többé kételkedni.” (10.) A főurak tanácskozásán csak szemlélőként vagyunk jelen, Rákóczi belső indítékait nem ismerjük meg, a főurak interpretációját viszont igen („Mert ismervén Rákóczi fukarságát, nem képzelhetik...” 48.), s a látottak alapján jogosnak tartjuk. Néhány hét után Dajka püspök is kevés reményt táplál a háború iránt (273.), s Gyulai is elveti ezt a gondolatot (318.). Ezzel egyidőben viszont Kassai hírül veszi a szultán enyhülését, majd a főurak is felmelegítik háborús szándékaikat (399.).

Mivel ezeket a szereplői reflexiókat szerzői támogatás nem kíséri, továbbá a szerző előrebecsült elemzésének ellentmondanak, s így legalábbis kérdéses helyességük, a háttérben zajló politikai eseményekről pedig alig szerzünk tudomást, meglepetésként ér minket a hadüzenet (505–506.).

A fiktív szereplőkre vonatkozó előreutalások közül a Pécsiről szólókat emeljük ki.

Először Pécsi bukását Kemény János és Serédi következteti ki (51.), majd a közvéleményt halljuk (67.). Ilyen bevezető után kételkedéssel fogadjuk a thyatirai angyal álmodozásait („Pécsi a miénk. A szombatos kivívott jogainak diadalünnepére már készülhet...” (96.), s fenntartással Pécsinek önmaga helyzetéről táplált mérsékeltbb illúzióit („nem a jövődőre számíta, hanem jelen helyzetének súlyát mérgette, s elégnék találta azt, még Kassaival szemben is.” (151.).) – annak ellenére, hogy az előbbi jóslatok hitellessége is kérdéses. (Kemény János és Serédi periférikus személység. A közvéleményt a szerző alacsonyra értékeli (22–23.), annak ellenére, hogy nem mindig téved, pl. kitalálja, hogy a beteg aszszony Géczy András özvegye (72.). Kassai terveit saját szájából megismerve (177–178.) – felmérve politikai kvalitásait – már szinte bizonyosak vagyunk Pécsi bukásában. Ezután Elemér ingadozásait érzelmi és morális tényezők rovására írjuk, melyek végül mégis a bizonyosságban végződnek („a bakó bárdjához viszik Pécsit ...” 449.). Pécsinek a csillagokon és saját életének felmérésén nyugvó előérzetei jogosnak tűnnek. Viszont Kádár hasonló jövődőléseit – mivel ő a szerzői értékrendben alacsonyabban áll – ellenérzésekkel fogadjuk, bár jóslatai megfelelnek várakozásainknak. Kassainak Pécsi bukásának részleteire vonatkozó nézeteit is helytállónak tartjuk („Pécsi Deborah fejről lehull az ékköves pártá és arcáról a szépség! A nyomor hamar rútít! / ... Összeomlik a ház, melyet most erős oszlopok tartanak, s a kert szobrai a sárban hevernek! ... Hat nap múlva Pécsi Simon teste a megsértett törvényé!” 381.),

ingadozásait pedig eleinte a helyzet sokoldalú felmérésének tulajdonítjuk (385–388.). Ebben csak egy szerzői megjegyzés tesz bizonytalanná („Kassainak, midőn erre gondolt, bizodalma az esetlegek iránt szilárd lőn.” 388.) De mivel Pécsi valóban Kassai számításai szerint bukik meg („Vagy a rajongók, Pécsi ellenzéseitől ingerelve, szélsőségekre ragadtatnak; vagy a kormányzó főbíró, a hivatali buzgóságtól ösztönözve, a józan okosság határán túllép. S hátha ez is, az is megtörténne?” 388.), majd újabb számításai is az új helyzet felmérésén alapulnak („Vagyona okvetlenül elvesz, de feje nyakán maradhat. / ... / A fejedelem meg fog neki kegyelmezni.” 481.), váratlan fordulatként ér, hogy a második mondat rövidesen hamisnak bizonyul (nincs szükség a kegyelemre), s az első is idővel részlegesen.

Összességében azt láthatjuk, hogy a szereplők számításai pro és kontra hullámanak a regény során, átfogják annak egész szerkezetét. Az igazságot nem nélkülözik, de csak részlegesen válnak be. Úgy tűnik számunkra, hogy Kassai ingadozásai a tények folyamatos felméréséből adódnak. Ennek ellenére csak részben van igaza, ez pedig bukásával egyenlő. Elemér ingadozásait morálisan magasra értékeljük. Helyes helyzetfelmérésének díja azonban halála, Pécsi csillagképeken, megérzéseken és helyzetfelméréseken alapuló javaslatainak egy része beválik, ám éppen ekkor rendül meg bizalma a jóslatokban (402.). A szereplőknek rövidebb időtartamra vonatkozó előreutalásaira nem tartjuk szükségesnek kitérni, mivel nem módosítanak eddigi állításainkat.

Az elbeszélő maga a regény során hat alkalommal él előreutalásokkal. Kettő ebből tényleges történeti tényekre vonatkozik („Minden jel arra mutatott, hogy 1638-ban / ... / még sötétebb és kétségbeejtőbb szint ölt azon vallásháború ...” 8.) és a már idézett ifjabb Rákóczi Györgyre vonatkozó: „... az idő fogja megmutatni...”). A megfogalmazások szemléltető-elemző álláspontot tükröznek, igazságukat a történelmi tények igazolják.

Négy előreutalás a történet jelenére vonatkozik. A „ki-ki beteg asszonynak hívja és neve tán a halotti prédikációban is az marad” (58.) mondat előrejelzése hamisnak bizonyul, de a megfogalmazás eleve gyengített, az állítás pillanatnyilag rendelkezésre álló tényekből levonható következtetés. Az elbeszélőnek Lackó sorsára vonatkozó előreutalása igaz lesz („Ez vala talán a világtól számára kiszakított azon rész, melyből szenvedésének története mélyebb és mélyebb süllyedések közt fog tovább ömleni” ... 104.). Gyulai egyik jellemzése hamisnak bizonyul („Az ő szenvedély nélküli jelleme, mely mélyebb szerelemre nem látszik hivatva...” 209.) szerelmes lesz Klárába, a másik részben igaznak („s ha szíve szerelemre képes lett volna (= nem képes) még a szerelmet is fölládozná a befolyásért, az emelkedésért.” 209.)

Az elbeszélő a szereplők előrejelzéseit közvetetten minősíti, de ezek a minősítések sem mindig bizonyulnak helytállóknak („Kassai éleslátását lángoló bosszúvágya sem homályosítja el.” 481.), ill. más kijelentéseknek ellentmondanak („Úgy hozzászókot a bosszúhoz, annyi alakban látta a földre tiporva és összezúzva Pécsit, hogy nehéz volt e kedvenc képektől, e kielégítő érzésektől megválni.” 414.)

Tehát a szerző még arra sem törekszik, hogy maga igaz, vagy legalább ellentmondásmentes előrejelzéseket tegyen.

Az események alacsony várhatósági fokának analógiáját tapasztalhatjuk a jellemábrázolás terén is. Elfogadva Szegedy-Maszácz Mihály tanulmányának<sup>16</sup> következtetéseit (Keménynél – szemben a mesével vagy Jókai regényeivel – a jellemek minősítése nem szembeállításon alapul, a minősítések ambivalensek, a szereplők jelleme nem változatlan a történet során) néhány kiegészítést teszünk saját szempontunkból.

A jellemek ellentmondásossága lehetővé teszi, hogy reakcióik várhatósági foka alacsonyabb legyen az egyértelmű jellemkénél: az egyes situációkban jellemüknek különböző oldalai realizálódhatnak. De ennél többet is mondhatunk. Keménynél a jellemek fejlődése nem feltétlenül folytonos, lehetségesek váratlan, determinálatlannak tűnő ugrások. Pl. Deboráht Kemény ugyan elsőre is ellentmondásos alakként jellemzi. („A foglalkozás oly jól illett hozzá, mint a szoborszerű nyugalom, vagy az élénk részvét, a kacér mosoly és hideg büszkeség.” 61.), ugyanakkor a beteg asszony ágya szélénél mutatja be („... inkább a kedély és szelídség eszményképét hozza szemünk elé.” 62.). Ezt a szelídséget Deborah teljesen váratlanul vetkezi le a következő oldalakon, szakít Elemérrel, a regény során végig szélsőségek között hánódik, s talán legvégül éri el a kezdetihez valamelyest hasonló állapotot.

<sup>16</sup> SZEGEDY-MASZÁCZ Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*. Itk 1978/4.



A jellem pozitív minősítése nem vonja maga után sem a helyes cselekedetet, sem a szereplő szempontjából kedvező végkimenetelt. A morálisan pozitív cselekedetek nem eredményezik feltétlenül a megfelelő eredményt, bár ez nem kizárt. Dajka püspök és Rákócziné kisegítik Klárát pillanatnyi szorultságából, de Lackót nem tudják megmenteni. Szerediné magatartása az író értékhierarchiájában magasan áll, s mégis ez okozza Lackó halálát. („Ki tudja, vajon zsvány-e, – jegyzé meg Szerediné a nő kebel oly természetes szánalmával.” 428.) A negatív jellemről nem feltétlenül következik a helytelen cselekedet (Rákócziné „mély erkölcsi érzete mellett sem élt akár azon családban, hogy a legjobb ember okvetlenül e legjobban kormányoz.” 406. – a „család” szó jelzi az elbeszélő egyetértését) s a középserűség sem feltétlenül jár jobban, mint a kiemelkedő személyiségek (Gyulai elveszít Klárát).

Ha a szereplők előreutalásait a helyzetfelmérés, a helyzetelemzés egy fajtájaként értelmezzük, összességében azt állíthatjuk, hogy sem a realitás felmérésének képessége, ill. e képesség hiánya, sem a pozitív, ill. negatív jellem, morális cselekedet nem határozza meg szükségképpen az eredmény, a kimenetel milyenségét.

Az elbeszélő nézőpont tárgyalását a szerző vonatkozó explicit kijelentéseivel vezetjük be. Az elbeszélő az első oldalon így ír: „De minek ily elégiai hang a tények helyett, melyekre vissza kell gondolkunk.” (7.) A mondatot megelőző szövegrészben a szerző párhuzamos szerkesztésű felkiáltó mondatokban, az elsősorban a lírára jellemző metaforikus stílusban, a háború tragikumát átérezve nyilatkozik. Az „elégiai hang” stilisztikai jegyeit kiegészíthetjük a regény hasonló szövegrészei alapján a párhuzamos mondatrészek és rokonértelmű szavak halmozásával, a style indirect libre-rel, s azonosíthatjuk a traktus vagy megrendítő eseményekben érzelmileg résztvevő, azonosuló szerzői magatartással. A tényítéletek és egyéb ítéletek másfajta elkülönítését példázzák a következők mondatok: „Melyiknek volt igaza? – nem ide tartozik. Mindketten helyzetők szempontjából néztek Gyulaira és Elemérre.” (206.) „Nem tudjuk, hogy mennyi érvel bír e nézet; de annyi bizonyos, hogy Rákóczinét megnyugtató.” (300.) Itt az értékelő magatartás különül el a leíró-elemzőtől.

Kemény az első fejezetekben azt is jelzi, hogy a tények kiválasztása nem szemponttalan. Az elbeszélő nem egyszerűen lemásolja az elé táruó eseményeket, hanem a cselekmény szempontjából lényeges momentumokat akarja kiválasztani. Erre utalnak pl. a következő szövegrészek: „Azonban észrevételek helyett haladjunk tovább.” (26.) „De megint félrecaapongás!” (29.) Ezeket, az elbeszélés önértelmező formájához tartozó passzusokat kiegészíthetjük még olyan szövegrendezői funkciót ellátó mondottakkal mint pl.: „S most figyeljünk az audenciás teremben történetekre.” (41.) Másik kiválasztó elv az elbeszélő értékrendje: „De mi, kik növelésünknel és véralkatunknál fogva inkább szeretjük a szenvedélyeket a szobában, mint a szabad ég alatt vizsgálni, hagyjuk el most a tomboló sokaságot...” (25.)

Az ilyen, a szövegrendezés módját magyarázó vagy az egyes helyszíneket, jeleneteket összekötő mondatok elsősorban az első részre jellemzők, majd a negyedik részben válnak újra feltűnőkké. A két középső részben a szerző ilyen explicit jelenléte főleg az olvasóhoz fordulás, az elmúlt eseményekre való visszautalás, s így a cselekményszálak, ill. a korábbi és későbbi események közötti folytonosság megteremtése és az írás aktusára való utalás (azaz a szövegnek mint elbeszéltnak a hangszólóványa) a jellemző.

Összefoglalva: az elbeszélő a következő ábrázolási módokat különbözteti el: 1. a tények távolságtartó elemzése; 2. szemben a részvételi elbeszéléssel; 3. szemben az értékelő magatartással; 4. a cselekmény szempontjából lényeges tények kiválasztása; 5. a tények kiválasztása a szerző morális értékrendje, életfelfogása alapján.

Mind az öt ábrázolási módnak ténylegesen megfeleltethetők szövegrészek. Míg azonban a tények tárgyilagos elemzésének követelménye explicit módon megfogalmazódik, addig az elégikus hang vagy az értékelő magatartás nem szerepel programként. Az ábrázolási módok közül (1) és (5) kölcsönösen kizárják egymást, (4) alapján a morális kérdéseket is az ábrázolandók közé kell sorolni, (2) és (3) ugyan egyaránt (1)-gyel áll szemben, de nem feltétlenül esnek egybe. A különböző típusú szövegrészek váltogatják egymást. Mindez feszültséget alakít ki, s a regény egyik centrális kérdését jelzi: a történelem értékteljes leírása és elemzése (melynek a realpolitikusi magatartás felel meg) és a moralitás követelése között ellentét feszül, ill. kérdéssé válik, hogy a realista és a moralista magatartásmód akár külön-külön, akár együtt követhető-e.

A szerző – szemlélő-elemző álláspontjával összhangban – az eseményeket egy, a nem teleologikus elv alapján dolgozó történetíróhoz hasonlóan beszéli el. A korábbi eseményekről szóló információkat

és a pillanatnyilag szeme elé táruló tényeket elemzi, *lehetséges* interpretációikat adja meg, sokszor több magyarázat lehetőségét is megengedi. Jellegzetes mondat szerkezetei: „Tán a beteg, kit ápolni jött, szíve sebét tárta föl /.../ Vagy tán a lány maga önként észrevette...” (57–60.) „Nem lehetetlen azonban, hogy a Pécsi várba ért szombatos nap a Küküllővölgye felől is látott fegyvereket villogni...” (454.) A történetírói attitűdhez sorolhatjuk természetesen a hosszabb történeti magyarázatokat, értelmezéseket is. A teleológiamentes történetírás jele az is, hogy az elbeszélő saját jelenét és az elbeszélés idejét nem állítja értékhierarchiába, saját jelenének és az elbeszélés idejének szembeállítására szorítkozik, nagyrészt az olvasó tájékozódását segíti elő, értékelő felhang nélkül („A falakon ne keressünk bőr- vagy papírkárpitozást, mint most divatozik.” 29.) A történelmet nem ábrázolja értékesítési vagy felhalmozási folyamatként, feltehetően az egyes történelmi korokat egyenértékűnek tartja. Az egyes korszakok gyermekei ugyanazokba a hibákba esnek. Ugyanakkor a szerző általános érvényűnek szánt állításokat tesz és értékeli. Gyakran él szentenciózus kijelentésekkel. Különösen gyakran értékeli le a köztudatot, a tömeget (22, 23), ítéli el moralistaként és realpolitikusként egyaránt a rajongást (98.). Általános elmélkedéseket olvashatunk a követendő életformáról. Kemény a takarékos bőséget, a csendéletet, a bensőséges idillt értékeli (485.) a rendezettséget, olyant, „mint a józan embereknek kell lennie, kik a világgal és magokkal békében élnek” (285.). Ezt az életformát a regény végére Klára éri el, kinek sorsát ennek ellenére részvétellel kísérjük. Életvitel és vagyoni állapot összefügg, de hogy létezik-e optimális együttesük, az legalábbis kérdéses: „Mert mi is volna szép álomnál egyéb az élet, mely közönséges állapotú embereknek gond és munka, a szegényeknek pedig tűrés, szenvedés és megpróbáltatás? Boldogok a gazdagok. / ... / De vajon mindig-e? (28, 31.). Pécsi úgy véli, eltévesztette egész életét, „mert alacsony származásom mellett hatalomra törekvém, s mert ismeretek után szomjazó lelkem kincseket akartam kielégíteni” (396.). Ám Deborah kérdésére, vajon kielégítette volna-e a polgári egyszerűség, nem lett volna neki szűk ez az életforma, nem felel, „nem figyelve leánya szavaira, vagy nem akarva rá felelni” (398.). Kérdés, van-e általános, mindenki által követhető szabály.

Az oksági magyarázat lehetőségét felvető néhány sornak megvan a megfelelője az erkölcsi értékekkel illetően is. A balázsfalvi tragédiát követő eseményekről Kemény tárgyilagos összefoglalóban ad számot. Ezt a távolságtartó rezignációt váratlanul és rövid időre szakítja félbe egy, a szerző érzelmeiről számot adó mondat, csak a hit szintjén tudván szólni a követendő erkölcsi értékekről („Hisszük, hogy volt, ki e terhes napokban a szentkönyv parancsai közül arra emlékezett leginkább: szeressed ellenségeidet is.” 471.). A két elbizonytalanodás időben közel van egymáshoz, ugyanahhoz az eseménysorhoz kapcsolódik, az írott szövegben is csak pár oldal választja el őket egymástól. Ez valószínűvé teszi azt az értelmezést, hogy a tényítéletek és a morális ítéletek – a korábbi elkülönítés mellett – valamilyen módon mégis összefüggnek. Kemény a tényítéletek és a morális ítéletek elválasztásával igyekszik megszabni azokat a határokat, amelyeken belül a tények, ill. az értékek világáról állítások tehetők. Ezzel az elvesztett bizonyosságoknak legalább e határok közötti megőrzésére törekszik. Kísérletet tesz a tárgyilagos, moráltól, teleológiától független elemzésre, a morális és életértékekre (emberi szabadság, bensőséges kapcsolatok) a hit szintjén apellál. Ez a szétválasztás azonban nem segíti hozzá a reális összefüggések tartható elemzéséhez. A morális ítéleteket nem tudja következetesen kivonni a tények elemzéséből, s továbbra is megmarad az a vágya, hogy a morális értékeknek mégis lehessen valamifajta realitást, érvényességet tulajdonítani a tények világában is. A kettőnek sem összekapcsolása, sem szétválasztása nem kínál számára kiutat a dilemmából.

„Elégikus” részek a regényben nem mindenkit és mindenkor illetnek meg. A beteg asszonyhoz, Klarához és Elemérhez az elbeszélő kezdettől fogva részvétellel viszonyul, s már első megjelenésükkor is alkalmazza ezt a stílust. Ám náluk sem kizárólagosan: jeleneteikben a külső nézőponttól a belsőhöz közelít, belső magánbeszédüket először függő beszédben idézi, majd a direkt beszédet a style indirect libre-rel váltogatja. Ez utóbbinál a szerző gyakorta annyira beleolvad a szereplő magánbeszédébe, s azonosul vele, hogy nem dönthető el, a szerző vagy a szereplő szól-e. Lackó István csak a második résztől kap szórványosan ilyen ábrázolást, Kassai pedig csak a negyedik részben, Elemér halálán érzett fájdalomkor. Az elégikus hangnem ezek alapján a szerzői értékelés kevésbé nyílt formája. Lackó esetében pl. előkészíti a szerző értékelésének változását. Az első részben azt írja, hogy „erkölcsiben a thyatirai papnál kevésbé vala szigorú” (96.), „Új Jeruzsálem angyalai között, ha nem is a leghiűbb, de a legcsekélyebb akaraterejű Szőke Pista volt.” (106.). A negyedik részben Lackó kezdeti véleményéhez („ha végzetem bűnbe sodorna, az a kísértés, mely engem elejt, meg fogná tántorítani még azokat is, kik legszigorúbb bírái természetünk gyarlóságainak...” (128.) hasonlólt olvashatunk: „A szegény szom-



batos pap eljárása valóban oly rendkívüli, mint megrendítő sorsa. Erényre volt teremtvé, de a viszonyok nyomása miatt bűnössé lőn. Családját a bűnnel akarta megmenteni, becsületét a bűn veszélyes eredményeinek elhárításával.” (384.) A szerző értékelésével ellentétes irányú Lackó önértékelésének változása: kezdetben hajlamos magát felmenteni, majd hosszú tusakodás után a regény végén azt mondja: „Ah, nincs mentő ok a bűnre!” (454.).

Az elégiai részek a regény két középső részében sűrűsödnek. Ez szintén azt mutatja, hogy a szerző fokozatosan közeledik az ábrázolt eseményekhez, majd az utolsó részben újra eltávolodik tőlük. A körkörös szerkezetnek ez a több síkon való megvalósulása és a regényről adott más szempontú interpretációink valószínűsítik azt a tételt, hogy „az ismétlés körkörös válfaját mutató alkotások mögött általában ironikus világkép áll.”<sup>17</sup>

Lackó és a szerző álláspontjainak egymáshoz viszonyított alakulása és a bensőséges életformára vonatkozó részek még egy szempontra hívják fel a figyelmünket. Kiindulópontunk a prózai szó Bahtyin-féle tipologizálása.<sup>18</sup>

„A rajongók” a szerző által uralt regény, tehát a Bahtyin által monologikusnak nevezett típusba tartozik. Az elbeszélő helyzetelemzéseiben a szereplők fölött áll. Az egyes szereplőkről adott minősítő jelzőit is hitelesnek kell tartanunk. Ezeket az ítéleteket összevetve a szereplők hasonló tárgyú kijelentéseivel képesek vagyunk hierarchiát vonni a szereplők között. Ahogy a szereplők egymást megítélik, minősíti őket is. Az, hogy Elemér jellemességét, becsületességét senki, még a köztudat sem tudja megkérdőjelezni, a szereplők hierarchiájának csúcsára állítja őt.

Maguk a szereplők egymással ritkán bocsátkoznak valódi párbeszédbe a regény központi kérdéseiről. A belső párbeszéd már sokkal gyakoribb: a szereplők vitázhatnak önmagukkal, képzelt vagy távollevő ellenféllel (pl. Lackó Klárával, a börtönőrrel, Klára elképzelt megbecsületlenítőivel, általános címmel – „Ki meri mondani, hogy a sarló alá megértem?” (110.) – a köztudattal).

Az eszme szerepe a Dosztojevskij-regényénél kisebb. Mágis dialógusként értelmezhetjük a szerző és a szereplők metafizikai és morális kérdésekről szóló elmélkedéseit. Ennek az az oka, hogy a szerzőnek vonatkozó álláspontjai ellentmondásosak, maguk is többféle megoldást engednek meg. Ennek a szerzőben lejátszódó vitának résztvevői a szereplők is, akik maguk is több megoldás között ingadoznak. Mind a szerző, mind a szereplők belső dialógusai lezáratlanok, eldöntetlenek. Ilyen eldöntetlen párbeszédként értelmezhetjük pl. a szerzőnek és a szereplőknek a józan polgári életformáról vagy az akarat szabadságról szóló reflexióit.

A személyiség autonómiáját a szerző nyilván magasra értékeli. Többek közt ezért negatívum a rajongás (s aki kivonja magát hatása alól, azt az elbeszélő magasra értékeli; „Pedig az önérző férfiú a jámbor kőműves volt...” 156.). Pécsinek a csillagokban való hite („melyek szívvilágunk fölött az értelem és a szabad akarat leigázásával uralkodnak” 81.). Elemérben az önérzetet, a szuverenitást értékeli („Most az első kérés az alárendeltség első láncszemét verné az ő szabad szellemére.” (168.). Az autonómiára törekvést Elemér magáról is vallja: „Ítélnék és cselekedném saját eszem szerint.” (175.) A helyzetünk általi meghatározottság csak mellékesen, s inkább Deborah reakciójának pszichológiai magyarázataként kerül elő nála („Helyzetünk által gyakran elítéltetünk: helyzetünkben van sorsunk és bűnünk. Miért panaszkodjam!” 140.).

A szerző és Lackó vitatkoznak Lackó felelősségének kérdéséről. Lackó és Klára hasonló megfogalmazásokban tépelődnek, a szabadság és determinizmus alternatívái között hanyódva (Klára: „A nyíl öl-e, vagy az a kéz, mely célzott? Ah, hisz az embernek szabad akarata van!” (260.) Lackó: „melyik felelős a beírt papírdarabért: a kéz vagy a lélek?” (326.) „De vezekljen / ... / öltözzék zsákba és hintsen hamvat a fejére az, ki a szabad akaratról tud a világ nagy szolgásgában álmodni.” (130.)).

Deborah számára viszont az önállóság hátrányai mutatkoznak meg. (Szerző: Pécsi sokkal szabaddabban nevelte Deborahát, mint akkor szokás volt...” (212.). Deborah: „Bár háznak szokása ne az volna, hogy magunkra, hanem hogy egymásra támaszkodjunk!” (215.) – s ez az utóbbi mondat sem mond ellent az elbeszélő bensőséges, családközpontú életformáról szóló fejtegetéseinek.)

A szereplők és a szerző véleményei hullámanak, egymáshoz képest ellenkező irányba tolódnak el, kölcsönösen megkérdőjelezve egymást.

<sup>17</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az ismétlődés ...* 396.

<sup>18</sup> BAHTYIN, i. m. 262–267.

Ha most röviden összevetjük a három regényelemzés eredményét, a következőkre jutunk: A *Ködképek*ben és *A rajongók*ban is az emberi szabadság és a realitás összefüggései, a bensőséges életforma igénylése központi kérdés. Mindkettőben megkérdőjeleződik a morális értékek érvényessége. *A rajongók*ban a morális értékek csak egy hitaktus számára maradnak meg, s így sokkal problematikusabbak. A *Ködképek*nek az a kísérlete, hogy rendezze az eseményeket, kudarcot vall. *A szív örvényei* az eseményeket előreláthatatlannak, elemezhetetleneknek látja. Ez a problémakör szintén folytatódik *A rajongók*ban, mégpedig a tényítéletek és a morális ítéletek szétválasztásának dilemmájában. *A rajongók* tehát a két korábbi regény kérdései közül számosat folytat, ám azokat sokkal problematikusabbnak mutatja be. E problémák mind a szerző, mind a szereplők számára reflektáltabb és kifejtettebb formában merülnek fel, általános létkérdésekként tárgyalják őket. Az egyes válaszokat a mű szembe is állítja, ezt a szembenállást feloldatlanul hagyja, végtelen dialógust nyit.

Láttuk továbbá, hogy *A szív örvényei* több tekintetben is megsérti az önmagának felállított szabályait. A *Ködképek a Redély láthatárán* bonyolult időszervezetét és nézőponttechnikáját, árnyalt világképét mi is sokra értékeljük<sup>19</sup>, ám úgy találjuk, *A rajongók* felülmúlja a *Ködképek*et is. E realista konvenció szerint írott regény időszervezete és nézőpontkezelése, összetett értékszerkezete igencsak próbára teszi interpretációs képességeinket, a mű nem átláthatóbb a *Ködképek*nél.

Ezzel, úgy véljük, a bevezetőben előrebocsátott hipotézisünket – miszerint *A rajongók* esztétikai érték tekintetében a másik két regény fölé helyezhető –, ha a szó szigorú értelmében véve nem is igazoltuk (s meg lehet, a kérdés természetéből következően nem is igazolhattuk), de legalábbis sikerült érveket felhoznunk álláspontunk mellett.

(1981)

<sup>19</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Kemény Zsigmond. in *Világkép és stílus*. 304–305.

Varga Imre

## EGY BALASSA BÁLINT VÉDELMÉRE ÍRT PASZKVILLUS

1. Köszöntem okossát, nem bolondját s rosszát Rendeeknek a győlésben,  
Kérdvén, mit mívelnek. Vélem, sokan élnek haszontalan ülésben;  
Sokan gyöölöségben és nyelveskedésben s vannak az henyelésben.
2. Láték egy pasquillust, mocskos disznó stílust – s nem érdemel választot.  
Noha ki ellen van, tudhatom, hogy nyilván vett Istenül [?] oly malasztot,  
Hogy megfelelhetne, s abba ganéjt vetne, kit ő most csak halasztott.
3. De mivel én látom, hogy nekem barátom, s Balassa Bálint sem vét,  
Annak, ki ellene ír, mert hazud benne, nem kereshetem kedvit;  
S pasquillus csinálót mint fosos segg nyalót győlől szívem, s hátra vét.
4. Írsz uram bátyárúl, s hazudsz, mert én arrúl azt tudom, más országban  
S lengyelek között volt s huzonban<sup>1</sup> lakott ott sok edeig az tájban.  
Osztán Bethlehemnél. Azért, disznó, ennél jobb szót! Vesznel a szarban!
5. Bolond s fattyú voltod, írásodbúl, látod, kitetszék, mert azt vallod,  
Egynek több atyja van. Magadrúl írsz nyilván, másrúl lenni nem hallod.  
Jól tudta kurvanyád, apád hány. Ne bánjad az igazat, s befalod!
6. Ki Bálint ellen szól (kiki gondold meg jól!) vagy eresse [?] vagy győzze,  
Avagy hogy ellenség avagy rossz emberség vezérlé, vagy nincs esze.  
De ki jól ösmeri, és rankor<sup>2</sup> nem éri, vele nem vísz az össze.<sup>3</sup>
7. Mi, ő szomszédsága, véljük, házassága istenes s jó példájú.  
Ki hazud az ellen, mind itt, mind más helyen, az csak kurva anyájú,  
Fertelmes illető, gyilkos s mást étető, rút nyelvő, dohos szájú.
8. Laknak egyezségben s nem veszekedésben, tudjuk s nézők. Beszélük,  
Egymást mint tisztelik, szeretik, becsülik; Isteneket is félik,  
Noha keresztékben s mégis szeretetben világokat mint élik.

<sup>1</sup> huzamosan, sokáig

<sup>2</sup> harag, neheztelés

<sup>3</sup> nem vísz az össze. (Az ízést később láthatjuk egyes szavakban.)

9. Ő társa oly person,<sup>4</sup> hogy öveg, se bársony, se heveder<sup>5</sup> ő nála  
Nem kedves, s sövényen mint más, nem akad fenn, ...<sup>6</sup> halála.  
Ura hívségivel s egyező szívvel örvend, mert feltalálá.
10. Kurvanyád oly mőkust tartott, ki merő nyuszt s cafrangos alsószoknyát,  
Azért ki olyat írt, s lúd mérgével nem bírt, botlott s esett is hanyatt;  
Ki segítette is, a ki javallotta is, említik a kurvanyját.
11. Ó, kurva élető s ördög természető, szent házasság rútitó  
Nem írsz hasonlókról s hermaproditákról, vagy ki mást háborító!  
Vagy ura szakállát tépő és ... törő s harccal hódító.
12. Ha mely szajha éjjel ő egy testvérével férfi köntesben vala,  
S szeren<sup>7</sup> találtatott, süt, meg fagattatott, fegyver is volt őnála,  
Nem sok héja annak, hogy látorságának zsoldja nem lűn halála.
13. Haját, parúkját és valami gombját monddod lenni másénak,  
S hazudsz mostan ezzel, s meg vallja, mert nem fél, ő adta Balassinak.  
Azért hazugságtúl magát tartsa távul, nyelvek hátrább álljanak!
14. ...olyan vagy, ha magadat ösmernéd,  
Rossz szatíros nyelvednek s kurvás erkölcsednek mérgét bőven nem mérnéd,  
S hogy gyalázatos vagy, rút híred pedig nagy, kevés ésszel felérnéd.
15. Az te házad népe bordél háznak képe, és hever undokságban,  
Mert káros vétekben, s te minden rossz bűnben s torkig úszol rútságban,  
Semmi tekintben, fertelmes életben, mindenkor hazugságban.
16. Azért életednek s feslett erkölcsednek te mi végét várhatod?  
Mennyi vétket nevelsz, istrángot érdemelsz, karót s tüzet, jól látod,  
Mert nincs egy olyan vétek, az mely mint egy éték nem volt volna falatod.
17. Most maga nem felel, de módjával s hellyel talál más üdőt arra.  
Szolgája minap írt, engem ugyan megkírt, mégis írjak szavára,  
Feleljek disznónak s rossz káromkodónak bolond pasquillusára.
18. De vagyon az úrnak, Balassa Bálinthnak egy húsvéti áldása,  
Melyet írt. S van abban az visszavalóban válasz, akárki lássa,  
Mind, mit írtak s írnak, s ellene írhatnak, ott a választ adása.
19. Olvasd azt, rossz autor! Vagy kurva, vagy lator, ki írtad, vagy írtatd.  
Es magadra értsed, s azután ne sértsed, mi nincs rajtad s alattad!  
Ördögnek lelkedet s kurváknak testedet, valljad inkább, hogy adtad.
20. De fáradságodat s szitkozódásodat még sem hagyom hejában,  
Az autor fejére írtam, és nyelvére szar s aszerint szájában!  
S ha megszid, s ezt bánja felesége s anyja, ő is kurva magában.

<sup>4</sup> persona, személy

<sup>5</sup> szalag, öv

<sup>6</sup> a kipontozott helyeken nem tudtuk a szöveget elolvasni.

<sup>7</sup> az utcán

Az itt közölt szöveg az OL-ban a Balassa család levéltárának P. 1776.19. cs. 11. tételében található. A megfakult, nehezen, helyenként egyáltalán nem olvasható írás betűvonásai, a betűk dülésszöge Balassa Bálint kézírására emlékeztetnek. Az áthúzásokkal javítgatásokkal teli fogalmazványon korabeli, de más kézzel írva ez áll: „Versus Hungarici Valentini Balassiani”. Közlésünk a szövegnek nem kritikai kiadása. A javítgatásokat nem tüntettük fel. Az egykori kiejtést visszaadva, átírásban, mai központozással és ékezetessel adjuk a verset. Balassa Bálint (1626–1684) verseinek felfedezője, Balassa Antal a múlt század közepén kétszer is lemásoltatta a szöveget,<sup>8</sup> de bennük számos félreolvasás, több kihiagyás található, szavak, egész sorok hiányoznak belőlük. Publikálását nemcsak a fenti cím miatt tartjuk fontosnak, hanem mert Balassa egyik versének alaposabb megértését szolgálja, megmutatja a költő durvább, alantasabb tartományát, érzékelteti azt a környezetet, melyben élt és költői oeuveje kiteljesedett.

Ha hihetünk a versnek, nem Balassa Bálint szerezte. Nem mintha hiányzott volna ehhez belőle a paszkvillista véna. (Talál is még „más időt” a válaszra!) A barátját kérte meg, hogy az ismeretlen verselőnek egyelőre megfeleljen, és ez örömmel tett eleget, mivel Balassát szerette, a hazugságot meg utálta.

Mit „hazudott” a paszkvillus írója? Bizonyára mindazt, amit a költő barátja a gúnyének szokástörvénye szerint rá visszafordított, illetőleg Balassa Bálint példás életéből kihangsúlyozott. Egy kisebb jelentőségű, de mégis kissé problematikus hazugságát röviden elintézi. Ha a negyedik strófát jól értelmezzük, hogy az „uram bátya” Balassa Bálint nagyapja, Zsigmond, – valóban neveléses volt egy 1623-ban elhunyt emberre vádaskodni, Bethlen-pártiságát és – feltehetőleg – Habsburg királyellenességét felhánytorgatnia. Hiszen huzamosan Lengyelországban tartózkodott. (Lengyel nő volt a feleség!) Ezzel a támadás felszínesen valóban elhárítható. A kérdés az, hogy Balassa Zsigmond halála után annyi évvel, mért került ez a költő személyével kapcsolatosan szőnyegre.

A paszkvillistaíró bizonyára az ellenkezőjét állította annak, amit a költő barátja családi életéről mond. Bizonyára nem azt, hogy Balassa házassága istenes, jó példájú, egymást szeretik, becsülik, Istent félik. Felesége nem fényűző (nem kedves előtte a bársony, nem kedvesek a szalagok, övek, üveggyöngyök), nem kikapós (nem akad fenn a sövényen, mint más asszonyok!), urával egyező szíve örömet talál ura hűségében. „Noha keresztbekben s mégis szeretetben” élnek világukat.

Ha a paszkvillus Balassa első házassága idején készült (1660–1668), szerzője részéről minden ellenkező vád rágalom csupán. Nincs tudomásunk a költő-barát fenti állításainak a valótlanságáról vagy kétséges voltáról. Ha a második házassága alatt íródott – ez a valószínűtlenebb – a barát elismerései, – állításai koránt sem lennének ilyen megnyugtatóak, inkább légből kapottak. Balassának gróf Althan-Thiller Anna Borbálával kötött frigye szerencsétlen volt, hamarosan felbomlott, a házaspár elváltan élt. És mielőtt 1678-ban a feleség meghalt volna, Balassa már drága emlékeket hagyományozott leendő harmadik feleségére, akivel 1679. január 29-én meg is esküdött. (Első házassága idejéből kereszttyüknek nevezhető csapás volt fiúgyermekük korai halála. Viszont kereszt volt egész második házassága.)

Nem járhatunk messze feltételezésünkben az igazságtól, mikor azt gondoljuk, hogy a baráti verselő vádjai, mocskolódásai a műfaj szokástörvénye szerint megvoltak a Balassát pellengérré állító paszkvillusban is. Eltekintve a mocskolódásoktól, bizonyára Balassára mondta a paszkvillista, hogy fattyú, (több apja volt), hogy „kurva élető s ördög természetű, szent házasság rútító”; hogy háza bordélyház, hol minden undokságban hever, torkig úszik a rütségben és bűnben; hogy élete fertelmes; feleslettsége miatt karót, tüzet érdemel. Valószínűleg a Balassák kékkői udvarára vonatkozólag írt hasonlókat néhány évtizeddel előbb Madách Gáspár *Sodomához hasonló* kezdetű és a „Kronyka etc.” című verseiben.<sup>9</sup> Ezért gondolhatunk arra, hogyha a gúnyének esetleg Balassa második házassága idejéből származik, akkor az ilyen feleslett, fertelmes élet miatt romolhatott meg a házasság.

Egyelőre értelmetlenül állunk szemben a 12–13. versszakban említett szajha személy esetével, akit férfi ruhában öltözve éjjel fegyver birtokában fogtak meg az utcaszeren, aki valamiféle parókát, gombot adott Balassának. Az ismeretlen gúnyénekből ez az ügy bizonyára szerepelt, de a felelet sorából nem derül ki sem az, hogy mi köze volt Balassának a férfiruhás szajhához, aki majdnem az életével fizetett álruhás kalandjáért, sem az, miért akarja a paszkvillista egy harmadik személy nyakába varrni a latorságot bizonyító kellékeket.

<sup>8</sup> Lelőhelyük OL Balassa család lt. P. 1761. 2. cs. 3. tétel.

<sup>9</sup> VARGA Imre, *Tallózások Madách Gáspár körül*. ItK 1968. 72–73.

Tekintsünk el azonban a feleletnek paszkvillusként való további vizsgálatától, és azt nézzük meg, mit árul el Balassáról a költőről.

Irodalomtörténeti szempontból fontos Balassa barátjának az a nyilatkozata, hogy van Balassának „egy húsvéti áldása, melyet írt, s van abban a visszavalóban” felelet mindarra, amit ellene eddig írtak és írhatnak. Azt vegye magára a paszkvillusró, ami ott írva vagyon!

Kétségtelen, hogy ez a passzus arra a csonka versre vonatkozik, melynek strófakezdő betűi mai terjedelmében az ETI AJANDEK HELET VJSSAVALO ALDASA versfőt adják ki. A versfőnek birtokos személyraggal ellátott utolsó szava arra enged következtetni, hogy még 17 versszakkal hosszabb volt az „Átok” címen ismert dirae, mivel az elejéről hiányzanak a BALASSA BÁLINT HUSV értelmet formáló strófák.

A csonka verset először Toldy Ferenc közölte 1828-ban, de Balassi Bálint szerzeményeként.<sup>10</sup> Forrásáról semmi közelebbit nem mondott. 1854-ben azonban beismerte, hogy „hibázott”: „midőn a magam által ezeltől 26 évvel fényre hozott „Átok” című költeményt az esztergami hősnek tulajdonítottam.”

Ezt a tévedését azután minden Balassa Bálinttal kapcsolatos írásban megemlíti, a teljes szöveget nem közli többé, a 30 versszakból csak 17-et válogat össze: „Több oknál fogva a költemény csak kivonatolatos adatik.”<sup>11</sup> A teljes szöveget Dézsi adta ki újra, azzal a megjegyzéssel: „Balassa előtt mintául a CIX (Vulg. CVIII.) zsoltár lebeghetett.”<sup>12</sup> Toldy is, Dézsi is az „Átok” bevezetőjének tekinti az *Egy-szer nem nyughatván* ... kezdetű, „Bejáró vers” címet viselő 12 soros versikét.<sup>13</sup> Az eredeti kéziratban azonban nem megelőzi, hanem követi az „Átkot”, és mindkettőnek a végén „Finis” záradék áll. Lehet, hogy az utána következőnek volt a bevezető verse, de abból csak az első szót őrizte meg a csonkult kézirat: *Bimbojaban*... Talán éppen a szóban forgó paszkvillusra felelt benne. „Némelljek járását / Es rágalmazását” forgatván egy álmatlan éjszaka a fejében, ez feltételezhető.

Bizonyítani azonban ezt a feltevést nem tudjuk.

Mint ahogyan nem tudjuk, mikor keletkezett a Balassát támadó paszkvillus. Első sorában gunyorosan a rendeket köszönti, melyek a gyűlésben haszontalan gyűlölködésben, nyelveskedésben, henyélésben töltik az időt. Ez minden bizonnyal az 1662 májusától szeptemberig elhúzódó országgyűlésen történt. Itt robbant ki az ellentét a katolikus és a protestáns követek között a vallási sérelmek tárgyalása, illetőleg orvoslása ügyében. De ezen az országgyűlésen fordultak az 1659-ben elhunyt Szunyogh András árvái a rendekhez azzal a panasszal, hogy Balassa Bálint hatalmaskodással elvette jószágait, irományaikat, azokat magánál tartja.<sup>14</sup> A Balassa ellen készült ismeretlen paszkvillus ilyen személyes okok miatt támadhatta költőnket, igyekezőn bemocskolni feleségét, Szunyogh Katalint is. A válaszban nem esik szó semmi vallási dologról, bár a protestánsoknak ebben a tekintetben lett volna mit szemérem hányniok Balassának. Ebben az időtájtban írhatták a paszkvillust, hiszen a rendeket csak 1681-ben hívták újra össze országgyűlésre.

A költő Balassa Bálint is örökölte a Balassák lobbanékony vérének. Élete gazdag olyan mozzanatokban, hogy nem maradt adós valóságos vagy vélt sérelmeiért. Ennek vetülete az a levélmásolat is, melyben menti magát a trencséni magistratus és Illésházy György főispán ellen elkövetett nem szándékoltságért. Ez a levél is bizonyíték arra, hogy életében és költészetében nemegyszer játszott szerepet a paszkvillus, az annak írására tüzelő indulat. „Nagyobb gravamenem lehetne nekem, ha ugj van az mint értem, hogy Feő Ispánj Uram cő Kegjelme engem szidalmas, ellenem való képem alatt írot pasquilus forma irassokat sokak előt producál et his similis.”<sup>15</sup>

Varga Imre

<sup>10</sup> *A Császárlány, vagy is Szilágyi Mihály és Hajmási László Historiaja*. Tizenhatodik századbeli magyar költemény Gróf BALASSA Bálint Átkával, s Bárány AMADE László' némelly dalaival; régi kéziratokból kiadta TOLDY Ferenc Pest és Bécs 1828. (Magyar Költői Régiségek) 27–36.

<sup>11</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve*. Bp., 1876. I. 221–24.

<sup>12</sup> Balassa Bálint minden munkái. Bp. 1923. II. 398–402., 771.

<sup>13</sup> Uo. 397.

<sup>14</sup> BÉRENGER, Jean, *Les „Gravamina”*. Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Paris 1973. 261–62.

<sup>15</sup> Lelőhelye az OL Balassa család lt. P. 1761. 1. cs. 1. tétel.



# KIS JÁNOS ÉS ARANKA GYÖRGY LEVELEZÉSE

Kis János élete alkonyán írt emlékirataiban így emlékszik vissza Aranka Györgyhöz és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz fűződött egykori kapcsolatára: „Nagy-Baráti prédikátorságomban Aranka György királyi tanácsos, akkor az erdélyi tudósok között a magyar nyelv művelő társaságnak tüzes indítványozója azon munkából, melyet 1796-ban Szébenben ily cím alatt: A MAGYAR NYELVMŰVELŐ TÁRSASÁG MUNKÁJÁNAK ELSŐ DARABJA kiadott, számomra is egy példányt küldött. Az ezt megköszönő s hozzám intézett levelem vele levelezésre és egy írásbeli esmeretségre adott alkalmat...”<sup>1</sup>

Kis már korábban, Kazinczytól értesül Aranka és a nyelvművelő társaság munkájáról. Kazinczy 1789 óta Ráday Gedeon közvetítésével jutott kapcsolatba Arankával. Kazinczy és Aranka kapcsolatát kezdetben a bensőségesség jellemzi, Kazinczy sokat vár ettől a barátságtól: „nagy módunk lessz a Magyar Országi és Erdélyi Magyarságot közelebbre vonni egymáshoz...” – írja Arankának 1789. augusztus 13-án.<sup>2</sup> A kezdeti évek kölcsönös lelkesedését a fokozatos elhidegülés váltja fel. Lényeges kérdésekben szemléletbeli különbségek merülnek fel, s az egymással váltott levelek megritkulnak. Aranka Kazinczyhoz írott leveleiből egysem került elő, Kazinczy leveinek nagy része viszont megmaradt. 1794-ből mindössze egy ismeretes, amelyet május 2-án küldött Arankához.<sup>3</sup> Kazinczy és Kis János kapcsolata későbbi keletű, de egy egész életre kiterjed. Kazinczy több levelében megemlékszik Arankáról és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságról. 1794. május 11-én keltezett Kishez írott levelében Kazinczy elküldi a társaság Aranka által fogalmazott körlevelét, sőt arra is ígéretet tett, hogy Arankának be fogja ajánlani Kist.<sup>4</sup> Kazinczy nemsokára börtönbe került, s a kapcsolat létrehozásának nem kedvezett a Martinovics-féle összeesküvés leleplezése és a nyomában megindult terrorhullám. Végül is 1797. június 30-án Kis rászánja magát arra, hogy levelében forduljon a társasághoz, annak titoknokához, Aranka Györgyhöz. A kapcsolatteremtést elősegítette a társaság első – s egyben utolsó – nyomtatott munkájának a megjelenése, amely jelentős visszhangot váltott ki. Kis levelével kezdetét veszi egy csaknem két évre kiterjedő kapcsolat. A Kis–Aranka levelezésből feltételezhetően Kis valamennyi levele fennmaradt, míg Aranka leveleiből mindössze egy. Számunkra mégis ez az 1797–1799 között kialakult levelezés azért is fontos, mert olyan ismereteket közöl a korról, az eseményekről, az írói és tudósi igyekezetekről, amelyek hiányt pótolnak. A Kazinczy-levelezés Kazinczy börtönbüntetése miatt éppen ezekre az évekre vonatkozóan nem szolgálhat felvilágosítással. Tehát a Kis–Aranka-levelezés következő darabjait közöljük:

1. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1797. jún. 30.
2. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1797. aug. 11. + függelék. Plánium.
3. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1797. aug. 25.
4. Aranka Kishez, hely nélkül, 1797. szept. 15.
5. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1797. okt. 24.
6. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1798. márc. 14.
7. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1798. júl. 29.
8. Kis Arankához, Nagy-Barátin, 1798. nov. 26.
9. Kis Arankához, Nagy-Barátin, Kővágó-Örs, 1799. ápr. 30.

A fent jelzett levelek eredetije az egykori kolozsvári Katolikus Lyceum könyvtárában voltak (utóbb az Akadémia 1. sz. levéltárában Kolozsváron). Az eredetiből 1852-ben másolt Vass József, másolatát elküldte Toldy Ferencnek Budapestre. Mi a szöveget a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában

<sup>1</sup> Kis János *superintendens emlékezései életéből*. Második kiadás. Bp., 1890. 406. 1.

<sup>2</sup> Kazinczy *Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCHY János. Bp., 1891. II. k. 362. 1. 445. sz. levél.

<sup>3</sup> *Kaz. Lev. Uo.* II. k. 357. 1. 443. sz. levél

<sup>4</sup> *Kaz. Lev. Uo.* II. k. 362. 1. 445. sz. levél.

meglevő másolatból (M. Irod. Lev. 4. r. 146. sz.) közöljük, a másolatban alkalmazott korszerűsített helyesírásban.

Kis első levelében beszámol az elkészült és készülöben levő munkáiról, s e levelezés alkalmat ad arra, hogy az erdélyi társaság munkájával most már közvetlenül is megismerkedjen: „*Régen akartam már az erdélyi magyar Társaságról valamely közellévő tanúnak bizonyosságát hallani. Kicsoda tudósíthatna arról jobban, mint annak feje, Aranka*” – s ugyanakkor segítséget, tanácsot remél: „*Egy magyar Journal kiadása felől való igyekezetünkben is tanácsoddal s ítéleteddel fogok rövid idő múlva élni...*” – írja Kis már az első levelében. A második levél mellékletben már részletesen tartalmazza a „Journal” planumát, amelyet Kis a Soproni Magyar Társaság egykori tagjaival dolgozott ki. A Journal kiadását a közbejött insurrekció és „*egy más különös környülállás*” akadályozta meg. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulása óta kifejtett tevékenysége azt a benyomást keltette, hogy Erdélyben kedvezőbbek a feltételek, így nem csoda, hogy Kisben felmerült a gondolat: „*Nem lehetne-e úgy intézni a dolgot, hogy Ti is egyesítenétek velünk magatokat, s auctoritásotok által nyernétek még több érdemes írókat az együtt dolgozásra. A nyomtatás az erdélyi Társaság költségén lehetne, ha kitelnék...*” A Martinovics összeesküvés felgöngyölítése után visszaesett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tevékenysége is, de hónapok múlva sikerült a társaság tevékenységének új lendületet adni. A tudós tagokat újra felkereste Aranka leveleivel, s a fellendült tevékenység nem maradt hatás nélkül Magyarországon sem. 1976. október 13-i ülésen a társaság a jegyzőkönyvében joggal jegyezhetette be: „*ma, akkor amikor más nemzeti szép igyekezetek, minémű a pesti játékszin volt, meg nem állhattanak, ez a Társaság elég szerencsésnek ítéli magát, hogy ha világát nem ragyogtatta is, ártatlanságát s azzal legalább életét fenntartotta...*”<sup>5</sup>

Joggal remélhette Kis is, hogy a közös ügyben – sikerül egybehangolni a Dunántúli törekvéseket az erdélyiekkel. Kis levele – a társaság ülése elé került.<sup>6</sup> Aranka rövidesen részletes választ küld Kis levelére, dicséri a vállalkozást, megteszi bíráló megjegyzéseit a planumra, s szíve szerint örvendene a közös törekvések egybekapcsolásának: „*Hogy a Társaság a Journalra nézve veletek függésben legyen: E jó gondolat, és a Társaságnak is tetszik: de a cassánk most üres. Adjátok gondolatotokat Barátom, hogy egyesülhetne a Társaság ebben a részben is veletek...*” mert „*Talán a Társaság neve nevelhetné valmennyiben a Journal világát; talán nem olyan könnyen érne az a szerencsétlenség, mely az elenyészett jeles igyekezeteket érte nemes Magyarországon...*” Aranka válaszelevele tulajdonképpen betekintést nyújt a társaság szervezési módszereibe: megmutatja miképpen próbálta kiszélesíteni kapcsolatait a magyarul írókkal a szélrőzsa minden irányában. Hogyan képzei el a társaság jövőjét Aranka? „*igyekezni fogunk, hogy idővel és igen lassú lépésekkel, hogy szemet ne szúrjon, nagyobb tökéletességre menjen...*”

Néhány hónap telik el a planum kidolgozása óta, Kisnek rezignáltan le kell vonni a következtetést: „*sajnálom, hogy ezen jó igyekezetünk, még most legalább, csupa jámbor szándék marad...*” S bár a magyar journalalapítási terv 1797-ben nem járt sikerrel, a kudarcba fulladt kísérlet is a korviszonyok hű tükré maradt. Erről a kísérletről mindössze egy rövid értekezés jelent meg.<sup>7</sup> A Kis és a társaság közötti kapcsolat tovább épül, Kis elküldi új kötetait, Aranka pedig tájékoztatja Kist a társaság munkájáról, valamint új tagok beszervezésére buzdítja Kist. 1798 nyaratól azonban a levelezés gyérül: Kis látásának a megromlásáról panaszkodik, Aranka pedig az év nyaratól visszavonult a társaság vezetésétől. Kis Jánost időközben a kővágó-őrsi gyülekezet prédikátorának választják meg, ahol mint írja Arankához intézett udolsó levelében: „*officiónális dolgaim nem kevesek...*” Közös levelezésük megszűnése egybeesik az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság hanyatlásával.

Ez a levelezés töredékes voltában is közelebb visz a XVIII. század utolsó évtizede utolsó éveinek megértéséhez.

<sup>5</sup> JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 212. 1.

<sup>6</sup> Uo. 251–252. l.; 259. l. és 286. l.

<sup>7</sup> TOLNAI Gábor, *Kis János journalterve a XVIII. század végén*. Könyvtári Szemle, 1934. 4. sz. 28. l.

Nagy Barátin, Győrtől egy órányira  
Jun. 30. d. 1797.

Nagy Erdemű Tudós Hazafi!

Mind eddig visszatartóztatott rész szerént a szemérem, rész szerént a tisztelet a levélírástól, mely Hozzád való forró szeretetem már régtől fogva ösztönzött. Most, midőn az érdemnek egyik legszebb pályáján Téged követni akarlak, nem csak illendőnek, hanem kötelességemnek is tartom Veled mind Literaturánk első rendbéli veteranusával, megismerkedni; s ha megengeded, barátságosan kezdet fogni.

Eltökéltettem magamat arra, hogy a tudományokkal való foglalatosságomnak némely gyümölcsseit ottan ottan közrebocsássam, ha különben a külső körülmények szándékomat győzhetetlen akadályokkal nem gátolják. Vajha mindenkor kedves lenne áldozatom az igazságnak s a virtusnak, ezen jól tévő istenségeknek, quorum sacra fero, ingenti percussus amore.<sup>8</sup>

Már rész szerént egészen, rész szerént csaknem egészen készen vagynak következő munkácskaim: 1) *Költeményes Próbák*<sup>9</sup> (Ezen mintegy 12 árkosból álló kézírásom már három fertály esztendő óta fogva hever Landerernél Pesten.) 2) *Kalendarium és zsebben való könyv azoknak, a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek.*<sup>10</sup> 3) *Meiners oktatása, mint kellessék az ifjaknak haszonnal olvasniok, excersalniok s magokat az írásban gyakorolniok.* A legjobb olvasni való könyvek, rövid lajstromával meg bővíve.<sup>11</sup> 4) *Az emberekkel való társalkodásról.* Németből báró Knigge szerént, némely változtatásokkal. Három darabban.<sup>12</sup> 5) *Erkölcsei próbák. Az ifjú asszonyok számára.* Németből.<sup>13</sup> A második szám alatt nevezettben ezek a darabok vagynak: 1) *Folyóbeszédben: A boldogságról.* (Anacharsis utazásaiból) 2) *A régieknek némely ünnepei* (Flóra nevű német journalból) 3) *Emberség és Szeretem.* Anecdota (Ugyanabból) 4) *A bagdadi fősvény kalmár.* Napkeleti rege (Németből) 5) *A vad ember és az európai ember* (D'Arnaud után) 6) *A szánakozás ereje* (Ugyan a szerént). II. Versben: 1) *A haza szeretete* (Voss után) 2) *Búcsúvétel az ifjúságtól* 3) *A módí* (Bernis után) 4) *Horatius* (Hagedorn után.) 5) *A házassági élet boldogsága* 6) *Elégia aratáskor* (Scott után) 7) *Wieland Muzarionának első könyve.* Ezt a zengéimet Néked bátorlalom szentelni, ha az első két vagy három hétben tudósítani méltóztatól, hogy nem veted meg csekély, de tiszta indulattal nyújtandó áldozatomat. — Valamint csak lehet, sietnem kell a nyomtatattással, mert, ha közönséges kalendariumok előbb ki fognak terjesztetni az országban, félő, hogy az én egyéberánt is szokatlan formájú, könyvecskéimnek nem találkoznak vevői.

Munkám kiadásában a legnagyobb akadály az, hogy illendő feltételek alatt nyomtatattót nem talállok. Ingyen, vagy 10–15 exemplárért kézírásomat, megvallo, általadni nem akarom. Jövedelmemet mely egyéberánt is igen kevés, a nyomtatattásra kockáznom nem lehet, nem is szabad. Segedelmet a nagy uraktól koldulni szégyenlek. Arra határozotam végre magamat, hogy ha mágnásaink vagy más gazdag hazánk fiai közül valakit tudnák nemzeti literaturánknak buzgó szeretőjét, ahhoz folyamodnám oly

<sup>8</sup> „akiknek — mármint az igazságnak és a virtusnak — teljes odaadással áldozok”

<sup>9</sup> Így nem jelent meg, de a versek egy részét később KAZINCZY Ferenc adta ki *Kiss János versei* címmel, Pest, 1815. Három kötet.

<sup>10</sup> *Zsebbe való könyv.* Azoknak, a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Pozsony, 1797.

<sup>11</sup> *Meiners Kristófnak* oktatása, miképpen kellessék az ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban, kijegyeztetésben és írásban gyakorolni. Magyarra fordította és az ifjaknak legszükségesebb könyvek esmérével meg bővítette KIS János. Győr, 1798. (Második kiadás Pozsony 1820.)

<sup>12</sup> *Az emberekkel való társalkodásról*, vagy miképpen kellessék minden rendbéli emberekhez magunkat úgy alkalmaztatnunk, hogy a világban boldogulhassunk. Írta német nyelven br. Knigge Adolf. Szabadon fordította KIS János. Győr, 1798. I–III. k.

<sup>13</sup> *Erkölcsei oktatás* az ifjabb asszonyságok számára írta egy angliai dáma. Fordította KIS János. Győr, 1798.

kéréssel, hogy bőségéből jó szándékomat remes (?) szívvel mozdítaná elő, adna a nyomtatásra pénzt, osztaná meg velem a nyereséget, ha pedig a nyomtatványok nem kelnének, áldozná fel egynehány forintját, s viselné maga a veszteséget. De minthogy kihez folyamodjam ily kéréssel, nem tudom, s kéresemnek kinevettetésétől is, legalább megtagadtatásától félek, még talán először Knigemmel a praenummeratio<sup>14</sup> útját fogom megpróbálni. — Te, a ki Ewaldot<sup>15</sup> oly szép magyar ruhába öltöztetted, s tudományokhoz való szeretettednek oly sok szép más jeleit adtad, nem fogod magad megalacsonyításának egész szívéből s szintén oly tisztán s interessentia nélkül szereti, mint akárki, s a józan megvilágosodást is szintén oly buzgón kívánja terjeszteni; de mindazonáltal munkájából tisztességes jutalmat kívánni nem csak illendőnek, hanem körülállására nézve szükségesnek, sőt ugyan kötelességében álló dolognak is tartja.

Későn veszem észre, hogy hevenyében minden illendőség ellen, igen is sokat csevegtem magamról, s más szükséges dolognak írására nem hagytam sem időt, sem helyet. Régen akartam már az erdélyi magyar Társaságról valamely közellevő tanunak bizonyosságát hallani. Kicsoda tudósíthatna arról jobban, mint annak feje, Aranka. A szerencsétlen Kazinczy nekem is küldött a hívó levelekből egy nyomtatványt; s ezen megtiszteltetésem kötelességemmé tenne ezen tudakozódást, ha mindjárt az aféle hazafiúi nemes igyekezetek eránt, a milyen az erdélyi magyar Társaság, annak szíve hideg lehetne is, a ki maga is, még szinte gyermekségében, legalább első ifjúságában, olyan forma dolgokról álmodozott, mikor nagyobb enthuziazmussal, mint értelemmel a Sopronyi tanulók Társaságának<sup>16</sup> lételt adott. — Egy magyar Journal kiadása felől való igyekezetünkben is tanácsoddal s ítéletteddel fogok rövid idő múlva élni, ha megengeded, és ha barátimmal elébb bővebben beszélhetek, a kiknek plánumom már kezekben van.

Hát Te, erdélyi Phoebusunk, miben foglalatoskodol, s mit csinálnak vezérlésed alatt az erdélyi Musák? Élj soká s szerencsésen ezeknek s ezek által mind a két magyar hazának dízére, s méltóztatd szeretettedre egyenes szívű tisztelődet

Kis Jánost.

Ha válaszolni méltóztatol, úgy adressáld Győrön által (akár ott lakó doctor Szent-Györgyi<sup>17</sup> barátomhoz, akár egyenesen hozzám Nagy-Barátira) válaszodat, mint egy becsületes luth. [eránus] prédikátorhoz szokás; jóllehet ezt a levelet nem a prédikátor, hanem a Musákat szerető Kis irta, nem is a consiliárius, hanem a Musáktól szeretett Arankához.

\* (Vass jegyzete: E leveléhez mellékle Kisünk ily című versezetét: „A magyaroknak a tudományokban s szép mesterségekben való hátramaradások okairól. Agathonhoz.” Láthatni ezt a „Töredékek egy levélnek” cím alatt Toldy kiadásában,<sup>18</sup> a 445. és 446. hasábon.)

<sup>14</sup> előfizetés

<sup>15</sup> Ismeretlen a célzás háttere

<sup>16</sup> A soproni Magyarul Tanuló Társaság egyik megalapítója Kis János volt. Önképzőköri céllal alakították 1790-ben Németh Lászlóval.

<sup>17</sup> Szentgyörgyi József (1765–1832) orvos, természettudós, nyelvész.

<sup>18</sup> A hivatkozások SCHÉDEL Ferenc (Toldy) 1843–1848 között kiadott *Kiss János poétai munkái* című kötetére vonatkoznak

Nagy Barátin, Aug. 11d 1797.

NAGY érdemű Tudós Hazafi!

Tetézett mértékben beteljesítetted azon reménységemet, melyet bennem a tudományok pályáján gyűjtött érdemeid emberszerető nemes szived felől támasztottan. Félve s tartózkodva merészelttem barátságodat kérni; Te pedig kiterjesztetted, úgy szólván karjaidat az enyém után. Hitesd el magaddal Uram s Drága Barátom, hogy erántam leveledben kinyilatkoztatott szeretetedet megérdemelni teljes tehetségemből igyekezni fogok; s ha a megesmért Jó és Szép eránt való buzgóság az esméretben naponként való nevededésnek kívánásával együtt szeretetedet s barátságodat maradandóvá teheti; bizonyos is vagyok benne, hogy mindenkor barátok leszünk.

A könyvnyomtatásról adott tanácsodnak köszönettel hasznát fogom venni, a mennyiben a környüállások engedik. De a mostani szűk világban a könyvárusok sem könnyen vállalják magokra akár mely könyvnek is a magok költségén való kinyomtatását. Ugyanazért a már említett munkáscskáim, jóllehet mindegyik készen vagynak, hihető, hogy még egy ideig heverni fognak kézírásban. Az egy *Zsebbéli könyv* keresi már jó időtől fogva a sajtót; ennek pedig a közönséges akadályokon kívül, egy nem reményelt gát is vétetett eleibe a pozsonyi censor által, a ki időtlen buzgóságától vezéreltetvén, mindekutána egy darabig a msot [manuscriptumot] magánál tartotta, végre azzal a felelettel adta vissza, hogy *szemtelen politicabeli* dolgok is vagynak benne, nem subscribálhatja. De minden órán várom azt az alkalmatosságot, mely által Bécsbe küldhessem, a hol, csaknem bizonyos vagyok benne, hogy vagy semmit sem, vagy felette keveset fognak kitörölni; s reménylem nem sokára megítélheti a részre nem hajló közönség, micsoda szemtelenség van ezen igen ártatlan könyvecskében. Minthogy ajánlásomat szemérmességből el nem akarod fogadni; csak aligha minden keresztatyá nélkül nem lép a kereszténység közé.

Kívánságodra ime közlök veled egy planumot, v. inkább proiectumot a gondolatunkban forgó Journálról. Azok a kikkel erről a dologról gondolkodtam, prof. Németh László,<sup>19</sup> doctor Szent-Györgyi József, és prókátor Lehner András<sup>20</sup> barátim Győrben, és prof. Ásboth János<sup>21</sup> úr Késmárkon. Ezt a proiectumot, mely ide van rekesztve, már egynéhány hónappal ez előtt adtam barátim eleibe, s egyik összevegyülésünkben elővettük ezt és egy másikat, a melyet csaknem ugyanazon egy időben küldött Ásboth barátunk, s azt végeztük, hogy a kettőt forrasszuk egybe. Csak hamar azután az insurectio lármája és egy más különös környüállás akadékat vetvén dolgunkban, a most folyó Aug. [ustus] hónapra halasztottuk a végső kidolgozást, s most minden napon várjuk Késmárkról prof. Ásboth urat. — Minthogy azonban mi ezen feltételünkben, ha valamire mehetünk is, sietni nem fogunk, a magam nevében s társaim nevében is szeretettel kérlek, ne sajnáld első leveledben az én planumomról ítéletedet megírni. Nem lehetne-e úgy intézni a dolgot, hogy Ti is egyesítenétek velünk magatokat, s auctoritások által nyernétek még több érdemes írókat az együtt dolgozásra. A nyomtatás az erdélyi Társaság költségén lehetne, ha kitelhetnék. De a planumban elébb legalább a rendes munkás társaknak meg kellene egyeznie. Azonban ítéletedre hagyok mindent.

Az erdélyi tudós Társaságba való felvételt úgy nézem, mint különös megtiszteltetésemet. Méltóztatd magadat is, nagy érdemű társaidat is a felől bizonyossá tenni, hogy mindent el fogok követni, a mi csekély erőmtől kitelhetik, a mivel meg bizonyíthatom, mely igen becsljem nemes igyekezeteket, s mely háládatos szívvel fogadjam azt a szép koszorút, melylyel kevés iparkodásomat is megkoronázzátok. De méltóztatással egyszersmind a Társaság belső mivoltáról is, minden környüállásairól is oly bőven tudósítani, mint időd engedi, hadd tudhassam, mi légyen kötelességem, mivel találhatom leg-

<sup>19</sup> Németh László (1770–1806) Kis tanuló társa volt a soproni evangélikus liceumban. Később ugyanítt volt tanár.

<sup>20</sup> Léhner András. Pesti polgár. Színműveket írt, fordított. Egy részük kéziratban maradt.

<sup>21</sup> Ásboth János (1768–1823) A Keszthelyi Georgikon igazgatója, majd 1796-tól 4 évig Késmárkon tanár.

inkább kedveteket. Az – e még eddig is a Társaság planuma, melyet a hívó levél magában foglal, stb. – Kik volnának alkalmasok társaknak? Ezen kérdésre leginkább Ásboth és Németh prof. barátimat bátorkodom ajánlani munkásoknak; jóltevőknek egynéhány fiatal jó igyekezetű prókátorok annyiban talán kvalificalnék magokat, hogy esztendőnként 5. Rfvt. megfizetnének. Ha ez elegendő tulajdonság-e, add tudtomra; azonnal meg nevezem őket, s az alatt még többekről is gondolkodom.

Hogy verseimet nem csak figyelmetes olvasásodra, hanem megítélésedre is méltóztattad, szívesen köszönöm. Cselekedjél, kérek, többszer is ily barátságosan velem. Mindenkor szerencsémnek fogom tartani, ha tudós jegyzéseidet olvashatom; sőt igen szerencsés lennék, ha velem egy tudós levelezést kezdeni méltóztatnál, melyben mind philologiabeli, mind, ha tetszik, más tárgyakra is kiterjeszkedhetnénk, s egymásnak gondolatainkat, mint liberaális emberekhez illik, szabadon s barátságosan megmondhatnánk s szükséges okokkal támogatathatnánk; így talán egyikünk sem vesztené, én pedig nyernék is sokat. Ezt annál inkább kívánnám, mivelhogy még eddig a magyar írás teoriájában Töled nagyon különbözök, és hogy a magam vizsgálódása által valaha Veled megegyezhessek, nem reményelhetem.

Még egy két szót a papságról. Azzal vádolsz, hogy verseimmel ezt sértegetem. A vallást s annak hív szolgáit senki inkább nem becsülheti, mint én; ezt, úgy gondolom, minden gyanúságon kívül teheti: *A vallás csúfolók* ellen írt s tavaly ki is nyomtatott versem.<sup>22</sup> Ebből mihielyt Pestre alkalmatosságom lesz, küldök exempl[art]. Festésemnél nem is csupán az elfajult papok, hanem általjában mindenké voltak eszemben, a kikre reájok illik, olyanok pedig sokan vagynak. De csakugyan magam is általláttam előre, hogy igen komorak s igen fekete festékuek verseim, ezért félben is hagytam.

Magamat barátságodba ajánlván, vagyok

hív tisztelőd

Kis János

Függelék Kis János Arankához, Nagy Barátn, Aug. 11d. 1797-ben kelt leveléhez

## EGY MAGYAR JOURNALRÓL VALÓ PROIECTUM

Ezen végére siető századunknak utolsó tizede majd annyi magyar folyóírást látott meghalni, mint esztendőket. *A Mindenes Gyűjtemény*, a *Magyar Museum*, az *Orfeus*, a *Helikoni virágok*, az *Urania*, a *Parnassusi időtöltés* stb. mind ebben jutottak rövid pályafutás után, gyászos végökre. Alig tetszettek fel literaturánknak derülni kezdett egén, azonnal, mint megannyi tündérragyogványok, hirtelen el is tűntek szemeink elől. – S hazafiúi buzgóságnak ennyi hajótörései, úgy látszik, méltán elijeszthetnének akárkit is hasonló próbáktól; kivált, most, midőn a fegyverek zörgése még a Múzsák hív tisztelőit is fellármázza édes foglalatosságokból, s a közönséges figyelmeztést s várakozást egészen maga felé vonja. Mindazonáltal nemzetünknek az eféle írásokból származható nyeresége megérdemli, hogy több rendben is próbáljanak vele szerencsét a jó igyekezetű hazafiak.

Egy ilyen munkát szándékozunk mi fertályesztendőnként ily cím alatt: *FLÓRA*<sup>23</sup> kiadni, melynek fő célja a gyönyörködtetés, de a hasznos gyönyörködtetés léssen. A természetben virágzás nélkül nem várhatunk gyümölcsözést; akármely nemzet culturájában sem kedveskedhetnek a mélyebb tudományok gazdag aratással, míg a szép mesterségek tavasza nem virított. Ha azt akarjuk, hogy a józan okosságunk megért gyümölcsseit teremhesse hazánk, szükség, hogy a képzelődésnek virágjait gondos dajkákkal ápolgassuk. A tudományokat mindeneknek előtte az ifjúsággal kell megszerettetni, mely oly örömet szeret mindenütt virágokat szedni; ugyanazért meg kell rózsákkal hinteni azt az utat, mely azoknak dicső templomához vezet. Egyéberánt is nemzetünknek az a része, melynek magyar könyvekre legnagyobb szüksége van, ha nem családunk, éppen most áll azon a grádícson, melyen neki a szépség-

<sup>22</sup> *A vallás csúfolók ellen*. Főtitst. Nagy István urnak a Dunán túl levő evangélikusok superintendensévé lett választásának alkalmatosságával. Sopron. 1796.

<sup>23</sup> Hasonló címmel később megjelent egy kiadványa: *Flora*, vagy szivre ható apró románok, erkölcsei mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok a szép nem barátainak. Pest, 1806–1808. Négy kötet.



nek bájos ereje által kell az igazságnak nyomozására édesgettetni. Erre nézve ezen munka főképen kellemetessége által igyekszik olvasóinak tetszeni, s azokat gyönyörködtetve kívánja tanítani, a bölcs természetet választván mesterül, mely a gyönyörűséget csaknem minden munkáiban párosítja a haszonnal.

A mi pedig *Flóránknak* belső elrendelését illeti, annak virágjait (minthogy a magunk erejéhez nem bízunk eléggé) többnyire más tudós nyelveken irt halhatatlan munkákból fogjuk szedgetni, s hazai földünkre általplántálni. Valamint egy felől minden mélységes feszegetések, s száraz szőrszálhasogatások, úgy más felől minden gyermekjátékok, s olyan vitatások ki lesznek belőle zárva, melyek vagy a mostani időknek körülállásaira, vagy más okokra nézve valamely villongásra csak messzünnen alkalmatosságot adhatnak. A mely kert a *Tavas*z istenasszonya védelme alatt van, illő, hogy mint a szép természet, inkább isteni harmóniát s egyességet lehellen minden szívekbe, melyek benne keresik gyönyörűségeket. — *Szívet nemesítő versek; a történetekből, kivált nemzetünk történeteiből vett szép darabok; nevezetes emberek életének leírása; különbözőnkéle erkölcsöknek a szokásoknak a legjobb utazók után való lerajzolása; az élet filozófiáját, a szép literatúrát, s a természeti tudományokat tárgyzó rövid értekezések, beszélgetések, levelek, filozófusi lélekkel írott szívre ható erkölcsi mesék, kellemetes anekdoták;* ezek lesznek gyűjteményünknek jelesebb részei. Európa legújabb polgári állapotjának rövid lerajzolása, az újabb magyar (és más igen nevezetes) könyveknek rövid s mérséklett megítélése s hírüladása, tudománybéli jelentések, új találmányok, nevezetes emberek haláláról való hiradások, s más elegendő dolgok, minden kötet végén egy új cikelyt fognak formálni. — Általában azon igyekezünk, hogy a planumnak egységével a dolgoknak kellemetes különbözőbféleségét öszvekapcsoljuk, s az anglus kerteknek rendes rendetlenségét kövessük. Megeshetik néha, hogy a virágoknak közepette templomot, szent ligetet, tiszteletre v. bámulásra indító dőledéket, szomorú sirhalmat stb. fognak találni az olvasók. De az egésznek elintézője a jó ízlés fog lenni a józan okosságnak vezérlése alatt, mely nélkül a szépség nem egyéb Círcénél.

Minthogy az eféle írások csak úgy lehetnek méltók a közönség figyelmére, ha a tökéletességnek egy bizonyos grádicsát elérik: erre nézve nemcsak azokat az írókat kérjük szeretettel az ezen munkában való részvételre, a kik már a közönséges tiszteletnek birásában vagynak, hanem azokat is szívesen meghívjuk, a kik még ez után kívánják magokat a közönség előtt mutatni.

## KIS JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

### 3.

Nagy Baráti, Aug. 25d. 1797.

Nagy Erdemű Tudós Hazafi!

Megígértem utolsó levelemben, hogy mihelyt pesti alkalmatosság esik tudomra, küldök egynéhány exemplárokat a *Valláscsúfolók ellen* irt versemből. Ezen ígéretemet íme teljesítem, s egyszersmind barátságosan kérek, hogy ezen csekélységgel nevemben nagy érdemű barátidnak s társaiknak kedveskedni ne terheltesse. — Egy uttal egy éneket is küldök, melyet, a mint a felülírás megmutatja, németből fordítottam, s a zsebbeli könyvbe tartozik, most pedig csak történetből vetődött előmbbe. Azért küldöm kiváltképen előre kezédbe, mert leginkább Tőled kívánám minél hamarább megtudni; mit tartasz az ilyen quantitas nélkül való énekekről, ha számot tarthatnak-e egyéb érdemeik mellett a poétai halhatatlanságra? Ha az eddig világra jött magyar énekeket, vagy anglusokat s franciákat vesszük ítélőbirákká, kérdést sem szenved a dolog. De ellenben a németek sérthetetlen törvénynek tartják, az utolsó syllabák egyforma zengése mellett is, a többi syllabák quantitásaira is vigyázni. Szeretném tudni: mit ítélsz Te, mit ítélnek egyéb a dologhoz értő tudósok erről a kérdéstről. Az tagadhatatlan, hogy a megmért hangoknak, kivált a jambusoknak, öszvekeresése véghetetlenül nehezebb a Magyarban, mint a Németben. De mikor a tökéletességre törekedünk, nem azt kell kérdeni, mi könnyű vagy nehéz, hanem mi szép. — A mi engemet illet, én még csak egy pár énekemben irtam ezt a kemény törvényt előmbbe, s nehezen is lennék alkalmas annak mindenkori szoros megtartására.

Én most Campénak<sup>24</sup> a gyermekek számára irt esméretes bibliothekáját (Kleine Kinderbibliothek. Letzte Aug. 1794. in 5. Bändeh.) akarom megrövidítve magyarra fordítani. De rettent ettől a munkától kivált az, hogy a verseken kívül többnyire történetecskék vagynak benne, én pedig azoknak fordításában vagyok legerőtlenebb: különösen bizonytalan vagyok az inperf.[ectum] és perfectumoknak megválasztásában. – Ugy jut (de homályosan) eszembe, hogy Te az újságokban-e, vagy hol?, erről a tárgyról irtál. Kérlek barátságosan, vagy ezen írásodra igazíts reá, vagy közöld velem erről a dologról gondolataidat.

Az erd.[élyi] Társaság munkáinak első darabját még nem vettem, mert Schédius prof. urnak kétség kívül még nem volt alkalmatossága az elküldésre. Zsebbeli könyvecském sorsát még Bécs rejti. Éljen szerencsésen. Szívüből kívánja

egyenes Szívü tisztelő s barátod

Kis János

(A küldött éneket, melyről Kis jelen levele ötödik, s köv. soraiban emlékezik, Aranka irományai közt nem találom.) Vass jegyzete.

F: MTA. Kt. M. Irod. Lev. 4<sup>r</sup>. 146. 52.

#### ARANKA GYÖRGY LEVELE KIS JÁNOSHOZ

4.

Septemb. 15. d. 1797.

A Székelyföldön tett huszonnégy napi utazásomból haza érkezvén, Aug. 11-dikén irt becses levelet, a mellé zárt gondolatcskával, mely egy magyar Journalnak gondolatját foglalja magában, nagy meglepéssel vettem. Társaság gyűlését kellett mindjárt hirdetnem, hogy utazásomnak rendit, és gyűmölcsit eléadjam, mely két nap tartott. Az utolsóban eléadtam, a többi között, illő dicsérettel a Társasághoz való hajlandóságodat, és a Journalról való gondolatodat is felolvastam. A Társaság mindeniket örömmel értette, és azt végezte, hogy a társak közül némelyekkel egyetértvén, cselekedjem azt a mi jobb, és tudósítsalak tégedet, s azután a Társaságot is róla; úgy akarván intézni a dolgot, hogy minél hamarább választ vehess mely, ha újabb gyűlését vártuk volna a Társaságnak, késett volna. Ezért is ámbar a Társaság nevében: de csak magam irok néked, nem a Társaság gyűléséből.

A gondolatodat egy érdemes társunkkal közlöttem, Orsowszki<sup>25</sup> úrral; reméllem, nem esméretlen előttd: Jénába, Göttingába járt, szép világa vagy on, tanult ember, most a Cancellarius úr ő Exel[en]tia[jánál] a kis úrri mellett Hofmester. Mikor elsőben véle szóltam, némely jegyzései voltak a béküldött gondolat iránt, melyekben én is megegyeztem: de jobban megolvastván azután a gondolatot, azt egészen helyben hagyja, mert esmérvén titeket, azt állítja, hogy gondolatotoknak szerencsét és becsületet tudtok csinálni: Én sem ellenkezem véle: de ugyan magam gondolatja mellett megmaradtam, melyet csak barátságának okáért közlök veled.

Flóra, ez a szó egész Európában már igen technicus szóvá vált: félek, hogy ítéletet vontok magatokra miatta. Ha Journalt akartok írni: légyen Journal a neve: *Magyar Journal*; a jelentő levélben keveset kellenék érte változtatni.

Az Elöljáró Beszédben a gondolatnak nem szerencsés auspicium volna azon kezdeni, hogy az előtte való folyó írások mind szerencsétlenek voltak; csaknem annyit tenne, mint amikor az ifjú vitéznek kardot kötök az oldalára, s azt mondom: *Apád, nagyapád mind oda hagyták a fogokat, menj utána te is!*

A Journal tárgyait s elrendelésére nézve ez a gondolatom, hogy legyen valóságos Journal. Az első része *Krónika* ilyen renddel: *Elsőben*. Európa Krónikája Posselt<sup>26</sup> szerint vagy utána. *Másodszor*.

<sup>24</sup> Campe, Joachim Heinrich (1746–1818) német író, pedagógus 12 kötetben megírta a *Gyermekalmanachját*, amelyet lefordított és többekkel szerkesztett Kis János is. (1816–1819).

<sup>25</sup> Orsowszky (Ocsovszki) Pál, Teleki Sámuel Ferenc fiának nevelője, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

<sup>26</sup> POSSELT, Ernst Ludwig: *Geschichte der Deutschen für alle Stände*. 1–3 Band. című művére gondol!

A magyar király birodalmának Krónikája. Elsőben a magyarországi, erdélyi, és Horvátországi; azután a bécsi, cseh, s lengyelországi s több német birodalombeli. Hadakozás, békesség, frigyek, ministeriumban, fő dicasteriumokban<sup>27</sup> lett változásokról, kivált a hazában, a nemzetek, vallások, nevelés, gazdagság, universitások fővebb történeteiről; főrendek halálairól, rövid biographiával; a nevezetes szerencsétlenségekről a hazában, s több eféle. *Harmadszor*. A két hazát illető nevezetesebb normalis rendelkezések tétetnének belé. *Negyedszer*. Egy Magyar Bibliotheca, azaz a szebbszébb új magyar könyvek adatának elő; de nem critizálás végett annyira, mint esmértetés végett. Hogy a recensionak húsa is, lelke is lenne s az író systémáját s gondolatját, és a könyvet esmértesse meg, s egyszersmind az olvasó is időtöltéssel s gyönyörűséggel olvashassa. *Ötödször*. Külső Bibliotheca. Ebben idegen nyelven levő s külső országi szebbszébb könyvek esmértessenek meg a fenn írt mód szerént, és olyan céllal, hogy ha kik mind az férfiak, mind az asszonyok közül az olvasást szeretik, vagy talán házi bibliothekásként akarnának szerezni, az új könyveket s azoknak érdemeit esmérhessék meg.

A Journál második részébe jönnének azok a tárgyak, melyekről a gondolatban elől vagy on emlékezet, u.m. a számos francia, német Journálokban, és folyó hónapos írásokban, s almanachokban, és kalendáriumokban eléforduló sok szép, olvasókat gyönyörködtető mindenféle darabok, és románocs-kák, fordítván őket.

Ide jöhetnének pótléklul mindenféle elmedarabok, elmejátékok, szép versek, apró elmésségek, anecdoták, új találmányok, institutumokról való tudósítások, és más jelentések.

Ezekre főképen megkívántatik, hogy jó magyarság légyen, az idiotizmusok, provincializmusok, új, faragott, idéltlen, ostor, főző kalán mellől költ csudaszók eltávoztassanak. A beszéd legyen tiszta, folyó, nem darabos, minden erőltetés nélkül való. A kiadásban jó cicerobetű, szép papiros, szép takaró, ha lehet, minden hónapban adassék ki nyolcad rétbén. 7–8 árkusnyi, előfizetésre. És ezek az én gondolataim, Kedves Barátom! Ti azt csináljátok, a mi jobbnak tetszik az alkalmatossághoz képest, s a mit lehet. Már szólok a leveledre.

A könyvnyomtatásról megmaradok vélekedésemben. Hanem kettő kívántatik erre a dologra most elsőben, míg a dolog a maga útjába eredhet. Egyik az, hogy a munka kitetszhető szépségű, jósaú, s magát kedveltető s olvasató magyarsággal légyen írva. Második az, hogy az ember magát feláldozza a hazáért, nemcsak a nyereség reményét vesse el, és költségét, s fáradságát feláldozni tudja, hanem arra is reá szánja magát hérosi nagy lélekkel, hogy minden gyötrelmet, bosszúságot meggyőző, és dicsőségének tart. Nemcsak a Mars mezején, hanem a tudományok rendiben is nagy ember senki sem lehet, hanem a ki erős szívé, állhatatos, és maga neme szerént a hydrákat, sárkányokat és óriásokat meggyőzi; legelsőben pedig önnönmagát megtagadja, és a becsület, hír, név, pénz, jutalom, kívánsááról teljességgel lemond. Hozzá tésem még a harmadikat, hogy, ki mit ír, úgy írja: hogy a legszörzálhasogatóbb ellensége, s a criticusabb szem is semmi botránkoztatót benne ne találjon. Egy igaz, becsületes embernek az a regulája, hogy még mikor gondol is, ha az egész világ látná gondolatját, botránkozás nélkül láthassa; annál inkább a ki a világnak közreeresztést írásával becsületet akar tenni; igen félni kell a botránkoztatástól.

A *Pozsonyi Censor*. A szép zsebbéli könyvecskének (megbocsáss barátom) nem igen nagy ajánlására szolgál előttem, hogy a censor helyben nem hagyta; és vétkezel véle, ha Bécsbe küldöd szerencse próbálni; csak magadra haragítod a rendes censorokat. Jobbnak tartom, ha megbékélesz vélek, mert ezután is az ő szolgálatjával kell élned. A ki censura alá ereszti írását, önnönmagának azt kell kérni, hogy minél erősebben censuráztassék. Így bátorsággal aluszik. Én ezt szoktam cselekedni.

Köszönöm, hogy, az érdemes társaidnak, prof. Németh László, doctor Szent-Györgyi József, proc.[uror] Léhner András, és késmárki prof. Ásboth János Uraknak nevetek velem megegmértettéd, esmértess meg jobban is, és mondj nekik szíves köszönésemet. Esmértess meg többekkel is, és engemet is velek, hogy a Társaság munkáit küldhessem meg nékik, s adjak hivatalt. Prof. Schédius ur írja, hogy megküldi néked a Társaság nevében a munkát; kérj mások számára is tőle, a nevetek meg írván, s tudósíts róla. Felette későn küldi meg az az ur a Társaság munkáit a részesekeknek. Februáriustól fogva mint ott hevernek a munkák Pesten: s még a pestieknek sem adta meg mind.

Hogy a Társaság a Journálra nézve veletek függésben legyen! E jó gondolat, és a Társaságnak is tetszik: de a cassánk most üres. Adjátok gondolatotokat Barátom, hogy egyesülhetne a Társaság ebben a

<sup>27</sup> Főkörmányszéki hatóságok

részben is veletek. Én így gondolkodom; hogy a Journálnak előfizetésére kell menni természet szerint. Ha haszon lesz benne, azokat illeti, a kik dolgoznak benne; a Társaságnak, reméllem, betsületből egy-két példát küldetek. Ellenben a Társaság is mind a magyarságra, mind egyébre nézve, a miben a ti világositástokra; s a munka becsületének, és belső érdemének nevelésére szolgálhat: örömet megcselekszi.

Ezen felül, ha néktek tetszenék, az én vélekedésem szerint közelebb is lehetne egyesülni. Talán a Társaság neve nevelhetné valamennyiben a Journál világát; talán nem olyan könnyen érné az a szerencsétlenség, mely az elenyészett jeles igyekezeteket érte nemes Magyarországon. Talán, ha prof. Schédius igyekeznék, és kivált ti társakul magatok s mások által olyan szerencsések lennétek, hogy a Társaságnak feles fizető segítőket szerezhetnétek: az által a Társaság segíthetné kevés költséggel is nemes igyekezeteket. Fontoljátok meg, s adjátok róla vélekedéseket a Társaságnak. De e még csak az én gondolatom.

Kedvesen veszi a Társaság, hogy hivatalát elfogadtad, élni kíván barátsággal, és kér, hogy a nemes igyekezetben, mind szép munkáidnak közlésével, mind más munkás és jótévő társaknak szerzésével bizonyítsd meg. A fizetők kiki esztendőnként ötöt Rfrtal, a munkás társak pedig félfél esztendőnként egyegy cikkelyecskének béküldésével szolgálhatnak a Társaságnak. Ha ki pénzt ajánlana, vedd kezéhez, és egy kis cédulácskát mellette végy tőlök, mind a summa legitimatiojára, mind a fizetők bátorságokra, hogy a nevek el ne felejtessék, hanem a rendes jótévők neveik közé beirathassék.

A *Társaság belső mivolta*. A Társaság planuma távul légyen! nem változott semmit is: hanem igyekezni fogunk, hogy idővel és igen lassu lépésekkel, hogy szemet ne surjon, nagyobb tökéletességre menjen. Nemes Magyarországon, maga könnyebbiségeért, kérte a Társaság prof. Schédius urat, hogy, mint fő levelező, az én képemben és személyemben vigye a Társaság egész dolgát; igen becsülettel vállalta is meg Februáriusban: de az oltától fogva az az ur nem szolgálhatott semmit is, sem egy jótévőt, sem egy munkás társat nem szerzett annyiban, hogy a Társaságnak csak egy 5. forint is pénzben, és egy cikkely is bé nem jött, s a Társaság darabjai sem osztattanak ki.

A Társaság foglalatossági kétfélek: az első, rendes daraboknak kiadása; mely a munkára nézve nehezebb. Mert a haza tekintete mellett, azt a szép emberi virtust, a szemérmességet, levetkezni, annál inkább csálni nem akarunk. A második része az igyekezetnek, nem tudom, gyönyörűsegebb-e vagy terheesebb? A hazának mindazokat a szép dolgokat, melyek eddig porban hevertének, vagy elenyészni indultanak, egybeszedni, és a jövő nyomok s később százak számára megtartani. Ilyenek minden nyomtatott magyar könyvek, kivált a régiek. A haza történeteit illeti, akármely nyelven lévő, nyomtatott könyvek, s kivált a régiek. A haza történeteire szolgáló minden kézírások, diplomák. A régi magyar írárok. A különbféle hazában lévő nemzetek történeteit s eredeteit illető diplomák és kézírások; régi pénzek, más pogány és régi régiségek, köveken való írárok, a természet esméretének három országaiból minden ritkaságok, különösségek, természeti jelenések, vagy phoenomenonok. Melyek igen sok levedzést, utánok való járást kívánnak.

Professor Németh ur már meg van hiva a Társaságtól, tudósits; hová való professor. Asboth urat meg fogjuk hívni. A kik 5 Rfrt fizetés mellett esztendőnként a Társaságnak jótévői akarnak lenni: minden érdemes embereket örömet elfogad a Társaság. Igyekezzél őket szaporítani. A magyar írás módjában, nem látom, miben különböznék oly igen, különben én a különösségeket nem szeretem, mert a gyengék igen megbotránkoznak az apróságokban is. Azért, kivéven a nagyját, az aprókban a köznéppel tartok inkább.

A *papságról*. Azt írod, hogy a vallást, s annak *hív szolgálát* becsülöd. Ebből is látom, hogy a mit írtam, helye volt. Hiv nem hiv, a vallásért annak szolgálát, s a vallást, jó nem jó, annak tárgyáért s a polgári társaság csendességéért, minden kivétel nélkül szeretni és becsülni kell, annál inkább mikor egy országnak törvényes constitutioja azt kívánja. Nemes hazánk, nemzetünk s a magunk személyes állapotjának sorsa, a miben érdemessé akarjuk magunkat tenni, elég tágas és ártatlan mezők. Mindenik status bőves fogyatkozásokkal. Kiki magamagát, vagy az ország rendei igazítsák, jobbitsák, neveljék, iskolázzák őket!

A napokban itt egy új professort avatának bé: Borosnyai János<sup>28</sup> uramat. Atyja a híres Borosnyai Simeon,<sup>29</sup> a nagyatyja püspök volt.<sup>30</sup> Én másnap haza jövén, egy pár verssel tiszteltem.

Elkezdette Borosnyai tegnap pályafutását:  
Kívánom, boldog pályafutása legyen!  
Tisztesség, tudomány mezején lépése szerencsés;  
Kedveljék öregek s a szelid ifjúsereg.  
Hírnévben érhesse, mikor majd ősz feje hattyu-  
Tollakkal verseng, atyja, nagyatyja nyomát!

(E.S.: megj. Még egy kéziratos vers Arankától: *A házamnál egy csóka a mészverembe esvén, emlékezetére*)

Hogy a papirost bétöltsem, ezt a két elme játékát bátorkodám ide zárni. Ajánlom magamat kedves Barátom, és vagyok különös tisztelettel.

(Név és hely nélkül)

F: Vass József: Irodalmi kiadatlanok gyűjteménye. MTA Kt.

Magy. Irod. Lev. 4<sup>F</sup>. 146./59–62.

#### KIS JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

5.

Nagy Barátin, Octob. 24d. 1797.

Nagy Érdemű Tudós Hazafi,  
Drága Barátom, Uram!

Hogy azon gondolatot, melyet Vele egy Journál iránt közlöttem, oly különös figyelmetességre tartottad méltónak, szívesen köszönöm. A mely jegyzéseket ennek alkalmatosságával irsz, azokat csaknem mindegyig igen helyeseknek találom én is, és azt hiszem, hogy egy olyan hónapos írás, a mely a Te általad modificáltatott planum szerint irattatnék, igen hasznos és nagy mértékben gyönyörködtető is lenne. De kívánságaidnak egy részét még akkor is lehetetlen lenne teljesíteni, ha elegendő alkalmas munkások találhatnának mindenik nemből. Hogyan lehetne p.o. a két hazát illető újabb nevezetesebb normális rendelkezéseket; dicasteriomokbeli stb. változásokat, kellekor beiktatni? Hogyan lehetne Európa krónikáját Posselt után vagy Posselt lelke szerint írni, holott ennek a Journalnak darabjai hozzánk is a kik Bécshez oly közel vagyunk, oly temérdek soká érkeznek. Nem vesztene-e el az ily késszón szólamló krónika egy Journalban a hol új krónikát kellene ígérnünk, újságával együtt majd minden gratiaját? Egyéberánt is nem botrányozás köve lenne-e akár mely józan előadás az új történeteknek, ha csak az újságleveleknek csupa leírói nem akarnának lenni?

Azonban csakugyan sok szép intéseidnek lehetne és kellene hasznát venni. Annál inkább sajnálom, hogy ezen jó igyekezetünk, még most legalább, csupa jámbor szándék marad. A fő oka, miért hogy legalább mostanában egy ilyen munkán dolgozni nem kezdünk, ez, hogy a mostani szűk világban, midőn mindenkinek a pénznek nem létére panaszkodnak, haszontalan reménylenék olvasókat hazánkban, a hol egyébkor is *qvídqvíd* sit.<sup>31</sup> csak ugyan, nem sok buzgó olvasói vagynak, még a jobbféle könyveknek is. A mint a feláldozásról irsz, igen szép és kívánnám, hogy sokaknak szívökre hathatna, a kiknek

<sup>28</sup> Meghalt 1848-ban, 81 éves korában. Negyven évig volt a marosvásárhelyi református kollégium tanára. Megírta versben Marosvásárhely történetét.

<sup>29</sup> Borosnyai Lukács Simon (1731–1802) marosvásárhelyi református lelkész.

<sup>30</sup> Borosnyai Lukács János (1694–1760) Református püspök.

<sup>31</sup> *qvídqvíd* sit – akármi is legyen



az a féle lecke igen szükséges. A mi engemet, sőt a mi társaimat illeti is, nem lenne legkisebb fogyatkozás is abban, hogy a jutalomkivánsárról le se mondanánk, s akármely névvel nevezendő ellenségekkel feddhetetlen ügyükben szembe szállni ne merészelnénk. De summás költséget feláldozni ott, a hol a mindennapira való van csak, az nem nehéz, hanem lehetetlen. – Azt is írod itten, hogy én („tagadom?”) *hogy egy igaz becsületes embernek az a regulája, hogy még mikor gondolis, ha az egész világ látná gondolatját, botránkozás nélkül láthassa.* Ez igen jó volna, ha az egész világ okos jó emberekből állana. De hátha sokan olyanok vagynak, a kik azokat a dolgokat, a melyeket minden embereknek szükségessé volna tudni, ha lehetne, örökös homályba temetnék, és így azoknak közönségessé tételét botránkozás nélkül nem olvashatják? stb.

Sajnálom, hogy Zsebbeli könyvecskémnek becse szemeid előtt azért lejjebb szállott, hogy a pozsonyi censor még nem engedte nyomtatását, de már most nem tehetek róla. Próbálja meg maga maholnap, ha lehet, megnyerni kedvedet. Bécsből már jó ideje, hogy megérkezett a nélkül, hogy csak egy szót is kitöröltek volna belőle. Már nagy része le is vagyon nyomtatva, s még ezzel a postával megírom Webernek,<sup>32</sup> hogy alkalmatosság adódván küldjenek neked is belőle.

A Társaság munkáinak első darabját megküldötte prof. Schédius ur már jó ideje, mind prof. Németh László barátomnak, a ki a győri evang. gymn. profeszszora, mind nekem. Nagy örömmel olvastam az egész darabot, különösen némely cikkelyeit. Róla való ítéletemet, s ha érkezem, bővebben megírom prof. Schédius barátomnak, a kitől erre kérttettem is.

Kívánod, hogy a Társaságnak kivált jötevő tagjait igyekezzem szaporítani, én is szívesen kívánnám, hogy lehetne ezt cselekednem. De a kikkel én esmérettségbe vagyok, ha még oly buzgók s még oly jó igyekezetűek is, vagy pénzetlenek, vagy szüléiktől függenek, akikkel ilyesmit megizleltetni nem lehet. Különben is annyi most a szükségről s pénztelenségről a panasz, hogy száját sem meri a szemérmes ember tátani kérés végett. Részemről kötelességemnek fogom tartani ottan csekély tehetségem szerint egy-egy kis munkáskát küldeni, ha kivált a fordításokat is jó néven veszi a Társaság.

A papságról a mit utolsó levelemben írtam, azt még most sem vehetem vissza. Ezen állításodat: „Hiv nem hiv, a vallásért annak szolgáit; s a vallást, jó nem jó, annak tárgyáért s a polgári társaság csendességéért minden kivétel nélkül szeretni és becsülni kell.” az én gondolatom szerint jóval is keskenyebb határok közé kell szorítani. Az igaz, hogy a jó ember akármely hivatalbelinek és így a papnak is megadja azt a külső tiszteletet, melyet annak character-e megkíván. De a belső tisztelet a szív csak annak adhatja, a ki azt érdemli. Az is igaz, hogy a becsületes ember személyes szatírát vagy paszquillust még az ellen sem enged meg magának, a ki tiszteletet érdemlő statusára rossz tulajdonságai által magát méltatlanná teszi. De a mellett azt tartom, hogy nem csak szabad, hanem kötelességekben is áll az arra termett írónak (magamtól abstrahálok) akármely statusban uralkodó hiányosságokat is közönségesen és annak módjával a publicumnak tudtára adni. Azt mondod, kiki maga magát vagy az ország rendjei igazítsák. De hát az írónak csupán a játszika mulattatás-e kötelességek, vagy az oktatás is? Ha az oktatás, a mint én gondolom, fő tisztök, vajjon csak a csekélyebb dolgokban oktassák-e a közönséget? S a leghalhatatlanabb írókat sem az a nemes reménység lelkesítette-e, hogy az emberi nemzet színét fogják írásaikkal tanítani, s nem ez az érdemök szerezte-e főképen halhatatlanságokat?

Kellemetes verseidet köszönettel vettem, s bátorodom én is egy néhány rend verset küldeni helyettek. – Én mostanában, mikor nem is véltem, két külön helyről kérttettem két munkának kidolgozására. Az egyiket már most is szabad megneveznem Főtisztelendő Superintendens<sup>33</sup> uram mind szóval mind írással serkentett új istenes énekek írására, minthogy az eddig szokásban volt énekes könyv helyett újat akar béhozni. Ugyanezért Campe gyermekek számára írott bubliothekájának fordítása is egy ideig félbe szakad. Él j szerencsésen kedves drága Barátom. Különös tisztelettel maradok igaz szívű barátod, s alázatos szolgád

Kis János

(\* Az idezárt költemény olvasható Toldy kiadásában a 14. d. lapon, e cím alatt: „A szépség felszentelése”. Kiadónak a 457. d. lapon hibás azon zárjel közti jegyzése (=Voss szinte) mintha e költemény 1793 és 6 közt készült volna; holott a levél kelte (=Oct. 29. d. 1797.) mást mutat.) Vass jegyzete.

<sup>32</sup> Weber Péter Simon pozsonyi nyomdász, 1789-től Komáromban is állított fel nyomdát

<sup>33</sup> Főtisztelendő superintendens, vagyis a püspök Nagy István volt, aki 1812-ben betegség miatt lemondott hivataláról, és helyette választották meg Kis Jánost



Nagy-Barátin, Marc. 14. d. 1798.

Nagy Erdemű Hazafi!

Különösen tisztelt Drága Barátom!

Régtől fogva szomjazom már becses leveledet. Adják a Gráciák, hogy annak ennyire való késését erántam való hidegülésed ne okozza, a melyre igen sajnálánám, ha akaratom ellen is utolsó levelemben valami okot adtam volna. De sokkal vigasztalóbb s ugyanazért is sokkal hihetőbb előttem, hogy fontosabb foglalatosságidnak csoportos serege késleltet feleletedben. — Én azonban rész szerént barátságodban, rész szerént a hasznos eszmérek s tudományok terjesztésében mutatott esméretes buzgóságodban bízván, bátorkodtam, a mint ezen jelentéseimből láthatod, nevedet a közönség előtt megnevezni, s Tégedet igyekezetemnek előmozdítójának vallani. A mely cselekedetemért Tőled bocsánatot reménylven, arra is tisztelettel és szeretettel kérek, méltóztass tudósítani, merészelve-e Hozzád a m. Társaságnak ajánlandókon kívül több exemplárokat most nyomtatandó munkáimból oly véggel küldeni, hogy azok városotokban lévő könyvkötőtől v. árusok által a Te vigyázásod alatt eladattassanak a szokott rabat<sup>34</sup> szerént? Mihelyt kívánt válaszodat veszem, s munkácskáim készen lesznek, azonnal utnak indítom ezeket, amikor talán más valami kézírásomat is küldhetem a Társaságnak. Azonban is ezen jelentéseket legjobb tanácsodra bízom, s szíves indulattal vagyok

Nagy Erdemű Hazafi

Különösen tisztelt Barátos

alázatos tisztelőd s szolgád Kis János

U.i. A *Valláscsúfolók* ellen írt versemből Hozzád érkeztek-e a küldött exemplarak?

## KIS JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

Nagy Barátin, Jul. 29d. 1798.

Nagy Erdemű Barátom!

Mennél tovább kellett látogatásodra várakoznom, annál forróbban öleltelek meg utólszori megjele-nésedkor. Roszra csak azért sem tudtam volna magyarázni hoszszabacska hallgatásodat, mivel magamon is gyakran megesik, hogy legkedvesebb barátim leveleire is, hol egy, hol más akadály miatt, későbbben felelek, mint magam szeretném. Hanc veniam petimusque, damusque vicissim.<sup>35</sup> De azonban Reád nézve csakugyan azt kívánom, hogy kíméljenek az akadályok, mikor nekem oly szép s oly buz-dító leveleket akarsz írni.

A Társaság virágzásán, ha valaki, én egész szívemből örülök, s igen kedvesen vettem róla való tudósításodat. A mi az én veletek leendő munkálkodásomat illeti, melyre oly barátságosan hívsz, kívánom, hogy csak valamennyire is megfelelőhessen várakozásotoknak. Próbát minden esetre tettem volna; most pedig annál örömesebb s annál nagyobb buzgósággal fogok dolgozni. Először béküldendő munkámnak még most sem nevét, sem elkészülésének idejét meg nem irhatom; hanem anyai nyelvünkről fogok csakugyan valamely részbeli értekezést írni. Egynéhány jegyzéseim már vagynak, melyekhez még többet akarok szedegetni, s ha ugy elkészíthetem, hogy előtökbe lépni méltók lesznek, azonnal közölni fogom Veled s általad a Társasággal.

A Társaság munkáinak második darabját nagy óhajttással várom, s a benne leendő dolgok titulussai is már nagyon kívántatják velem mennél előbb leendő olvasását. — Az első részre én ugyan jegyzéseket nem írtam, mert nem is tudtam, hogy prof. Schédius úr, a ki arra intett, hozzátok akarja küldeni, s

<sup>34</sup> rabat — haszon<sup>35</sup> Hanc veniam petimusque, damusque vicissim — Bocsánatot kérünk és viszont bocsánatot adunk

nem is bátorkodtam jó formán belé kapni. Ezután teszek jegyzéseket: ezzel solenniter megfogadom. Prof. Schédius tehát ne viselje nálad ezen hibámat; a magáét nem tudom menteni, és én is sajnálom, ha valamely elégséges okot nem tud előmutatni, melylyel hidegségét menthetné.

Munkácskáimnak ígért patrocíniumodat háládatos szívvel veszem, meg is tettem már Wébernél minden szükséges rendeléseket, hogy mennél előbb vehesd exemplaraimat.

Hogy Kazinczy helyébe emelsz engemet a m.[agyar] literatura világában, arra csak a nagy barátság ragadott el. Nékem eszembe sincs, hogy ezzel a legtisztább izlésű s tüzes képzelődésű költőnkkel egy rangnak tartsam magamat; hanem irogatok, mert abban a meggyőződésben vagyok, hogy annyi időn az én sorsomban jobbat nem tehetek, írásaimat, valamint tőlem telhetik, csinosgatom, mert a szépet szeretem, s a sajtó alá adom, mert azt tartom, hogy literatúránknak mostani szegénységéhez képest hasznosak lehetnek. Ez az én auctorságomról való ítéletem, ez pedig, hidd el, nem valamely időtlen vagy tettettett modestiából származik. — Élj szerencsésen s szeresd tovább is

buzgó tisztelődet s barátodat

Kis Jánost

U.i. Ezen üres helyet foglalják el egynéhány versek:

*Egy ifjuhoz, mikor az iskolákat elhagyta*

Homályos napjai a későbbi időnek

Barátom, feléd is sebes postán jőnek, stb.

(L. folyt. Kis János Poétai Munkái. Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1846. 4. r. 129. h. „Charicleshez” cím alatti töredék) Vass jegyzete.

## KIS JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

8.

Nagy Barátin. Nov. 26d. 1798.

Nagy Erdemű Barátom!

Hogy Aug. 14dikén költ leveledre, mely oly sok tekintetben kedves volt előttem, még csak most, most is pedig csak tökéletlenül felelek, azt főképen szemeimnek felettébb való meggyengülése okozta, melyeknek egy időtől fogva az írásra, olvasásra csak igen kevés hasznokat vehetem. Nem tudom, mit rendeltek az egek felőlem, hogy ily idején kell annak az érző eszköznek megromlásától félnem, melyből legtöbb boldogságomat gondoltam áradni. Meg nem mondhatom, mely fájdalom érdekli szívemet valahányszor meggondolom, hogy az írás és olvasás napról-napra tilalmasabb leszen énnékem; ehez a foglalatossághoz éreztem bennem eleitől fogva legédesebb hajlandóságot; s ez által reménylette okosságom is, hogy az én környülállásaimban legjobban eleget tehetek kötelességemnek is. — De ilyen szokott a jól nem vezérlett ifjúság vigyázatlanságainak gyümölcse lenni; még a különben dicséretes szorgalmatosságban való mértékletlenség is oly keményen megbünteti magát. — Azonban levius fit patientia, Quidquid corrigere est nefas.<sup>36</sup> — A mennyire mehetek, csakugyan meg fogom ezután is próbálni. Mostanában a leg szükségesebb s elhalaszthatatlan dolgaimon kívül nem veszem hasznát szemeimnek. Egy gyermeket vettem hozzám, a kivel ...<sup>37</sup> képen ki akarom pótoltatni a fogyatkozást: de még az is soká lesz, míg csak tűrhetőképen elfelejtetheti ez velem a magam szemeinek hiányosságát. Ezzel olvasgattatok s iratok néha, s minthogy írása nem ember eleibe való, jövőendőben vagy magamnak ha jobban leszek, vagy másoknak kell leírni mostani másolását.

Néked buzgó Tudós nemes szívű Hazafi Barátom, mindvégig boldogabb futást kívánok, dicső pályában, mint a milyent én mindjárt eleinten várhatok. Messziről mindenkor igyekezem a mint lehet, nyomaidat követni. Azon munkákhoz is jó szerencséd legyen, melyekről leveledben tudósítasz!

<sup>36</sup> levius fit patientia, Quidquid corrigere est nefas — legyen türelemmel a javítások ügyében

<sup>37</sup> olvashatatlan szó

En nem sokára Zsebbenvalómnak egy második esztendejét fogom tiszteletedre küldeni, vagy inkább ítéletedre bízni; ezt még jobb időben dolgoztam ki. Muzarion<sup>38</sup> is már egészen készen van jó darab időtől fogva nálam.

A tudós Hazafiak egyesülésének s öszvetartásának kívánsága szent: én is szívből óhajtanám Veled együtt, tisztelettel könnyebben boldogulhatna literatúránk, s még annyi örömet s édességet érezne minden tudós, a kinek szíve is van, az igazságnak szolgálatjában. De keveset lehet e részben reményleni.

Megengedj hosszú késedelmemért, s mostani unalmas lamentatióért. Kivánd velem együtt, hogy jövőndömet vidámabb színben hozza előmbe a valóság, mint a melyben most képzelődésem látja; s adj egy kis helyt ezután is barátid között annak, a ki állhatatosan marad

egyenes szívű tisztelőd s barátod

Kis János

(E levélhez csatolta Kis „Hazaszeretet” című költeményét Voss után, melyet Toldy a 25d lapon közöl; és így nem 1800-ban, miként az érd. kiadótól a 457-dik lapon áll, hanem 1798-ban készült.) Vass jegyzete.

## KIS JÁNOS LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ

9.

Kővágó-Örs, April 30d. 1799.

Nagy Erdemű Tudós Hazafi!

Becses leveledre, melyet Jan. utolján vettem, már régen minden órán akartam felelni, mikor Ápril. Sdiken datált írásod is tegnap kezemhez érkezett. — Legelőször is ezen utolsóra válaszolok. Azt a hazafiui buzgóságot, melyet, *Zsebbenvalómnak* eladásában mutattál, háládatos szívvel veszem, de a pénz, melyet belőlök áruktól, nem enyém, hanem Wéberé, minthogy ő a maga költségén nyomtatta ki. *Knigget Meinerset* és az *Erkölcsei oktatásokat* nyomtattattam én a magam pénzén. Ezekből legfelesebben küldöttem exemplárokat Wébernek illendő rabat ígérésevel a végre, hogy ő küldözze széllyel ismerőseihez. Ugy irta egyszer, hogy Maros-Vásárhelyre is küldött. Ha ezeknek keléséről vagy nem keléséről tudósítani méltóztatnál, igen megköszönném. Az Ocsovszky barátomhoz küldött 10 forintot eránt nem sokára fogok Wébernek írni, hogy küldje fel contoját.

A dátumból is láthatod, hogy én lakásom helyét változtattam. Egy jeles nemességből álló népes gyülekezet tisztelt meg hívásával, melyre (jóllehet a fizetésem itt több lesz) csak nagy nehezen tudtam reá állani, rész szerint győri barátimat, rész szerint csaknem mérték felett szerető hallgatóimat sajnálván elhagyni. Még eddig itt is közönséges szeretet és öröm követi minden lépésemet, s minden jót, igérek jövőndömről.

Ezen ide zárt versemet vizsgálásod alá adom. Ha tetszik, nem ellenzem a Társaság munkáiban leendő kinyomtatását is, hacsak valami jobbnak helyét nem foglalja el. Sajnálom, hogy még eddig semmivel sem szolgálhatok. Sokba kaptam a publicum előtt mintegy lekötöztem magam, privatus v. inkább officinális dolgaim is nem kevesek. A Társaság munkáinak második darabja kijött-e? A *Zsebbenvalóm* 1799-re már régen napfényt látott: *Muzarionom* purizálását épen ma végeztem. A jövő esztendőre való *Zsebkönyv* is kész kézírásban, nem tudom, lesz-e kedve hozzá Wébernek. — A szereimet most is nagyon féltöm, nem fájnak, de igen homályosak. — Megengedj hogy ily szorosan és fősvényen bánom a papirossal: a versek okozzák. Ajánlom magamat szeretetedbe alázatos tisztelőd

Kis János

(\* E levélhez van mellékelve „A külömbféle rendek egyenlőségéről. Franciából.” című költemény, mely Toldy kiadásában, a 158–161. h. „Az ember sorsának egyenlőségéről” cím alatt áll.) Vass jegyzete.

<sup>38</sup> Muzarion — ismeretlen írás

## A JORDÁNSZKY-KÓDEX

Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. századelejéről (1516–1519). 1. A kódex faksimilie kiadása. Mell. Csapodi Csaba: A Jordánszky-kódex. 2. A kódex szövegének olvasata. Mell. Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához. Bp., 1984. Helikon K.

Szántó Tibor műhelyében a Jordánszky-kódex hasonmás kiadásával olyan mű látott napvilágot, mely nemcsak a könyvgyűjtők számára csemege, hanem a kódex tudományos vizsgálatának is minden bizonnyal lendületet ad. Külső megjelenésében elsősorban bibliofil igényeknek kíván, rendkívül magas fokon eleget tenni. De nemcsak a szép könyv iránti igényesség mércéjét emeli európai szintre, hanem egy kísérő kötetben arról is gondoskodik, hogy a kódex-olvasásban járatlan könyvgyűjtő a szöveghez is hozzáférjen, s a XVI. század eleji nyelv se maradjon idegen számára. A Lázcs Sándor által készített „olvasat” mellett Csapodi Csaba bevezető tanulmánya és Lázcs Sándor utószava és szómagyarázatai biztosítják, hogy a 14 500 példányban megjelent műremek új gazdájánál ne „bútorkönyv” legyen, hanem a nemzeti múltunk iránt feléledt közérdeklődés valódi táplálója. Bár elsősorban bibliofil vállalkozásról van szó, e helyen hadd közelítsük meg a tudományos nyereség oldaláról.

Nyelvemlékeink tudományos célú faksimilie kiadása a legjobb esetben sem közelíti meg a Helikon kiadásokat. De nagyobb terjedelmű kódexek esetében (Érdy-, Érsekújvári-, Jordánszky-kódex) még gyengébb változatok megjelenésében sem igen lehet reménykedni. A Jordánszky-faksimilie tehát egy majdani kritikai kiadásnak is „munkapéldánya” lesz.

A rendkívül jó minőségű faksimilie kötet méltóképpen reprezentálja az eredeti kódexet. A nagy műgonddal megtervezett hasonmás küllemében nem tükrözi a sok százados hanyattatás nyomait. A hátsó kötetstábla mása került az elveszett, s a múlt században világosabb bőrkötéssel pótolat első tábla helyére, az elkallódott vereteket pedig a megmaradtak másolatai pótolják. Tudományos szempontból ennél jóval többet jelent az, hogy az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kódex két különálló lapja (OSZK MNy 4.) és a fordítva bekötött első számozatlan

levél helyükre kerültek. Az olvasó és a kutató így négy lap híján a teljes kódexet kezébe veheti. Ha most az eredetivel való összevetés néhány negatív tanulságát is közlöm, csak arra való figyelmeztetésül teszem, hogy a tudományos feldolgozás kizárólag a faksimilén nem alapulhat.

Bár összméretében a faksimilie megegyezik az eredetivel, az egyes lapok szélein mégis 0,5–0,7 cm hiányzik. Ez a csonkulás akkor szembetűnő, ha szöveget, lapszámot vagy díszítést érint. (Az idézendő példánál a hasonmásból hiányzó részt szögletes zárójelben közlöm.) Szövegcsongulások: fol. VI<sup>r</sup> *ky mastan m[ondatik] Bethlehenn[ek]*; VII<sup>v</sup> *[Ez] az tereknek [nem]ek es proffe[ta]l p[er]sok*; XXV<sup>v</sup> *Maslaghy Ferencz [hg primási szertartó]*; LXIII<sup>v</sup> *[Ez] proffetalas [me]gh bel nem [tel]t*. Lapszámcsongulások: fol. XXXV[III]; LXXX[III], az arab számok nagyon gyakran csonkák. A Lapszámdísz csongulásai: az első számozatlan lap verzőjának alsó és felső szélén 0,5 cm maradt le; XXV<sup>r</sup> jobb széli és lapalji díszítése csonka; XL<sup>r</sup> és XLII<sup>r</sup> alsó szegélydísz csonka; újszövetségi rész fol. XXVII<sup>r</sup> jobb széli és lapalji szegélydíszítéséből kb. 0,7 cm hiányzik; XLIV<sup>v</sup> a bal margó és a felső szegély díszre erősen csonkult.

A Jordánszky-kódexhez kísérő tanulmányt Csapodi Csaba írt. Közérthetően foglalta össze mindazt, amit a kódexről biztosan tudni lehet, és a népszerűsítő jelleggel messze túlmutató felelősséggel adta meg a kódex pontos külső, szerkezeti és tartalmi leírását. (Kiegészítésként néhány nem lényegbevágó megjegyzést tennék. A horgony alakú vízjel mellett (5. l.) a kódexben egy mérleg alakú is található (pl. újszövetségi rész XXIX., XXXI. lapjai). Csapodi Csaba hiányolja, hogy a scriptor „az írástükröt nem vonalazta meg előre, mint ahogy általában szokás volt” (5. l.). A vonalazás nyomai a faksimilén is jól láthatóak, pl. az újszövetségi rész XXX<sup>v</sup>, XXXI<sup>r</sup> oldalain, de számos egyéb helyen is, az eredetin persze sokkal szembetűnőbben. A 4. oldalon az 5. pontban a felkiál-

tőjellel hangsúlyozott 63 levél helyett a kódexben 62 levél van. Vitathatónak tartom, hogy nem a scriptor rubrikálta a kódexet (6. l.). A szövegben és a rubrikákban előforduló azonos szavak azonos írásmódja egy kézre vall, pl. fol. 102<sup>r</sup>, II. rész fol. 151<sup>v</sup>.)

Nyelvemlékeink pontos keletkezési körülményeiről általában nagyon keveset tudunk, s ez fokozottan érvényes a Jordánszky-kódexben megőrzött bibliafordításra. A kódexet a nagyközönségnek bemutató tanulmánynak nem lehet célja az ezzel kapcsolatban felmerült problémák és megoldási kísérletek rendszeres ismertetése. Csapodi Csaba hangsúlyozza, hogy a kódex maga másolat, de sem a másolóról, sem a fordítóról kezelebbit nem tudunk. A szakirodalom alapján kiemeli Dráva melléki nyelvjárását, s legvalószínűbb keletkezési helyének a domonkosok központi, budai kolostorát tartja, ahol a margitszigeti domonkos apácák megrendelésére készíthették. Egyrészt a fordítási nehézségek, másrészt a megrendelői elvárások adhatnak magyarázatot arra, hogy az Ószövetségnek csak az első hét könyvét fordítja le (bizonyos rövidítésekkel) a tudós szerzetes, az egyébként teljes Újszövetségből pedig az egyetlen Zsidókhöz írt levél kivételével elhagyja Szent Pál leveleit. (Ez utóbbit azonban szerintem a két fenti ok egyike sem indokolja.) Az Érdy- és a Jordánszky-kódex kapcsolatának nagy irodalma van. Itt hívnám fel a figyelmet Dienes Erzsébet két közelmúltban megjelent tanulmányára (MNY 1981. 315–319.; MNY 1982. 440–453.). Ő a két kéziratot gondosan összevetve a nyelvi érintkezéseknél jóval többet tár fel, a két kódexet azonos műhely munkájának tartja. Minthogy az Érdy-kódex mai tudásunk szerint Lövvöldön készült, a Jordánszky-kódexet is karthauzi eredetűnek ítéli. A kérdés eldöntése természetesen nem egy recenzio feladata, mint ahogy a kísérő tanulmány is elsősorban a kutatási feladatokat hangsúlyozza, s csak mint legvalószínűbbet említi a budai eredetet. A képet mindenesetre bonyolítja, ha az egyértelműen a Margitszigethez köthető Érsekújvári-kódexnek a Jordánszky-kódex-szel való ismeret kapcsolata mellett annak az Érdy-kódex-szel való összefüggésére is rámutatunk. Az Érdy-kódex karakteres szemőíval azonos típusú beszédek bukkannak fel ugyanis az Érsekújvári-kódexben is. Emellett bizonyos domonkos jelleg az Érdy-kódextól sem vitatható el. Mindevel csak azt kívánom bizonyítani, hogy a kódexek feltárásnak, összefüggéseik tisztázásának mennyire az elején járunk, s hogy milyen döntő forrást vehetünk

tünk végre közvetlenül szemügyre a Jordánszky-kódex közrebecsátásával.

A kiadás második egysége a kódex olvasata és az ezt kísérő füzet: „Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához”. Kezdjük az Utószóval, mert ez tájékoztat az átírás szempontjairól. A füzet címdolalán nem szerepel a szerző neve, csupán a kolofonból tudhatja meg a gondosabb olvasó, hogy Lázs Sándor munkáját forgatja. Ezért fordulhat elő, hogy az Előszó írójának, Csapodi Csabának tulajdonítják a „jegyzeteket” is, mint tette azt Szántó Péter az Élet és Irodalom 1985. március 15-i számában megjelent ismertetésében. Pedig a kódexet a „nagyközönség” számára is „olvashatóvá” a szöveggondozó tette. Az átírat messzemenően ragaszkodva a kódex szövegéhez, úgy törekszik a korabeli ejtőmód rekonstruálására, hogy közben tekintettel van a mai olvasó „tűróképességére” is. Nem tudományos igényű, „végleges szöveg” ez, jelentőségét mégsem becsülhetjük eléggé fel. Hiszen a kódex szövege ezáltal válik hozzáférhetővé, ezen múlik, hogy a laikus olvasó elfogadja, megszereti-e, vagy idegenkedve félreteszi, és szobadisznek, jobb esetben ereklyének tekinti a drága pénzen megvásárolt Bibliát. Gondos, nagy munka ez az átírás, és jellegénél fogva könnyen kikezdehető. A lendületes Utószó ügyesen foglalja össze a transcriptio elveit és veszélyeit. Az átíró „középutas” megoldása élvezetes, ha nem is könnyű olvasmánnyá teszi a XVI. század eleji szöveget, nem fosztva meg azt korabeli ízétől, zamatától. A szövegűrség ellenőrzésében Ács Pál odaadó közreműködését is hangsúlyozni kell.

Egyszerű szómagyarázatoknál bővebb apparátus követi az Utószót: hely- és névmagyarázatok, jegyzetek és szómagyarázatok egy ábécérendben kapnak helyet, szépen tipografizálva. Ennek egyetlen hátránya, hogy míg nevek, régies szavak és latin kifejezések esetében biztos lehet az olvasó abban, hogy jó tájékoztatást kap a kísérő-füzetből, azt már nem tudhatja, hogy mihez talál magyarázó jegyzetet. Ezért valamilyen módon jelölni lehetett volna az olvasatban, ha a szöveggondozónak a közvetlen megértetésen túl is volt mondandója az adott szövegrészről. Érdemes a szómagyarázatokat önállóan is átnézni!

A második kötet használatát megkönnyítette volna a megfelelő bibliai könyvekre (esetleg fejezetekre is) utaló élőfej, mely nemcsak a Biblia-kiadások elengedhetetlen kísérője, de a kódex maga is él vele. Segítséget nyújtott volna ahhoz is, hogy a kódex egyes szakaszai az átírásban

gyorsabban megtalálhatók legyenek. De nem könnyíti meg a kiadás annak a helyzetét sem, aki az átirat egy-egy helyének eredetijére kíváncsi. Erre azonban méltóság lehet, hogy a kódex lap-számaira való folyamatos utalás a számozás zavarai miatt nehézkes lett volna. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az átirat a kódextól független olvasmányként készült, a két kötet párhuzamos forgatásához legalábbis nem ad sok segítséget.

Még egy formai vonatkozású megjegyzésem lenne, amit mellőznék, ha nem egy ilyen igényes kiadványról lenne szó. A tükörnél rövidebb és hosszabb oldalak tipográfiai „gyakorlata” sajnos

elég elterjedt, az utóbbi esetben az esztétikai igényesség mellett az oldalszám is áldozatul esik a tördelői nagyvonalúságnak. A fakszimilét kísérő kötetben ilyen okból 29 oldal számozatlan.

A fenti észrevételek a vállalkozás jelentőségét nem kisebbítik, hiszen olyan oldalról közelítik meg a kiadást, aminek az sem bibliofil, sem népszerűsítő jellegénél fogva eleget tenni nem hivatott. Értékeinek köszönheti, hogy a tudományos kutatásnak is alapja és továbbvivője lehet.

Madas Edit

## NEMESKÜRTY ISTVÁN: BORNEMISZA PÉTER KÍSÉRTÉSEI

Bp., 1984. Szépirodalmi K. 212 l.

*Nemeskürty István* életének egyik leglebírhatatlanabb, makacsul visszatérő kísértése a XVI. századi evangélikus prédikátor: Bornemisza Péter. Több mint harminc éve szegődött nyomába, 1959-ben pedig olyan monográfiát írt választott hőséről, amely – ha néhol fönttartásokkal is – máig a szakirodalom kikerülhetetlen opusa. Azóta sem szűnt meg Bornemisza életművének kutatója lenni, bizonyítják ezt választott témájára vonatkozó meg-megjelenő tanulmányai (Ponciánus-kiadás, Telegdi felelet-e); az ő munkáját dicséri a máig legteljesebb modern Bornemisza szövegkiadás a Magyar Remekírók sorozatában és az *Ördögi kísértetek*-ből készült válogatás. 1984 tavaszán volt 400 éve, hogy a nyughatatlan Péter pap itt hagyta ezt a kísértetekkel gyötört, rőttenetes utálatosságú, megfertéztetett világot. A nevezetes kerek évfordulón hallgattak a lélek-idéző harangok, sajnos a legszűkebb szakmai közvélemény is néma maradt. Így aztán most is a Bornemissza emléke mellett virrasztó Nemeskürtyre maradt a szellemidézés és jelentette meg a Szépirodalmi Kiadónál *Bornemisza Péter kísértései* című művét. Lehet, hogy ez a tudat már el is kényelmesítette szakmai köreinket, gondolván: Nemeskürty úgy sem feledkezik el Bornemisza emlékének megfelelő karbantartásáról.

A régi magyar irodalom olvasói számára jelentős gondot okoz egyfelől a nyelvújítás előtti nyelvi közeg, másrészt pedig az a különleges esztétikai-eszmetörténeti preformáltság, amelynek valamelyes ismerete a művek értéséhez feltétlenül szükséges. Még inkább vonatkozik ez a régi magyar irodalomról szóló szaktudományi munkákra, melyek ha szakmailag autentikusnak akarnak

mutatkozni, ezzel egyenes arányban nő ezoterikus jellegük s eleve a szakmai közönség exkluzív köreire aspirálnak. Csak elvétve bukkan föl olyan szaktudós, aki a feltétlen szakmai igényességet megpróbálja ötvözni a populárisabb szándékkal. Roppant nehéz is e kettős szándéknak megfelelni anélkül, hogy a szerző rossz hírbe ne keveredne és sikeresen hajózzon át a szakmai színvonalféltés Scyllája és a fajsúlytalan „népszerűsítés” Charybdis között. Nemeskürty István szakmai tevékenységének egyik lényeges indítéka volt s bevalottan is az, hogy a régebbi magyar irodalom ne szoruljon ki irodalmi tudatunkból, hanem műveltségünk elevenen ható, termékenyítő rétege maradjon, nemzeti kultúránk csonkíthatatlan része. E vonzó programnak megfelelően megszólalásának műfajait is úgy válogatja, hogy a szaktudományi értekezést gyakran követi az esszé. Itt nem is rejtegeti a szerző személyes érdekltségét, a téma iránti rajongását; az értekező részeket pedig földúsítja szépprózai betétekkel, a diszkurzív gondolatmenet olykor elnovellásított cselekménnyé emelkedik. Ezen módszertől a szerző azt várja, hogy az időben távoli ideológiák, hitek, politikai elvek, esztétikai nézetek szenvedélyeitől mozgatott korabeli emberek a jelen olvasója számára a kortárs közelségébe kerüljenek. Mostani Bornemisza-könyve ezen módszerének legkövetkezetesebb, legterjedelmesebb, azonban éppen *saját módszerének hipertrófiája miatt* hibáival sok helyütt ellentmondásra ingerlő dokumentuma. 220 oldalra terjedő könyve tulajdonképpen Bornemisza teljes pályaképének megrajzolására törekszik, csak hogy amit eddig az 1959-es monográfiába, majd a későbbi tanulmányokba foglalt



irodalomtörténetírói módszerekkel, most mindez egyetlen esszévé párolódik. Monografikus célkitűzésű esszét ír: Péter pap útja a bölcsőtől a korporsóig. A tudományos apparátus koloncailól megszabadított téma és hős így könnyedén szöken lebegő, elegáns magasba a szerző kívánsága szerint. Érthetően nem mond le korábbi munkáinak fölhasználásáról, olyannyira, hogy a mostani könyv szövegéből 130 oldal szó szerinti átvétel az 1959-es monográfiából. (1–16, 28–39, 42–43, 44–46, 50–55, 57–64, 66–69, 75–90, 96–100, 103–149, 155–161, 169–172, 176–178, 187–192, 197–298.) Föltehetően olyan szövegrészleteket emelt át változatlanul Nemeskürty, amelyeket értékállónak, revíziót nem igénylőnek tart az elmúlt majd harminc év irodalomtörténetírásának szempontjai szerint is. Már a korábbi monográfiarészletek tetemes átvételéből is gyaníthatjuk, hogy Nemeskürty aligha rombolhatta le 1959-es Bornemisza-koncepcióját; maradt a főépület néhány toldással.

Minden témájához vonzódo szerzőben ott a rajongó elfogultság, amin olykor a mérlegelő higgadsággal kell úrrá lenni. Bornemisza kivételes sodrású személyisége és rendkívüli életműve önmagában is delejezi a ráhangolódást, még inkább érvényesül ez Nemeskürty fokozottan empátiás képességű alkotójánál. Innen származik aztán a könyv nézőpontjának aránytalansága; a szerzői szándék a valóban rendkívüli alkotót még monstrozusabbra torzíttja. A szerző Bornemiszában a magyar irodalom egyik archetipusát látja először megtestesülni, alkotói ellentétpárja pedig *Telegdi Miklós* lenne. Bornemisza testesíti meg a lírai ihletésű író, az impulzív, az affektív elfogultságút, míg Telegdi a racionális, mondanivalóját értelemmel fékező és formáló, lassan csi-szolgató stíluszt. Nemeskürty szerint ők „... a máig meglevő és egymással szembenálló írói módszer tudatos alkalmazói...” (63.) Önkényes ez az ellentétpár, számos hasonlót lehetne kreálni (mint ahogy kreáltak is, pl.: örök romantika – klasszika), időbeli megjelenését tetszés szerint korábbra is helyezhetnénk, amint a szemben álló írói módszer *tudatos alkalmazása* szintűgy bizonyíthatatlan s bizonyíthatatlan. Nemeskürty számára láthatóan van egy föltétlenül értékesnek minősített *szépprózai modell, irodalmi fejlődési tendencia és vonzó alkotótípus* – s mindezt Bornemiszából kívánja levezetni, olykor kieroőszakolni.

Bornemisza hanyatott élete bővelkedett kalandos fordulatokban, amit monográfiájában *dokumentált források* alapján korábban a szerző rendezett biográfiába, éppen ezért kár, hogy

most sokszor elragadja a pszichológiai valószínűsítés lendülete, s olyan életrajzi tényeket tekint valósnak, amik valójában dokumentálhatatlanok, pedig hát Péter pap élete elég viszontagságos volt önmagában is, nem szorul kései utódok túlzó buzgalmára. Zaklatott, kellően nem ismert németországi és itáliai egyetemjárásának magyarázatát egy mondatszilvánk önkényes pszichológiai értelmezésére építi. (134.) Általában megfigyelhető, hogy a monográfiához viszonyítva a Bornemisza-portrét regényesebbre-heroikusabbra rajzolja. Az 1579-es bécsi evangélikus mozgolódás *egyik fő szervezőjének* mondja Bornemiszt. 1959-es monográfiája erről még mit sem tud, mostani állítása pedig nem nyugszik elégséges bizonyítékokon. Talán ezt ezi maga a szerző is, ezért hemzsegek ide vonatkozó mondatai a bizonytalanság grammatikai formuláitól: nem férhet kétség hozzá, alighanem, csaknem bizonyos, talán, valószínűleg, úgy látszik. (173–174.) A monográfiában „Imre, magyar nemzet” jezsuita még csak rokonszenvezett bécsi fogságában a prédikátorral (316.), itt már „Megszervezte Bornemisza szökését.” (175.) Guthi Ország Borbála és Ecchius Salm gróf házasságát Bornemisza közvetítette: „Nem lehetetlen ... Erre ugyan nincs bizonyíték...” (33.) Kár! Argumentum novum fit ex nihilo. Az 1972-ben publikált Ponciánus-tanulmány hihető agrumentációval kiemeli Bornemisza *valószínű szerepét* a kiadásban, itt viszont már kizárólagos kezdeményező és jóváhagyó szerepet tulajdonít neki. (40.) Néhol szükségtelen nagyotmondásra ragadtatja Nemeskürtyt szertelen mesélő kedve. 1574-ben Semptén át – Bornemiszához betérve – indult végzetes útjára, a nagyharsányi hitvitára – ideológiai inkognitóban – *Alvinci György*. Beszélgetésükről alig tudunk valami értékelhető, a szerző azonban ezt sajátos toleráns magatartásként értelmezi, megtoldva ezzel: „Ő látta utoljára...” (66.) Sic! Pedig Semptétől Nagyharsányig hosszú útja volt még Alvincinek! Ahogyan Bornemisza csillapíthatatlan lelki vágytól hajtva kiírta magából gyötördéseit, „Ugyanezzel a belső paranccsal indult hajdanán Jeanne D' Arc is az angolok ellen...” (132.)

A Bornemiszával megjelenő *alkotótípusnak* döntő jellemzője, hogy plebejus rokonszenvenvel figyeli és ítéli meg a kor társadalmi ellentéteit. A reformáció ezen szociális jellemzője Bornemiszában kétségeltelenül karakterisztikusan és következetesen érvényesül, bár e tulajdonságában mellé állíthatunk még más kortársakat is. (Károlyi Gáspár, Szkhárosi Horváth András, Sztárai

Mihály, Heltai Gárpár, vagy akár Meliusz Juhász Péter is.) Aligha vitatható el, hogy mindegyikük-nél *teológiaiag meghatározott világgépük járulékos eleme* volt a plebejus rokonszenv, azonban azt hiba lenne önálló – szekularizált – politikai elvrendszernek és gyakorlati programnak fölfogni. Hiszen tudott dolog, hogy a reformáció különböző áramlatai szinte kivétel nélkül görgettek magukkal ilyen ideológiai elemeket s gerjesztettek is politikai mozgalmakat. Mégis megtévesztő Nemeskürty buzgalma, amikor Bornemisza politikai radikalizmusát bizonyítandó, kidekorálja a „kuruc, kurucos” jelzővel, (106, 151.) Sőt, azt állítja, hogy társadalombírási hangja „Az Ördögi kisírtetek-ben ... következetes ideológiáivá szilárdul. ... az Ördögi kisírtetek után ... a magyar protestáns közjogi ellenállás jelképe és ideológiusa lett.” (180.) Szerzőnk Bornemiszsa alkotói kiválóságait odáig tornáztatja, hogy kiolvashatónak tartja a Folio-postilla néhány mondatából: „... előbukkan a polgárember ideálja ... ezek már a kapitalizmus igen korai csírái a magyar műprozában!” (194.) Hasonló bőkezűséggel első evangélikus püspökünknek adományozza a *reformkorban* kiteljesedő nemesi áldozatvállalás első megfogalmazását: „A született nemességnek a haza javára kell költenie öröklött vagyonát – ez a reformkorból ismert szólam tehát már Bornemiszánál felbukkan.” (195.) Sőt nála jelenik meg „...a haza elvont, mondhatni *reformkori* értelmezésű fogalma. Bornemisza számára tehát a haza, a patria már a *mi mai felfogásunk szerint értelmezett fogalom*.” (196.) Reformkori is meg a „mi mai felfogásunk szerint értelmezett” is? Ha netán politikai határait is merészelnék gondolni, akkor vajon melyik ködlött fel Bornemisza próféciájában? Természetesen nem vitathatjuk, hogy itt egy sor olyan eszmei-ideológiai-esztétikai elem, alkotói tulajdonság formálódik (plebejus rokonszenv, profetikás alkotói attitűd, erős nemzeti kötődés, önelemző személyesség, ugyanakkor közösségi felelősségvállalás), amely táplálja majd a XVII–XIX. századi eszmei-politikai-művészeti folyamatokat, de *nem azonosítható velük*. Így nem lehet Bornemisza kuruc, haza fogalma sem azonos a reformkorival, vagy a maival, még csak a protestáns közjogi ellenállásnak sem ideológiusa, hiszen ezek a fogalmak így elveszítenék történelmileg definiált identifikációs tartalmukat. Összezerőszakolásuk helyett termékenyebb és tudományosan megbízhatóbb lenne a köztük meglevő *valóságos fejlődési törvényszerűségek feltárása*; ez megóvná mind az önáltatástól, de a látványos, ám megtévesztő manipulációtól is.

Nemeskürty eddig csak per tangentem vizsált a Bornemisza-értelmű lehetséges világirodalmi párhuzamait, most jelentős teret szentel ennek. Látható célja az, hogy Bornemiszát hajszálnival se találja kisebbnek számos jelentős kortársánál, vagy éppen a világirodalom régebbi mintát adó klasszikusánál. Még Szent Ágostonnak is van miért pirulnia: „... Vallomásaiban nincsenek szenvedélyes kifakadások ... távolról sem nyilatkozik meg olyan, helyenként brutális őszinteséggel, mint Bornemisza.” Stílusukat összevetve „... Ágostoné fegyelmezett, pallérozott stílus, helyenként modoros – ez nyilván a kor divatja volt –, az a stílus, amit újabb kori katolikus szerzők, így Prohászka is, annyira szerettek utánózni.” Bornemisza stílusa persze „hömpölygő ... sodró ... A két stílus között az a különbség, ami a IV. és a XVI. század között.” (135–137.) Sapiensit sat! – se több, se kevesebb! Tolle, lege! – hallotta a sugallatot is Augustinus, fogadjuk meg tanácsát: olvassuk a Confessiones-t és Bornemiszát, megbízható tanúi önmaguknak, ott Péter pap sem akar a hippói püspök fölé ágaskodni. Avilai Szent Terézia, Keresztes Szent János és Montaigne műveinek idézett locusai a hasonló szépprózatípus párhuzamait bizonyítandó szerepelnek, míg F. Bacon és G. Bruno az ördögről vélekednének Bornemiszához hasonlóan. Inkább konkordanciák a kiválasztott szövegrészeket, semmint valójában mélyen rejlő hasonlóságot fejtenek ki; különösképpen így van ez Montaigne, Bacon és Bruno esetében. Találhatnánk még jelentős kortársakat, ahonnan sok ilyen mondat citalható – nem kisebb argumentáló erővel. Az önfeltáró, szenvedélyes alkotói személyesség Szent Terézét és Keresztes Jánosét is a gondolatok kontinense választja el Bornemiszától. Az pedig jóval árnyaltabb bizonyítást igényelne, hogy az Avilai és Keresztes Szt. János valóban drámái vallomástevő prózája tényleg ugyanonnan táplálkozik-e, mint Bornemiszáé? A spanyol szentek elsősorban a misztika tájáról – Adam, Hugo és Richard de Saint Victoire, Eckhart, Tauler, Suso, Sienai Szt. Katalin, Garcia Cisneros, Clairvaux-i Szt. Bernát – eredeztetethetők. Bornemisza pedig sokkal inkább a reneszánsz individualizmusából és a protestáns eszmeiségből. Az külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy e misztika talaján formálódó intim, confessionalis próza hogyan rejt magában a szuverén szépprózává alakulási lehetőségeit, vagy milyen mintát jelent a reflexív műfajok számára; esetleg kaphatott-e innen Bornemisza valami impulzust?

Bornemisza irodalmi megítélésének kulcskérdése a postillairó és az Ördögi kisírtetek, – valójában milyen is ez a szépprózatípus, milyen eszmétörténeti és esztétikai tendenciák metszéspontján született meg? Nemeskürty szerint Bornemisza érdeme éppen az, hogy alkalmazott teológiai műfajból eljut a széppróza legmodernebb XVI. századi változataihoz. E fölismerés komoly érdeme, hiányossága viszont, hogy nem kellő árnyaltsággal látja a teológiai meghatározottságot, inkább e tényező elbagatellizálására törekszik. Úgy véli, teológiailag minél inkább kötetlennek mutatja be Bornemisza prózáját, ezzel rangját annál jobban emeli. A postilla a reformáció egyik legoffenzívább műfaja. Hiba úgy tenni, mintha nem tudnánk, hogy Bornemisza nagyon is fontosnak tartotta confessionalis, gyakorlati teológiai szempontból is. A hitújításnak meg kellett teremtenie a katolikus hagyományokkal opponáló saját teológiai (exegetikai, homiletikai) bázisát; nem véletlenül készült Bornemisza a teljes Szentírás magyarra fordítására. Bármily nagy öröme irodalomtörténetünknek, hogy a postilla gyakorlatából fokozatosan széppróza önállósodhatott, mégsem szabad szem elől tévesztenünk a „gazdaműfaj” jellemzőit. Már csak azért sem, mivel így érthetjük meg igazán a szépprózai önállósodás folyamatát. Ehhez meg kellene vizsgálni a Bornemisza-postilla műfaji jellemzőit, nemcsak a szépprózai kezdemények felől nézve; amint hasonló módon indokolt lenne a prédikációk retorikai elemzése is. Mindezzel sajnos a kutatás eddig még adós maradt – Nemeskürty is. Vizsgálati módszere azt a látszatot kelti – beleértve még 1959-es monográfiáját is –, hogy domináns elem a szépprózai s csak valami járulékos a postilla-funkció. Igyekszik is minél inkább eltakarni, minél kevesebb látszódjék belőle, s indokolatlanul – pontosabban ahistorizáló önkénnyel – diszkriminálja már magát a műfajt is, aminek – úgymond – szerencsére Bornemisza-nak volt ereje hátat fordítani: „Bornemisza nem hátrafelé lépett, vallásos vakbuzgalmában egy középkori műfaj irányába (mert a prédikáció kétségkívül a keresztény ókor óta létező műfaj), hanem a szépprózai fogalmazás irányába, előre ... mást akart, ... esszéisztikus ... műprózát.” (17–18, 26.) „A postilla alkalmat ad szerzőjének arra, hogy egyházi szónoklat ürügyén és a téma ... védelme alatt színes történeteket, adomákat adjon elő...” (47.) Az idézetek alapján az a hamis kép alakul ki, hogy aki továbbra is a prédikációt műveli, az mind a vallásos vakbuzgóság foglya marad. Pedig köztudomásúan a magyar irodalom történetében még igen nagy jövő előtt áll a prédi-

káció. A puritanizmus hatalmas erejű műfaja (Medgyesi Pál, Diószegi Bónis Máttyás, Kovásznai Péter, Nagyari Benedek, Selyei Balog István etc.), de még Geleji Katona István csüggesztően vastag kötetei sem vágthatók sutba. Nem is beszélve a postilla XVII–XVIII. sz.-i megújulásáról a pietizmus, majd a fiziko-teologizmus megjelenése során. Megtévesztő és önkényes a szerző, amikor azt állítja, hogy „...egyre áradóbban, egyre türelmetlenebbül szakítja át a vallásos elmélkedés és hitbuzgalmi próza gátjait, áthágva a műfaj íratlan törvényeit.” (61.) Pedig bizony voltak ennek a műfajnak *írások törvényei*; ezt úgy hívják: *homiletika*, s ezt Bornemisza-nak is ismernie kellett. Jőcskán voltak kortárs művelői is, *Luther* (az 1519-ben Wartburgban kezdett Postillak), *Andreas Hyperius* De formandis concionibus sacris seu de interpretatione scripturarum populari libri II.” című műve kifejezetten homiletika, de *Melanchton* is műveli, s éppen ő az, aki a retorika szabályait az igehirdetésre is alkalmazza. Ezért meghökkenítő a szerző megállapítása, miszerint „A prédikációk iránti irodalomtudományos érdeklődés a reformáció beköszöntével végleg elvész.” (48.) A cáfolatok garmadájaiból csak éppen *W. Perkins*, *J. Clark*, *G. Amesius* nevét említjük a külhoniak közül; 1650-ből való *Medgyesi Pál* magyar nyelvű homiletikája, később *Martonfalvi Tóth György* és *Szilágyi Tönköl Márton* latin opusai következnek. „Még” a magyar szerzők művei is – Bartók Istvántól megtudhattuk – irodalmilag is rangos műfajelméletnek számítanak.

Bornemisza a postilla műfaji alapjáról két irányba indul: részint a széppróza azon irányába, melynek alapja a *fikcionalitás* (tehát az elbeszélő próza), részint a *reflexivitáson* épülő irányba. Utóbbinak lényeges mozzanata a mélyülő önszemlélet, a személyiség léttörténetének legfontosabb elemei egy táguló tudat fokozódó érzékenységi és mind bonyolultabb, konfliktuozusabb terrénunán jelennek meg erősödő reflektáltsággal. Itt jutott a legmesszebb Bornemisza, tetőpontja valóban az Ördögi kisírtetek, ahol fokozódó autonómia igénye mellett a személyiség már önnön létének súlypontját nem csak a külső eseményekből vezeti le, hanem a világ mind inkább interiorizálódik intellektuális, etikai és emocionális tartalmakká. Valóban lényeges a postilla alaptextusára ráépülő reflexív, vagy epikus „cselekményépítő”, „jellemábrázoló” írói eljárás. A szerző igen jó példák segítségével, jó pszichológiai megközelítéssel gyűjti össze és vizsgálja ezeket a részleteket. A II. kötetben szereplő *kánai menyegzőre* épülő elemzés azonban mutatja Ne-

meskürti elemző szempontjainak egyoldalúságát. Kétségtelenül jellemzi a választott részletet, hogy Bornemisza néhány helyen bővíti az eredeti történetet – kis túlzással kompozíciót teremt –, a szereplők bemutatását is a jellemzés felé fejleszti. (76–77.) Tehát a fikcióteremtés irányába mozdul módszere. Fontos ezt látni, azonban lássuk a választott textusra épülő két *prédikáció* egészének 94 oldalnyi szövegét is! (77<sub>r</sub>–123<sub>v</sub>) A két prédikáció tulajdonképpen a házasság intézményének vizsgálata a protestantizmus elvei szerint, erős polemikát folytatva a katolikus értelmezéssel. Jelen volt a menyegzőn Jézus, Mária és a tanítványok is, ottlétük mintegy legitimálja a házasság intézményét, s aki ezt ellenzi, az az ördög követője! „...ezzel ielentic minekünc a menyegzőnec es az hazassagnac tisztesseses és böczületes vóltat. Vegyec it azért eszokban magokat az Apatzac es barotoc és amaz ana Baptistac kic menyegzőbe azért nem mennec mert magokat tisztaknac es szenteknec alituan, azt tartyac hog meg fertéztetnenec a menyegzősektől.” (81<sub>v</sub>–82<sub>r</sub>) Hat pontba foglalja össze a házasságra vonatkozó legfőbb elveket, s mind a hatot részletezően kifejti. Kárhoztatja a „papasoc” coelibatusat, nyilván önmaga mellett is érvel, amikor a többszöri házasság jogát védelmezi (erre kényszerült több feleségét betegségben elvesztve): „Hasonlo teuelgesbe vadnac most a papasoc is .. Papa is meg tiltotta hogy a Pap czac menyegzőiökbe sem menne a ketszer hazasultaknac ... Az papoktól kedig szinte el tiltotta a hazassagot. Mind ezec pokobeli ördög talaluáni.” (92<sub>r</sub>) Tárgyalja a házasságlandók kiválasztását, a házasságra való alkalmasság feltételeit, a házastársak morális kötelességeit, a házasság társadalmi, érzelmi feladatait, a buja, fertelmes „életnec eltauoztatasat”, végül a házasság teológiai jelentését. Közben szorgalmasan csepegteti, a „buya, fertelmesen geryedező, paraznalkodo, faytalan, firfiakkal közösülő” Piskeket, Ersekeket – a pápásokat. Még arra is ad recipét, hogyan kell a lakodalomban helyesen viselkedni: „...az menyegzőbe minden ember mint egy szent gyülekezetbe tartcza magát. Hogy se tobzodóc, se keueyec, se feletteb valo költseg veztegetóc, se faytalan hegedős beszédüec ne legyenec... Es azonba tisztesseses örömec, mulatsagoc es ekes öltözetec ő köztóc meg lehetnec, Iambor keresztyéni beszédeket szolhatnac, es szép mértékletes italból egy másnac iót kérhetnec ... Es szep Historiakat, es Isteni diczereteket az lantosoc enekelhetnec ... Nincz ellene Istennec a tisztesseses öltözet, Tanczolas enekles, és viga-dozas ...” (99<sub>r</sub>) Nemeskürti minden olyan le-

hetséges szövegrészletet számba vesz, amely a szépprózai szövegalakítás jegyeit mutatja, olykor túlbuzgó módon maga is szerzőtárrá szegődik: ahol esetleg rövidre sikerült Bornemisza története, árnyalatlanra a jellemzés, ott a szerző jótékonyan besegít, mélyíti a lélektani jellemzést. (120–121, 125, 126–129.) A szépprózai alakítás fontos eleme a profán témájú históriák beépítése, sokak példáját követi ezzel Bornemisza: exemplumokat, példázatokot használ. Ezeknek jelentős része egy európai hagyományból származik, más részük Péter pap életének bőven buzgó tapasztalataiból. Ezt persze nem Bornemisza alkalmazza egyedül, mint nem kis meglepetésünkre a szerző állítja („...nincs semmi szenzáció abban, hogy egy evangélikus lelkész világi adomákat sző prédikációs könyvébe, hacsak az nem különlegesség, hogy ilyenre a reformáció szellemében fogant postillákban nem találunk példát.” 93.), csak legutóbb száz efféle gyűjtött össze Szabó Lajos a *Monda nekik egy példázatot* című kötetében, amely pedig csak XVII. századi magyar forrásokból merít, s hol van még akkor a külföldi postillairodalom?

Az *Ördögi kísértetek* bármennyire is jelentős szépprózánk történetében elfoglalt helyével, csak esztörténeti jelentésével együtt értékelhető igazán. Nemeskürti véleménye erre vonatkozóan nem változott, márpedig 1959-ben megformált – azóta többször változatlanul közzé tett – koncepcióját szűkösnék érezzük. A szerző nem végezte el igazán árnyaltan és igényesen az „Ördög, ördögi kísértet” rendkívül összetett fogalmának elemzését; teológiai értelmezéséről mindössze annyi a mondanivalója, hogy „...a teológia fogalmaiban gondolkodik, de ezen a teológián belül a legmodernebb irányzatot, az Ágoston nyomán haladót követi...” (104.) A XVI. század második felének rendkívül bonyolult confessionalis-felekezeti áramlataiban ez aligha igazíthat el, hisz akkor eszerint az ellenreformáció akármelyik képviselője – Bellarminótól Telegdiig és Szántó Istvánig – is a „legmodernebb irányzatot követi”, nyakra-főre hivatkoznak Augustinusra minden táborban. Nemeskürti e kulcsfogalmat elsősorban *individálpszichológiai kategóriaként értelmezi*: „... az ördögöt csak mint emberi rossz tulajdonságot értelmezi. (107.) ... az ördög csak mint erkölcsi absztrakció jelenik meg ... Lényegében majdnem mindegy ugyanis, hogy fölfedezze bizonyos, látszólag akarattunktól független ... többnyire rossz tulajdonságokat, ... gonosznak, „ördöginek”, vagy „mélylélektani problémának” nevezzük.” (142–143.) Kétségtelen, hogy Bornemisza szo-



rongató történelmi korszakban és szorongatott személyes életében sok olyan – addig a teológia és a gyakorlati hitélet kompetenciájába tartozó – intellektuális fogalmat, erkölcsi kategóriát és emocionális tartalmat interiorizált, amelyek egy új antropológia személyiségképébe épültek bele. Ahol ezeket ismerte föl Nemeskürty és mutatta be szerepüket egy új írói attitűd kialakításában, a vallomásos, reflexív széppróza megteremtésében, ott módszerei meggyőzőek és eredményei jelentősek. (74–75, 83–84, 133–134, 138–139.) Azonban ami ettől eltér, azokról vagy nem vesz tudomást a szerző, vagy saját koncepciójához igyekszik azokat hajlítani. Eltúlozza ezt az interiorizációt annak érdekében, hogy a szuverén írói teljesítményt még jelentősebbnek mutassa, így „Bornemisza kis történeteiben ... nem az ördög jelenléte a fontos, hanem a világnak novellisztikus, szépprózai igényű ábrázolása.” (123.), a szászámra emlegetett ördög történetekről pedig azt állítja, hogy azok Bornemisza számára nem igazi élmények, hanem a baráti körből származó önföltáró, lelki megtisztulást jelentő élmények kedvéért írta meg művét Péter pap. (112.) Nem is sikerül szerzőjét és művét megnyugtatóan a teológiai és eszmetörténeti jelenségekhez kapcsolnia, bár ezt megkísérli. Ahogy az imént az ördög a személyiség szubjektív létezésének minden diszharmoniját magyarázta, megszemélyesítette, másutt a nemzeti, társadalmi-történelmi létezés nagy kudarcait, krízisjelenségeit az ördög művének tekinti Bornemisza: „Ha az ördög szót bármiféle mai szóhasználatú kifejezéssel helyettesítjük be, máris kiderül, hogy 1577 után tényleg az ördög jár körül az országban...” (102.) Nemeskürty itt az ördögöt valamilyen történetfilozófiai szerepkörben és értelmezi, azonban elvitathatatlan, hogy Bornemisza számára a Diabolus – más szóval nem helyettesíthetően – rendelkezett eschatologikus, teológiai, démonológiai és történetfilozófiai jelentéssel. (Azért nem úgy, hogy „Bornemisza ... az ördög bűnét feudális bűnökkel azonosítja.” (106.) Az ördög értelmezésének kulcsa magának az Ördögi kísértetek értelmezésének kulcsa. Clavis ad Diabolum est clavis operis. Ennek gyökerei azonban a Postilla korábbi köteteibe kapaszkodnak, az Ördögi kísértetek ebből nő ki, a korábbi tendenciákat ez összegezi, bár Nemeskürty ezt nem vizsgálta. Így közelítve genetikusan figyelhetjük meg az ördög-fogalom jelentésváltozásait. A Postilla II. kötete már kirajzolja a legfontosabb jelentésrétegeket. Megjelenik a hagyományos biblikus alapjelentéssel Isten ellenlábasaként, majd

megszokszorozódik a középkor démonológiájának szabályai szerint, melyek egyike „... amaz erdei kan, a nagy agyaras pokolbeli ördög be szállada közinkbe...” (117<sub>v</sub>) Jézusnak a sivatagban „...egy nihany ezer ördögökkel volt dolga ... sőt czac egy sincz pokolba, kinek röttenetesege az ő felesleges voltát meg nem mutatta volna...” (140<sub>v</sub>) Ugyancsak a démonológia szabályai szerint képes arra, „Mint hogy fekette galamb képebe ember módra szőllyon, az fen(ő) küet egy hay szualu kettő messe, az te rokonsagid képebe elődbe iüön...” (481<sub>r</sub>) Mindez itt elvitathatatlan valóság Bornemisza számára, amint az ördög és kísértései ellen fontosnak tartja az *exorcismust*, ahogyan azt a zsidók régen, majd az apostolok is végezték. (443–454.) Bőven találhatott mindehhez forrást Péter pap a kor olyan közkedvelt hatalmas kiadványában, mint a *Fr. J. Sprenger és Fr. H. Institor* nevével jelzett, majd sokak műveivel óriásira duzzasztott *Malleus Maleficarum* című kötete. (Ez legalább annyira az ördög és a démonológia enciklopédiája, mint a szerző által emlegetett *Theatrum Diabolorum* és a Manlius, Maior féle kiadások!) Benne *P.A. Stampa* a *Fuga Satanae*-ban komplett ördögismeretet (*Transmutatio diabolica et daemonis*) és részletes *exorcismus* recipét adott, külön taglalva a démonok lehetséges képeit (*Deamonis scripti, et imaginis Deamonis combustio*), *U. Molitor* pedig a boszorkányokról és a kígyó alakú asszonyokról ír dialógust (*Dialogus de Lamiis et Pythonicis mulieribus*), s más hajmeresztően csodálatos opusok tárháza a kolligátum. Az ördög-képzetek beépülnek a XVI. században újra bőven termő *antikrisztológiába*, ez már a *Postilla* II. kötetében is megjelenik: „Mert ezen iszonyúságosakat (ugyanis Krisztus szenvedéseit: I.M.) amaz *Antichristus Papa* es egyeb ördög tagjai miat az hiueknek is szenedni kell vele együt ...” (685<sub>v</sub>) Bornemisza ebben *Luthert* követi, amikor csak egyedül a pápában jelöli meg az Antikrisztust, míg *Melanchton* azt megkettőzi: a pápára és a török szultánra. Ismeretes, hogy Orzay Imrétől Batizi András, Szkhárosi Horváth András, Károlyi Gáspár, Szegedi Kis Istvánig a melanchtoni változat terjedt el inkább nálunk. Szegedi Kis 1584-es kiadású *Speculum pontificum romanorum* című művének élen folio nagyságú fametszet áll, amely az „Eretnekek fáját” (*Arbor Haereseon*) ábrázolja: rajta a földön heverő Satan szívéből hajt ki az Arbor (*Satan ex cuius corde tanquam haereseon radice et stirpe extitit*), a hatalmas fa két utolsó levele *Papismus in Occidente et Septentrione* (tiarás fő rajzával), a másik: *Mahumetismus in*

*Oriente et Meridie* (turbános fej rajzával). A II. kötetben már majd kétszáz oldalon jelenik meg az ördög, ördögi kísértet. (198–207, 350–380, 439–496.). Már külön fejezetben mérlegeli, hogy „Miczoda az Ördög?“, miért műveli ezeket a világgal, működésének területe jelentős részben evilági: „Ne ércz itt czac az poklot az ő orszagan, hanem e világban valo orszaglasal érczed ...”. Az erős fegyveres az ördög, kinec palotaia ez világ...” (452v, 471v) Megkísért országot, várost, családokat; kísért „erkölcsödben ... tudományodban” hazug tanácsokkal és hamis csodákkal. Rejtőzni előle nem lehet, mert „...bar szinte egy hazba be rekezköndnelis es az erdőbe fa oduaba, es az köszikla között laknal is, De te magadis rakua vagy kisírtessel. Mert az emberi elme es sziv éyel napal nyughatatlankodic, külömb külömb dolgokrol sokszor czac hiyaba amélkodic, es hol imerre, hol amarra vagyolkodic. Az meg romlot testedis véred, külömb külömb keuanasagokra indit, hol tobzodast ohayt, hol maga fitogatast, hol czelczapast, es hol imez es hol amaz gonoszt. Niha szépséged, niha bölcseséged, niha vitesseged, niha mesterseged fuualkottat fel. Ez így is temagad te magadot kisírtésre viszed...” (200v) Itt már jelentős szerepet kap az önelemző pszichológiai módszer, az interiorizáció.

„Debrecen lelki válsága” – kölcsönözve s kicsit metaforikusan bővítve Révész Imre szavait – talán senkiben sem vált ennyire egyetemes *válságélménnyé* s szubjektivizálódott ugyanakkor, mint Bornemiszában; s talán senki sem vívott vele – íróilag ennyire termékenyítő heroikus küzdelmet. Itt összegeződik az ördög, ördögi kísértés minden korábbi jelentésrétege. Történetfilozófiai magaslapon Rudolf császár hibbantója, legmélyebben azonban Szerencse Benedekné vajákos – keresztény-pogány elemeket görgető – ráolvasásaiból is ugyanazt hallja ki Bornemisza. Megint elveti a sulykot Nemeskürty, mikor az utolsó ítélet várását osztálykategóriákhoz akarja kötni, mondván: „...a feudális nagyurak és a XVI. századi élet más élvezői, vámszedői ... nem hitték és nem remélték a közeli végpusztulást.” (144.) Talán csak nem a néppel való sorsazonosság vállalása készítette Bornemiszt az eschatologikus várakozásai megfogalmazására? Durván egyszerűsíti ez a vélemény a társadalmi rétegek és ideológiák kapcsolatát, hiszen akkor mit kezdetünk Paul de Middelburg, Arnauld de Villeneuve, Marsilio Ficino, Vincente Ferrer, Francesco de Insulis, Felice Feliciano s oly sokan mások, ultimum iudicium-ról mondott műveivel? Netán *Luca Signorel-*

*li* is csak megtevesztetni akart az orvietói Capella di San Brizioiban festett Apokalipszisával? Bornemisza számon tartja a végítélet váradaimakat (amelyekben egy percig sem kételkedik), még azokat is, amelyekkel vitája van, mint az anabaptisták s a Fekete Ember mozgalma. *Melanch-tonhoz*, *Carionhoz* igazodva négy monarchiára osztja föl a történelmet; ez is a protestáns apokaliptika történetsemleléletét követi. Hatalmas démonológiai apparátusában beszél a „Lidertz ördögökről is...”, s hosszasan taglalja az ördög különböző elnevezéseit, s állatokhoz való hasonlóságát. A liderc formájú ördög és a tardoskeddi ráolvasások arra figyelmeztetnek, hogy az ördögfogalomnak *folklorisztikus jellegű jelentésrétege* is elkülönítendő.

Remélhető, hogy Nemeskürty nem ezt a könyvét szánta Bornemisza-kutatásai sommázatának. Hiszen az életmű főlényes ismerete, főhalmozott óriási kutatási tapasztalatai, jelentős eddigi eredményei is nyilván rangosabb összefoglalásra kell hogy ösztönözzék. Bőven van még föltárni való is Péter pap körül. Máig sem készült igényes stíluselemzés, pedig csak ez dönthetné el, indokolt-e a Folio-postilla manierizmusáról beszélni? (187–193.) Természetesen tarthatatlan és történelmietlen az az állítás s föltétlen revízióra szorul, „... hogy az események Telegdit igazolták; a hivatalos kurzus a katolikus lett...” (62–63.), a protestantizmus pedig marakodó, retrográd felekezetekre züllött. Ez akár Szelepcsényit, Kollonicsot, de még a pozsonyi véstörvényt is legalizálná! Azt is meg kellene vizsgálni, hogy a postillákban citált (sokszor igen terjedelmes) bibliai idézetek honnan származnak; össze kellene azokat vetni a számításba vehető forrásokkal. Futólagos megfigyelésünk szerint Bornemisza *fölhasználta tervezett Szentírás-fordításának elkészült részeit!*

Korábbi monográfiájának átdolgozott, bővített változata lehetne említett kifogásaink korrekciója, s ami még fontosabb: saját kutatói rangjához, s választott témájához tényleg méltó opus. Ekkor talán veszíteni fog könyve a példányszámból, de megnyerheti kárpótlásként az őszinte szenvedélyű, de szakmai engedményt nem ismerő, magas színvonalú művet, melynek szerzője méltán érezheti így önmagát választott hőse tanítványának: „Egyfelől féltém, másfelől égett a szívem, és talán az oldalamon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna.”

Imre Mihály





## KRMANN DÁNIEL: KÜLDETÉSEM TÖRTÉNETE

Itinerarium (1708–1809). Ford. Szabó Zsuzsanna. Az utószót Fabiny Tibor, a jegyzeteket Fabiny Tibor és Kiss Gy. Csaba írta. A helységnévmutatót Kiss Gy. Csaba állította össze. A képanyagot válogatta Ladislav Mikulík. Bp., 1984. Európa K. 178 l. 16 t. (Bibliotheca Saeculorum)

A 90 éves latin és 15 éves szlovák nyelvű kiadás után magyarul is megjelent Krmann Dániel (1663–1740) útleírása. A választás, hogy a Bibliotheca Saeculorum sorozat tagjaként és most lásson napvilágot, több szempontból is szerencsés. Egy olyan szövegről van ugyanis szó, amely egyaránt emléke a szlovák és magyar művelődéstörténetnek, s megjelentetése aktuális: a Lutheránus Világösszetűzés budapesti nagygyűlésének évében vehették kézbe az evangélikus szuperintendens Krmann útleírását, az utóbbi években örvendően fellendült utazási irodalmi szövegemlék-kiadás programjába illeszthetően. Krmann Dániel Itinerariuma emellett nem egyszerűen útleírás: történeti napló is, hiszen a püspök a magyar evangélikus státus és Rákóczi Ferenc követeként utazott 1708–1709-ben Lengyelország, Poroszország, Litvánia és Oroszország területén. Mindenképpen nyereség tehát a magyar irodalom-, politika- és művelődéstörténet számára a most már magyarul is hozzáférhető szöveg.

Könyvkiadásunk nyomorúsága kényszeríti a szakembereket az öszvér megoldásokra: eltekintve a legkritikább esetektől egy kiadással kell megoldani a népszerűsítő és a szakembereknek szóló szövegkiadást. A sajtó alá rendező (és a recenzens) kerül ezzel kinos helyzetbe. Kevés jegyzetet írhat, s azt a szöveg helyet kell jegyzetelni a népszerűsítés kedvéért, amelyre a szakközönségnek sokszor nincsen szüksége. A recenzens nehéz helyzete abból adódik, hogy nem tudja, mit hagyott ki a szöveg gondozója, mit kellett kihagynia, vagy éppen mit csonkított a kiadó. Krmann Dániel Itinerariumával is ez a helyzet. Minden bírálat vagy dicséret tehát együttesen illeti a kiadót és a szöveg gondozóit.

A fordító – Szabó Zsuzsanna – munkájával kapcsolatban pusztán elvi kérdések vethetők fel: mit kell fordítani, mit nem? Egy útleírás magyartásában nem biztos, hogy szerencsés a helyneveket a mai alakra átírni: a szöveg korhűsége szenved ezzel csorbát, s az – egyébként nagyon használható – helységnévmutató válik részben funkciótlaná. A nem latin nyelvű részeket (lengyel, szlovák, orosz, litván) helyesen tolmácsolták a jegyzetekben, de a könyvcímek fordítását is ugyanígy kellett volna megoldani. Például a 87. oldalon Andreas Carolus „Egyházi nevezetességek” című művéről olvashatunk, de a jegyzetek-

ben nem találjuk a mű eredeti címét. Akár magyar nyelvű nyomtatványnak is hihetnénk, s már reklamálhatnánk is „Károlyi András”-t a korabeli magyar szerzőt. Valahol szerepelnie kellene tehát az eredeti címnek (jegyzetben persze a megjelenés adatainak is).

És ezzel át is térhetünk a jegyzetelés módjával kapcsolatos kérdésekre. A jegyzetek száma, szakmai mélysége írójuk felkészültségétől, lelkiismeretességétől, továbbá a kiadó papír-ellátottságától függ. E kötet esetében feltehetően mindkét tényező közrejátszott abban, hogy számos jegyzet elmaradt, s nem következtes az a mód, ahogy ezek elmaradnak. Csak néhány dolgot említenék példaként: az 56. oldalon Krmann említ egy jezsuita-ellenes iratot, amit ők adtak ki, s Hermelin úrnak ajánlották – érdekes hungaricum, a jegyzet elmaradt; nagyon érdekelt volna, hogy mi a 61. oldalon szereplő Salamon galambocskája című istentelen bájolókönyv; a 75. oldalon egy érdekes szöveg hely marad kommentár nélkül: Krmann arról ír, hogy a görög egyházatyákat (fel is sorolja őket) és a Bibliát már lefordították oroszra. Az említett nevek sincsenek feloldva, de ide kívánczik a megjegyzés, hogy jöllehet Krmann állítólag ezt a romni paptól hallotta, mégis bizonyos értelemben toposz a magyar reformátoroknál (már Sylvester is említi); persze a szakemberek annak is örülnének, ha ezeknek a fordításoknak az adatait megtalálhatnák a jegyzetekben; a 85. oldalon Thomas Lansius könyvét említi Krmann, a kötet adataival adós marad a jegyzet; a már említett Andreas Carolusra vonatkozó helyen (87. oldal) Olearius útleírásáról is szó esik, de magyarázatként a szerző néhány életrajzi adatával kell megelégednünk, Andreas Carolusról pedig semmi sincs a jegyzetekben; ugyanígy nem tudjuk meg, hogy Thuanus melyik munkáját ismerte Krmann (104. oldal); a 148. oldalon két egymást követő mondatban szerepel Mikes Mihály és Bethlen János neve, ám a jegyzetben csak az elsőről tudjuk meg, ki volt.

Már említettem, hogy Krmann Itinerariuma több szempontból is fontos szövegemlék: történelmileg, egyháztörténetileg és irodalomtörténetileg. Sajnos az utószó ez utóbbi szempontot fel sem veti. Egyháztörténeti jelentőségét Krmann életrajzában összefoglalásával és küldetésének egyházpolitikai indoklásával jelzi. Ezzel kapcsó-

latban egyetlen megjegyzést: a rózsahegyzi zsinat kapcsán olvashatunk egy rövid jellemzést a pietizmus mibenlétéről (ennél hosszabbra itt valóban nincs hely). Egy kis ellentmondást érzek azonban azon természetesség, amellyel említődik például a „lutheri megigazulástan” magyarázat nélkül s a jegyzetelési mód között, amelyben valóban minden, feltehetően nem közismert dolog megmagyaráztatott. Ezen túlmenően a zsinatnak a pietizmust elmarasztaló határozata itt csupán politikai megfontolások miatt születik meg („a svéd segítség biztosítása érdekében”); jelezve ezzel azt, hogy az egyház teológiai vitái külső szempontok szerint dőlnek el?

Minden bizonnyal igaz ezekkel a megjegyzésekkel kapcsolatban az a válasz, hogy egy szövegkiadás utószavában mindent kifejezni nem lehet, a felvetődő kérdéseknek csupán tömör jelzésére van hely. Ez a tömörség egyébként erénye az utószónak, amely három részből áll, s nagy vonalakban Zsilinszky Mihály (meg sem említett) Krmann monográfiáját követi. Az első részben Krmann Dániel életútjával ismerkedhetünk meg: az 1663-ban született ifjú hazai, boroszlói, lipcei tanulmányok után 1683-ban disputált Wittenbergben Joannes Deutschmann vezetésével (nem szerencsés a modern „benyújtotta disszertációját” kifejezés, mert nem is igaz). Hazatérve több helyen volt iskolai rektor és lelkész erős ellenreformációs légkörben. Egyik gyűlekezetének (Miava) fegyveres ellenállási szándéka miatt került a csejtei vár börténébe, ahonnan megszököve Wittenbergben talált menedéket. 1705-ben lett zsolnai lelkész, 1706-ban szuperintendens. 1707-ben megáldotta Rákóczi zászlait, s ez évben volt a rózsahegyzi zsinat is (melynek határozatait az 1715-ös országgyűlés megsemmisítette). Követi utazására 1708–1709-ben került sor. Hazatérte, s a Rákóczi szabadságharc bukása után püspöki és lelkészi tennivalói mellett komoly figyelmet szentelt irodalmi munkásságának is: egyházi szláv Agendát, cseh Bibliát adott ki, s megírta a hazai reformáció történetét (melynek kiadása nagyon kíváncsot volna). Felségsértés és hűtlenség koholt vádjával állították bíróság elé 1731-ben, életfogytiglani börtönre ítélték, s 1740-ben a pozsonyi várban halt meg.

A perről az utószóban olvashatók kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi időben több szakíró vél felfedezni „konceptiós per”-t a XVI–XVIII. században. Nyilván van ennek alkotás-

pszichológiai oka, de hogy történelmietlen a kifejezés használata (s értelmetlen) az bizonyos; ám mondjuk erre is: nem szerencsés.

Az utószó komoly hiánya az, hogy Krmann Dániel útleírása úgy áll előttünk, mintha annak sem az európai, sem a hazai útleíró irodalomban nem lenne előzménye. Pontosabban szólva, az utószó nem tér ki erre a kérdésre, pedig Krmann maga is hivatkozik forrásaira: Possevino, Lansius, Olearius, Andreas Carolus, egy térkép (Lengyelorszáé), ami bizonyosan nem leíró részek nélküli atlasz volt; de a lengyel történelem néhány eseményének, a litván és orosz szokásoknak leírásában feltehetően más forrásai is voltak (a legelterjedtebbek: Cromer, Herbenstein). Nem lehetetlen az sem, hogy Krmann ismerte a Zalánkeményi Kakas István oroszországi és perzsiai követjárását bemutató Georg Tectander művet (RMK III. 1067 és 1079), s ezzel csupán egy olyan magyar utazót említek, aki Szmolenszkig csaknem ugyanazon az útvonalon haladt mint Krmann és Pohorszky Sámuel.

Lehet persze úgy is felfogni ezt a hallgatást az irodalomtörténeti kérdésekről, mint egy felszólítást az irodalomtörténet íróinak, hogy az immár magyarul is hozzáférhető szöveg ilyen szempontú értékelésére (ha már az elmúlt 90 év alatt nem történt meg) újabb lehetőség adódott.

Az utószó kapcsán még csak annyit: sort kellett volna keríteni a szövegkiadások felsorolása mellett (a szlovák kiadás évszáma egyébként az utószóban hibásan (1967), a szennymoldalon helyesen (1969) szerepel) a Krmannra vonatkozó szakirodalom megadásának, de legalább Zsilinszky monográfiája megemlítésének s egy utalásnak arra, hogy bibliográfiai kézikönyvünkben az utazó püspök külön kiemelt tétel.

Végezetül néhány szó a kötet kiviteléről: szép, olcsó, s ez így együtt nagyon kellemes meglepetés. Igaz az is, hogy ha már jó lehetőség volt a kötetet díszíteni, egy térkép az utazás útvonaláról nagyon hasznos lett volna. A képanyag egyébként Ladislav Mikulík munkáját dicséri. A másik megjegyzésben egy csúnya nyomdahibára mutatnék rá: a 72. oldalon egy sort kétszer szedtek, ezért egy elmaradt.

Összességében azonban elmondhatjuk, hogy egy szép, fontos s jól használható kötettel gazdagodtak a régi magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók, szakemberek.

*Monok István*

## KÓS KÁROLY: „KÖBÖL, FÁBÓL HÁZAT ... IGÉKBŐL VÁRAT”

(In memoriam Kós Károly 1883–1983). Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte és az utószót írta: Sas Péter. Bp., 1983. Magvető Kk. 299 l.

A magyar művelődés történetében nem ritka az olyasfajta tehetség, kinek életműve vitathatatlanul több, mint műveinek összessége. Nem mint-ha jelentős műveket nem alkotott volna, hanem mert személyes életpályája, mondjuk így: sorsa az, mi elsőül magára vonja a figyelmet. Neve halatán mindenkor életútjának teljes íve villan fel előttünk, ugyanis abban érzékeljük igazán történelmi szerepének súlyát és nagyságát.

Kós Károly minden bizonnyal a tehetségeknek ebből a fajtájából való. Ráadásul tehetsége több művészeti ágban is megnyilvánult. Építészetben, grafikában, irodalomban egyaránt jelentékeny alkotások őrzik a nevét. Mégis, a kézzelfogható műveken túl, az ő esetében fölöttébb a megélt élet, a személyes sors az, ami verőfényvilágosságban mutatkozik előttünk s ami alkotásait is maradéktalanul hitelessé teszi.

Ennek a felismerésnek a jegyében állította össze Kós Károly emléke előtt tisztelgő kötetét Sas Péter. Tisztelgő kötet, hiszen a könyv az erdélyi építész-író születésének századik évfordulójára készült, tartalmát illetően pedig jól kivehető összeállítójának legfőbb törekvése: olyan munkát tenni az olvasó asztalára, melyből az a lehető legteljesebb képet formálhassa meg magának Kós Károlyról. Vélhetően ezt a célt szolgálja az a szerkesztői eljárás is, hogy az antológiába fölvev Kós-szövegek után szép számban olvashatunk Róla szóló írásokat, részben kortársai, részben utódok tollából. Azonban a válogatás terjedelmesebb hányadát, egyszersmind súlyosabbik részét Kós Károly írásai adják.

Vegyes műfajú, a teljes alkotói pályát átfogó, az építész, a szépíró, a közéleti embert egyaránt bemutatni hivatott írások ezek. Időrendben első közöttük a 1908-as keltezésű *Erdélyország népének építése* című tanulmány. Féléves erdélyi barangolás után kerekedett ki tolla alól, s már ott olvashattuk benne a Kóst Kalotaszeggel örökre eljegyző mondatokat: „És végre Kalotaszeg. Ez a legmagyarabb folt ebben a tarka országban... „És érzem, hogy itthon vagyok végre, hogy ilyen ott-hon még nem voltam sehol...” Nem sokkal később, 1910–11 telén, immár fontos építészeti megbízásokkal a tarsolyában, ismét Kalotaszeg inspirálja arra, hogy írásbafoglalja gondolatait a megújódást kereső magyar építészeti stílustörekvésekről. *Régi Kalotaszeg* – írja címül nagy gond-dal rajzolt könyvecskéje fedőlapjára; benne pedig

azt fejtegeti, visszanyúlva Bethlen Gábor és a Rákócziak koráig, hogy a magyar építőművészet csakis úgy újulhat meg, ha a maga örökségére, legsajátabb hagyományaira támaszkodik. Nos, éppen ezt, a tovább fejleszthető magyar hagyományt találta ő meg Erdélyben, illetve az erdélyi, szűkebben a kalotaszegi népi építkezésben. Természetes tehát, hogy családi fészekrakásra a szívéhez legközelebb álló helyet választja, a kalotaszegi Sztánát. Innen, a legendás Varjúvárból, építész-mérnöki megbízásainak is könnyen eleget tehet, hiszen Sztána Kolozsvár szomszédságában, a Budapestet Sepsiszentgyörggyel akkoriban összekötő vasútvonal mentén, annak majdhogynem a feleútján helyezkedik el.

Nyugtalan alkotóttermészete Kóst az építészeti elfoglaltságon kívül is cselekvésre sarkallja. 1912 januárjában lapot indít *Kalotaszeg* címen. Ezt egymaga szerkeszti és illusztrálja, ebben közli – Sebesi Kis Ádám álnéven – első szépírói művét, az *Emberék a havas alatt* című elbeszélést. Talán ennél is fontosabb azonban, hogy a hetenként megjelenő, mindössze tizenkét számot megért lap a választott szülőföld, Kalotaszeg megismerését és megismertetését tartotta fő feladatának. Kós cikkeket, ismertetőket ír bele az őt körülölelő kis világ népi kultúrájáról, népművészetéről, építészeti emlékeiről; a Gazda-rovatban nem restell tanácsokat adni a földművelésről; hozza Ady Endre verseit, közli és illusztrálja Móricz egyik novelláját stb. *Erdély és a pesti közvélemény* címen először körvonalazza Erdély-központú szemléletét úgy, hogy azt tudatosan elhatárolja a századelő hivatalos Budapest-centrikusságától, sőt, azzal némiképpen szembe is állítja.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a történelmi Magyarország összeomlásakor Kós Károly ismét Erdélyt választja. 1918 karácsony-estéjén, konok következetességgel vállalva jóval korábbi döntését, végleg hazamegy Sztánára. Persze, az impériumváltozás az ő életében is cezura. Felfelé ívelő építész-pályája megtörik, nem számíthat többé igazán jelentős megbízásokra. Azonban vérbeli építészhez méltón, a kisebb rendeléseknek is szívvel-lélekkel, legjobb tudása szerint tesz eleget; tervezőasztala mellett nem szűnik meg gondolkodni a magyar építőművészet problémáin. Épp ezért sajnálható, hogy 1918 utáni építészeti írásaiból egyetlen részlet sem kapott helyet az antológiában. Holott, példának okáért,

Az ember és otthona (Pásztortűz, 1928; önálló füzetként *A lakóház művészete* címen még ugyanabban az évben) jól illusztrálhatta volna építészeti felfogásának belső szervezőségét, nem mindennapi végiggondoltságát.

Nem maradt ki viszont a válogatásból *Kiáltó* szó című röpirata. A Romániához csatolt magyarság kisebbségi létezésének ez az oly fontos dokumentuma, két másik írással egybekötött, kis füzetekben, 1921. január 24-én látott napvilágot, mégpedig oly szövegváltozatban, amelyet E.P. Măcelariu, az akkori kolozsvári cenzor engedélyezett. Ennek ellenére másnap a hatóságok már mind árusítását, mind terjesztését betiltották.

A negyvennyolc oldalas röpirat-füzet három írása közül csupán az első, a legrövidebb viseli a *Kiáltó* szó címet, s ez alatt áll Kós Károly neve. A másik kettő – *A magyarság útja* és *A politikai aktivitás rendszere* – Zágoni István, illetve Paál Árpád aláírásával jelent meg. A szóban forgó antológiájában Sas Péter, természetesen, csak Kós Károly szövegét közli. (Utószó-tanulmányában említi ugyan a két szerzőtárs nevét, de igencsak kifogásolható megfogalmazásban. A 275. lapon azt írja ugyanis, hogy a *Kiáltó* szó „Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István röpirata”. Ez a túlságosan egyszerűsítő fogalmazás nem csak a szerzőség kérdését mossa össze, hanem azt a tévhitet kelti, hogy a teljes röpirat azonos a címadó írással s így ennek volnának – együtt – szerzői a megnevezettek.)

Több mint fél évszázad távolából nyugodt tárgyilagossággal elmondható, hogy az egykori röpirat valóban történelmi korfordulót jelzett és tudatosított. A benne foglalt három írás együtt, egymást kiegészítve, az adott helyzetben a lehető legvilágosabban vont meg egy lehetséges kisebbségi magatartásmodell körvonalait, sőt: egy átgondolt kisebbségi politika kontúrjait is. Zágoni István és Paál Árpád írásai inkább tanulmányjellegűek. Zágoni a történelmi háttér, a Trianonhoz vezető út megrajzolására tesz kísérletet és tételszerűen, már-már pontokba-foglalva adja elő elképzelését a magyar-román modus vivendi-ről; Paál Árpád a gyakorlati politikai cselekvés kereteit igyekszik fölvezetni. Kós Károly írása a legszorgosabb hangvételű s a legbiztosabban célratoró. Alcíme szerint „Erdély, Bánság, Kőrös-videk és Máramaros magyarságát” kívánja felrázni, passzivitásából kímoldítani. Szeretné tudatosítani bennük, hogy Trianonnal új korszak kezdődött a magyarság történelmében, de – vélekedik – az új helyzetben sem szabad visszariadni a cselekvés-

től, sőt inkább: fokozott felelősséggel, céltudatos körültekintéssel kell szervezkedni a munkára.

Kós maga ekkor valóban a politikai szervezkedésben lát elsődlegesen teret a cselekvésre. Nem kevés akadály elhárítása után sikerül létrehívnia az *Erdélyi Néppártot*, s ezzel elkezdődik életének legmozgalmasabb, legközéletibb szakasza. 1921 őszén Nyíró Józseffel, Szentimrei Jenővel, valamint két röpiratszerző társával közösen megalapítja a *Kalács* irodalmi vállalatot, részt vesz a *Vasárnap* című néplap megindításában, 1924-ben pedig megint csak egyike azoknak, akik megteremtik az *Erdélyi Szépművészeti Céh*et 1926-ban létrehozják az *Erdélyi Helikon* írói közösséget, majd két évvel később, 1928-ban megindítják annak folyóiratát, az *Erdélyi Helikont*. Ezekben a mozgalmas években kristályosodik ki és válik alkotásainak sarkalatos pontjává sajátos transzilvanizmus-felfogása.

Kós Károly transzilvanizmusának csirái már háború előtti írásaiban fellelhetők. A *Kiáltó* szóban egyértelműen úgy fogalmaz, hogy Erdély „geográfiai egyéniség, gazdasági egyéniség, történelmi szükségesség”. Erre vonatkozó részletes gondolatait *Erdély* című „kultúrtörténeti vázlatában” foglalja össze (1929). Fontosabb azonban, hogy teljes emberi-művészi magatartását a transzilvanizmus eszmekörére alapozza. Ez motiválja-táplálja irodalomközéleti, politikai, szervezői tevékenységét, ez hatja át építői műveit. Bizonyos, hogy a transzilvanizmus képviselői közül ő az, ki legkövetkezetesebben váltotta életre a transzilvanista eszmekört, egyrészt a mindennapi-közéleti gyakorlatban, másrészt a teremtő művészi munkában. Persze, életművének eme legalapvetőbb sajátossága nem mentesít bennünket az alól, hogy a transzilvanizmust, mint ideológiát, tárgyilagos kritikai elemzésnek vessük alá. Elemzésnek, amely nemcsak leír és szembeis, méltat és bírál, hanem valóságos összefüggésekre irányítja a figyelmet, és mindenképpen valóságos történeti szerepének megfelelően értékeli ezt a sokat vitatott ideológiát. Egy ilyen elemzés bizonyosan talál majd kifogásolnivalót Kós Károly transzilvanizmus-koncepciójában, különösen történelemszemléletében. Nem véletlen, hogy *Erdély*-ét épp ebből a szempontból, a benne rejlő történelemszemlélet miatt marasztalta el tapintatosan, de félreérthetetlenül Szekfű Gyula. Igaz, Kós nem mulasztotta el megkritizálni Szekfű Bethlen Gábor-könyvét, ugyancsak annak az övétől merőben elütő történelemszemlélete miatt. (Vö. az Erdélyi Helikon 1929/231–235. és 1930/75–80. l.). E két írást azért említem, mert napikritika-jellegű-

kön túl, igen élesen vetik fel Kós történelemfelfogásának erőseit, s ma is korszerű vonásait, ugyanakkor túlzásait, hiányosságait sem hagyják homályban. Kiindulópontnak ennyi korántsem kevés, ha valóban érteni és értékelni óhajtjuk történetiszemléletét. Márpedig enélkül aligha tudunk érdemlegesen mondani transzvilvanizmusáról, elbeszélőművészetéről, „történelmi krónikáiról”, de kultúrpolitikai magatartásának vagy szerkesztői gyakorlatának elvi alapjait sem láthatjuk tisztán. Mert ne feledjük: a romániai magyar művelődés két háború közti szakaszában mégiscsak ő volt a nagy mozgató, ki ott állt szinte minden mögött, amivel – akarta vagy sem – szembetalálta magát a hivatalos Románia, a konzervatív Magyar Párt, a romániaság fogalmát meghirdető Korunk, vagy a mítoszaltatást követelő ifjabb nemzedék.

Talán ennyiből is kiviláglik, hogy aki nemcsak a lelkes méltatás, hanem a komoly művelődéstörténeti igényű értékelés szándékával hajol Kós Károly életműve fölé, annak rendkívül szerteágazó problematikával kell szembenéznie. Sas Péter antológiájának mindenképpen érdeme, hogy Kós pályafutásának sokrétűségét érzékelteti. A kötetbe válogatott írások zömét ritkán publikálták, akad közöttük olyan, amely ezidáig kéziratossor-

mában maradt. Öröm az is, hogy a válogatást kíséző utószó tanulmánnyá terebélyesedik. Szerzője alapos filológiai tájékozottsággal rekonstruálja Kós életútjának eseménytörténetét. Részletesen szól politikai-közéleti tevékenységéről, s ami külön kiemelendő: nem felejt el méltatni hőseinek egyházszolgálati munkáját sem. (Kós 1934–1965 között a kalotaszegi református egyházmegegye főkurátora, 1948-tól pedig, mint a Magyar Népi Szövetség képviselője, a kolozsvári református teológia elöljáróságának is tagja.)

Illik szólni azonban a könyv hiányosságairól is. Arról, hogy az életmű értékeléséhez, művelődéstörténeti helyének kijelöléséhez, jelentőségének körülhatárolásához alig nyújt támpontokat. A Kósról szóló kötet rész nem tartalmaz olyan írást, amely a feltétlen méltatáson túl, az értékelés távlatát is vállalná; továbbá: az utószó-tanulmány sem vállalkozik arra, hogy mai szemmel mérlegre tegye, a magyar művelődés történeti folyamatába elhelyezze Kós Károly életművét. E cél érdekében mindenesetre számottevő eredmény ez a könyv, és kétségtelenül méltó tisztelés Kós Károly emléke előtt.

*Erdélyi K. Mihály*

## NEMES NAGY ÁGNES: A HEGYI KÖLTŐ

Bp., 1984. Magvető Kk. 202 l.

Az a vonzó, nem palástolt személyesség, mellyel Nemes Nagy Ágnes Babits Mihály pályáját tárgyalja, már a kötet első lapjain hatalmába keríti az olvasót, s arra készíti, hogy ne csak a maga befogadó attitűdjével közelítsen e műhöz, hanem megkísérelje felderíteni írójának kiindulópontjait is, fényt derítve arra a vonzalomra, mely Nemes Nagy Ágnes pályája kezdetétől Babitshoz fűzte, egyszersmind megkísérelve választott módszerének genesisét is áthatolhatóvá tenni. A közelítő helyzetet némiképp megnehezíti az a tény, hogy az író részben talán versek helyett írja esszéit – mert hiszen költészettörténeti vonatkozásban is igen jelentős kalandozásait alighanem joggal nevezhetjük esszéeknek –, fejtegetéseinek mélyén tehát nemcsak a tárgyához való bensőséges viszony feltételezhetjük, hanem önmaga kivetítésének szándékát is, olyan olvasatot, amely nemcsak Babits műveinek alapos ismeretéből forrászik, hanem arról is elárul egyet mást, miért jelent éppen ő, a költészet lényegével, a versírás módszerével

oly sokat vívódó lírikus, ösztönzést és példaképet Nemes Nagy Ágnes számára.

Az az esszé hagyomány, melyet Nemes Nagy Ágnes követ, voltaképp két eltérő törekvés szintetizálásának vágyából fakad. Az első világháború és a bukott forradalmak után új életre kelő műfaj legnagyobb mesterei a tájékozódás, az ideálkeresés nem palástolt vágyával fordultak ismét az esszéhez. Volt a kor esszéírói közül, akit az angol esszé-műfaj szabálytalansága vonzott inkább, s volt, akit francia példának áttetsző világossága, már-már költészetbe hajló szépsége ejtett meg. Az a nemzedék, melyet az utókor némi kényelmeséggel „esszéíró”-nak nevez, korántsem volt egységes, egészen más előzményekből táplálkozik Cs. Szabó László esszéírása, mint például Gyergyai Alberté. S akkor még nem is szoltunk a műfaj olyan mesteréről, mint Németh László, aki nyilvánosan akart tanulni és tanítani esszéiben (legalábbis erre utalnak a Tanú első számában adott műfaj-meghatározásai), vagy éppen Illyés

Gyuláról, akit esszéírás közben is egyetemes kultúrateremtő igény vezetett.

Nemes Nagy Ágnes esszéiben a kétféle szándék szerencsésen találkozik. Megőrizte az esszé szubjektivitását, azt a jellegzetességét, melyet az angol és francia esszéírók is legfontosabb jellemzőjének véltek, ugyanakkor azonban minden írásában érezni a nevelői elhivatottságot is, a bölcs pedagógus gesztusát, aki jól tudja, hogy személyes meggyőződésének átsugározatásával hathat igazán azokra, akik követőiül szegődtek.

Mindez azonban csak az általa művelt esszé kiindulópontját világíthatja meg. A módszer kialakításában, kiművelésében legalább ennyire fontos lehetett Nemes Nagy Ágnesnek és nemzedékének az a felismerése, hogy a „szó”, a „kifejezés” rendkívül bizonytalan tartalmakat hordoz, s ezért kétséges lett értelmező szerepe. Ez a felismerés magyarázza, hogy e generáció költőtagjai oly sokszor elmélkednek a szó és a hallgatás funkciójáról, s hogy legtöbbjüknek költészetében rendszeresen akadnak olyan szakaszok, amikor szakítva a verssel, más műfajokban igyekeznek elmondani véleményüket a világról, a kultúráról, azokról az emberi tartalmakról, melyeket végső soron mégis a szavakkal kell megfogalmazniuk.

Olyan paradoxon ez a nemzedék legérzékenyebben gondolkodó tagjai számára, melyet nagyon nehéz meghaladni, s amely fogalmazás közben szüntelen óvatosságra, önön és mások ítéleteinek felülvizsgálatára készteti őket. Amikor Nemes Nagy Ágnes Babitsról ír esszét – melyet kitűnő verselemzésekkel és -értelmezésekkel dúst –, nemcsak az általa választott előkép művészetével és a művészetről kialakított nézeteivel, az íráság természetéről vallott meggyőződéssel szembesül, hanem azzal a mindinkább gazdagodó szakirodalommal is, mely igyekszik cáfolni azt a hosszú ideig magát makacsul tartó vélekedést, hogy a kevesek és a kiválasztottak költője volt, aki sebzetten zárkózott a líra magányába. A szakirodalom és az újabb nyelvtudományi kutatások igen alapos ismerete azonban egyetlen pillanatra sem gátolja Nemes Nagy Ágnes abban a törekvésében, hogy a maga egyéni, megszenvedett és sokszor átgondolt Babits-képet vetítse elénk. Ezt a képet nem az állandóság, hanem a vonások szüntelen vibrálása és változása jellemzi, Nemes Nagy Ágnes Babitsa a korban élő és korára visszhangzó költő, aki a „lét-líra” korszakából tudatosan váltott át a „mindennapok lírájára”, s aki „dadogósan” ugyan, de személyes vallomásának szánta verseit a két világháború közötti korszakban, s aki a „vígasztalan konkrét” költője mert és

akart lenni az elvont, az „igazi” helyett. Ha Nemes Nagy Ágnesnek tárgyaához való vonzalmát, a tárgyban a saját költészetszemléletét és világképét erősítő vonásait igyekszünk megragadni, érdemes kiemelniük fejtegetéseinek egyik legizgalmasabb részét, mely e sokat emlegetett babitsi változás természetét előlegezi: „A lehetséges, úgynevezett hatásokat számba véve tehát: az avantgarde-ét, vagy talán a később kibontakozó, Babits által támogatott, fiatal népi költőket – érdekes részkérdésnek tekinthetjük őket. Mindez semmit sem jelentett volna, ha Babitsnak nem lett volna személyes szüksége és képessége a változásra. Önkifejezésének már nem felelt meg az ifjúkori költői edények, túlömlött rajtuk, valami más felé. Végképp nem érdekelte már a szép rím, az izgatón nehéz ritmus, a hagyományos (általa új hagyománnyá tett) szimbolista kelléktár: '...Danaida-lányok – mit érdekel engemet ez már?' A legcsekélyebb örömet sem lelta már a formatökélyben. A későbbi Babitsból hiányzik a verstani bravúr. Kosztolányi sosem szokott le (versben) a bravúrról, Babits bámulatosan leszokott róla. A késői Babits-vers *ambíciója* más, mint a koraié, másutt vannak a sűrűsödési pontjai, a költői teljesítményt másban látja, máshová helyezi. A költőben megváltozott a költészet összetevőinek értékrendje. '...aki nem szeret, annak jó lesz így is, / és aki szeret, annak jó lesz így is'. – Döbbenetes legyintés ez, éppen tőle. De olyan legyintés, amely egy új költő gesztusa. Összes verseire írta: 'Maradatok összesek, / Egy költőt eltemettem. / Most már más költő leszek / És leszünk vele ketten.' (Esetleg többen, fűzöm hozzá óvatosan)."

Aligha járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk annak állítását, hogy Nemes Nagy Ágnes számára ez a Babits legalább olyan fontos volt, mint a korábbi, a „filozófus”, aki a költészetet a lét értelmezése egyik legfontosabb eszközének és lehetőségének tekintette, s aki oly önfeledten játszott a formákkal, mintha a lírai kifejezést egyben kísérleti terepnek tekintette volna. De az unt formákat megtagadó, a „sűrűsödési pontok”-at máshová helyező Babits nem egyszerűen egy nagy költő másik arcát mutatta itt számára, hanem nemzedéke közvetlen előképének bizonyult, amikor nemcsak és nem elsősorban önmagát akarta megírni, mint korábban tette, hanem „azt-az arcot, amely nemcsak van, hanem amelyet meg akarunk teremteni magunkból”. Így jött létre – fejtegeti Nemes Nagy Ágnes – a Babits verseknek az a belső feszültsége, mely már-már felborulással fenyegette a kényes egyensúlyt,



„majdnem” és „mégsem” határvonalán, hogy aztán a nem palástolt, megvallani vágyott szubjektivitás mégis lávaként ömöljék ki költészete mélyrétegeiből.

Ezt a „második Babitsot” váltja fel a harmadik, s e váltást is törvényszerűnek, költői alkatából természetesen eredőnek látja Nemes Nagy Ágnes. A költő objektív indíttatása ugyanis meghatározója maradt alkotásának, versírói, ábrázoló természetének. Így – továbbvive az előbbi finom metaforát – a felszínre ömölt láva később ismét megkeményedik, „közetté”, „kőzetdarabokká” válik, s „új földtani formák” hozott létre. Míg a második korszak Babitsa a mindennapok, a személyes kérdések költője lett, harmadik korszakában ez a terep is leszűkült: „egy betegség környezetévé válik”. A váltás pillanatát – másokkal egyezően – a *Versenyt az esztendőkkal* ver világában éri tetten. Itt lesz Babits igazán tudatos komponáló, hiszen egy adott mikrokörnyezetben kell a teljesség illúzióját keltenie. Ez azonban teljesen új szerepet kívánt tőle. Babits ugyanis – megint egy szemléletes metafora jellemzésével – „olyan tartományban élt, amely a közép-nagyságrend felett-alatt-mögött terült el, és ezt a tartományt, ezt az élményt próbálta körülkeríteni bölcsélettel, képekkel, tárgyakkal, ennek a feszültségét organizálta bele versei mozgásába.” De mit tehet az a költő, aki a teljességre vágyik, s ugyanakkor csak beteggyárból tekinthet a látóhatárra? Le kell vetnie palástját, s azt rongyokkal felcserélnie, a főpap díszes ornátusát a remete gönceire és a próféta halbüzös öltözkékére váltja, s kilép a görög oszlopcsarnok távlatából a csirkeház felé. Távlavesztés volna ez? Bizonyos mértékig igen, hiszen verseinek külső tere valóban beszűkül. De mélységében tovább gazdagodik: „Az, aki már csak egy nyaláb testi fájdalom és erről közöl híreket velünk, az egy ősi, szakrálisan is körülírható, emberi magatartást közöl, a mindenkori áldozatét, aki mindnyájunk helyett szólal meg”. S tegyük hozzá a szép és találó megfogalmazáshoz: ez a Babits is tovább él majd Nemes Nagy Ágnes és nemzedéke lírájában, áldozatával, melyet vállalnia kell, nemcsak tehetsége és elhivatottsága parancsára, hanem körülményeinek kényszeréből is.

Az író úgy látja, hogy az öregedő és beteg Babits lírája és személyisége – mert elemzései mindvégig személyiségközpontúak – fölött az elkerülhetetlen végzet suhog, a sorssal veszi fel az egyenlőtlen küzdelmet, s nagyságának egyik titka abtann rejlik, hogy ebben a harcban akadnak győzelmei is, s hogy csatája mindvégig túlmutat a szorongató tényeken, mert mondanivalója egye-

temesen emberi igényű, egzisztenciális, a szó igazi értelmében: „...a testi romlás itt egy újabb szellemi-költői felemelkedéssel jár együtt, a szó katartikus hatalma által, amely Babitstól mindvégig meg nem tagadtatott”. Ez a virtuális hatalom annál nagyobb és megragadóbb, mennél inkább erősíti egymást a személyes fenyegetettség tudata és a mind félelmetesebb világhelyzet. E kettő folyvást motiválja egymást, s kialakítja azt a versmodellt, mely mögött – hogy egy remek megfogalmazást idézzünk ismét – „a kifosztottak, az életből deklasszáltak gazdagságának mítosza dereng”.

Mindennek kifejezésekor nem vagy csak alig észrevehetően változik Babits verseinek hagyományos struktúrája, de annál inkább a hangsúlyai! „Mintha megcserélődött volna az első személy és szerep viszonya: a fiatakori szövegekben a szerep a jelenet, a stílusrajz áll elől és mögötte háttérként a szubjektum; az öregkoriakban fordítva, az én előrer, a szerep háttér” Ebben a megváltozott, tudatosan megváltoztatott költői helyzetben mélyülnek s fájdalmasabbá válnak a közelítő ősz színei, s a költő nem palástolt fájdalommal mondja ki a felismerést „mily kicsi minden / emberi történet”, s mintha csak azt az utat, amely a hajdani nagytól a kicsiig vezet, teljesen végig akarná járni, mintha be akarna avatni beteg-személyisége lefokozódásának minden jellemzőjébe, „Isten versének” magasából, a *Mint különös hírmondó* Esztergom-előhegyi kilátójától elvezet a „kutyaöl” magányáig, egy hatalmas, indázó, megszenvedett hasonlat önértelmezésében: „Mint a kutya silány házában, / legeslegutolsó a családban, / kiverten és sárral dobáltan, / és mégis híven és bátran / kiált egyedül a határban / fázva és szeleknek kitártan: / amit kiáltok, úgy kiáltom / vénen, magamban és ziláltan, / sárosan, rugdalva, ruhátlan, / híven, remegve és bátran.” / *Mint a kutya silány házában* /

Ezekben az öregkori, betegen és végre nyitottan írt Babits-versekben folytonos drámai küzdelemnek lehetünk tanúi, mely meghozta a maga adekvát formáját is. Ezt Nemes Nagy Ágnes a „leromboltság formájának” nevezi. Más ez, mint az avantgarde kéréletlen formarombolásának és formarombantásának végeredménye: a babitsi „rom-mező” alapvonalalaiban felsejlenek a megőrzött régi formák is, melyek küzdelmesen állnak össze, anélkül, hogy régi szépségük pompájában ragyognának föl, mert most új funkciójuk van: a szóért, a kifejezés teljességéért küzdő, lélegzetki-hagyasoktól bénított költő egzisztenciális szorongatásait hordozzák, azt a „tétovasságot” jelenítik meg a maguk töredezettségében, ami majd a

*Jónás imádjában* jelenik meg a gyónás hitelével és meg szenvedett őszinteségével.

Am közben még sok nagy vers született, s ott emelkedik a *Jónás könyve* is, melyről Nemes Nagy Ágnes könyvének egyik legszebb, legemelkedettebb és legszenvedélyesebb fejezete szól. A szenvedély oka érthető: sokan és sokféleképp magyarázták e költeményt, s neves irodalomtudós is akadt, aki annak a véleményének adott kifejezést, hogy a művet túlértékeljük, amikor Babits egyik legjelentékenyebb önvallomásának nevezzük. Nemes Nagy Ágnes azonban nemcsak a megvalósulás teljességét mutatja meg elemzése közben, hanem továbbfejleszté is az imént már említett „rommező” hasonlatot is, amikor a *Jónás könyvet* olyan építménynek nevezi, mely szilárdan áll, monumentális, csak orom-csipkáit pusztította le az élet vihara.

Nagyon fontos vallomása Babitsnak a *Jónás könyve* politikai szempontból is. „A szökött próféta mögött ott az önarckép, a bibliai történet mögött az aktuális világtörténelem.” De Babits másként fogja meg s értelmezi a próféta alakját és küldetését, mint várnánk, vagy amint azt a Gestapo börtönében halálát váró, ugyancsak Jónást idéző Bonhoefer tette. „Lefelé stilizálja”, s ez nem csoda, hiszen az érzékeny, tudatos költő a két világháború között is sok önjelölt és hamis prófétát láthatott, akik a küldetéses szóval visszaélve tévutakra csábítottak és vittek hívőket és hitetleneket. Babits valóban rühellte a próféta-ságot, de a feladat, hogy a küldetésbe belejátszassa az ontológiai líra mondandóját, s önnön szánandó alakmása mögé felrajzolja a nem kevésbé szánandó prófétát, aki mégiscsak a mítosz prófétája – nos, ez igazán vonzó és izgalmas feladata lehetett, nem szólva arról, hogy a versvilág, a bibliai történet újraértelmezése arra is lehetőséget adott, hogy ismét egyetemessé tehesse költészetének kényszerűen beszűkült terét.

A *Jónás könyvének* elemzése közben Nemes Nagy Ágnes „magasztos és nevetséges” kényes egyensúlyára teszi a hangsúlyt, s alighanem igaza van, még akkor is, ha a mi korunk hajlandó inkább a nagyszerűséget látni elhivatottságában és a nehezen, ellenkedve vállalt szerepével való küzdelmében. Babits számára bizonyára nem ilyen volt, hanem kicsit humoros, kicsit tragikus, nem lírai hős, hanem inkább epikus, aki folyvást egymásnak feszülő érdekek között egyensúlyoz, ellentétek között keresi az egyetlen helyes utat, s a végkifejlet során rá kell eszmélnie, hogy amire kiválasztották, azt sem teljesítheti, hiszen Ninive – szemben az eredetiben leírtakkal – nem tér

meg, mégsem pusztul el. Rendkívül érdekes és tanulságos, ahogy a ténynt magyarázza Nemes Nagy Ágnes. Az eddigi méltatások egy része arra irányította a figyelmet, hogy az ember képtelen áthatolni az isteni szándékon; mások viszont ravasz logikai fondorlatok nyomán inkább arra a meggyőződésre hajlottak, hogy Jónás figyelmeztetése néhány lélekben kicsírázott, s ezért marad el az Úr büntetése. Hiszen a város pusztulását jelző, jóslatszerű igék kategórikusnak látszó „vagy...vagy”-ával kapcsolatban éppen Babits fejtette ki, hogy az ilyenyszerű sorok alapjában véve értelmetlenek (a *Keresztül-kasul az életemen*-ben Ady jóslatát – „Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra, / Vagy itt ül a lelünk tovább leigázva” – elemzi ilyen szempontból, s ha figyelmesen olvassuk a *Jónás könyve* Ninive pusztulását jósló sorait, azok is hasonló logikai felépítést mutatnak). A próféta komor figyelmeztetése után néhányan mégis eljöttek hozzá, így hát akadtak jószándékúak a bűnös Ninivében is. Mit mond ezzel szemben Nemes Nagy Ágnes? Szavait már csak azért is érdemes idéznünk, mert minden agytorna helyett a babitsi szerepvállalás lényegéből indul ki, s a költő „reménye” alapján értelmezi a pusztulás jelenetének elmaradását, mely a vérszomjas Jónást látszólag joggal dühítette fel, s fordította Isten ellen. „Maga az Úr inti le a megszökött, majd túlbuzgóvá lett Jónást – olvassuk *A hegyi költőben* –, amikor Ninive vesztét követeli, mert az isten jobb politikát tud (tudna) a gyilkolásnál. Ninive pusztulása tehát elhalasztódik, a világvege elmarad. Jónás kudarca nem más, mint Babits reménye. Egészen egyszerű földi reménye vagy magyar reménye a háború tűrhető átvészelését illetőleg. Még egy kicsivel több is: az emberi lét, a lét, az egzisztencia valamely át-nem-látható megoldhatóságába vetett, szorongó bizalom.” Addig ugyanis Babits is eljutott, ameddig a bölcelet, már korán ráébredt, hogy a végső, egzisztenciális kérdéseket nem válaszolhatjuk meg. Itt azonban a kétségbeesést katarzisba fordítja e sorokkal: „Így szólt az Úr, és Jónás hallgatott”. Ez a hallgatás az elemző szerint a Talán lehetőségének elfogadása, „a filozófiai 'hátha' és a költői-emberi mégis-remény kvázi-néma megnyílása a sorok között”.

A *Jónás könyve* közvetlen, anyagszerű elemzése mellett, vele szoros összefüggésben Nemes Nagy Ágnes e hatalmas vers modernségét, huszadik századi mondandóját is részletesen kifejti, midőn arra figyelmeztet, hogy megnyilvánul benne századunk állandó „mítosz-szükséglete”, melyet a versben végigkísér az eszkatologikus tar-

talmakat ellenpontosító ironia. Így lesz Babits verse a világ későbbi súlyos tapasztalatainak előképe, a benne ábrázoltakkal és a megoldásában felvetett „talán-remény” kétértelmű villanásával.

Nemes Nagy Ágnes nyomatékosan és többször is „tárgyas lét-lírikusnak” nevezi Babitsot. A *Hegyi költő*ben mindvégig nagy beleérzéssel és költői érzékenységgel adja e fogalom lehetséges és kivételes elhithető erővel megformált magyarázatát. Minden során érzik, hogy neki is, nemzedé-

kének is személyes élménye ez a Babits (ami persze nem zárja ki, hogy másnak egy másik Babits adja a reveláló élményt, s ez természetes, hiszen az igazán nagy költészet kimeríthetetlen), s miközben a saját logikája szerint szegődik társaul, arra is példát mutat, hogyan lehet korszerűsíteni, mindennapi társunkká tenni a sokat szidott, de mindig új életre kelő esszét.

Rónay László

## IRODALOMTUDOMÁNYI ÉS STILISZTIKAI TANULMÁNYOK

1984. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. Kriterion K. 335 l.

Akár a korábbi időkben, ezúttal is vonzó és érdekes, egyszer-egyszer kifejezetten izgalmas okfejtések gyűjteménye ez a kötet, jelezvén a szerkesztő és a munkatársak készségét s magas igényeit. Tematikai, módszertani, szemléleti elegyesége nem a szervetlenség, hanem a tágasság, a sokszínűség benyomását kelti, s bizonyítja újfent a „varietas delectat” ókori tételének igazát. Életrajzi és pszichológiai, műfajelméleti és stilisztikai aspektusú vizsgálódás egyként akad itt, némely írások adatközlő, mások műelemző karakterűek – merőben indifferens avagy bántóan alacsony színvonalú tanulmány azonban nem tévedhetett közéjük. A kötet egésze és mindahány darabja méltán reprezentálja egy nagy hagyományú szellemi műhely – a kolozsvári egyetem – önértékeit és tartós kisugárzását, lévén valamennyi szerző az univerzitás oktatója-kutatója avagy hajdani diákja.

Nem kis gond összefoglalóan és érdemben számot adni egy tizenhat munkatársat fölvonultató s ekként nagyon is sokarcú (Kazinczy személyiség-fejlődését és Sütő András drámáit, a népdalvers sorfajait és az Ambrus Zoltán-i szecesszió stílus jellemzőit egyaránt elemző) tanulmányfüzerről. Ha szándékolnánk is *valamennyi* írás mégoly kurta szemlélését, a bemutatást, a méltatást, netán a polémiát, terjedelmi korlátok csakúgy lehetlenné teszik e vállalat, mint önnön kompetenciánk végessége. Nem adva fel mindenestül a kritikus legelemibb jogát és kötelességét, sort kerítünk utóbb néhány, elismerést avagy apró vitát jelző (s a vázolt körülmények miatt inkább ki nyilatkoztató, mintsem érvelő) széljegyzetre, ámde legigazibb feladatunkat ezúttal mégsem az ún. bírálatban látnók. Az egyes tanulmányok mérlegelésénél többet nyom a latban a kötet egé-

sze, illetve: kevesebbet árulna el a „közelművek” vizsgálata, mint a magaslati nézőpont. Elvonatkoztatunk hát egyelőre a konkrét értekezésektől, épp a mindeniken túlmutató konklúziók, az általános érvényű tanulságok kitapintása érdekében.

Ami legelsőül feltűnik: nyoma sincs e könyvben holmi öncsonkító, szemhatárt beszűkítő regionalizmusnak. Örömmel nyugtázzuk: nem falazódnak erdélyiségükbe a gyűjtemény szerzői; témaválasztásuk, szemléletük, írásaik elméleti alapozása egyaránt jelzi ezt. Természetes, hogy ők a legilletékesebbek pl. Németh László nagybányai kapcsolatainak avagy Kristóf György és Szabédi László munkásságának kutatásában, ámde legalább ily magától értetődő számukra Bajza és Arany János, Villon avagy József Attila életművének vizsgálata. Tudják: nincs külön erdélyi irodalomtudomány, tevékenységük szerves és műlthatatlanul fontos összetevője az országhatárokat nem ismerő hungarológianak. S nem csupán a tanulmányfüzér örvendetesen sokszínű tematikája árulja el ezt. Utalások, hivatkozások sokasága tanúsítja (az imponáló gazdagságú jegyzetanyagokat nem is említve már), mily gyorsasággal asszimilálják s mily alkotó módon alkalmazzák a kötet szerzői a magyarországi irodalomtudomány legmodernebb eredményeit. Szó sincs azonban valaminő egyoldalú recepcióról; csakis a szó legnemesebb értelmében vett partneri viszonyról beszélhetünk. A befogadás, a termékenyítés, a „csereforgalom” kölcsönös. Ha Gaal György – egy lehetséges példa – érezhető haszonnal mozgósítja Németh G. Béla kutatásainak konklúzióit, „vizonzásul” az ő Kristóf György pályaképe játékonan kiegészíti és árnyalja a hazai pozitívista irodalmi iskoláról eddig szerzett tudomásainkat. Ugyanezt – mutatis mutandis – a kötet

mindenik írásáról elmondhatnók. Nem külön, egymástól jözerével függetlenül, hanem nagyon is egymásra utalva létezőnk és munkálkodunk.

Túl ezen, akad a könyvnek egyéb, aligha kevésbé meggondolkodtató tanulsága is. Kitétszik a gyűjtemény szerzőit röviden, a legfontosabb életrajzi s publikációs adatokkal „azonosító” függelékben, hogy nem is kevesen közülök általános, illetőleg középiskolában tanítanak. Ezt tudván, tüstént fölértékelődik, más megvilágításba kerül a kötet *valamennyi* darabját jellemző, magas fokú elméleti készség. Bajosan dönthetnők el pusztán az itt közölt tanulmányok alapján, melyiket írta egyetemi s melyiket általános iskolai oktató. Az univerzális irodalomtudomány legmodernebb eredményeit hasznosítják mindahányan, bármelyikük okfejtésében felbukkanhat Wellek és Warren, Hans-Robert Jauss vagy Lucien Goldmann, Roland Barthes és Hans Magnus Enzensberger (s még sokak) neve avagy valamely tézise, teóriája. Csak egy – a könyvből, sajnos, hiányzó – névmutató tárthatná fel igazán az utalások, hivatkozások gazdagságát. Hazai viszonyaink ismeretében irigységgel tölt el s némi melázásra készítet ez a körülmény. Egyetemi előadók és kutatók esetében nálunk is természetes, sőt alapvető követelmény az efféle tájékozottság és fölkészültség. Ámde vajon hány általános és középiskolai tanárunk ír hasonló színvonalú tanulmányokat, vagy (beérnénk kevesebbel is!), hányan ismerik közülök ily fölényes biztonsággal pl. a recepcióesztétika lényegét s kulcsfogalmait? A kötet nem egyetemi oktatók írta elemzései így egyrészt a kolozsvári univerzitás irodalmárainak s nyelvészeinek munkáját dicsérik, másrészt a volt hallgatók elszánt és szívós önképzési igényeiről tanúskodnak. (A gyűjtemény munkatársait bemutató függelék e tanulságtól függetlenül is hasznos információkat közöl az olvasóval. Üdvös lenne, ha több szerzőt felvonultató kiadványainkban mi is gyakorlattá tennők az efféle tájékoztatást.)

Még két konzekvenciát emeljük ki a lehetségesek közül. A kötet darabjai szükségképpen csak egy-egy részjelenség, részösszefüggés vizsgálatára vállalkozhattak. Így is feltűnik a legtöbb írás tágassága (mind a kontextus, mind a horizont vonatkozásában), az elemzések parciális volta ekként csak kevésbé érezhető. Igen rokonszenves számunkra az a demokratikus szerkesztői eljárás, amely egyetlen vonatkozásban sem ad előnyt a „mesterek” munkáinak a „tanítványokéival” szemben, s örömmel regisztráltuk egy pályakezdő kutató – Galamb Katalin – ígéretes dolgozatának jelenlétét is. (Mivel hozzánk különösképp közel

áll Ambrus Zoltán személye s munkássága, jegyezzük föl tüstént ez okfejtésről: ha nem győzött is meg maradéktalanul minden példája és állítása, a lényegre tekintve jó nyomon jár. Szemben Herczeg Gyula véleményével – vö.: *A XIX. századi magyar próza stílusformái*. Bp., 1981. 254–255., 261–264. –, magunk is inkább Galamb Katalin álláspontjához csatlakoznánk: a *Midas király* szerzőjének szintaxisa, „indázó mondat – és szövegszerkezet”-ei jobban kötődnek a szecesszió stílusművéhez, mint a Jókai–Gyulai-féle hagyományhoz. – S e munkát méltatva, egyben a kiváló kolozsvári nyelvész, Szabó Zoltán oktatói-kutatói munkásságát is dicsérik.)

Az általános érvényű tanulságoktól visszajutottunk ekként az egyes dolgozatokhoz. Feltűnt – bár alighanem csak a véletlen játéka ez –, hogy irodalmi témákkal legfőként férfiak, nyelvészet-stilisztikával viszont kizárólag nők foglalkoztak. Mivel a koncepciók többségével – tér s kellő illetékesség híján – nemigen polemizálhatunk, csupán néhány fenntartás, ellenvetés jelzésére szorítkoznánk. Érdekesnek, ám egy kissé mechanikusnak, elméletillusztrálónak találjuk Molnár Judit Kazinczy-kísérletét, hiányolva belőle az 1790-es fordulat mélyebb, komplexebb elemzését nemkülönben. Kevés új, reveláló elem bukkant föl Kozma Dezső *Arany és a hagyományok* c. tanulmányában, s nem értjük, minek alapján véli ő a *Vásárban* c. verset „... múlt csaták sejtelmes regéit idéző”-ő alkotásnak (36.). A költemény szövege kizárja az efféle értelmezést. Szabédi László életútjának tán legnehezebb periódusát tárja fel Kántor Lajos alapos, rengeteg friss adatra, dokumentumra támaszkodó elemzése. Okfejtésével, konklúzióival bajosan vitázhatnánk, ámde vajon *csak* a hajdan közismert Sztálin-aforizma („Az írók az emberi lélek mérnökei”) parafrázisának tekinthető a tragikus sorsú költő-irodalmár egyik versének két sora (145–146.)? Töprengve kérdezzük: a híres József Attila-költemény, *A város peremén* emlékével, távoli inspirációjával semmiképp nem számolhatunk? Úgy talánlók: Németh Ágnes túl szigorú (bár sok szempontból jogos) bírálatban részesíteti Nyerges Antal műfordításkötetét, Beaumarchais pedig – ellentétben Galamb Katalin állításával (325.) – nem lehetett a századforduló kedvenc operettszerzője. Jóval korábban élt, s nevét aligha műkedvelő muzsikusként, sokkal inkább a vígjátékai alapján komponált operák őrizték meg mindmáig.

Szaporíthatnók bizonylani az apróbb-nagyobb viták számát, szóba hozhatnánk még egy-két tollhibát – ámde minek tennők? Mit sem változtat-

na ez elismerő véleményünkön, lévén e kötet nagy figyelmet és méltánylást érdemlő vállalkozás. S noha nincs abszolút értelmű kritikai objektivitás (mindünk a maga ízléséhez, eszményeihez közel álló műveket preferálja önkéntelenül is), illő fölemlíteniünk végezetül azon tanulmányokat, amelyek *nekünk* a legtöbbet nyújtották. Közéjük tartozik Kereskényi Sándor elemzése Németh László küldetéstudatáról, Gaal György

Kristóf-analízise, Cseke Péter írása az *Erdélyi Helikon* és a népiség kapcsolatáról, Lázok János elmefuttatása Sütő András drámáiról s J. Nagy Mária Vajda lírájának főneveit (és stílusalakító erejüket) rendkívüli elmélyüléssel vizsgáló okfejtése. S készséggel megengedjük: egy másik bírálat tén az általunk most ki nem emelt értekezéseket becsülné a legtöbbre.

Lőrinczy Huba

**Csapodi Csaba: A budai királyi palotában 1868-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.** Bp., 1984. MTA Könyvtára 1121. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 15.)

Mátyás király könyvtárának híre bővületben tartotta az utókort. Luigi Marsigli olasz hadmérnök is a Corvina könyvtárat kereste a budai palotában 1686-ban. „Fájdalommal eltelve a látványon, szétnéztem a szomszédos kamrában, mert el nem képzelhettem, hogy ami a szemem előtt volt, legyen az egykor híres könyvtár maradvéka. Bármily gondosan kutattam át a palota többi helyiségét, mégsem találtam más könyvek nyomát, úgy hogy végre azt kellett következtetnem, hogy ez képezi a könyvtár állományát, amelyet az ostrom kezdetén idehoztak, hogy a tűz ellen megvédjék.” (5.)

A Budáról 1686-ban elvitt könyvanyagról Marsigli jegyzéket készített. 320 kötetet regisztráltak, ebből 126-ról megjegyezték, hogy kódex, 174 db nyomtatott könyv volt, 20 tételről nem adtak semmiféle meghatározást. Julius Pflugk ezt a jegyzéket közreadta a Corvina könyvtárról írt munkájában 1888-ban. Csapodi Csaba ennek az ún. Pflugk jegyzéknek az alapján a Corvina könyvtár állományával kapcsolatos kutatásai során bebizonyította, hogy a Budáról 1686-ban elvitt könyvanyag nem tartozott Mátyás király könyvtárának állományába.

Jogosan vetődött fel a kérdés, milyen könyvanyag volt akkor Budán 1686-ban? A fenti jegyzék alapján Csapodi Csabának sikerült 1969-ben azonosítania a bécsi Nemzeti Könyvtár kódex és ősnymtatványgyűjteményében 73 kódexet és 12 ősnymtatványt. Kiadványának első fejezetében ezeknek az azonosított kódexeknek és ősnymtatványoknak a leírását adja, jelzetekkel, a bejegyzésekkel és a magyarországi vonatkozások ismertetésével. A teljes anyag áttekinthetőségét

azzal teszi lehetővé, hogy a Pflugk jegyzék alapján felsorolja azokat a kódexeket és ősnymtatványokat is, amelyeket az elégtelen adatok miatt nem lehetett azonosítani, 1686-ban azonban nem minden budai könyv került Bécsbe. 26 kötet (kódex és ősnymtatvány vegyesen) részben magyarországi, részben más külföldi könyvtárakba került a visszavétel után. Ezek pontos leírása és őrzési helyének regisztrálása teszi teljessé a Budán 1686-ban talált könyvanyag számbavételét.

A budai könyvanyag eredetéről a lehetséges megoldásokat a második fejezetben tárgyalja a szerző. Egykorú tudósítások és bizonyítékok alapján újból megvizsgálta, hogy nem valószínű-e a Corvina könyvtárba való tartozás. A XVI. és XVII. századi ismereteink közti ellentmondások csak úgy oldhatók fel, ha két különböző könyvanyagra vonatkoztatjuk őket. Ennek legfőbb bizonyítéka a fennmaradt hiteles korvinák és a Budáról elvitt könyvek tartalmi összevetése. A két gyűjtemény eltérő összetételű. A Corvina könyvtárban 32,3% a budai könyvanyagban 63,9% az egyházi irodalom aránya, a világi tudománysszakok a korvinák között 67,6%, a Budán talált könyvek között 36,1%. Így a budai anyag eredetére a következő feltevések jöhetnek számításba:

- 1541 után Budára összehordott könyvanyag a már török fennhatóságú területekről
- egy budai kolostor könyvtárának maradvéka
- a nagyszámú (10%) esztergomi vonatkozású könyv miatt az esztergomi káptalan középkori könyvtárának maradványa
- a királyi kápolna papságának könyvtára

Az első két megoldásnak tényszerű ellenvetései vannak: a nyomtatott könyvek kiadási éveit alapján nem jöhetett létre a gyűjtemény 1541 után. A tartalmi vizsgálat kizárja a kolostori könyvtárat. A budai könyvanyag eredetének a kutatása magával hozta az esztergomi könyvek Bécsbe kerülésének a problémáját is:

1. Esztergomból a már megszállt Budán keresztül kerültek kódexek, ősnymtatványok Bécsbe. (Esztergom csak 1543-ban esett el!)

2. Az esztergomi egyház könyvtárába (helyileg Nagyszombatban!) közvetlenül és közvetve Budáról is kerültek kódexek, ősnymtatványok 1543 után.

3. Buda visszavételekor az ott maradt könyvek közül további esztergomi vonatkozású kódexek más városokba is elkerültek. (Kassa, Bologna)

A fentiekhez hozzátehetjük még azt a tényt is, hogy Esztergomot 1594-ben megkísérelték visszafoglalni. Az ekkori átmenetileg sikeres ostromkor még találtak Esztergomban kódexeket, ezek közül az ún. Pálóczy missale ma az OSZK Clmae 359 jelzetű kódexe, Beatrix királyné óraskönyve Melkben van, egy dekretális az ÖNB-ben található ugyan Cod. Lat. 5121 jelzettel, de előbb, 1665-ben került az ambrasi Habsburg könyvtárból a Hofbibliothekbe. A fentiek figyelembevételére megingatja azt az elképzelést, hogy a Budán talált könyvanyag az esztergomi káptalan középkori könyvtárának szervező része lenne. Az esztergomi eredetű kódexek nem intézményesen, hanem egyedi úton juthattak Budára 1541 előtt.

Végleges megoldást a káptalani könyvtárak anyagával való összehasonlítás sem hozott. Bár ebben az esetben a könyvjegyzékek mind a XV. század közepe tájáról valók, tehát kb. 100 évvel korábbiak, mint a budai könyvanyag. Ezért is állhat közelebb tartalmi összetételében a pozsonyi Kristus Teste confraternitas könyvtárának 1501-ben rögzített állományához. A részletes tartalmi elemzés alapján egészen bizonyos, hogy egyházi gyűjtemény volt. Feltűnően kevés a humanista irodalom, kiugróan nagy a kánonjogi könyvek aránya, hiányoznak a világi hívők számára összeállított vallásos szövegek, nagyobb számmal találhatók viszont a postilla kötetek, szentírásmagyarázatok. Csapodi Csaba a királyi kápolnában látja azt az intézményt, ahol elképzelhető ez a könyvanyag, mint egy művelt papi középréteg műveltségének bázisa. Eredményeit hangsúlyozottan munkahipotézisnek tartja, amelyek azonban kiindulópontjai lehetnek a további kutatásoknak, „adalék a XV–XVI. századi magyarországi szellemi élet, könyvkultúra közelebbi megismeréséhez.” (57.) Kutatásai nyomán azonban kézbevehetünk 73 kódexet, amelyek a középkori magyarországi értelmiség szakmai és műveltségi színvonalának konkrét bizonyítékai.

Oláh Miklós Mátyás király könyvtárával kapcsolatban írta: „Volt ezen kívül még két egyéb könyvtár is másutt a fellelővárban, bár az előbbieknél csekélyebb jelentőségűek. Mindezeket a török, ... miután Budát a következő szept. 8-án elfoglalta, részint szétszaggatta, részint miután más célokra az ezüstöt letépte, széthajigálta.” (Oláh Miklós: Hungaria. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Bp., 1982. 1056.) Ezek a humanista műveltségeszményt csak áttételesen, másodlagosan érintő könyvek nem kevesebbet tettek lehetővé, mint a középkori magyarországi irodalom művelését, az államigazgatás, az egyház-kormányzat tudományosan is megalapozott működését, az iskolák megszervezését és hatékony tevékenységét, amelyek egyikében Oláh Miklós is tanult. Hungaria-jának előszavában mindezekről önkéntelenül is vallott:

„Nézd el kérélek, hogyha találj földrajzi hibákat, / hisz geta partoktól messzire ring a hajóm; / majd a hazámban, a házamban, kedves kikötőmben / sorra kivizsgálom minden adat hitelét.” (Uo. 334.)

Azokra a Budán maradt könyvekre gondolt, amelyekről Csapodi Csaba jogosan állapította meg: „A Corvina – eredetiben fennmaradt, vagy adatokból ismert – állománya mellett a második legnagyobb középkori magyar könyvtárról van szó, amelyet közelebbről meg tudunk ismerni.” (59.)

*Körmendy Kinga*

Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes-énekei. Kolozsvár 1701. Hasonmás kiadás. A kísértő tanulmányt Szabó Géza írta. Bp. 1983. Helikon K. 312 l.

Az utóbbi években megnövekedett a nagyközönségnek szánt régi magyar szövegkiadványok száma. Ez a tény valamennyire enyhít azon a kedvezőtlen helyzeten, amely az Akadémia Kiadó és Nyomda szűkülő kapacitása miatt keletkezett. Sajnos, nem mindig a filológusok döntenek el, hogy mit adjanak ki a kiadók. Egy Balassi-vagy Rimay-kutató (nyilván maga Szabó Géza is) a sok kiadás közül egy olyat választott volna, amelynek szövege forrásértékű. Tótfalusi Kis Miklós ezzel szemben „az előző kolozsvári könyvnyomtató, Veresegyházi Szentey István idejében megjelent kötetet másolta le, s különösebb egyéni hozzáadást nem is találunk a különben nagyon szép kis kötetben.”



Szabó Géza érdeme, hogy a tudomány is nyert a kiadványon. A hasonmáshoz mellékelt tanulmányában világos, szépen megírt áttekintést ad a Balassa–Rimay kiadások történetéről. Tanulmányában két új megállapítást is tesz. 1. A lőcsei kiadásnak e passzusa alapján: „a váradi negyedik editio szerint” a kutatók tévesen négy elveszett váradi kiadást tételeztek fel. Szabó Géza ezzel szemben meggyőzően bizonyítja, hogy a *váradi* szó után egy vessző teendő, vagyis hogy csak egy váradi kiadás volt. 2. Megtalálta az okát annak, hogy miért éppen 1806-ig terjed a Balassi–Rimay kiadások sora. Az új teológiai szemlélet hívei a XIX. század elején a korábbi egyházi énekek mellett Balassi és Rimay istenes verseit is elavultnak, korszerűtlennek tartották, és saját koruk költőinek szerzeményeivel helyettesítették. A két költő versei ugyanis a református egyház mintegy ajánlott olvasmányaiként jelentek meg a gyülekezeti énekek mellett.

Stoll Béla

**Reformkori országgyűlések színházi vitái. (1825–1848)** Sajtó alá rendezte, a bevezetőt, az utószót és a jegyzeteket írta Bényei Miklós. Bp., 1985. Magyar Színházi Intézet 1. (Színháztörténeti Könyvtár 15.)

Művelődéstörténeti kézikönyvvel gyarapodtunk. Olyan kötetrel, amelyet sokszor kell majd elővennünk. Közismert, hogy színház, dráma, irodalom, nemzetiség, nyelvfejlés, magyarosodás (ritkábban: magyarosítás), erkölcsnemesítés mily szoros összefüggésben vannak egymással, a reformkor tudatában elválaszthatatlanok. Ezt eddig is tudtuk, de most, Bényei Miklós gyűjtő és sajtó alá rendező munkájának eredményeképpen a dokumentumok is rendelkezésünkre állanak. Az országgyűlési iratokból mindaz belekerült a kötetbe, amely valamilyen kapcsolatban áll a nemzeti játékszín létrehozására irányuló törekvésekkel. A sajtó alá rendezés munkáját éppen úgy, mint a jegyzeteket csak dicsérhetjük (Gergely András szaktörténészként lektori segítséget adott Bényeinek, és az ilyen formában történő lektoráltatás más kiadványok számára is például szolgálhatna!), így néhány megjegyzésünket inkább a maximalizmus igénye téteti velünk. A 46. számú iratot Bényei több helyről „szerkesztette egybe”. Nem látszik megnyugtató megoldásnak; azt sem tudjuk meg, melyik rész honnan való. A jegyzetek sorában Dessewffy József még mindig „kon-

servatív politikus”-ként szerepel. Régi reflexek működnek, de a magyar történetírás is hibáztható, hogy nem adott differenciáltabb Dessewffy-portrét (akár a Kazinczy-levelezés, akár a rengeteg kiadatlan Dessewffy-irat) alapján.

Több gondot okoz számunkra a nyitó évszám: 1825. Valóban, hagyományt követ Bényei, mikor az 1825-tel kezdődő országgyűléssel indítja a reformkori viták sorozatát. Valahol legalábbis jelezni kellett volna, hogy például Kosáry Domokos későbből számítja a reformkor kezdetét, méghozzá igen csak megfontolandó érvek alapján. Ami azonban meggondolkodtató: az 1825–27-es országgyűlésről mindössze a 21–30. lapok szólnak, e lapokon a lelőhelymegjelölések, valamint egy hosszabb fordítás is megtalálható; s ami elhangzott az országgyűlésen valójában alig más, mint régi érvek, kívánságok, tervek ismétlése. Az 1830-as anyag pedig több mint szegényes, mindössze három lap (lelőhellyel, fordítással együtt). Lényegében csak 1834. március 15-ével, illetve 1835. május 14-ével indul meg lendületesebben, szélesebb körűen a színházi kérdések megvitatása; amely viták heveségét, részletekbe menő tárgyalását a Pesti Magyar Színház 1837-es megnyitása, majd későbbi „nemzeti”-vé emeltetése csak erősíti.

Ily módon elképzelhető lett volna valamiféle hangsúlyosabb periodizáció: pl. az 1825–35 közötti időszak előzményként való bemutatása. Nem kizárólag terminológiai és évszámokról van szó, ti. nemcsak arról, hogy mikor kezdődik valójában a reformkor. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a történelmi események más korszakolást igényelnek, és megint mást az irodalmi-művészeti folyamatok. S még azt sem zárhatjuk teljesen ki, hogy a dramaturgiának, illetve a színi mozgalomnak is lehetnek önálló korszakhatárai. Nyilvánvaló, hogy az olyan típusú kiadványok, mint amilyen a Bényeié, melyekre több diszciplína tarthat joggal igényt, azaz amelyek a történettudomány és a színháztörténet (s ezen keresztül színházi-irodalmi gondolkodás) jobb megvilágítását szolgálják, ebben a kérdésben legalább is kompromisszumra kényszerülnek, tehát több, egymásnak ellentmondó szempont érvényesítésére. De éppen azért, mivel a történelmi folyamaton belül az irodalmi-színházi gondolkodás autonómiával rendelkezik, a problémák érzékeltetése szükséges lett volna. Ehhez kapcsolódik következő vitapontunk. Bényei jó szemmel veszi észre, találó idézetekkel bizonyítja, hogy a színház egyfelől a magyarosodás és a nyelvtérjesztés, másfelől viszont az erkölcsnemesítés eszközének számított, ezek

ben a „minőségeiben” kaphatott széles körű támogatást. Csak hogy ez egyáltalában nem új gondolat: nemzeti játékszín, nemzeti tudat és nemzetiség összefüggéseire már Lessing is rámutatott, aki elég ismert – elméleti – szerző volt ahhoz, hogy nézetei olykor módosult formában még a műveltebb országgyűlési szónokok érvékségeit is gazdagíthassák. Ugyancsak ismertnek volt mondható Schiller értekezése a színházról, mint erkölcsi intézményről (Benke József fordításában); Schiller a XIX. század elején szintén a népszerűbb szerzők közé tartozott. Eppen ezért (s alább még bővebben kifejtve) kételkedünk Bényei ama rövidre zárásról tanúskodó véleményében, miszerint az országgyűlési felszólalásokban olykor rejtetten, máskor nem is oly rejtetten ott élt ama „vágy is, hogy az erkölcsnemesítés hozzájárulhat a néptömegek elégedetlenkedéseinek, netán lázadásainak leszereléséhez is”. (334.) A jó részt az igazi közönségérdeklődés hiányával általában küszködő magyar játékszínnek hol színvonalasabb, hol kevésbé színvonalas darabjai nemigen hatottak a néptömegekre, hacsak úgy nem, hogy a zenés játékok néhány éneke idővel folklorizálódtak, széles körben vált ismertté. Másrészt az erkölcsnemesítés már a régi görögök óta célja a színháznak, ismét Lessinget idézve: „...weil das Theater die Schule der moralischen Welt sein soll”, melyet Gorové László egy elfeledett dramaturgiai értekezésében ekképpen ad vissza: „a jádzo színnek az erkölts iskoláját kellene ábrázolni, a melybe azért kellene kinek kinek belépni, hogy épüljön”. Gombos Imre pedig azért írta Az esküvést, hogy a „jó nézők szíve illetődven és borzadással nézván hőse estét, támadjon bennök a rény érzeménye.”

Nem folytatjuk. Erről van szó csupán, nem többről.

Ugyancsak eltér álláspontom Bényeiétől a tekintetben, hogy ama elvárás, miszerint a „színháznak a nemzet dicsőségét, méltóságát is reprezentálni” kellene, a jövőbe mutató szándék mellett nacionalista indítékot is tartalmaz. (333.) Talán nem ártana, ha óvatosabban kezelnénk az olyan fogalmakat, mint például a nacionalizmus. Arról van ugyanis szó, hogy a nemesség (akárcsak az értelmiség) 1790-től kezdve egyre tudatosabban törekszik a nemzeti intézményrendszer kialakítására, mivel – egyébként joggal – ebben a nemzeti intézményrendszerben látja biztosítottnak a nemzeti művelődés fejlődését. Akadémiai törekvések, könyvtáralapítások, múzeumok létesítése jelzik ezt a folyamatot magyaroknál, cseheknel és szándékában a szerbeknél és a hor-

vátoknál is. Ebben a kontextusban kell értékelnünk a nemzeti játékszín létrehozására tett fáradozásokat. Magyarországon a nemesi kezdeményezés tény, ám a reprezentálást is magában foglaló törekvés még nem nacionalista. A lényeg a nemzeti-kulturális és nem a nemesi fény emelése. Ebben a vonatkozásban megszívlelendő Jókai Mór regényének, a *Kárpáthy Zoltán*nak idevonatkozó fejezete. S ne felejtsük, hogy a nyitó darab, az *Árpád ébredése* a változóban levő nemzetfogalmat sugallja, hogy ti. nemcsak a „dicsőké” a haza (hogy Vörösmarty később írt versének szóhasználatával éljün). Színházi törekvései ekkor az országban nemcsak magyaroknak voltak, hanem a magyar példától fellelkesült szerbeknek, illetve a szlovákoknak is. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a nacionalizmus nem szűkíthető le egy részterületre (s a magyarosodásban a nemzeti játékszín – bár igen fontos, mégiscsak – részterület). A nacionalizmus szélesebb körű eszmerendszer, a politikai valóság vagy ábrándok síkján jön létre, végső célja az egynyelvű nemzetállam. Ehhez képest a magyar nyelvű színjátszás és a „nemzeti” színház egészen más kontextusban értékelendő.

Vitánk ellenére is hasznosnak és szükségesnek minősíthetjük Bényei Miklós munkáját, amely egy jövőző magyar színháztörténethez is fontos adalékokat szolgáltat.

Fried István

Szántó György Tibor: Csengery Antal. Bp., 1984. Akadémiai K. 291 l. (A múlt magyar tudósai)

Csengery Antal nem szerette Jókai művészetét, ő maga mégis erősen emlékeztet a Jókai-hősökre. Puritán életmódja, férfias külseje, hazaszeretete, nagy műveltsége mellett meglepő sokoldalúsága is velük rokonította: egyaránt értett az újság- és a törvénytörvények megszövegezéséhez, tudományos bizottságok meg hiteltelintézetek irányításához, Arany Jánossal éppúgy bizalmas viszonyba került, mint Deákkal, Tiszával. Ám Jókai héroszait írójuk lélektannal nem törődő szent naivsága megmentette a szétforgácsolódástól. Csengeryvel nem esett meg ez a csoda. Igazán marandó tanulmányokat nem hagyott hátra, s ma is helyeselnünk kell Somogyi Sándor két évtizede leírt ítéletét róla: „Általában mások eszméit sommázza, illetve formálta újjá, olykor plágiumok árán. A mindent megismerés vágya / ... /

még erre is rábírta". (S.S.: *Gyulai és kortársai*. 1977/441.)

Szántó György nem hajlik az ilyen kemény és lényeglátó ítéletkezésre, olvasmányosan megírt pályaképének (kisonográfiajának?) ez a legfőbb baja. Bemutatja azt, hogy Csengery meg centralista társai pályakezdésük idején legtávolabb voltak a hagyományos sérelmi (és érzelmi) politikától az ellenzéken belül, legjobban ismerték a parlamentarizmust, ám mindez a hatvanas-hetvenes évek Csengeryjét is megvédi szemében a túlhaladottság vádjától, a balfelől jövő támadásoktól.

Vaskos elfogultság kellett például a következő megállapításhoz: „A csoport / az 1861 utáni centralisták / alapvető politikai céljait tekintve most sem különbözik Petőfitől: az új Magyarország, a szabad polgári állam eszménye él bennük is.” (219–220.) Mind a jakobinus költő, mind a Csengery–Eötvös kör joggal utasította volna el annak idején az ilyen eszmei rokonítást! Ámde a Budapesti Szemle szerkesztőjének nincs is szüksége a vörösrre festésre: vannak demokratikusabb politikusai a kornak, azonban az ő mérsékelt szabadelvűsége is érték az uralomra jutó Tisza-párt cinikus vagy szűklátókörű, de mindenképpen maradiabb tömegével szemben. Hogy a 67-et követő pártharcok, a Deák-párt szétesése majd az új éra mennyire megkeserítette a centralisták utolsó mohikánjainak alkonyát, erről meggyőző képet festett újabb irodalomtörténet-írásunk (Sőtér István: *Eötvös*, Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás...*) Szilágyi György minderről nem vesz tudomást, nem is érdekli a kései Csengery politikai közérzete, helyzettudata.

E részleteiben elnagyolt, az újabb kutatásokkal számot nem vető ábrázolásmód jellemző egyéb fejezetekre is (pl. „Polémiaja Ipolyi Arnolddal”. „Csengery és az irodalmi Deák-párt.”). Az utóbbi vonatkozásban nyugodtan elfogadja Szalamon Ferenc kortársi leegyszerűsítéseit, ügyet sem vet például Somogyi Sándor gondos cáfolatára. (Az „*irodalmi Deák-párt*” kérdéséhez ItK 1961.) Ekként aztán azokat tarthatjuk apológiától mentes valóban értékes részleteknek, amelyekben az akadémiai jegyző és tudomány-szervező Csengeryről olvashatunk.

Az ő érdeme volt a Matematikai és Természettudományi Bizottság megalakulása 1860-ban, ő hirdette először közpénzből fenntartott kutató-intézetek létrehozásának szükségességét. Fölismerte, hogy szervezett természettudományi kutatás nélkül nincs gazdasági haladás, a haza ismerete is csonka, egyoldalú marad. A távlatok megpillantását egyesítette a szívós aprómunkával, nagy

segítségére volt mindebben kitűnő pénzügyi érzeke. – Ezt csillogtatta meg 1872 után az önálló akadémiai könyvkiadó vállalat talpra állításával. A könyvkiadás terén is európainak bizonyult: szorgalmazta a társadalomtudományok újabb külföldi alapműveinek lefordíttatását.

Bántó szépséghiba egyes idézetek pontatlan-sága, az akadémiai tisztségek oktanai fölcserélése. A 218. lapon megtudhatjuk: Gyulai emlékbeszéde szerint Csengery „a morgó Deákkal is bánti tudott”. Gyulainak esze ágában sem volt kedélyeskedni, valójában így nyilatkozott: „Deákot tapintatával [...] ki tudta engesztelni” (i. m. 1902. I. 195) Azt se hihetjük el Szilágyinak, hogy az 1880-as akadémiai választások alkalmával „Arany János maradt végül az elnök” (274). Lónyay Menyhértet tették újra elnökké, nagy költőnk sohasem töltötte be ezt a tisztséget, hanem főtitkár volt 1865–79-ben, aztán tiszteletbeli főtitkári címet kapott. Efféle botlások nyomán fölmerül a kérdés a recenzióban: hogyan kerülhette el mindez a szaklektor figelmét?

Nagy Miklós

Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Bp., 1984. Kossuth k. 379 l.

Kétségtelenül bátor vállalkozás megírni a világban szerteszóródott 48-as emigráció csaknem húsz esztendő történetét. A forrásanyag lenyűgözően hatalmas: talán százánál is nagyobb az emigránsoktól származó emlékiratok, naplók és különféle feljegyzések száma, a világ majd minden részén lettek már föl a magyar emigrációra vonatkozó levéltári és egyéb dokumentumok, és maga a vonatkozó szakirodalom is könyvtárnyi. Bár születtek fontos forráspublikációk, gondolunk itt elsősorban Hajnal István és Jánosy Dénes kitűnő aktakiadványaira, mégis elmondható, hogy a dokumentumok nagy része máig kiadatlan.

Az emigráció tevékenysége iránt újra és újra megnyilvánuló történész érdeklődés ellenére is mindezideig Berzeviczy Albert nagy monográfiájának megfelelő fejezeteihez kellett fordulni annak, aki az eseményeket a maguk teljességében kívánta tanulmányozni. Lukács Lajos tehát igen csak sürgető munkát végzett el akkor, amikor a témában végzett immár harminc esztendő kutatásai után összefoglaló munkát írt a kérdésről. Az emigráció többé-kevésbé megbízható eseménytörténetét Berzeviczy és mások nyomán ta-

lán eddig is összerakhattuk, de kevésbé tiszta a kép az emigráció politikai koncepcióit, annak változásait illetően. Szekfü Gyula jegyzi meg rövid jellemzésében, hogy talán még a sikertelen próbálkozásoknál is jelentősebb az a tény, hogy a 48-as emigránsok az elsők között voltak, akik európai szemszögből, a legkülönbözőbb korszerű eszméramlatokkal megismerkedve tudtak hazájukra, annak Európában elfoglalt helyére tekinteni. A legizgalmasabb kérdések éppen innen eredeztethetők; gondoljunk akár a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontok alakulására, akár a Dunai Konföderáció eszméjének lassú formálódására. Feltárásukhoz és megválaszolásukhoz azonban az emigráció történetét az európai történelem kontextusában kell vizsgálnunk. Lukács Lajos könyvének legfőbb erőssége éppen ez: a szerző a magyar politikai emigráció történetét a szabadságharc diplomáciájából bontja ki, hogy azután a kiegyezésig tartó próbálkozásokat, terveket mindvégig az európai diplomácia összefüggésében értelmezze. Az eddig köztudatban élő kép nem kevés ponton módosul, hol új források bevonásával, hol pedig a régiek már-már apró filológiai módszerességgel elemzésével. Ez utóbbinak különösen szép példája a Klapka-féle Dunakonföderációs terv összevetése a Canini-fogalmazvánnyal (209–211.).

Felmerülhet viszont, hogy célszerű volt-e föltétlenül belegyömöszölni a szigorúan kronológikus előadásba az eszmétörténeti elemzéseket (amelyekkel egyébként is igen takarékosan bánt a szerző), nem lett volna-e szerencsésebb egyes, jól elválasztható kérdéskörök önálló tárgyalása? Az eseménytörténethez való, néhol talán korszerűtlennek is mondható ragaszkodás teljesen kiszorította az emigráció történetének jó néhány kultúrtörténeti vonatkozását is. Hová tartoznék, ha nem ide (legalább az említés szintjén) Jósika Miklósnak és társainak irodalmi működése, a korabeli francia, belga, angol publicisztikában betöltött szerepük? Ugyanígy adós marad a szerző a politikai problémák mellett talán legizgalmasabb kérdéskörnek, az emigráció mentalitásának, közérzetének, általános gondolkodásának, horroribeli dictu: mindennapi életének bemutatásával.

Ez utóbbi hiányok már forráshasználati gondokat is felvetnek. Lukács Lajos nem él olyan típusú források adta lehetőségekkel, mint pl. a már Berzeviczy és Horváth Zoltán által is használt Jósika–Fejérvári levelezés. A hatalmas korrespondenciát folytatja, az emigráció „sajtóirodáját” megszervező Jósikát (akinek ún. brüsszeli köréről sajnos Lukács nem ír) már a múlt században is

szívesen nevezték az emigráció leghívebb krónikásának, és nem alaptalanul. Ugyanígy érthetetlen, hogy míg a szerző számos külföldi levéltárat felkeresett, nem jutott el – legalábbis könyve tanúsága szerint – a szegedi Somogyi Könyvtár Vasváry-gyűjteményéhez. A kitűnő „amerikás magyar”, Vasváry Ödön hatalmas anyagot gyűjtött össze, melynek talán legtekintélyesebb része éppen a 48-as emigránsok működésére (és nemcsak Amerikában!) vonatkozik. A jól szerkesztett, újonnan kiadott katalógus szerint csak Kossuth környezetével és emigráns társaival kapcsolatban több száz adatot, cikk-kivágotat stb. tartalmaz a gyűjtemény.

A szerző szakirodalmi hivatkozásait lapalji jegyzetekben adja meg, könyve sajnos nélkülözi az összefoglaló bibliográfiát. Így nem világos minden esetben, hogy melyek voltak forrásai, és mely munkákat ad meg csupán további tájékozódásul. A Koszta-affér eseményeinek előadásánál (112–113.) pl. világosan felismerhető, hogy a szerző Berzeviczyre támaszkodik. Ennek ellenére itt nem rá hivatkozik, hanem azokra a forrásokra, amelyeknek alapján Berzeviczy ötven év előtt már tisztázta az eseményeket. Vagy nem jelzi, hogy Kossuth Mazzini londoni lapjában írt cikkét Koltay-Kastner már elemezte alapvető munkájában – itt is csak magára a forrásra hivatkozik, holott láthatóan követi Koltay-Kastner ismertetését (129.). Gyakran találkozunk a másik véglettel is: Lukács – talán maga is érezvén egy általános irodalomjegyzék hiányát – túljegyzeteli a könyvet. Nagyon fursán hat pl. a Felice Orsini-féle merénylet három soros ismertetéséhez (amely minden nagyobb általános lexikonban fellelhető) olasz nyelvű életrajzi monográfiára hivatkozni (133.), vagy hasonlóan, a közismert 1859-es francia-piemonti szerződés esetében, ahol a szerző két több kötetes olasz korszakmonográfiát ad meg a jegyzetben (133.). Klapka pénzügyi tranzakcióinak említésekor talán megint csak felesleges két-három különböző banktörténetet referálni (132.) stb. Bizonyára könyvszeret hiányában, elmarad viszont néhány alapvető munka említése (pl. Kávássy Sándor, Mérei Gyula, R. Wier és mások művei) – legfeljebb csak a szövegből hámozható ki, hogy a kutató ismerte-e, használta-e azokat. Pontosabb apparátussal, ill. egy esetleges annotált bibliográfiával a kötet végén, mindezek a fonákaságok elkerülhetők lettek volna.

Sajnálatos módon nem kevésbé elhibázott a mű névmutatója. Egyrészt pontatlan: hiányzik pl. Deák Imre (51.), Henningsten (76.), Jersey (47.),

Károlyi Gyula (185.), Nola (178.), Smith, T. (167.) stb. egy-egy előfordulása, másrészt már-már komikusan hat néhány név felvétele a mutatóba, ill. azok leíróhelyeinek mindenféle tematikus csoportosítást nélkülöző feltüntetése. Mihez kezd az olvasó példának okáért a Kossuth neve után megadott mintegy 200 (!) lapszámmal a 380 oldalas könyvben, vagy hasonlóan, a Klapka neve után következő másfélszáz előfordulási adattal?

Nem hagyhatjuk említés nélkül a szerző stílusbeli pongyolaságait, magyartalanságait sem. Néhány a legkiáltóbbak közül: A 140. oldalon olvashatjuk, hogy „sem Kossuth, sem Teleki nem látszott megnyugodtnak”, majd egy sorral lejjebb kiderül, hogy ugyanők „közös véleményét táplálták”. Máshol Klapkáké „jó lábon akarnak állni” Kossuthal (142.), a 161. oldalon „a további bőkenő viszont Kossuth számára abból fakadt”, a 183. oldalon pedig arról olvashatunk, hogy mi volt „Kossuth legkényesebb gyengéje”, a 357. oldalon megtudjuk, mit tettek az emigránsok „tudomásul véve az európai változások szigorúságából fakadó következményeket” stb., stb.

Az említett hiányosságok ellenére az érdeklődők, ha nem is kézikönyvet, de mindenképpen hasznos bevezetőt kapnak a 48-as emigráció történetének tanulmányozásához, amelyet minden bizonnyal a korszak kutatói, közöttük irodalom- és művelődéstörténészek is gyakran emelnek le majd könyvespolcukról.

*Kokas Károly*

**Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. Válogatta, bevezette, a jegyzeteket írta: Lőkös István. Bp., 1985. Szépirodalmi K. 212 l. (Magyar Ritkaságok)**

Régi s ritka irodalomtörténeti vagy egyéb tudományos művet más szándékkal s igénnyel ad ki egy kiadó s vesz kézbe az olvasó, mint egy szépirodalmi: az utóbbi – ha lefűjtük róla a port, ama feledés porát – többnyire kellemes időtöltést jelent ma is, mint a Magyar Ritkaságok vagy a Magyar Hírmondó népszerű tallózó sorozatában nem egy. S növeli örömlőnk, ha teljesen elfeledett vagy netán ismeretlen művekről van szó.

A tudományos, értékelő művekkel nem egészen így vagyunk: azoknak többnyire tudománytörténeti jelentőségük van: érdekesen rögzítik számunkra egy letűnt kor felfogását, tudatvilágát, szellemi színvonalát; bár nem egy, pl.: Bél

Mátyás honismereti művei a XVIII. századi országról, ma is fölhasználható fontos, helytálló és élvezetes adatokkal szolgálnak.

Lőkös István, a XVIII. század kutatója eddig elsősorban a magyar felvilágosodás íróinak, költőinek – Ányosnak, Vitkovicsnak, Kazinczynak, Virágnak, Bárócynak – nehezen hozzáférhető műveit adta ki újra, igényesen. Most kissé közelebből választotta tárgyát: irodalomtörténetírásunk atyjának, a száztíz éve elhunyt Toldy Ferencnek *Irodalmi arcképei*-ből válogatott, bár érezhetően a maga szűkebb kutatási korszakától vezérelve.

Toldy fő, és maradandó irodalomtörténeti érdeme elsősorban a szövegek föl kutatásában s az igényes szövegkiadásban van: Csokonait, Kazinczyt, Kármánt, Virágot, Daykát, Szentjóbí Szabót, Faludit, Berzsenyt, Kisfaludy Károlyt és Sándort s egy sor írónkat még ő fedezte föl s adta ki: legalaposabban – szinte kritikai igényrel – az általa szerkesztett Hartleben-féle Nemzeti Könyvtárban. Részben e munkái bevezetéseként születtek meg irodalmi arcképei, amelyek nem is annyira arcképek, mint – az említett előzők műfajából következően – inkább írói pályaképek.

A lírai versekkel és Schiller-fordítással induló Toldy korántsem olyan jó portréfestő, mint kortársa és bálványa, Kazinczy, aki testi-lelki mivoltukban, egy-két találó vonással állítja elénk író-társait: Orczy Lőrincet, Horváth Ádámot, Báróczi, Berzsenyt, Révait vagy Baráti Szabót. Arcképfestő esszéista helyett Toldy megmaradt irodalomtörténeti pályaképeket író szaktudós-nak, pedig lett volna hozzá tehetsége, amint Virág Benedekről szóló személyes jellegű sorai bizonyítják, amelyeket hangulatkeltőként az új kiadás bevezetése is egészében idéz. Némileg ez téveszthette meg a kötet szerkesztőjét s ez okoz csalódást az olvasónak is, mert az „előadásmód”-nak azt a „közvetlenségét és főleg személyességét”, amelyet a bevezető ígér, a Virágról s a Horváth Istvánról rajzolt képen kívül alig találjuk (némileg még a Szemere Pálról írottban bujkál ott, mivel az az ábrázolt életében, alkalmi köszöntőül készült).

De még így is érdekes lehetne, ha csak egy korszakra szorítkoznánk a válogatás, mert abban Lőkös Istvánnak teljesen igaza van, hogy „Toldy a magyar felvilágosodáshoz érzelmileg és szellemileg egyaránt kötődött”. Eppen ezért hiányoljuk nagyon a Csokonai-portrét (a Nemzeti Könyvtár 1844-i kiadásának bevezető nagy pályarajzát megírta rövidebben is), Kármán arcké-

pét, a Vitkovicsét, Faludiét, Daykát s nem utolsósorban a Kazinczyt: 1859-ben az Akadémián elhangzott összefoglalása (*Futó pillantás Kazinczy Ferencz írói pályájára*) ma már valóban irodalmi ritkaság, alig lehet hozzájutni egy-két példányához. De kiválóan kiegészíthette volna a XVIII–XIX. századi írói arcképcsarnokot a Batsányi, Földi Jánosé, Schedius Lajosé, a Simai Kristófé, Bölöni Farkas Sándoré, Kőrösi Csomáé, a csángó magyarságot kutató Gegő Eleké, vagy a Csokonait, Aranyt is tanító debreceni Sárváry Pálé. Igaz, hogy ezek emlékbeszédként hangzottak el, de éppen ezért személyesebb a hangvételük (pl. a személyes emlékeket is idéző beszéd Bölöni Farkasról), s egyben e mára kiveszett, vagy teljesen elszürkült szép műfajt is élesztgethette volna a válogatás. Mindenesetre így egységesebb lett volna a kötet – hiszen semmi sem indokolta, hogy Tárkányi Béla 1856-i válogatásához igazodjék az új kiadás –, s elmaradhattak volna a régebbi magyar irodalomról (Anonymus, Magyar Pál, Szent Margit, Sztárai Mihály) szóló fejezetek, amelyek a legkevésbé sem arcképek, hanem irodalomtörténeti fejtegetések, s Tár-

kányi – illetve Toldy – sem az arcképek között közölte őket, hanem külön fejezetben. Viszont ide kerülhetett volna a magyar irodalom angolai népszerűsítőjéről, John Bowringról rajzolt személyes hangú portré (*Magyar literatura Angliában*), följegyzései Goethénél tett látogatásáról s – akár a válogatás élére – az 1856-i kiadásból *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt* című érdekes, hosszabb tanulmány, ha már mindenképpen meg kellett a vákonyka kötet terjedelmét emelni.

Egy ilyen válogatás teljesebb képet adhatott volna a pályaképiró irodalomtörténészről éppúgy, mint az értékelő kritikusról.

Az olvasó bizonyára szívesen vette volna azt is, hogyha nem is mindjárt a fejezetek élén, de legalább a jegyzetekben az életrajzi évszámok eligazítást adnak arról, hogy ki mikor élt.

Teleldi Miklós, Teleki József s Gaal György kivételével a tárgyalt írók képét igényes műnyomatokban közli a kötet (csak a Zrínyié nem sikertült technikailag). Ezek valóban arcképek, sőt: művészi arcképek.

Szilágyi Ferenc





A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója  
A szedést és tördelést a LITTERA Műszerkönyv Szolgálat gmk készítette  
Műszaki szerkesztő: Sándor István  
A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. szeptember 26.  
Terjedelem: 18,2 (A/5) ív  
8615727 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest  
Felelős vezető: Hazai György

Ára: 50 Ft

Előfizetés egy évre: 150 Ft

ISSN 0021—1486

## SOMMAIRE

<i>Szegfű, L.</i> : György, fils de Crissafán, qui a fait le tour dans l'autre monde	1
<i>Frank, B.</i> : La légende de Faust et ses variantes hongroises	22
<i>Gergely, A.</i> : István Széchenyi, l'écrivain	32
<i>Tverdota, Gy.</i> : La conception de la langue d'Attila József. II. Du nom au mot	54

## Bulletin

<i>Kathona, G.</i> : Est-ce qu'on peut identifier Mihály Sztárai avec Mihály Siklósi?	76
<i>Hargittay, E.</i> : "L'argumentation politico-philosophique" d'István Csáky	77
<i>Hévizi, O.</i> : L'ironie d'Ady	86
<i>Varga, I.</i> : A propos de l'article "Appendix Balassiana" de Csaba Szigeti	95

## Analyses d'oeuvres

<i>Zentai, M.</i> : Mihály Vörösmarty: <i>Les hommes</i>	97
<i>Gergye, L.</i> : <i>Le roi Midas</i> (Le sort de l'artiste à la fin de siècle dans le roman de Zoltán Ambrus)	106

## Discussion

<i>Szerdahelyi, I.</i> : Les traits discutés de notre versification rythmique	117
---	-----

## Atelier

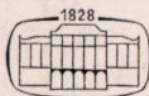
<i>Varga, P.</i> : Sur la composition de <i>La tragédie de l'homme</i>	132
<i>Neumer, K.</i> : L'interprétation de trois romans de Zsigmond Kemény	147

## Documents

<i>Varga, I.</i> : Un pasquille écrit pour la défense de Bálint Balassa	162
<i>Enyedí, S.</i> : La correspondance de János Kis et de György Aranka	166

## Revue

Le Codex Jordánszky ( <i>Madas, E.</i> )	181
István Nemeskürty: Les tentations de Péter Bornemisza ( <i>Imre, M.</i> )	183
Dániel Krman: L'histoire de ma mission ( <i>Monok, I.</i> )	190
Károly Kós: „De pierre de bois une maison . . . des paroles un château fort” ( <i>Erdélyi, K.M.</i> )	192
Ágnes Nemes Nagy: Le poète de montagne ( <i>Rónay, L.</i> )	194
Études de science littéraire et de stylistique ( <i>Lőrinczy, H.</i> )	198



## СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сегфю, Л.</i> : Дёрдь, сын Криссафана, побывавший на том свете	1
<i>Франк, Б.</i> : Легенда о Фаусте и ее венгерские варианты	22
<i>Гергей, А.</i> : Иштван Сечени как писатель	32
<i>Твердота, Дь.</i> : Теория языка Аттилы Лжежефа. II. (От имени к слову)	54

### Краткие сообщения

<i>Катона, Г.</i> : Михай Старан и Михай Шиклоши — одно и то же лицо?	76
<i>Харгитац, Э.</i> : «Политико-философские рассуждения» Иштвана Чаки	77
<i>Хевизи, О.</i> : Ирония у Эндре Ади	86
<i>И. Варга</i> : Замечания к статье Ч. Сигети: "Appendix Balassiana"	95

### Анализ литературного произведения

<i>Зентац, М.</i> : Стихотворение Михая Вёрёшмарти <i>Люди</i>	97
<i>Гердь, Л.</i> : <i>Царь Мидас</i> (Судьба художника конца прошлого столетия в романе Золтана Амбруша)	106

### Дискуссии

<i>Сердавейи, И.</i> : Спорные моменты венгерского тонического стихосложения	117
--	-----

### Мастерская

<i>Варга, П.</i> : О композиции <i>Трагедии человека</i> Имре Мадача	132
<i>Нодмер, К.</i> : О толковании трех романов Жигмонда Кеме?я	147

### Документация

<i>Варга, И.</i> : Пасквиль на хулителей Балинта Балаши	162
<i>Энеди, Ш.</i> : Переписка Яноша Киша и Дьёрдя Аранки	166

### Обзор

Кодекс Иорданского ( <i>Мадаш, Э.</i> )	181
Иштван Немешкюрти: Испытания Петера Борнемисы ( <i>Имре, М.</i> )	183
Даниэль Крманн: История моего путешествия ( <i>Монок, И.</i> )	190
Карой Кош: ИСложить из камня, дерева дом . . . из глаголов — крепость» ( <i>Эндрейи К., М.</i> )	192
Агнеш Немеш Надь: Горный поэт ( <i>Ронац, Л.</i> )	194
Исследования по литературоведению и стилистике ( <i>Леринци, Х.</i> )	198

## Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150,— Ft,  
egy szám ára: 25— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.